

फोटो : नवीन चित्रकार

लौहपुरुष

लौहपुरुष

विश्लेषणात्मक जीवनगाथा

घनेन्द्रपुरुष ढकाल

गणेशमान सिंह फाउन्डेसन
थापाथली, काठमाडौं

लौहपुरुष

विश्लेषणात्मक जीवनगाथा

घनेन्द्रपुरुष ढकाल

प्रकाशक

गणेशमान सिंह फाउन्डेशन

थापाथली, काठमाडौं

२०७७

© सर्वाधिकार लेखकमा सुरक्षित

प्राविधिक विवरण

आवरण चित्र : राजन काफ्ले

आवरण संयोजन : टाइम्स क्रिएसन

लेआउट : द प्रिन्ट डिजाइन

टाइपिङ : कृष्ण फ्याली

पुफ संशोधन : वेदराज हुड्गाना

पुस्तक साइज : १४ से.मी.×२१.५ से.मी.

फन्ट : नागरिक (१४ प्वाइन्ट)

संस्करण : पहिलो, २०७७ चैत २६ (१००० प्रति)

मूल्य : रु. ५५०/-

मुद्रक

भेराइटी प्रेस (प्रा.) लि.

कुलेश्वर, काठमाडौं

समर्पण

**प्रजातन्त्रको संवर्धन र
देशविकासको
अभियानमा संलग्न
सबैमा !**

मन्तव्य

प्रकाशमान सिंह

प्रजातान्त्रिक सङ्घर्ष, आन्दोलन, जनआन्दोलन, क्रान्तिहरूको तथ्यपरक अध्ययन र त्यस्ता आन्दोलनहरूका महानायक एवं क्रान्तिवीरहरू र शहीदहरूको मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण गरी तिनका योगदानहरूलाई भावी पुस्तासम्म पुच्याउने उद्देश्यले गणेशमान सिंह फाउन्डेशनले पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दै आएको छ । घनेन्द्रपुरुष ढकालद्वारा लिखित प्रस्तुत पुस्तक ‘लौहपुरुष’ त्यही शृङ्खलाको अर्को कडी हो । यो पुस्तक केवल इतिहास मात्र होइन, वरन् यो त एउटा विश्लेषणात्मक जीवनगाथा पनि हो । त्यसमाथि गणेशमानजीको आत्मकथा ‘मेरो कथाका पानाहरू’ लाई आधार बनाई लेखिएको हुनाले यो पुस्तक अभ्य बढी विश्वनीय भएको छ ।

२०२८-२०३० सालदेखि नै ढकालजीले भारत निर्वासनमा रहनुभएका गणेशमान सिंहको सामीप्य प्राप्त गर्नुभएको हो । यो सम्बन्ध पछि २०३७ सालको जनमतसङ्ग्रह, २०४२ सालको सत्याग्रह अनि २०४६ सालको जनआन्दोलनको क्रममा अभ्य प्रगाढ हुँदै गयो ।

जनआन्दोलन : २०४६ को सफलता उप्रान्त अधिकांश काउन्सिल साथीहरू निर्वाचन र सत्ता राजनीतिमा अलमलिए । तर ढकालजीले ‘जनआन्दोलन : २०४६’ नामक पुस्तक लेखेर गणेशमानजीको मन जिल्लुभयो । प्रजातन्त्रको

संवर्धन गर्ने गणेशमानजीको अठोटलाई पछिसम्म उहाँले बौद्धिक सहयोग गरिरहनुभयो, जो यस पुस्तकमा पनि पढन पाइन्छ ।

गणेशमानजीले आफ्नो जीवनको उत्तरार्थका केही वर्ष सञ्चालन गर्नुभएको ‘जनजागरण अभियान’ संग जसलाई यस पुस्तकमा ‘गणेशमान सिंहको तेस्रो सङ्घर्ष’ भनिएको छ, ढकालजी सम्पूर्णतः सलग्न हुनुहुन्थ्यो । महापुरुषहरूसँगको यस्तो सामीप्य विरलै पाइने कुरा हो । त्यो कालखण्डको घटनाक्रमलाई सप्रमाण सावर्जनिक गरिदिएर नेपालको इतिहासलाई ढकालजीले गुन लगाउनुभएको छ ।

ढकालजीले गर्नुभएर्खै पूर्वाग्रहरहित विश्लेषण गरिएका पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दै जाने उद्देश्य गणेशमान सिंह फाउन्डेसनको रहेकाले यस्ता महत्त्वपूर्ण कालखण्डबारे पुस्तक लेख्नुहुने लेखक महोदयहरूलाई अभ बढी लेख्नुहन अनुरोध गर्दछु । त्यस्ता पुस्तकहरूको प्रकाशन गर्ने हामी सधैँ प्रयत्नरत रहेछौं । अस्तु !

कार्यकारी अध्यक्ष
गणेशमान सिंह फाउन्डेसन, काठमाडौं

विषय सूची

प्राक्कथन	११
१. लौहपुरुष, महापुरुष र असल मान्छे !	२३
२. हुने बिरुवाको 'खम्मो' पात !	५१
३. इयालखाना कि साधना केन्द्र ?	७१
४. गणेशमानका चार महान्	१०५
५. जनआन्दोलन : २०४६	१४९
६. प्रजातन्त्रको संवर्द्धन र विकासको मार्गिचत्र	२४७
७. जनजागरण अभियान	२७७
८. वीरभोग्या वसुन्धरा !	३४७
९. अद्भुत मान्छे !	३८३

प्राक्कथन

ओलामा गन्न सकिने विश्वका प्राचीनतम मुलुकहरूमध्ये पर्ने नेपालको राजनीतिक इतिहासमा वि.सं. २००७ साल अधिसम्म कसैलाई यहाँका लाखौं जनताले एकसाथ ‘हाम्रो नेता, जिन्दाबाद’ भनेको रेकर्ड छैन । नेता भने पनि मालिक भने पनि प्रभो भने पनि राणाशासकबाहेक अरू कसैलाई आदरार्थी शब्दले सम्बोधन गर्ने हिम्मत आमजनताले गर्दैनथ्यो । तर वि.सं. २००७ साल फागुन २ गते यो देशको राजधानी काठमाडौंको मुटु मानिने टुङ्डिखेलमा लाखौं जनता उत्रिए र नारा घन्काए—‘वीर गणेशमान जिन्दाबाद !’ पुनः अर्को गगनभेदी नारा लाय्यो—‘हाम्रो नेता गणेशमान, जिन्दाबाद !’ यी दुई नारा घण्टौसम्म लागिरहे, ती लाखौं जनताको घाँटी नसुकुन्जेल । वस्तुतः नेपाली जनतालाई के लागेको थियो भने गणेशमान त्यस्ता नायक हुन् जसको वीरता र प्राण उत्सर्ग गर्ने साहसकै कारण उनीहरू राणाको रैतीबाट एकाएक यो देशको सम्मानित नागरिक बन्न पुगेका थिए । त्यसैले लाखौं जनताको त्यो उपस्थिति एकातर्फ आफ्नो मुक्तिदाता एवं प्रिय नेताप्रति कृतज्ञता र सम्मान थियो भने अर्कोपट्टि आफ्नै मुक्तिको हर्षोल्लास पनि । त्यसो त त्यस बेला पनि व्यक्तिगत रूपले कसैले कसैलाई नेता भन्दा हुन् । जस्तो स्वयं गणेशमानजीले प्रजापरिषद्का अध्यक्ष टड्कप्रसादलाई नेता नै भन्नुहुन्थ्यो । गणेशमानजीले आफ्ना अग्रज शहीदहरू गढ्गालाल, धर्मभक्त र शुक्रराजलाई

पनि नेता, गुरु र देउता नै मान्युहन्थ्यो । यहाँ एउटा व्यक्तिले अर्को कुनै व्यक्तिलाई नेता मानेको कुरा म गरिरहेको छैन । मेरो भनाइ त यस्ति हो— लाखौं नेपालीले एकसाथ सार्वजनिक रूपमा स्वीकारेका नेता गणेशमान मात्र थिए । नेपालको इतिहासको यो वास्तविकता हो । यो गम्भीर महत्त्वको तथ्यसँग इतिहासकार र इतिहासका अध्येताहरूले आत्मसात् गर्नेपर्छ भन्ने मेरो जिरह छ । जसरी भानुभक्तलाई 'आदिकवि' भनियो, जसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई 'महाकवि' भनियो, त्यसै गरी गणेशमान सिंहलाई 'आदिनेता' वा देशको 'प्रथम नेता' मानिनुपर्छ । २००७ सालमा नेपाली जनताले जसरी गणेशमान सिंहलाई प्रथम नेताको रूपमा स्थापित गरे त्यसै गरी २०४६ सालको जनआन्दोलनले उनलाई नै सर्वमान्य नेताको उच्च आसनमा विराजमान गराए । जनआन्दोलन : २०४६ को सफलताले गणेशमान सिंहलाई काङ्गेसले मात्र होइन नेपालका सबै वामपन्थी शक्ति र स्वयं राजा वीरेन्द्रले समेत सर्वमान्य नेताको रूपमा स्वीकार गरी प्रधानमन्त्री पद स्वीकार गर्न अनुरोध गरेका थिए । त्यसकारण नेपालको इतिहासमा एक मात्र सर्वमान्य नेता पनि गणेशमान सिंह हुन् ।

जम्माजम्मी दुईवटा घटनाले गणेशमानलाई आदर्शवादी र जनताप्रति कर्तव्यनिष्ठ बनाइदिएको छ । यी दुवै घटनाबारे गणेशमानजी आफै भन्युहन्छ— 'मैले शहीदको वचन र जनताको विश्वासलाई भुलेको छैन । शरीर शिथिल र मन थकित भएको बेला जब म राजनीतिबाट अलग भएर शेष जीवन एकान्तमा बिताउने विचार गर्न थाल्छु, तब मेरो आँखासामु शहीद गङ्गालालालको तस्बिर नाच्न थाल्छ । उनको अन्तिम वाक्य 'Don't Forget My Blood' अगाडि आउँछ । त्यसै गरी लाखौं जनताको जुलूसले तुमुल ध्वनिका साथ लगाएको नारा मेरो कानमा गुन्जन थाल्छ, हाप्रो नेता गणेशमान, जिन्दाबाद ! अनि मेरो मनले आफैलाई भन्छ— गणेशमान ! तँ भाग्न पाउँदैनसू, आफ्नो जिम्मेवारीबाट उम्कन पाउन्नस् ।' उहाँ अगाडि भन्युहन्छ— 'नेपाली जनतालाई निरझकुश जहानियाँ शासनको पञ्जाबाट मुक्त तुल्याउने अठोट र सङ्कल्प मैले शहीद गङ्गालालजीको त्यो अन्तिम वाक्यलाई साक्षी राख्ने गरेको थिएँ भने जनताको साथ जस्तै अवस्थामा पनि छाडने छैन भन्ने सङ्कल्प त्यस दिन गरेको थिएँ, जुन दिन जनताले मलाई नेताको रूपमा स्वीकार गरेका थिए ।' उहाँ

भनुहुन्थ्यो— ‘मलाई जनताले नेता मानिसकेपछि मैले नेताको दायित्व पनि त निर्वाह गर्नुपच्यो । त्यसैले जनतालाई मुक्त नगराई आफूले पनि विश्राम नालिने सङ्कल्प गरेको हुँ ।’

गणेशमानजी साहै अभागी राजनेता हुनुहुन्छ । उहाँले जस्तो त्याग, तपस्या र बलिदान गर्दा भारतका महात्मा गान्धी पूरै हिन्दुस्तानका ‘वापु’ बने । भारतको मुद्रामा उहाँको फोटो अड्कित छ । पूरै भारतभर बाग, बर्गेचा, सहर, नहर, राजमार्ग र अन्य सयकडौं योजना उहाँको नाममा स्थापित र सञ्चालित छन् । तर यहाँ हेर्नुहोस् त ! जसले जनतालाई स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र दिलाउन दिव्य पाँच दशक मरिमेट्यो उसलाई सम्भन लायक उसको नाममा एउटा पनि राष्ट्रिय स्तरको प्रतिष्ठान कसैले बनाएन । के भावी पुस्ताले हाम्रो यो पुस्तालाई धिक्कार्दैन ? हो यो प्रश्नले मलाई घोचिरहन्छ । त्यसैले गणेशमान सिंहका निमित बढीभन्दा बढी गरौं भनेर एकोहोरो लागिरहेको हुँ म । केही पाउनका निमित होइन । नागरिक दायित्व पूरा गर्न ।

प्रस्तुत पुस्तक गणेशमान सिंहको जीवनी मात्र होइन, यो त उहाँको व्यक्तित्वको विश्लेषण पनि हो । कुनै व्यक्तिप्रतिको आग्रह, पूर्वाग्रह एवं आसक्ति अनि उसले गरेको झिनामसिना कामबाटै प्रभावित वा लाभान्वित भएकै कारण कसैलाई राजनेता, जननेता वा महापुरुष भन्ने पगरी हामीकहाँ जो गुथाइदिने गरिएको छ, त्यसले गर्दा यो उपाधि पाउनुपर्नेले नपाउने र नपाउनुपर्नेले पाउने प्रवृत्ति नेपालमा जो देखिएको छ, त्यसो गर्नुहुन्न जस्तो लाप्छ मलाई । यस्तो काम त ‘भाट’ ले मात्र गर्छ । हामी लेखकको दायित्व हो कि, हामी जे लेख्छौं त्यसलाई अनेक कोणबाट कसीमा कसेर त्यसलाई पुष्टि गर्न सक्नुपर्छ । मैले पनि गणेशमानजीलाई प्रसङ्गवश कहाँ ‘महापुरुष’ कहाँ ‘लौहपुरुष’ र कहाँ ‘असल मान्छे’ भनेको छु । त्यसैले त्यो पुष्टि गर्ने दायित्व मेरो नै हो । यस पुस्तकका अध्यायमा मैले गहिराइमा गएर विशद तर्क दिएको छु । विज्ञ पाठकहरूले मनन गर्नुहुने नै छ ।

यो पुस्तकमा नेपालको राजनीतिक इतिहासका त्यस्ता एक लौहपुरुषको व्यक्तित्वको विश्लेषण गरिएको छ, जसलाई हाम्रो पुस्ताले न्याय गर्न सकेन । गणेशमानजीप्रति हाम्रो पुस्ता पूर्वाग्रही छ, त्यसकारण ती पूर्वाग्रहीको चेतनामा

लागेको बादल सायद यो पुस्तकले हटाउन नसक्ला, तर भावी पुस्ताका निर्मित यी सामग्री उपयोगी हुन सक्लान् । तिनले गणेशमान सिंहजस्ता महानतम व्यक्तित्वको कदर गर्लान् भन्ने मलाई लागेको छ ।

२०२८-२०३० सालतिर नेपालमा नयाँ शिक्षा लागू गरिएपछि त्यसको विरोधमा उर्लिएको विद्यार्थी आन्दोलनको भेलले मलाई (लेखकलाई) पनि वाराणसी पुन्चायो । युवा उमेर, स्वभावतः विद्रोह र विद्रोहीप्रति आकर्षित हुनु सामान्य कुरा हो । बनारसमै बाँकी अध्ययन गर्ने बहानामा बी.पी. कोइराला, गणेशमान र कमरेड पुप्पलालसँग तहीं सम्पर्कमा आइयो । सामीप्यता चाहाँ बी.पी. र गणेशमानजीसँग बढी भयो । बी.पी. र गणेशमानजी दुवैका परिवारसँग मेरो बाजे सरदार उपेन्द्रपुरुष ढकालको मध्यम दूरीको सम्बन्ध रहेछ । २००५ सालमा बी.पी.ले बस्नुभएको २९ दिन लामो अनशन टुटाउन राणा र काइग्रेस

गणेशमान सिंहका बाजे बडाकाजी रत्नमान सिंह

लेखकका बाजे सरदार उपेन्द्रपुरुष ढकाल

दुवैले विश्वास गर्न सक्ने व्यक्ति भएकाले सरदार उपेन्द्रपुरुष नै उपयोगी साबित हुनुभएको रहेछ ।

गणेशमान सिंहसँग मेरो सामीप्य वनारसमै अझ बढेर गयो । उहाँ पनि काठमाडौंको, म पनि काठमाडौंकै ! त्यसमाथि राणाकालमा उहाँ बडाकाजी रत्नमानको नाति र म सरदार उपेन्द्रपुरुष ढकालको नाति ! साँच्चै भनुपर्दा हामी दुवैको परिवारमा राणाशासनको एक प्रकारको सामन्ती संस्कारको छाया परेको थियो । तर समयको अन्तरालमा गणेशमानजी नेपालको प्रजातन्त्रको प्रतीक र म प्रजातन्त्रको सहयोगी रहें । अनौठो संयोग छ, हाम्रो !

२०४२ सालको सत्याग्रहमा जेल गएका नेता एवं कार्यकर्ताहरू केही महीनापछि जेलबाट मुक्त भएपछि सायद, २०४३ सालतिरको कुरा हो, आदरणीय सन्तनेता कृष्णप्रसाद भट्टराईको आग्रहमा मेरा मित्रहरू माथवरसिंह बस्नेत,

हरि अधिकारी र म स्वयंको सामूहिक सम्पादनमा ‘विश्व सन्देश साप्ताहिक’ प्रकाशित हुन थाल्यो । त्यस साप्ताहिकमा किसुनजीले पनि एउटा स्तम्भ नित्य लेख्नुहुन्थ्यो । अखबारको गरिमा बढाउने सन्दर्भमा त्यही बेलादेखि उक्त साप्ताहिकमा नेपाली काइग्रेसका सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहको जीवनीलाई शृङ्खलाबद्ध रूपले प्रकाशित गर्न थालिएको हो । प्रत्येक दिन निश्चित समयमा हामी गणेशमानजीको निवास चाक्सीबारी पुग्थ्यौं र उहाँका कुरा टेप रेकर्ड गरिन्थ्यौं । उक्त टेप रेकर्डको उतार र आवश्यक सम्पादन कार्य माथवरजीले गर्नुहुन्थ्यो । त्यही म्याटर विश्व सन्देशमा प्रकाशित हुन्थ्यो—‘मेरो कथाका पानाहरू’ शीर्षकमा । यस ऋममा माथवरजीसँग म पनि प्रायः संलग्न छु । कारण विशेष मैले त्यस ईतिहासिक कार्यलाई पछिसम्म निरन्तरता दिन सकिनँ । हरि अधिकारी पनि शायद अरू नै काममा लाम्नुभयो । तर माथवरजीले आजका मितिसम्म गरिनै रहनुभएको छ । जुन परिवेशमा माथवरजीले ‘मेरो कथाका पानाहरू’ प्रकाशित गर्न प्रारम्भ गर्नुभयो र त्यसलाई आजका मितिसम्म निरन्तरता दिइरहनुभएको छ, यो सितिमिति जोकोहीले गर्न सक्ने काम होइन ।

यो पुस्तक लेखनको आधारपत्र गणेशमानजीका तिनै पुस्तकहरू ‘मेरो कथाका पानाहरू’ हुन् । तिनका अतिरिक्त मैले नै लेखेका पुस्तकहरू—‘जनआन्दोलन : २०४६’ र ‘ईतिहास पुरुषहरूका दृष्टिमा गणेशमान सिंह’ का केही सूचनाहरू उपयोगी रहे । र, गणेशमानजीसँग मेरो सहयात्राको ऋममा हासिल भएका अनुभवहरू पनि यस पुस्तकमा समेटिएका छन् । त्यसैले अरू विद्वान्‌हरूका रचना र सुभावहरू समेट्न पाईएन । गणेशमानजीको जीवनी पढन चाहने पाठकहरूका निम्नि ‘मेरो कथाका पानाहरू’ मा जति रस, रोमाञ्च र सन्तुष्टि मिल्छ त्यो अन्यत्र पाइने कुरा होइन । तथापि महापुरुष एवं असल मानिसहरूको एउटा स्वभाव हुन्छ कि ऊ आफै आफ्नो कामको प्रशंसा कदापि गर्दैन अझ त्यसलाई छुपाउन पो खोज्छ ऊ । हो, प्रस्तुत पुस्तकमा मैले गणेशमानजीले छुपाउन खोज्नुभएका कामहरूलाई उद्घाटित गर्ने प्रयत्न गरेको मात्र हुँ । यस्तो उत्खनन गर्ने कार्य हामीजस्ता उहाँका सहयोगीले गरिदिएनौं भने ईतिहासले हामीलाई नै धिक्कार्ने छ । यही दायित्वबोधले यो विश्लेषणात्मक जीवनी लेख्ने जमर्को गरियो ।

सन् २०१९ मा चीनको वुहानबाट उत्पत्ति भई आजका मितिसम्म विश्वका २५ लाख भन्दाबढी जनताको इहलीला समाप्त पारी करोडौं मानिसलाई सङ्क्रमित पारेको विश्वव्यापी महामारीकालमा त्यो रोगबाट बच्नका निमित्त बसिएको गुप्तबासको समयको सदुपयोग गर्ने ऋममा मैले यो पुस्तक लेखेर सिध्याएँ । र कोरोनोको दोस्रो लहर नेपालमा प्रवेश गर्नुपूर्व छाने काम पनि सकियो । त्यसैले मलाई यस्तो अवसर जुटाइदिने त्यो ज्यानमारा महामारीलाई धेरथोर धन्यवाद दिँदै पुनः यो ब्रह्माण्डमा यस्तो प्रलयकारी ताण्डव नमच्चाउन करजोर अनुरोध गर्दूँ ।

यो पुस्तक पढिसकदा पाठकहरूलाई ज्ञात हुने नै छ, नेपाली काइग्रेस आफ्नै जन्मदाताप्रति कुन हदसम्म उपेक्षाभाव राख्न सकदो रहेछ । आश्चर्य त यो छ कि जुन जन्मदाताले हामीसँग केही अपेक्षा नै गरेन त्यस्ता कर्मयोगीको काइग्रेसबाट यो हदको उपेक्षा ? अकल्पनीय कुरा हो, यो । यो पुस्ताका कांग्रेसले त्यस्ता महानतम लौहपुरुषको उपेक्षा त गच्यो, गच्यो अब भोलि आउने पुस्ताले यसलाई कसरी लिने हो समयले बताउला । जसले हाम्रा लागि आफूलाई उत्सर्ग गच्यो उसको लागि केही गर्ने हाम्रो पनि दायित्व होइन र ?

मैले आफ्नो जीवनको सर्वाधिक ऊर्जाशील समय नेपाली काइग्रेस र तिनका नेताहरूसँगको सहयोगमा बिताएँ । यसलाई मैले गौरवकै रूपमा लिएको छु । गणेशमान सिंहले आफ्नो राजनीतिक लीला संवरण गरेपछि मैले पनि नेपाली काइग्रेससँगको सम्बन्धविच्छेद गरें । काइग्रेसको माध्यमबाट देशको सेवा र प्रजातन्त्रको संवर्धनमा सहयोग गरौं भनेर काइग्रेसी आन्दोलनमा लागिएको थियो । तर जुन काइग्रेसले आफ्नै जन्मदाता गणेशमान जस्ता महापुरुषको उपेक्षा गच्यो त्यस्तो पार्टीमा हामीजस्ता भुसुनाले टाँसिइरहनुको कुनै औचित्य देखिएन ।

यी सब घटनाले मेरो लेखने उत्साह पनि शिथिल भयो । काइग्रेसी सरकार र काइग्रेस पार्टीको उपेक्षाभावले एक प्रकारको विरक्ति पैदा गच्यो । नेपालको राजनीति सुधिने सम्भावना नै देखिएन । फलतः नेपालको राजनीतिप्रति वितृष्णा उत्पन्न भयो । केही समय म जस्ता युवाहरू किंकर्तव्यविमूढ जस्ता भयौं । हो, यो अवधिभर मैले पनि अखबारहरूमा जो लेखदै थिएँ, त्यस्तो

लेख्ने मन नै हराएर गयो । मैले एकाध वर्ष केही लेखिनँ । यसै बीच चारवटा घटनाले मलाई पुनः लेख्न प्रेरित मात्र गरेन वरन् ती घटनाले लेखकहरू पनि सार्वजनिक महत्त्वका विषय हुन्, उनीहरू आफ्ना पाठकप्रति जबाफदेही छन्, लेखक एक पटक समाजमा स्थापित भइसकेपछि उसले आफ्नो लहडमा लेख्ने र सनकमा छोड्ने गर्न पाउँदैन भन्ने कुराको शिक्षा मिल्यो । त्यही शिक्षाकै बदौलत अखबारमा लेख्न्दै आएको स्तम्भलाई पुनः प्रारम्भ गरें र महत्त्वपूर्ण विषयमा पुस्तक पनि लेख्नुपर्छ भन्ने अनुभूत भयो । प्रस्तुत पुस्तक यी सबै घटनाको उपज हो ।

पहिलो घटना ! एक दिन दिउसो खाना खाइवरी म आराम गरिरहेको थिएँ । टेलिफोनको घण्टी बज्यो । एक जना महिलाको स्वर थियो । उनको नाम अहिले मलाई याद भएन । उनले आफ्नो थर आचार्य भनेकी थिइन् । सामान्य अभिवादनपछि उनको कुरा सुन्दा उनी पठित मात्र होइन सुलिखएकी विदुषी जस्ती थिइन् । उनले भनिन्—‘ढकालजी ! तपाईंको फोन नं. खोज्न मलाई धैरै पापड बेल्नुपन्यो, बल्ल पाइयो ।’ (स्मरण रहोस्, तिनताका मोबाइल फोन प्रचलनमा आइसकेको थिएन) म तपाईंको अधिकांश लेखको प्रशंसक हुँ । धैरै महीनादेखि तपाईंको लेख पढ्न पाइएको छैन, किन ? हेर्नुहोस् ! लेखकले सार्वजनिक रूपले लेखन प्रारम्भ गरिसकेपछि ऊ फगत एउटा व्यक्ति मात्र रहन्न । ऊसँग कैयौं पाठक पनि जोडिएका हुन्छन् । त्यसकारण लेखकले आफ्ना पाठकको कुरा पनि बुझ्नुपर्छ । स्वेच्छाले लेख्ने वा छोड्ने गर्न पाइन भन्ने कुरा तपाईंलाई थाहा हुनुपर्ने हो । होइन नलेख्ने हो भने पनि सूचना दिनुपर्छ— अब आइन्दा लेख्न्दै छैन है, भनी ! लेखकको यही दायित्व सम्भाउन फोन गरेकी हुँ, धन्यवाद ! ती विदुषीको कुरा सुनेपछि म खद्ग्राडबुद्ग्रुड भएँ । लेखकको दायित्वको लहरो कहाँसम्म पुग्दो रहेछ भन्ने कुराको ज्ञान प्राप्त भयो ।

दोस्रो घटना । गणेशमान सिंह फाउन्डेसनको आयोजनामा भएको एउटा कार्यक्रममा म अन्तिम वक्ता थिएँ । आफ्नो बोल्ने काम सकेर आयोजकको नाताले आवश्यक व्यवस्थापन गर्दै थिएँ । हलको एउटा खम्बामा अडेस लागेर उभिइरहनुभएका एक जना पाका प्राध्यापक, आदरणीय ऐश्वर्यलाल प्रधानाङ्गाले आफ्नो हात हल्लाएर मलाई इशारा गरेर बोलाइरहेको देखें । लम्किदै उहाँतर्फ

गएँ र भनें— ‘सर ! म के सेवा गर्न सक्छु ?’ उहाँको उत्तर थियो— ‘मिस्टर ढकाल ! एक वर्षअधि कान्तिपुरमा तपाईंले ‘एक दिनको सुल्तान’ नामक लेख लेखुभएको थियो, याद छ ?’ मैले भनें— ‘हो सर !’ उहाँले भन्नुभयो— ‘हो यस्तो लेखुपर्छ । समाज र देशको सेवा गर्छन्, यस्ता लेखले । राग्रो लेखेकोमा तपाईंलाई बधाई र धन्यवाद !

तेस्रो घटना । म आफ्नो दाजु दीपेन्द्रपुरुष र भाइ लोकेन्द्रपुरुषसँग एउटै घरमा बस्दै आएको छु । तल दाजु, बीचमा म र माथि भाइ । बाजेको जगामा पिताजीले बनाइदिएको घरमा बस्छौं, हामी ! एक दिन बिहानै नेपाल सरकारका पूर्व मुख्यसचिव ८६ वर्षीय कृष्णबहादुर मानन्धर एक जना सहयोगीका साथ मेरो घरमै आउनुभयो । बाहिर बगैँचामा मेरो दाजु दीपेन्द्रलाई भन्नुभएछ—‘दीपेन्द्रजी ! आज म तपाईंको भाइ घेनेन्द्रलाई भेटन आएको हुँ, कृपया भेटाइदिनुहुन्छ कि ?’ दाइले उहाँलाई मेरो तलासम्म ल्याएर मसँग परिचय गराउनुभयो र फर्किनुभयो । उहाँलाई मैले पहिले कहिल्यै चिनेको थिइन्न । कृष्णबहादुरजी मेरो बैठककोठामा मुशिकलले दुई मिनेट बस्नुभयो होला । उहाँले भन्नुभयो— हेर्नुहोस् ढकालजी ! म तपाईंको आर्टिकल नित्य हेर्छु । असाध्यै मन पर्छ । बी.पी., गणेशमानजी, जनआन्दोलन, प्रजातन्त्रको मूल्य र मान्यता अनि नैतिकताको विषयमा तपाईं जो लेख्दै हुनुहुन्छ, त्यस्ता लेखले समाजमा दूरगामी प्रभाव पार्न सक्छ । तपाईंको आर्टिकल पढ्न नपाएर छुट्ला भनेर मैले मेरो छोरालाई भनेको छु— ‘उहाँको आर्टिकल प्रकाशित भएको दिनको अखबार अवश्य पनि मकहाँ पठाइदिनु । यही कुरा बताउन र धन्यवाद दिन म तपाईंकहाँ आएको हुँ ।’ त्यत्रो वरिष्ठ मान्छे, त्यसमाथि बयोवृद्ध ! उहाँको उत्साह र जाँगर अनि म जस्तो निरीह लेखकप्रति यत्रो सद्भाव ! म अवाक् भएँ ।

अब अर्को एउटा मात्र प्रसङ्ग ! मेरी श्रीमती रेखा ढकाल संस्कृति विषयकी विद्यार्थी हुन् । (एक दशकयता त उनी र म एउटै आध्यात्मिक कक्षामा अध्ययनरत छौं ।) लामो समयदेखि मैले लेखनकार्य नगरेको देखेपछि एक दिन उनले भनिन्— ‘हेर्नुहोस्, गणेशमान सिंह जस्तो व्यक्तित्व यो मुलुकको संस्कृतिको एउटा धरोहर हो । उहाँ जस्ता कर्मवीरहरूका कर्महरू पढ्न वा जानकारी पाउन खोज्नु भावी पुस्ताको पनि अधिकार हो । त्यसकारण उहाँ

जस्तो व्यक्तित्वबारे बढीभन्दा बढी लेखिनुपर्छ । फेरि असल मान्छेहरूको एउटा पहिचान के हो भने, उनीहरू आफ्नो प्रशंसा आफै गर्दैनन् । समाजका लागि आफूले गरेको योगदानलाई पनि छिपाउन खोज्छन् उनीहरू । त्यसकारण उहाँसँग लामो समय उठबस गरेका तपाईं जस्ताले उहाँको अनुद्घाटित पक्षलाई उजागर गरिदिनुभएन भने, त्यस्ता महापुरुषले आमजनताका निमित गरेको योगदान खेर जान सक्दछ । तसर्थ तपाईं जस्ता लेखकले आफूलाई थाहा भएका र ओभेलमा परेका उहाँका घटनाहरूको उद्घाटन गरिदिनुपर्छ । त्यसकारण लेखने काम चटकक नछोड्नुहोस् ! ए, यिनी त नपत्याउँदो ढङ्गले गहिरो कुरा पो गर्छन् त ! उनलाई धन्यवाद दिएँ । अनि मनन गरें, कुरा त ठीकै हो नि ।

यी घटनाहरू प्रतिनिधि घटनाहरू हुन् । आफ्ना पाठकहरूको यस्ता प्रशंसाका शब्दहरू मेरानिमित पारितोषिक नै हुन् । यस्ता प्रतिक्रियाले मलाई मेरा पाठकहरूप्रतिको दायित्वबोध मात्र गराएन यसले त इतिहासलाई उजागर गर्न सझ्कोच गर्न हुँदो रहेनछ र पाठकप्रति पनि लेखकहरूको दायित्व हुन्छ भन्ने चेतना दिलायो । परिणामतः एक-दुई महीनामा भए पनि, मैले एउटा लेख अवश्य लेख्ने निधो गरें । लेखनकार्यलाई पुनः आरम्भ गरें । यो पुस्तक लेख्ने कार्य पनि त्यही शृङ्खलाको उपज हो ।

मलाई लाग्दछ, गणेशमानजीको जीवनको सबैभन्दा ठूलो र महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भनेको जनआन्दोलन : २०४६ लाई सफल परिणतिमा पुऱ्याउन सक्नु नै हो । उहाँ नहुनुहुँदो हो त सम्भवतः जनआन्दोलन हुने नै थिएन । कथम् भएको भए पनि सफल हुने सम्भावना थिएन । त्यही सफल जनआन्दोलनको इतिहासलाई मेटिन नदिनका निमित मैले जनआन्दोलन : २०४६ नामक पुस्तक २०४९ सालमै लेखीवरी प्रकाशित गरें । उक्त पुस्तकको विमोचन सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टार्इले गर्नुभएको थियो । उक्त कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिको हैसियतले आफ्नो मन्तव्य राख्ने क्रममा सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले भन्नुभएको थियो— ‘२००७ सालको क्रान्तिबारे धेरैले लेख्ने प्रयत्न गरे तर, सार्थक पुस्तक एउटा पनि प्रकाशित भएन । यस पटक जनआन्दोलन : २०४६ सफल भएको दुई वर्ष नपुँदै हाम्रा साथी ढकालजीले पुस्तकको लेखन र प्रकाशन आफै गर्नुभयो । यसले एकात्म देशको सेवा गरेको छ, भने

अर्कोतर्फ उहाँ (ढकालजी) लाई अमर बनाइदिएको छ ।' गणेशमानजीको मुखारविन्दबाट जुन 'कम्पीमेन्ट' मैले पाएँ त्यसलाई मैले मेरो जीवनको सबैभन्दा मूल्यवान् उपहार समिक्षाएको छु । गणेशमान सिंह फाउन्डेसनले २०५९ सालमा 'इतिहास पुरुषको दृष्टिमा गणेशमान सिंह' भन्ने मेरो र रेवतीरमण सुवेदीको संयुक्त प्रयासमा लेखिएको मेरो दोस्रो पुस्तक प्रकाशित गच्चो । यसमा गणेशमान सिंहका समकालीनहरू चाहे उनीहरू जुनसुकै आस्थामा विश्वास गर्ने किन नहुन् तिनले आफ्नो मनमा लागेका कुरा धक खोलेर भनेका छन् । उक्त पुस्तकमा समेटिएका २६ जना इतिहासपुरुषहरूका अनुभव र दृष्टिकोण फरक रहे पनि एउटा बुँदामा भने सबैको एकमत देखिन्छ, त्यो हो— 'नेपालको महानतम नेता गणेशमान सिंह नै हुन् !'

गणेशमानजीसँगको मेरो सहयात्रा लामै भइसकेको रहेछ— २०२८ सालदेखि २०५४ सालसम्म ! म उहाँको दुःखको समयको सहयोगी । हुन त उहाँले राजनीतिमा लागेपछि जीवनभर सुखको अनुभूति सायदै गर्न पाउनुभयो होला । उहाँको जीवनमा यदाकदा क्षणभरका लागि सुख भुलिकए होलान् तर पलभरमै ती सुख अलप भइसकेका हुन्थे । उहाँको मनले शान्ति र सुखको अनुभूति शायद २०४७ सालको अवधिमा गरेको हुँदो हो । त्यसपछि नेपाली काइग्रेस सत्तामा आयो । तत्पश्चात् मानसिक रूपले उहाँलाई जिति प्रताडना दिइयो त्यो भनेर साध्य छैन । राणा र शाहजस्ता निरझकुश शासकहरूसँग जुध्दा प्रजातन्त्रका निमित मात्र सझ्यर्थ गरे पुगेको थियो उहाँलाई । तर काइग्रेसको हातमा सत्ता आएपछि प्रजातन्त्रको रक्षा र संवर्धन कसरी गर्ने भन्ने दोहोरो दायित्व आइलाग्यो गणेशमानको थाप्लोमा । पार्टी र सरकार दुवै निर्वाचित तानाशाह बन्ने महत्वाकाङ्क्षा बोकेर हिँडेको देखेपछि गणेशमानजीको चिन्ता बढेको हो । त्यसैले गणेशमानजीले मृत्युपर्यन्त शान्तिको अनुभूति कहिल्यै गर्न पाउनुभएन ।

गणेशमान सिंह नाम गरेको यो अद्भुत व्यक्तिभित्र मैले अनेकौं व्यक्तित्वहरू देखें । भगवान् श्रीकृष्णलाई उनकै शिष्य अर्जुनले सात सय श्लोकको त्यो गीतामा अनेकौं प्रसङ्गमा अनेकौं ढङ्गले सम्बोधन गरेका छन् । कतै माधव, कतै अच्युत, कतै मधुसूदन, के-के, के-के ! त्यस्तै मैले पनि

गणेशमानजीलाई प्रसङ्गअनुसार यस पुस्तकमा कतै लौहपुरुष, कतै महापुरुष, कतै असल मान्छे जस्ता विशेषणले सम्बोधन गरेको छु । त्यति मात्र होइन मैले त यस पुस्तकमा गणेशमानजीलाई भाववश कतै तिमी, कतै तपाईं, कतै हजूर भनेको छु । शिष्य, चेला, पुत्र र शुभेच्छुकहरूले यस्तो सुविधा यदाकदा पाउँछन् । त्यही सुविधाको उपयोग गरेको हुँ भैले ।

यो पुस्तकका नौओटै अध्यायहरूमा विषयवस्तुको छुट्टाछुट्टै तरीकाले विश्लेषण गरिएको छ । प्रत्येक अध्यायहरू आफैमा स्वतन्त्र छन् । कतिपय स्थानमा प्रसङ्गहरू दोहोरिएको जस्तो देखिन सक्छ । प्रत्येक अध्यायलाई आफैमा पूर्ण र स्वतन्त्र बनाउन खोजदा यस्तो देखिएको हुनसक्छ । त्यस्तो अवस्थामा सकेसम्म प्रसङ्गहरूलाई छोट्याउने प्रयत्न गरिएको छ । फेरि प्रसङ्गहरू समयक्रम अनुसार पनि नहुन सक्छन् । अगाडिको अध्यायमा २०५०-२०५२ सालको कुरा र पछाडिको अध्यायमा १९९७-२००७ सालको कुरा पुगेको हुन सक्छ । तसर्थ सबै अध्यायहरू आफैमा पूर्ण र स्वतन्त्र छन् भन्ने दृष्टिले पढ्नु उपयुक्त होला ।

विज्ञ पाठकहरूलाई थाहा भएकै कुरा हो । यस्तो पुस्तक तयार गरी प्रकाशन गर्न एक जनाको बुताले गर्न सकिने काम होइन । मलाई पनि धैरै मेरा साथी/सहयोगीहरूको शुभेच्छा प्राप्त भएको छ— यस काममा ! यस क्रममा मेरा विद्वान् मित्र शरच्चन्द्र वस्तीजीले पुस्तकको पाण्डुलिपि पाठिदिएर बढाइदिनुभएको मेरो उत्साहका निम्नि उहाँप्रति म कृतार्थ छु । अर्का मित्र एर्व वरिष्ठ पत्रकार ध्रुवहरि अधिकारी र मित्र प्रा.कपिल श्रेष्ठले दिनुभएको विज्ञ सल्लाहका निम्नि उहाँहस्त्रप्रति म अनुगृहीत छु । त्यसै गरी पुस्तकको डिजाइन गरिदिनुहुने वरिष्ठ कलाकार राजन काफ्ले र पुस्तकका केही अनुच्छेद हिन्दी भाषामा अनुवाद गरी मलाई मद्दत गरिदिनुहुने अग्रज दाजु प्रकाशप्रसाद उपाध्यायलाई पनि धन्यवाद दिन्छु । बाँकी सबै सहयोगी मित्र, शुभेच्छुक एवं फाउन्डेशन परिवारलाई एकसाथ साधुवाद टक्काउँछु, साधुवाद !

घनेन्द्रपुरुष ढकाल
कोपुण्डोल, ललितपुर

लौहपुरुष, महापुरुष र असल मान्छे !

(प्रारम्भमा मैले यो पुस्तकको शीर्षक अथवा नाम ‘महापुरुषको जीवनगाथा’ राख्ने निधो गरेको थिएँ । त्यही अनुरूप लेखदै गइयो । प्रशस्त लेखियो । गणेशमानजी महापुरुष नै हुनुहुन्थ्यो भनेर सामाजिक, आध्यात्मिक र राजनीतिक कोणबाट विश्लेषण पनि गरियो । यसैबीच किन हो कुनि ‘महापुरुष’ भन्ने शब्दले आध्यात्मिक सन्देश बढी दिन्छ जस्तो लाग्यो । फेरि गणेशमानजी त राजनीतिक मान्छे ! त्यसकारण राजनीतिक शब्द नै खोजौं न, भनेभै लाग्यो । त्यसैले राजनीतिक शब्द छानियो ‘लौहपुरुष’ ! हो, यो ठीक छ । दुनियाँमा ‘लौहपुरुष’ भनिने व्यक्तित्व औलामा गनिने भन्दा बढी नहोलान् । त्यसो त गणेशमानलाई हाम्रो जमानामा ‘लौहपुरुष’ नै भनिन्थ्यो । कसैले ठेल्न, पेल्न, मिच्न, पन्छाउन वा हल्लाउन नसक्ने व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो गणेशमानजी । डर, त्रास, अनिश्चय, दृढताको कमी र लालच-प्रलोभन यस्ता कुरा हुन् जसबाट जतिसुकै महान् व्यक्ति पनि प्राय मुक्त हुन सकेका हुँदैनन् । तर गणेशमानजी यी सबै कुराबाट माथि उठेको साँच्चैको अविचलित लौहपुरुष हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई न त राणाशाहीको कठोर यातनाले गाल्न सक्यो न त राजाको जेल, नेल र कारावासले नै । त्यसैले ‘लौहपुरुष’ नै नामकरण गरौं न त भन्ने भयो ।

फेरि एउटा समाजसेवी वा परोपकारी दृष्टिले हेर्दा गणेशमान सिंह जस्तो असल मान्छे आजको दुनियाँमा पाइन्छ भने जस्तो लागेन । गणेशमानजीले

आफ्नो जेलजीवनकालमा बलबहादुर पाँडे नामका एकै आन्दोलनका सहयात्री जो राणाको यातना सहन नसकेर जेलमै बहुलायो । उसको दिसा-पिसाब सफा गरिदिने र उसलाई नुहाई-धुवाई खाना खाउने लगायतका सेवा शुश्रूषा दिव्य चार वर्षभरि गणेशमानजीले जो गर्नुभयो त्यो कथा सुन्ने जोकोहीले एक स्वरले भने— ‘गणेशमान जस्तो असल मान्छे दुनियाँमा डिबिया बालेर खोजे पनि पाइन्न’ । त्यसकारण आफ्नो पुस्तकको नाम ‘असल मान्छे’ पो राख्नुपर्छ जस्तो लायो ।

माथि मैले उठाएका तीनवटै शब्द ‘लौहपुरुष, महापुरुष र असल मान्छे’ गणेशमान सिंहको व्यक्तित्वसँग जबर्जस्त हिसाबले सुहाउने शब्द थिए । यीमध्ये कुनै एउटा शब्दको ओजन अर्को शब्दभन्दा रैं बराबर पनि कम छ जस्तो लागेन मलाई । राजनीतिको एउटा इमानदार व्यक्तिले लौहपुरुषलाई रुचाउँछ भने आध्यात्मिक मान्छेले महापुरुष नै रुचाउँदो हो । त्यसै गरी एउटा समाजसुधारकले ‘असल मान्छे’ लाई नै रुचाउला । आआफ्नो विचार !

मलाई लायो गणेशमानजी यो देशको सबैभन्दा उँचो राजनीतिज्ञ हो । उहाँलाई इज्जतका साथ सम्बोधन गरिँदा पवित्र सन्देश प्रवाहित हुने राजनीतिक शब्द नै प्रयोग गरिनुपर्छ भन्ने निष्कर्षमा म पुँै । त्यसैले यो पुस्तकको नामकरण गरै— ‘लौहपुरुष’ को विश्लेषणात्मक जीवनगाथा ।

यो अध्यायको लेखन विशुद्ध रूपले यो पुस्तकको नाम अर्थात् शीर्षकलाई सार्थक गराउने क्रममा गरिएको कसरत हो । शीर्षकलाई सार्थक बनाउन गरिएको मेहनत आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिको यात्रामा कति सफल भएको छ, त्यो स्वयं मैले भन्नुभन्दा विज्ञ पाठकहरूले मूल्याङ्कन गर्ने विषय हो । मेरो त भन्नु यति मात्र छ, लेखकले लेखिदिने धर्म पालना गरेर मात्र पुँदैन । उसले आफूले उठाएको प्रश्न वा मुद्दाको अनेकौं कोणबाट परीक्षण गरी त्यसको निष्कर्ष इमानदारीपूर्वक जनतासमक्ष परिस्कन सक्नुपर्छ । अन्यथा लेख्नुको कुनै प्रयोजन बाँकी रहँदैन । मात्र एउटा शीर्षकको चयनका निमित म आफैभित्र चलेको ढन्द्द यत्रतत्र छताछुल्ल भएका छन्, यस पुस्तकमा । मलाई थाहा छ । त्यसले गर्दा ‘लौहपुरुष’ भन्ने शब्दको धेरै बढी उत्खनन गर्ने मसँग न समय रह्यो न त पुस्तकमा पर्याप्त स्थान नै । तथापि यथायोग्य मन्थन गरेकै छु ।)

नेपालीमा एउटा उखान छ, ‘चोरलाई चौतारी र साधुलाई शूली’ । हामी नेपालीको स्वभावको सटीक विश्लेषण हो यो, उखान ! कसैले कसैको तुच्छ एवं निहित स्वार्थ पूरा गरिदियो भने हामी नेपालीहरू उसका प्रति जस्तोसुकै शब्दाडम्बरद्वारा प्रशंसा गर्न सङ्कोच गर्दैनौं । भनाइ नै छ नि, ‘शब्दं किं दरिद्रम् ।’ हो, यसै भनाइको आड लिएर हामी कसैको आवश्यकताभन्दा बढी नै प्रशंसा गरिदिन्छौं । त्यसो गर्दा अर्को अधिकारवालालाई अन्याय पुग्न जान्छ । जस्तो, हिजोआज हामीले जानेर नजानेर ‘शहीद’ शब्दको अवमूल्यन गरिराखेका छौं । गझालाल, धर्मभक्त, शुक्रराज र दशरथ चन्द पनि शहीद अनि अर्को आउरे-बाउरेलाई पनि त्यही कोटिको शहीद नै भन्यो भने वास्तविक शहीदलाई अन्याय भएन ? त्यसैले शब्दचयन र त्यसको प्रयोगमा हामी लेखकहरू सावधान हुनैपर्छ । कैयौं लेखक, पत्रकार एवं बुद्धिजीवीहरूलाई हामीले देखेका छौं, उनीहरूले स्तुतिगान र चाकरीकै निमित्त एउटा साधारण नेता भन्न पनि नसुहाउने व्यक्तिलाई राजनेता, जननेता, प्रणेता र कतिपयले त महामानव र महापुरुषसमेत भनेका र लेखेका छन् । लेखक स्रष्टा र त्यस्ता उद्घोषकहरूको पतनको पराकाष्ठा हो त्यो प्रवृत्ति । भाट प्रवृत्ति भनेको पनि शायद त्यही हो । मैले यस पुस्तकमा गणेशमान सिंहलाई ‘महापुरुष’ भने शब्दले सम्बोधन गरेको छु । त्यसकारण मेरो यो कर्तव्य बन्छ कि महापुरुष भनेको के हो ? यसका गुण र लक्षणहरू के के हुन् ? र गणेशमान सिंहलाई नै महापुरुष भनिनुको औचित्य के ? यी र यस्तै कुराहरूलाई राजनीतिक मूल्य र मान्यता अनुरूप र वेद एवं शास्त्रसम्मत ढझाले प्रस्त्रयाउने प्रयत्न यहाँ गरेको छु । मेरो प्रस्त्रयाइबाट सन्तुष्ट हुन नसक्नेले मलाई पनि तिनै ‘भाट’ प्रवृत्तिका लेखकहरूको कोटिमा राखिदिएमा म अन्यथा मान्ने छैन ।

अध्यात्ममा महापुरुष, राजनीतिमा लौहपुरुष र सामान्य बोलचालको भाषामा असल मान्छे भनेर जो भनिन्छ ती तीनै थरी शब्दहरूलाई पर्यायवाची शब्द भनेमा फरक पर्ने होइन । तथापि महापुरुष शब्द आफैमा अध्यात्मको सुगन्ध फैलाउने शब्द हो । त्यसैले यो शब्दसँग सकारात्मकताको भाव बढी मात्रामा जोडिएको हुन्छ । यो शब्दलाई शतप्रतिशत राजनीतिमा प्रयुक्त गर्न नसकिएला तथापि राजनीतिमा अति नै राग्नो वा भनौं अति नै असल व्यक्तिलाई ‘महापुरुष’ भन्न नसकिने पनि होइन । यस अध्यायमा मैले राजनीतिमा लौहपुरुषलाई त्यही

कोटिमा राखेको छु भने समाजले उत्कृष्ट मानेको व्यक्तिलाई असल मान्छेको दर्जा दिएको छु । लौहपुरुष, महापुरुष असल मान्छे भनेर मैले गणेशमानजीको अगाडि जुन विशेषण दिएको छु, त्यसलाई पुष्टि गर्ने कर्तव्य मेरो हो । मलाई त्यो दायित्वबोध छ । यही अध्यायको उपयुक्त स्थानमा त्यसलाई पुष्टि गर्ने प्रयत्न मैले गरेको छु । त्यसभन्दा पहिले राजनीतिमा नेता, राजनेता, जननेता र प्रणेता कस्ता-कस्ता व्यक्तिलाई भनिन्छ त्यो बुझिराखौं । त्यसो त राजनीतिशास्त्रका ठेलीहरूमा 'नेता' शब्दको परिभाषा यति धेरै गरिएको छ कि तिनको छेउ-पुच्छ पाउन मुश्किल छ । त्यस्तो क्लिष्टतातर्फ अलमलिनु हामीलाई छैन । तथापि हाम्रा वेद एवं शास्त्रहरूमा सरल रूपले प्रस्तुत केही ऋचाका अर्थ र एक-दुई जना दार्शनिकको कुरा सुनौं ।

वेद एवं हाम्रा शास्त्रहरूमा यत्रतत्र शासकहरूका बारे पर्याप्त भनिएका छन् । तिनताका सामान्यतः राजालाई नै नेता, राजनेता एवं शासक भनिन्थ्यो । कतिपय अवस्थामा त त्यसबेला पनि नेता वा शासक बनाउन निर्वाचनलाई नै माध्यम बनाइएका उदाहरण पनि छन् । नेताबारे वेदमा भनिएका केही उदाहरणहरू निम्न छन् ।

- १) अथर्ववेदका ऋचाहरू ३/४-३/३-४/८ हरूमा भनिएको छ—
'त्यस्ता शासक वा राजा जो प्रजावत्सल र दयालु छन्, जो हरहमेशा प्रजाकै दुःख-सुखका निमित्त चिन्तनरत छन्, त्यस्ता राजनेताहरू सेवानिवृत्त भएर जड्गल पसेपछि पनि जनता तिनलाई पछ्याउँदै जड्गलमै जान्छन् र तिनलाई खूब माया गर्छन् ।'
- २) यजुर्वेदको १/८/१६ मा भनियो— 'त्यस्ता असल मान्छे, राजनेता र महापुरुषलाई जनावरहरू सुद्धले माया गर्छन् ।'
- ३) ऋग्वेदको १०/१/७४-१०/१७/३ मा भनिएको छ— 'जनताको सुख र दुःखको साथी जो आफै लडाइँमा जान्छ, लड्छ र शत्रुमाथि हावी हुन्छ र आफ्ना साथीहरूलाई बचाउँछ ऊ उत्तम राजनेता हो ।'

वेद एवं हाम्रा शास्त्रहरूको सिको गर्दै प्राचीन ग्रीस (ई. पू. ३८४-३२२) का महान् दार्शनिक मानिनुहने अरस्तु (एरिस्टोटल) ले भनेका छन्— 'नैतिकताविहीन, सवेदनाशून्य र तर्करहित नेता कदापि राजनेता कहलाइँदैन ।'

सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले पनि भन्नुभएको छ— नेताहरूलाई निर्वाचन र सत्ताको मात्रै ध्याउन हुन्छ, तर एउटा राजनेतालाई आगामी पुस्ताको चिन्ता हुन्छ ।

माथि उल्लिखित शास्त्र, वेद एवं राजनीतिक, दार्शनिक र लौहपुरुषको भनाइको आलोकमा नेताहरूका प्रकार, श्रेणी र तिनको परिभाषा यसरी गरिनु उपयुक्त होला ।

- १) नेता : एउटा राष्ट्रवादी व्यक्ति जो सिद्धान्त र आफ्नो आदर्शप्रति प्रतिबद्ध छ र उसले यदि आफ्नो गन्तव्य देखेको छ र त्यो लक्ष्यसम्म आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई डोच्याएर पुच्याउन सक्छ भने ऊ नै नेता हो । नेताको अर्को अनिवार्य गुणचाहिं नैतिकता हो । अनैतिक व्यक्तिलाई किमार्थ नेता मान्न सकिन्न ।
- २) राजनेता : त्यस्तो नेता, जसले दूरक्षितजमा मडारिन थालेको अनहोनिको आहाट समय अगावै सुँच सक्छ र त्यस्तो अवस्थामा आफ्नो आदर्श र कार्यकर्तालाई सुरक्षित राख्छ भने ऊ नै राजनेता हो ।
- ३) जननेता : त्यो राजनेता जसले आफ्नो पार्टी वा मतावलम्बीलाई मात्र होइन सिङ्गो मुलुकलाई सङ्कटको बेला एकसाथ भक्भकाउन सक्छ, ऊ जननेता हो । फेरि जननेता आफ्नो आदर्शका निम्नि Anti-Current (विपरीत प्रवाह) हिँड्ने साहस र सामर्थ्य राख्दछ । (स्मरण रहोस्, बी.पी.ले गणेशमानलाई नेपालको एक मात्र जननेता मानुहुन्थ्यो ।)
- ४) प्रणेता : त्यस्तो जननेता जसले समयको माग अनुरूप मानवकल्याणका निम्नि नवीन सिद्धान्त र आदर्शको प्रतिपादन गर्छ, ऊ प्रणेता हो ।
- ५) महामानव : त्यस्ता प्रणेता जसको लक्ष्य ‘जीवन मुक्ति’ होस् । त्यस्ता महामानव पनि तीन प्रकारका हुन्छन् ।

- क) असल मान्छे : माथि उल्लेख गरिएका चार प्रकारका नेताहरूभन्दा माथिको व्यक्तिलाई कुन विशेषणले सम्बोधन गर्ने ? यसको समाधान मेरो दिमागमा फुच्यो । त्यसैले लेरिखिदिएँ – ‘असल मान्छे’ । असल मान्छे त्यस्तो व्यक्ति हो जसले ‘परोपकार’ बाहेक अर्को केही सोचौ सक्तैन । वास्तवमा त्यस्तो असल मान्छेको यो पृथ्वीमा जन्म वा भनौं प्राकट्य हुनु भनेको स्वयं यो धर्तीका निमित पनि गौरवको विषय हो ।
- ख) लौहपुरुष : नेतादेखि प्रणेता र असल मान्छेका यावत् गुणहरूले सम्पन्न त्यस्तो व्यक्ति जसलाई जस्तोसुकै कठोर शासकले पनि ठेल्न, पेल्न, मिच्न, पन्छाउन वा हल्लाउन सक्तैन ऊ ‘लौहपुरुष’ हो । यस्ता लौहपुरुषलाई डर, त्रास, अनिश्चय, लालच र प्रलोभनले स्पर्श समेत गर्न सक्दैन ।
- ग) महापुरुष : अध्यात्ममा ‘श्रोत्रियम् ब्रह्मनिष्ठम्’ व्यक्तिलाई महापुरुष भनिन्छ । अर्थात् त्यस्तो व्यक्ति जसले वेद एवं शास्त्रहरूलाई खर्लाप्ण पिएको छ र यदि उसले भगवान्‌सँग साक्षात्कार पनि गरिसकेको छ भने ऊ ‘महापुरुष’ नै हो ।

अब नेतादेखि राजनेता, जननेता, प्रणेता, असल मान्छे, लौहपुरुष र महापुरुषमध्ये गणेशमान सिंह कुन कोटिको नेता हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुराको परख गरौं ।

(क) नेता

माथि हामीले नेताको परिभाषा गर्ने क्रममा भन्न्यौं – नेतामा हुनुपर्ने यावत् गुणहरूका अतिरिक्त राष्ट्रवाद र नैतिकता नभएको व्यक्ति जति नै राप्रो र असल भए पनि उनलाई नेता मान्न सकिन्न । गणेशमानजी नेपालको ‘आदिनेता’ अर्थात् ‘प्रथम नेता’ हुनुहुन्थ्यो भन्ने प्रमाण मैले यो पुस्तकमा प्रस्तुत गरेको छु । त्यसकारण उहाँ नेता नै हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरामा द्विविधा रहेन । अब रह्यो कुरा राष्ट्रवादी र नैतिकवान् । गणेशमानको राष्ट्रवादी भावनाबाटे यो पुस्तकमा अनेकौं वर्णन गरिएका छन् । तीमध्ये कविवर केदारमानजीको भनाइ यहाँ उद्धृत गर्ने अनुमति चाहन्छु ।

कुरा संवत् २०४८ सालको पहिलो संसदीय निर्वाचनका क्रमको हो । नेपालका एक मात्र सन्तनेता मानिनुहोने तत्कालीन प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई उमेदवार बन्नुभएको काठमाडौं को निर्वाचन क्षेत्र नं. १ मा उहाँको समर्थन गर्न चाबहिलमा एक आमसभा आयोजित भएको थियो । चाबहिल गणेशस्थान पछाडिको ठूलो मैदानमा खचाखच हजारौं हजार श्रोताबीच आयोजित आमसभामा कविवर केदारमान व्यथितले भन्नुभयो— ‘जनआन्दोलन : २०४६ का सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहलाई आज तपाईंहरू सबैले सर्वमान्य नेता भन्नुहुन्छ नि, उहाँ आज मात्र होइन २००७ सालको क्रान्तिपूर्व नै नेपाली राजनीतिक महानायक भइसक्नुभएको थियो । अरूको कुरा छोड्नुहोस्, स्वयं बी.पी. कोइरालाले गणेशमानजीको जनप्रिय व्यक्तित्वलाई अगाडि सार्व नपाएको भए २००७ सालको क्रान्ति सफल हुन सम्भव थिएन भनी त्यसै बेला भन्नुभएको थियो ।’ प्रसङ्गलाई अगाडि बढाउँदै व्यथितजीले भन्नुभयो— ‘गणेशमान सिंह जस्तो राष्ट्रवादी र देशप्रेमी नेता हामीले न देखेका थियौं न त सुनेका नै थियौं । कुरा २००५ सालतिरको हो, हामी सात-आठ जना राजनीतिक कार्यकर्ताहरू गाउँगाउँमा सङ्गठनसम्बन्धी जिम्मेवारी सम्पन्न गरेर प्रशासनलाई छल्दैछल्दै रक्सौल पुोका थियौं । तिनताका रक्सौल मोर्चाका कमान्डर अर्थात् प्रमुख नेता हुनुहुन्थ्यो— गणेशमान सिंह ! हामी हस्याडफस्याड गर्दै काइयेसको शिविरभित्र पसेपछि नेताजीले स्वागत अभिवादन गर्दै भन्नुभयो— आउनुहोस्, आउनुहोस् ! तपाईंलाई स्वागत छ नेपाली काइयेसको यो रक्सौल शिविरमा ! अनुहार हेर्दा सात दिनको भोकोजस्तो देखिनुभएको छ । म केही खाने व्यवस्था गर्दछु भन्दै गणेशमानजीले थप्नुभयो— तपाईंहरू भायमानी हुनुहुँदो रहेछ । आज बिहान मात्र मैले अखबार बेचेर छ रुपैयाँ जम्मा गरेको थिएँ । त्यसले तपाईंहरूका निम्नि ‘दावत’ तयार गर्नेछु । पहिला हातमुख धोएर फ्रेस हुनुहोस् । केहीबेरमै हाम्रो भोजन तयार भयो— सत्तु, नून, प्याज र एक-एक गिलास पानी । बस, दावत तयार ! गणेशमानजीले बढो श्रद्धापूर्वक खाउनुभयो र यथोचित सत्कार एवं प्रेमका साथ आराम गर्ने खाटको व्यवस्था देखाउँदै भन्नुभयो— यो रक्सौलको उखरमाउलो गर्मीमा तपाईंहरू ज्यादै थाक्नुभएको छ । एकछिन आराम गर्नुहोस् अनि पछि कुरा गरौंला । गणेशमानजीले सख्यभावको प्रेम प्रदर्शन गरेको देखेर म विभोर भएँ र खाटमा लेटेर मनमनै सोच्च थालैँ—

यो गणेशमान ! काठमाडौं मा राजर्षि सोखमा हुर्किएको मान्छे हो । आज यस्तो विपन्नतामा पनि कसरी रमाउन सकेको होला ? भने सोच्दै के थिएँ, एकासि निद्रादेवीले हामी सबलाई गाँजिहालिछन् ! दिउसोको निद्रा धेरै लाग्ने कुरो थिएन । एक डेढ घण्टाजितमै मेरो निद्रा खस्याकखुसुकको आवाजले बिउँभियो । मेरा आँखा अनायास अलिपर बन्नुभएका गणेशमानजीमा परे । उहाँ त आफ्नो काँधको गम्छा भुइँमा ओछ्याएर त्यसमाथि हाम्रा जुत्ताहरू राखेर जुत्ताको धूलो आफ्नो धोतीमा फार्दै हुनुहुँदो रहेछ । त्यो बीभत्स दृश्य हेरिरहन मैले सकिनँ र बाघले पाठोलाई भफिटएझै गरी मैले जुत्ताहरू खोस्दै भनें— नेताजी ! यो के गर्नुभएको तपाईंले ? तपाईं, हामी सबैको नेता भएर पनि हामीजस्ता कार्यकर्ताको जुत्ता छुन हुन्छ ? बडो द्रवित मुद्रामा रहनुभएका गणेशमानजीले आँखाभरि आँसु पार्दै भन्नुभयो— हेर्नुहोस् ! यी जुत्ताबाट मेरो मातृभूमिको सुगन्ध आइरहेको छ । म चाहन्छु मेरो देशको यो माटोको तिलक म आफ्नो माथ (निधार) मा सधै लगाउन पाऊँ । ममाथि सझारीन मुद्वाहरू लागेका छन् । मलाई थाहा छैन मेरो बाँकी जीवनमा पुनः आफ्नो मातृभूमिको दर्शन गर्न पाउँला वा नपाउँला । त्यसकारण मेरो मातृभूमिसँग साक्षात्कार हुनबाट कृपया मलाई वज्ज्वत नपार्नुहोस् । गणेशमानजीको त्यो दारुण अवस्था देख्दा हामी पनि स्तब्ध भयौं । मैले मनमनै भनें— कस्तो राष्ट्रप्रेम ! कस्तो देशभक्ति !!'

आमसभालाई अगाडि सम्बोधन गर्दै कवि केदारमान व्यथितले भन्नुभयो— ‘गणेशमान जस्तो देशभक्त यो दुनियाँमा न मैले देखेको छु न त सुनेको नै । त्यस्ता महानतम देशभक्तले अगाडि सार्वभएको व्यक्तित्व सन्तनेता कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई हामी सबै मिलेर जिताउनैपर्छ । धन्यवाद !’

देशभक्ति एवं राष्ट्रप्रेमबारे योभन्दा बढी के खोज्नु ?

(ख) राजनेता

गणेशमानजी सामान्य नेता मात्र हुनुहुथेन भने कुराको प्रमाण वि.सं. १९९७ सालमा जेल परेपछि चार वर्षभित्र उहाँले गरेका राजनीतिक अभ्यासहरूले प्रमाणित गरेका छन् । उहाँसँगै एउटै अभियोगमा जेल परेका उहाँका पनि नेताहरू जेलभित्रै लाचार भएर जेलजीवन व्यतीत गरिरहेका थिए ।

तर गणेशमानजीले राणाशाहीको यावत् सुरक्षा घेरालाई चुनौती दिए जेल तोडेर भानुभएको मात्र थिएन, जेलबाट भागेर उहाँले सिर्जना गरेको २००७ सालको सशस्त्र क्रान्तिले राणाशाहीलाई मात्र मिल्काएन वरन् नेपाली जनतालाई रैतीको हैसियतबाट सम्मानित नागरिकको रूपमा स्थापित पनि गच्यो । २०१५ सालको संविधान मस्यौदा गर्दाका बखत धारा ५५ खारेज गर्न उहाँले राखेको अडान, २०३७ सालमा हुन लागेको जनमतसङ्ग्रहमा राजाले गर्न सक्ने धाँधलीका सम्भावनाहरूबारे उहाँले गरेको भविष्यवाणीले उहाँलाई राजनेताको आसनमा विराजमान गराइसकेको थियो । गणेशमान सिंहमा राणाको जेल तोडेर भागेदैखि नै राजनेतामा हुनुपर्ने गुणहरू प्रस्फुटित हुँदै जान थालेका थिए जुन समयक्रममा परिपक्व भयो र अन्ततः उहाँलाई कसैले लौहपुरुष, कसैले महापुरुष, कसैले असल मान्छे र धेरैले सर्वमान्य नेतासम्म भने ।

(ग) जननेता

नेपाली राष्ट्रिय काइग्रेस गठनपूर्व २००४ सालतिर जब बी.पी. कोइरालाले पहिलो पटक गणेशमान सिंहलाई कलकत्तामा भेटनुभयो । त्यसै बेला उहाँले गणेशमान सिंहको जननेतृत्वदायी व्यक्तित्वको बखान गरिसक्नुभएको थियो । त्यसबेला बी.पी.को नाम नेपालमा स्थापित भइसकेको थिएन । तर, गणेशमान सिंह त नेपाली किंवदन्तीको नायकभै जनजनमा स्थापित भइसक्नुभएको थियो । गणेशमानजीको जस्तो व्यक्तित्वलाई पाउनु बी.पी.का निर्मित दुड्गो खोज्दा देउता मिलेभै भएको थियो । बी.पी.ले सार्वजनिक र व्यक्तिगत रूपले धेरै ठाउँमा भनुभएको थियो— ‘सिड्गो नेपाललाई एकसाथ भक्तभक्याउन सक्ने जननेता भनेको गणेशमान सिंह मात्र हो ।’ बी.पी. कोइराला जस्ता विश्वस्तरका राजनीतिज्ञले सर्टिफिकेट दिइसकेपछि अब हामीले पुनः त्यही विषयमा बढी छलफल गर्नुको अर्थ के नै रह्यो र ? तथापि जनआन्दोलन : २०४६ लाई गणेशमान सिंहले दिनुभएको अप्रतिम नेतृत्व आफैमा गणेशमान सिंह जननेता हुनुहुन्थ्यो भन्ने प्रमाण होइन र ?

(घ) प्रणेता

बी.पी. कोइराला वि.सं. २०३९ सालमा बित्नुभयो । उहाँ नबितुन्जेल नेपाली काइग्रेसमा उहाँकै हालीमुहाली थियो । नेपालका कम्युनिस्टहरूका

सन्दर्भमा बी.पी.को भनाइ थियो— कम्युनिस्ट हरूसँग राजनीतिक रूपले नजिकियो भने भारत चिढिन सक्छ । त्यसकारण कम्युनिस्ट सँगको एउटा निश्चित दूरी कायम गरिनुपर्छ । बरु राजासँग नजिक भएर केही बिग्रैंदैन । त्यसैले तिनताका बी.पी.को एउटा सूत्र खूब प्रचारमा थियो— ‘काइग्रेससँग राजा न तर्स्नूँ; राजासँग काइग्रेस नभस्क्नूँ।’ यो रणनीति गणेशमानलाई पटककै मन परेको थिएन । उहाँको भनाइ थियो— कम्युनिस्टहरूसँग कार्यगत एकता गरेर राजालाई नियन्त्रित गर्न सकिन्छ ।’ नेपाली काइग्रेसभित्र बी.पी.को हालीमुहाली छउन्जेल उहाँकै लाइन पार्टीमा कायम रह्यो । जब २०३९ सालमा बी.पी. बित्तुभयो र नेपाली काइग्रेसको नेतृत्व गणेशमान सिंहका काँधमा आयो तबदेखि कम्युनिस्ट हरू काइग्रेससँग नजिकिए । काइग्रेसले गरेका सबै आन्दोलन र सत्याग्रहहरूमा उनीहरूले साथ दिए र अन्ततः गणेशमानको नेतृत्वमा भएको जनआन्दोलन : २०४६ मा कार्यगत एकताको आधारमा कम्युनिस्ट हरूले काइग्रेससँग सहयात्रा गरे । फलतः पञ्चायत फ्याँकियो र बहुदलीय प्रजातन्त्रको नेपालमा स्थापना भयो । बी.पी. कोइरालाको नीतिले त्यस्तो आन्दोलन कहिल्यै पनि सिर्जना गर्न सकेको थिएन । तर, गणेशमान सिंहले आफ्नो हातमा पार्टीको बागडोर आएको सात वर्षभित्र नै जनआन्दोलन गरेर त्यसलाई सफल परिणतिसम्म पुऱ्याइदिनुभयो । गणेशमान सिंहको यही सुभबुझ, यही रणनीति र क्रान्तिकारिता र यही नवीन विचार लागू गर्न सक्ने क्षमताले उनलाई प्रणेता बनायो । उनको यही खूबीकै कारण जनताले उनलाई जननेताको तख्तबाट उचालेर प्रणेताको सिंहासनमा विराजमान गरायो । कम्युनिस्ट -काइग्रेस सहकार्यका प्रणेता गणेशमान नै थिए । त्यसैले त उनलाई सिङ्गो देशले ‘सर्वमान्य नेता’ बनायो ।

यसरी ‘प्रणेता’ वा ‘सर्वमान्य नेता’ भन्दा माथि अर्को एउटा तख्त (खुदकिलो) हुन्छ, त्यसै तख्तमा आसीन व्यक्तिलाई असल मान्छे, लौहपुरुष, महापुरुष भनिनुपर्छ भन्ने मेरो जिरह हो । मैले ठम्याएको असल मान्छे लौहपुरुष, महापुरुष त्यो हो, जसमा नेतादेखि राजनेता, जननेता र प्रणेताका साराका सारा गुणहरू विद्यामान हुन्छन् । त्यसका अतिरिक्त असल मान्छेसँग हुने अर्को गुण भनेको ‘परोपकारी स्वभाव’ हो । असल मान्छे एक प्रकारको ‘मुक्त आत्मा’ हो । जसको आफ्नो निजी स्वार्थ भनेको फिझै पनि हुँदैन । उसले परोपकारबाहेक

अर्को केही गर्ने जान्दैन । हो, गणेशमान सिंह त्यस्तै 'असल मान्छे' हुनुहुन्थ्यो । यस्तै असल मान्छेलाई अध्यात्ममा सद्गुरु वा महापुरुष भनिन्छ भने राजनीतिमा लौहपुरुष !

राजनीतिको यो लामो छलफलले स्पष्ट पाचो कि राजनीतिमा सर्वोत्कृष्ट नेता बन्नका निम्न निम्न योग्यताहरू आवश्यक हुँदा रहेछन् । ती हुन्—
(१) सिद्धान्तनिष्ठता (२) राष्ट्रप्रेम (३) उच्च नैतिक चरित्र (४) सुस्पष्ट दृष्टिकोण (५) कार्यकर्तालाई आफ्नो लक्ष्यसम्म पुऱ्याउन सक्ने सामर्थ्य (६) सम्भावित सङ्कट र दुर्घटनाको आहाट समय अगावै ठम्याउने र आफ्ना कार्यकर्तालाई जोगाउने क्षमता (७) सिङ्गो देशलाई एकसाथ भक्तिकाउन सक्ने कौशल (८) परोपकारी स्वभाव ।

राजनीतिक दृष्टिले त हामीले गणेशमान सिंहलाई 'लौहपुरुष' को सिंहासनमा आसीन गरायौं । अब उहाँ लौहपुरुष नै हुनुहुन्थ्यो, भने प्रमाणित कसरी गर्ने त ? अब त्यतातर्फ लागौं ।

शास्त्रहरूमा यत्रयत्र भनिएका छन्— श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ गुरु नै 'महापुरुष' हुन् । यसलाई प्रस्त्र्याउने ऋममा भनियो— 'जसले वेदादि ज्ञान खर्लिप्प पिएको छ, साथै यदि उसले भगवान्‌सँग साक्षात्कार गरिसकेको छ भने ऊ महापुरुष नै हो ।' भनाइको मतलब— वेदशास्त्रहरूको पूर्णज्ञान भएको व्यक्ति जसले सिद्धान्तलाई कार्य रूपमा परिणत गर्न सक्ने सामर्थ राख्दछ, ऊ सद्गुरु वा महापुरुष हो । वास्तवमा सन्त, सद्गुरु वा महापुरुष भनेका पर्यावाची शब्द हुन् ।' अध्यात्ममा सद्गुरु वा महापुरुष भनिएकै राजनीतिमा पनि त्यो श्रेणीको नेतालाई लौहपुरुष र त्यसै गरी समाजले त्यो स्तरको समाजसेवी वा सामाजिक अभियन्तालाई 'असल मान्छे' भने गरेको छ । शास्त्रहरूले पुनः भन्दछ— 'महापुरुष बन्नका निम्न त्यो व्यक्ति पहिले ब्राह्मण हुनैपर्छ । अब कुरा आउँछ ब्राह्मण को हो त ? ओली, दाहाल, उपाध्याय कि शर्मा ? यसको उत्तर शास्त्र आफै दिन्छ— जसले ब्राह्मणोचित कार्य गर्छ । ऊ नै ब्राह्मण हो । त्यसो भए ब्राह्मणोचित कार्य के-के हुन् त ? यसको उत्तरमा भनियो— (१) कामनारहित व्यक्ति (२) राग र द्वेषरहित व्यक्ति (३) सम र दमको क्षमता भएको व्यक्ति । अब आउनुहोस् यी तत्त्वको विवेचना गरौं ।

(१) कामनारहित व्यक्ति

जुन व्यक्तिको आफ्नो निजी कामना केही छैन । ‘जो सर्वजन हिताय; सर्वजन सुखाय’ का निर्मित कार्य गर्छ, ऊ नै ब्राह्मण हो । अब प्रश्न आउँछ, के गणेशमान सिंह कामनारहित व्यक्ति थिए त ? कुनै कामना राखेर वा पद प्राप्तिका निर्मित गणेशमान राजनीतिमा लागेका थिएनन् । उनमा पदको कामना भएको भए राणाशासन नै उनको निर्मित स्वर्ग थियो । धन, दौलत, पद र प्रतिष्ठाका निर्मित उनले राजनीतिमा लागेर दुःख वरण गर्न आवश्यक थिएन । उहाँले जनतालाई मुक्त गराउनु थियो । त्यसैले जुन दिनदेखि राजनीतिक जीवनमा प्रविष्ट गर्नुभयो, त्यो दिनदेखि उहाँले आफ्ना सारा कामनाहरूलाई पोको पारेर फ्याँकिदिनुभयो । ती सझर्ष र क्रान्तिका समयमा उहाँलाई कैयौं पटक आकर्षक पद र कुर्सीको अफर आयो तर वास्ता नगरेर जीवनभर प्रजातन्त्रका निर्मित अलख जगाइरहनुभयो । तिनताका काठमाडौंका नामूद साहू हरिकृष्ण श्रेष्ठजी भन्नुहुन्छ—‘गणेशमान सिंह आफै काजीका सन्तान ! उसले चाहेको भए ऊ राणाकालमै ‘काजी’ बनेर देशमा रजगज गर्न सक्थ्यो । तर ऊ पदको पछि कहिल्यै लागेन । राजनीतिमा लागेपछि पनि उसलाई धैरै पटक राजाहरूले प्रधानमन्त्री हुन आग्रह गरेका हुन् । तर उसले सधैं त्यस्तो अफरलाई लत्यायो । २०४६ सालको जनआन्दोलनको सफलता पश्चात् राजा वीरेन्द्रले तपाईं नै प्रधानमन्त्री बन्नुपर्छ भनेका थिए तर त्यो बेला पनि उसले प्रधानमन्त्री पद स्वीकार गरेन । यस्तो मान्छे त मैले देखेकै छैन ।’ गणेशमानजी कामनारहित व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुराका लागि योभन्दा ठूलो अर्को उदाहरण के नै दिनु र ?

(२) राग र द्वेषरहित व्यक्ति

गणेशमान सिंहको छ दशक लामो सझर्षपूर्ण राजनीतिक जीवनमा उहाँको कोहीप्रति पनि विशेष अनुराग वा द्वेष भएको देखिएन । राजा त्रिभुवनसँग क्रान्तिकालमा प्रजातन्त्र स्थापनार्थ गणेशमानको असल सम्बन्ध थियो । तर, जब त्रिभुवनले जनताको हक खोस्ने प्रयत्न गरे पुनः उनकै विरुद्ध सझर्ष गर्न उहाँ पछि फर्नुभएन । यति हुँदा पनि त्रिभुवन र गणेशमानजी एकअर्काको घरमा आउजाउ गरिरहन्थे ।

त्यस्तै राजा महेन्द्रसँग उहाँको राजनीतिक सझर्ष थियो । तर अप्तेरो परेको बेला महेन्द्रलाई सधाउन गणेशमान पछि पर्नुहुन्नथ्यो । एक दिन युवराज महेन्द्र गणेशमानजीकहाँ आएर उहाँसँग मद्दत मागेका छन् । मद्दत के भने—‘युवराज महेन्द्र हरिशमशेरकी छोरी रत्नसँग विवाह गर्न चाहँदा रहेछन् । तर राजा त्रिभुवन यो प्रस्ताव सुन्नै नचाहने । महेन्द्रले गणेशमानको घरमा आएर भनेछन्—‘गणेशमानजी ! तपाईंको कुरा बुवाहजूर (राजा त्रिभुवन) मानिबक्सन्छ । कृपया मेरो र रत्नको विवाह गर्न बुवाहजूरलाई सहमत गराइदिनुहोस् न !’ एकातिर राजनीतिक हिसाबले महेन्द्रसँग ढन्ड्ह छ, तर अर्कोतिर युवराजको इच्छा पुन्याइदिन गणेशमानजीले राजा त्रिभुवनलाई सहमत हुन राजी बनाइदिए । यस्तो थियो उनको स्वभाव । Love/Hate को । (स्मरण रहोस्— युवराज महेन्द्रले यस्तै सहयोग बी.पी. कोइरालासँग पनि मागेका रहेछन् ।)

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछि स्थापित नवोदित प्रजातन्त्रलाई गिरिजाप्रसादको महत्वाकाइक्षाबाट जोगाउन गणेशमान सिंहले प्रधानमन्त्रीको पदबाट राजीनामा मान्युभयो, गिरिजाप्रसादकै विराटनगरको घरबाट । उहाँलाई कसैको डर थिएन । न त दुश्मनी नै । तर जब प्रमुख प्रतिपक्षी एमालेले प्रधानमन्त्रीको राजीनामा माग्यो तब आश्चर्यजनक रूपले गणेशमानजीले कोइरालालाई भन्युभयो—‘प्रतिपक्षीले तपाईंको राजीनामा मागिरहेका छन्, तपाईंले यस्तो अवस्थामा राजीनामा गर्न हुन्न । प्रतिपक्षले राजीनामा मान्यासाथ राजीनामा गच्छो भने परम्परा बिग्रन्छ र प्रजातन्त्र कमजोर हुन्छ । तपाईंले राजीनामा त गर्नुपर्छ तर प्रतिपक्षको माग पूरा गरिएको देखिने गरी होइन । त्यसकारण मैले भनेपछि मात्र राजीनामा गर्नुहोला । प्रतिपक्षको प्रहारको सामना म गर्नेछु ।’

माथि छोटकरीमा प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूले गणेशमानजी राग र द्वेषबाट माथि उठिसक्नुभएको व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो भन्ने प्रमाणित गर्दैन र ?

(३) समभाव

समभाव अर्थात् सबैप्रति समान भाव राख्ने । कोहीप्रति विशेष आसक्ति नराख्ने । अर्थात् भनौं कर्कलोको पातको पानीभैं । कर्कलोको पातको पानी

पातको कुनै भागसँग सापेक्ष हुँदैन। सबैप्रति समभाव वा निरपेक्ष भाव! यो भावलाई गणेशमानजीले बडो मार्मिक ढङ्गले सार्थक तुल्याउनुभएको छ राजनीतिमा। उहाँको असाध्यै प्रशंसा गर्नुहुन्थ्यो। त्यसैले त आफूले साधिकार प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको कुर्सी उनलाई दान दिन पलभर पनि विलम्ब गर्नुभएन। तर त्यसरी माया गरेको व्यक्तिलाई राजनीतिक रूपले निर्मम पिटाइ गर्न उहाँ कहिल्यै पछि पर्नुभएन। एउटा उदाहरण— गिरिजाप्रसाद निर्वाचित तानाशाह बन्ने यात्रामा निस्किएका छन्, तिनलाई पार्टीले नियन्त्रण गरेन भने प्रजातन्त्र त सकिन्छ, सकिन्छ देश पनि नरहन सक्छ। त्यसकारण गिरिजाको महत्वाकाङ्क्षालाई नियन्त्रण गर्नुहोस् भनेर गणेशमानजीले अनेकौं प्रयत्न मात्र होइन किसुनजीलाई अनुनय-विनय नै गर्नुभयो। तर कृष्णप्रसाद भट्टराई जो पार्टी सभापति थिए उनले कानमा तेल हालेर बसे। उनी गणेशमानजीकोमा गएर भन्थे— ‘म गिरिजालाई कारबाही गर्छु।’ फेरि गिरिजालाई भन्थे— ‘तपाईंले राजीनामा गर्न आवश्यक छैन।’ कृष्णप्रसादको यस्तो लाचारी देखेका गणेशमानले भने— ‘किसुनजी त गझ्गा आए गझ्गादास, जमुना आए जमुनादास हुन्।’ यस्ता कैयौं अन्य उदाहरणहरू छन्। यो प्रसङ्गलाई यहीं दुझ्याओं।

(४) दम

अब बाँकी रह्यो ‘दम’ को। दम भनेको दमन अर्थात् इन्द्रियको दमन। एक किसिमको इन्द्रजीत भनेको यही हो। जस्तो जाडोमा आफ्नो इन्द्रियले चीसो र गर्मीमा इन्द्रियलाई तातो महसुस गर्न नदिने अवस्थालाई इन्द्रिय दमन वा इन्द्रजीत भनिन्छ। गणेशमानजीले आफ्नो हठयोगद्वारा यो ‘दम’ को अभ्यास गर्नुभएको थियो। १९९७ सालमा जब राणाले उहाँलाई पक्रिएर जेल हाल्यो, त्यसै बेलादेखि उहाँले मीठो खाना परित्याग गर्नुभयो। भद्रगोल जेलभित्र रहँदा उहाँको घरबाट ५६ व्यञ्जन आउँथे। उहाँले घरवालालाई आदेश दिनुभयो— ‘मलाई घरबाट खाना नपठाउन्। म जेलले दिएको हण्डीले गुजारा गर्छु।’ घरबाट खाना आउन छोद्यो। सधैं मीठो मसिनो खाएको मुख स्वाद त खोज्यो नै। फेरि जेलमा दिइने हण्डी गणेशमान जस्ता दिनभर कसरत गर्ने युवाका निमित्त हातीको मुखमा जीराफै हुन्थ्यो। तैपनि उहाँले घरको खाना स्वीकार्नुभएन। बरु

जेलभित्रका कैदीहरूको जुठो भाँडा माझ्ने, चुल्होचौकी गरी एक मुठी ज्याला वा भनौं दान लिएर गुजारा गर्नुभयो, तर कहिल्यै घरबाट ल्याएर खानुभएन। सरकारले दिएको दैनिक एक पैसा, एक माना चामल र एक मुठी दाउराले नै गुजारा चलाउनुभयो। जेलभित्रै गणेशमान सिंहले इन्द्रिय दमनको अर्को एउटा अभ्यास गर्नुभएको छ।

१९९७ सालदेखि २००१ सालसम्म गणेशमानजीलाई भद्रगोल जेलमै राखिएको थियो। त्यही जेल तोडेर उहाँ भाग्नुभएको हो। जेलमा उहाँले एउटा हठयोग गर्नुभयो। उहाँ जेल जीवनभर बिस्तारामा कहिल्यै सुत्नुभएन। सुकुललाई ओछ्यान र दुझालाई सिरानी (तकिया) बनाएर जर्तिकै जाडोमा पनि उहाँले एउटा काम्लोबाहेक केही ओढ्नुभएन। यो सानो तपस्या थिएन। बडेबडे महात्मा एवं योगीहरू इन्द्रिय दमन गर्न असफल हुन्छन्। तर गणेशमानजीले गर्नुभयो। गणेशमानजीले २०१७ सालमा बी.पी. कोइराला लगायत कृष्णप्रसाद भट्टराई र योगेन्द्रमान शेरचनसँग सुन्दरीजल जेलमा जीवनभरि (आठ वर्ष) त्यसै गरी दुझाको सिरानी र सुकुलमा सुतेर काट्नुभयो। यही प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै नेपालको इतिहासको प्रथम निर्वाचित प्रधानमन्त्री बी.पी. कोइरालाले एउटा पुस्तकमा भन्नुभएको छ— ‘भारतका महात्मा गान्धीले तिनताका भारतका जनताले दिनको १४ पैसा कमाउने भएकाले महात्मा गान्धीले पनि त्यही १४ पैसामै गुजारा चलाउने अभ्यास गर्नुभएको हो। यहाँ गणेशमान पनि गर्मी, जाडो केही नभनी नित्य नुहाउनुहुन्थ्यो र जेलमा उहाँ बिस्तारामा कहिल्यै सुत्नुभएन। उहाँ गुन्द्रीमा सुत्नुहुन्थ्यो र काठ वा दुझाको सिरानी राख्नुहुन्थ्यो। ओढ्ने चाहिं एउटा काम्लो मात्र। कहिलेकाहीं धेरै जाडो बढेको बेला आपनै ओभरकोट काम्लोमाथि खाप्नुहुन्थ्यो।’^१

शास्त्र-वेद मुताविक ब्राह्मण बन्नका निम्नि आवश्यक योग्यता गणेशमानजीमा अब पुग्यो। यिनै गुणहरूले अब उहाँलाई एउटा ‘सच्चा ब्राह्मण’ बनायो। गणेशमान सिंह शास्त्र वेद अनुरूप ब्राह्मण त हनुभयो, ठीक

^१ एउटा सम्भान्त परिवारमा पुलपुलिएर हुर्किएको जेठो नाति, जो पछि काठमाडौंको महसुर गुण्डा भयो। त्यस्तो हँराचाले यसरी इन्द्रिय दमन गरेर तपस्या गरेको कुरा पत्याउन जोकोहीलाई मुश्किल पर्छ। तर सत्य त्यही हो। (ले.)

छ । अब उहाँलाई महापुरुष वा लौहपुरुष भनेर प्रमाणित कसरी गर्ने त ? हो, त्यस्ता ब्राह्मण जसमा निम्न गुणहरू विद्यामान छन्, ऊ महापुरुष वा लौहपुरुष हो । ती गुणहरू हुन् – (क) गोपनीयम् गोपनीयम् प्रयत्नतः (ख) राष्ट्रवाद (ग) वसुधैव कुटुम्बकम् (घ) वीतरागी (ड) भविष्यद्रष्टा (च) उच्च नैतिक चरित्र (छ) परोपकार

(क) गोपनीयता

कुनै पनि व्यक्ति जो जन्तिकै दूलो महात्मा किन नहोस्, यदि उसले आफ्नो शक्ति क्षमता र बुद्धिको प्रचार गर्छ भने ऊ महापुरुष हुनै सक्तैन । अध्यात्ममा महापुरुष भनेको त भगवान् बराबरकै व्यक्ति हो । ऊ भगवान् जन्तिकै शक्तिशाली हुन्छ । महापुरुषहरू यस धराधाममा भगवानुकै प्रतिनिधि हुने भएकाले उनीहरूको स्वभावको प्रथम गुण भनेकै ‘गोपनीयम् गोपनीयम् प्रयत्नतः’ हो । महापुरुषले आफ्नो शक्ति वा क्षमता कहिल्यै प्रदर्शित गर्दैन । त्यसैले कुनै महात्मा महापुरुष हो कि होइन भन्ने परख गर्न साधकले पनि बडो संयमताका साथ धैर्यवान् भई महात्माको व्यक्तित्वलाई साधनाको क्रममा छचलिकएको तत्वबाट अनुभूति गर्न सक्नुपर्छ ।

राजनीतिमा पनि त्यस्तो राजनेता जसले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन देशकै निम्नि समर्पित गरेको छ । उसले यदि त्यो समर्पणलाई प्रचार गर्दैन भने ऊ महापुरुष हुन सकदछ । गणेशमान सिंहले पनि आफ्नो प्रचार आफै कहिल्यै कहीं पनि गर्नुभएको छैन । जबकि इतिहासलाई राम्रोसँग केलाउनेलाई थाहा छ, गणेशमानले जति त्याग, तपस्या र बलिदान गर्नुभयो त्यति समकालीन राजनीतिमा अरू कसैले गरेका छैनन् । गणेशमान सिंहले आफ्नो देशका निम्नि जति त्याग गर्नुभयो र उहाँ जति समर्पित हुनुभयो लगभग त्यक्तिकै काम गर्दा चीनका माओ राष्ट्रपिता कहलिए । भारतका महात्मा गान्धीलाई नोटमा अझकित गरेर देशले अमर बनायो । सारा भारतले उनलाई ‘वापू’ भन्छ । तर गणेशमान सिंहलाई चाहिं गुमनाम जीवन बिताउन बाध्य बनाइयो । यति हुँदा पनि उहाँले आफ्नो बखान कहीं गर्नुभएको छैन । त्यसैले भनिएको हो– महापुरुषमा हुने गोपनीयमको गुण गणेशमानमा पनि पर्याप्त थिए ।

(ख) राष्ट्रवाद

भगवान् यो पूरै ब्रह्माण्डको कणकणमा विद्यमान छन् भने विश्वास गर्दछ, अध्यात्मले । तर पनि भगवान्को जन्म भनौं या प्राकट्य भएको स्थानको विशेष महत्त्व हुन्छ । भगवान्ले पनि आफ्नो जन्मभूमिलाई विशेष स्नेह गर्छन् । सम्भवतः मातृभूमिको प्रेम वा राष्ट्रवाद भनेको त्यही हो । भगवान् पनि राष्ट्रवादी हुन्छन् भने प्रमाण स्वर्य भगवान् रामले प्रस्तुत गरेका छन् । कुरा त्रेतायुगको हो । भगवान् राम आफ्नी अर्धाङ्गिनी र भाइ लक्ष्मणका साथ चौधवर्षे वनवास सकेर अयोध्या फर्किए हुनुहुन्थ्यो । अयोध्याको सीमानामा पुगेपछि जमीनको माटो उठाउँदै उहाँले भनुभयो— ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादिपि गरीयसी ।’ अर्थात् आफू जन्मिएको ठाउँ स्वर्गभन्दा पनि ठूलो र प्यारो हुन्छ । यति भनी श्रीरामले अयोध्याको माटोको तिलक आफ्नो माथमा लगाउनुभयो । सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका नायक भगवान् स्वयंलाई त आफू जन्मिएको स्थान यति प्रिय हुँदो रहेछ भने हामीले पनि त्यस्तै प्रेम गर्न सक्नुपर्ने होइन ?

भगवान् रामकै सिको गर्दै गणेशमान सिंहले पनि २००७ सालको क्रान्तिपूर्व आफ्नो नेतृत्वमा सञ्चालित रक्सौलस्थित नेपाली काइग्रेसको शिविरमा नेपालबाट आएका कार्यकर्ताहरूको जुताहरू टकटक्याएर त्यसबाट भरेको आफ्नो मातृभूमिको धूलो आफ्नो निधारमा तिलकको रूपमा घस्नुभएको थियो । कविवर केदारमान व्यथितजीको भनाइ (यस सम्बन्धी विवरण माथि पृष्ठ ३ मा सविस्तार उल्लेख गरिसकिएको छ) । गणेशमानजीका जीवनकथासँग देशभक्ति र मातृभूमिको प्रेमका यस्ता धेरै प्रसङ्ग जोडिएका छन् । गणेशमान सिंहको यही विलक्षण स्वभाव आफैमा महापुरुष अथवा लौहपुरुषको परिचायक हो ।

(ग) वसुधैव कुटुम्बकम्

वसुधैव कुटुम्बकम्को आदर्श (दर्शन) महापुरुष वा लौहपुरुषको स्वभाव नै हो । महापुरुषले तेरो मेरो केही भन्दैन । विश्वमा जे-जति जीव छन्, ती सबै महापुरुषका आफन्त हुन् । यहाँ नेपालको राजनीतिमा पनि गणेशमानजीले आफ्नो र पराया केही भनुभएन । उहाँको एउटै मात्र स्वार्थ थियो— प्रजातन्त्रको स्थापना र त्यसको संवर्द्धन । बी.पी. कोइरालाको नेतृत्व नेपाली काइग्रेसमा

हावी हुन्जेल कम्युनिस्ट हरूलाई नेपालको प्रजातान्त्रिक मूलप्रवाहमा बी.पी.ले कहिल्यै हुल्नुभएन । तर जसै गणेशमानजीको काँधमा पार्टीको नेतृत्व आयो तसै उहाँले कम्युनिस्टहरूलाई पनि आफ्नो प्रजातान्त्रिक अहिंसात्मक आन्दोलन, सत्याग्रह र जनआन्दोलनमा सरिक गराउनुभयो । उहाँको यो सुभबुभपूर्ण नेतृत्वकै कारण नेपालमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापित भयो । गणेशमानजीको यही स्वभावलाई नेपालका वामपन्थीहरूले आजपर्यन्त सहाउँछन् । त्यसैले नै होला २०४६ सालको सफल जनआन्दोलनपछि गणेशमानजीलाई पूरै नेपाली जनताले ‘सर्वमान्य नेता’ भन्न थाले । गणेशमानजीले कम्युनिस्टहरूलाई मात्र होइन राजा, राजपरिवार, पञ्चहरू र यहाँसम्म कि राणाहरूप्रति पनि कहिल्यै पनि प्रतिशोधको भाव राख्नुभएन । सबैप्रति उहाँको भाइचाराको सम्बन्ध थियो ।

(घ) वीतरागी

महापुरुष र लौहपुरुषहरूमा मात्र पाइने ‘वीतराग’ भन्ने एउटा यस्तो गुण हो, जसले सबैप्रति सम्भाव जागृत गराउँछ । त्यसैले एउटा वीतरागी सन्त वा महापुरुषले न कसैलाई आशीर्वाद दिन्छ, न त श्राप नै ! मात्र कृपा गर्न जान्दछ ऊ । हो, गणेशमानजी पनि त्यही कोटिको सन्त हुनुहुन्थ्यो । उहाँले न कसैलाई पदसम्म पुन्याउने आसक्ति देखाउनुभयो न त कसैलाई पदबाट हटाउनका निमित ढेष नै गर्नुभयो । हो, गिरिजाप्रसादलाई प्रधानमन्त्रीको कुर्सीबाट हटाउन आफ्नो ‘एडीदेखि चोटीसम्म’ को बल नलगाउनुभएको होइन । तर त्यो कुनै व्यक्ति लक्षित थिएन । उहाँले त ‘गिरिजा प्रवृत्ति’ विरुद्ध जेहाद छेड्नुभएको थियो । उहाँको त्यो सैद्धान्तिक लडाइँ थियो । बहुदलीय प्रजातन्त्रमा दलको भूमिका अहम् हुन्छ । त्यसकारण दलको सुभाव प्रधानमन्त्रीले मान्नैपर्छ भन्ने उहाँको सैद्धान्तिक अडान थियो ।

गणेशमानजीको स्वभाव ‘पहुँचा हुवा वीतरागी’ सन्तभन्दा फरक थिएन । एउटा सान्दर्भिक घटना ! कुरा २००७ साल माघ महीनाको तेस्रो सातातिरिको हो । तिनताका गणेशमानजीलाई उहाँका ७ जना साथीका साथ भद्रगोल जेलमा राखिएको थियो । उहाँलाई राज्य विप्लवको आरोपमा मृत्युदण्ड दिने निर्णय राणाशासकले गरिसकेका थिए । वनकालीको कुनै एउटा रूखमा उहाँलाई भुन्डाएर मार्ने निश्चय गरिसकेका थिए राणाहरूले । राजाको लालमोहर लाग्न

मात्र बाँकी थियो । राजा त्रिभुवन भारतीय दूतावासमा शरण लिन नपुगेका भए सम्भवतः गणेशमानलाई भुन्डाउने निर्णय स्थगित हुने थिएन । उनले शहादत प्राप्त गरिसकेका हुने थिए । २००७ सालको क्रान्ति चरम उत्कर्षमा पुगेको थियो । यसै बीच नेपाली काइग्रेस, राणा, भारत र राजा त्रिभुवनको बीच सम्झौता भयो । त्यो सम्झौतापछि बन लागेको पहिलो अन्तरिम सरकारमा बी.पी., सुवर्णलगायत गणेशमानजीलाई पनि मन्त्री बनाइने हल्ला ‘कानोंकान’ भद्रगोल जेलमा रहनुभएका गणेशमानजीसम्म पनि पुगेछ । जसका विरुद्ध यत्रो क्रान्ति र सङ्घर्ष गरियो तिनै राणाहरूसँग मिलेर तिनकै नेतृत्वमा बन्ने मन्त्रिमण्डलको मन्त्री बन्न गणेशमानजीले इन्कार गर्नुभयो । तर जेलभित्र बसेर इन्कार गर्नुको के अर्थ थियो र ? त्यसैले उहाँले आफ्ना पार्टी अध्यक्षको नाममा एउटा लिखित औपचारिक पत्र लेख्नुभयो र साथीहरूको माध्यमबाट प्रेषित गर्नुभयो । उहाँको यो इन्कारी उहाँकै साथीहरूलाई चित बुझिरहेको थिएन । उनीहरूले गणेशमानजीलाई भनेछन्—‘नेताजी ! यो क्रान्तिको सूत्राधार र क्रान्तिको आरम्भकर्ता पनि तपाईं नै हो । फेरि तपाईं जस्तो जननेता नेपालमा अर्को को छ र ? तपाईं बिनाको मन्त्रिमण्डलले कसरी क्रान्तिकारीको प्रतिनिधित्व गर्छ ? त्यसकारण तपाईंले मन्त्री बन्नबाट इन्कार गर्न पाउनुहुन्न । साथीहरूको कुरै नसुनी गणेशमानजीले पार्टी अध्यक्षलाई पत्र प्रेषित गर्नुभएछ । आफ्नो पार्टी अध्यक्षलाई प्रेषित उक्त पत्रमा गणेशमानजीले लेख्नुभएको थियो—‘मलाई नयाँ मन्त्रिमण्डलमा मन्त्री नबनाइयोस् । होइन बनाउनैपर्ने हो भने मेरो सिफारिशमा काठमाडौंका हाम्रा साथी सुन्दरराज चालिसेजीलाई मन्त्री बनाउनुहोला ।’ यहाँ आश्चर्यको कुरा के छ भने—‘गणेशमानजीले मन्त्री बन्न जसको नाम सिफारिस गर्नुभएको थियो, तिनै चालिसेजीले त्यो पत्र गायब पारिदिएछन् । गणेशमानजी नै मन्त्री बन्नुपर्छ भन्ने कुरामा चालिसे दृढभिन्नचयी थिए । त्यसैले पार्टी अध्यक्षसम्म पत्र उनले पुग्ने दिएनन् । कत्रो मित्रता ? कत्रो समर्पण ? नेताप्रति कत्रो सम्मान ? अनि राजनीतिको चुरो र मर्म बुझ्ने कस्तो क्षमता ? आज जस्तो सत्ताका निमित्त छिनाभपटी गर्ने युगका युवाहरूले कुनै दिन यस्ता नेता र कार्यकर्ताहरू पनि थिए, नेपाली काइग्रेसमा भन्ने कुरा कसैले पत्याउन सक्छ ?

गणेशमानजीले यस प्रकारको त्याग २०१५ सालमा पनि गर्नुभएको थियो । बी.पी. चाहनुहुन्थ्यो— गणेशमानजी मन्त्री बन्नैपर्छ । तर गणेशमानजीको इच्छा थियो— पार्टीको सङ्गठन हर्ने । यो उहाँको सोच बुझेपछि बी.पी.ले गणेशमानजीको घरमै गएर सम्फाउनुभयो— ‘हेनुहोस् गणेशमानजी ! तपाईं जस्तै मेरो पनि पार्टीमै काम गर्ने इच्छा थियो । तर तपाईं, सुवर्णजी र म मन्त्रिमण्डलमा भएनौं भने त्यो मन्त्रिमण्डलले न त क्रान्तिको प्रतिनिधित्व गर्छ न त त्यसले राष्ट्रिय आकार नै ग्रहण गर्न सक्छ । त्यसकारण यो मन्त्रिमण्डलमा हामी तीनै जना हुनु आवश्यक छ ।’ बी.पी.को त्यो विश्लेषणलाई गणेशमानजीले काट्न नसकेकै कारण उहाँ मन्त्री बन्नुभयो । यस्ता नेतालाई वीतरागी नभने कसलाई भन्नौं ?

(ड) भविष्यद्रष्टा

शास्त्रहरूले महापुरुषहरूलाई भगवान्‌कै स्वअंश मानेका छन् । त्यसैले महापुरुषहरू भविष्यद्रष्टा हुन्छन् भनिराख्नुपर्ने आवश्यकता भएन । उनीहरू भगवान्‌कै अंश भएकाले भगवान्‌ले गर्ने सबै कामका प्राधिकार बोकेका अधिकारी हुन्— महापुरुषहरू । राजनीतिमा पनि त्यस्ता जननेता जसले भविष्यको आहाट राम्रोसँग बुझदछ र सम्भावित दुष्परिणामको पदचाप अघि नै सुँधेर पत्ता लगाउँछ, ऊ नै महापुरुष हो । गणेशमानभित्र अन्तर्निहित यही ‘भविष्यद्रष्टा’ को शक्तिले धेरै पटक नेपाली काइग्रेस र त्यसका कार्यकर्तालाई मृत्युको मुखबाट उद्धार गरेको छ भने उहाँको सल्लाह र चेतावनीको अनसुना गरेकै कारण कैयौं पटक पार्टीले ठूलो नोकसानी बेहोर्नुपरेको पनि छ । केही उदाहरण :

राणाशासकहरूको एकै चिहान बनाउने योजना

गणेशमान सिंह त्यस्तो व्यक्ति हो जो भएभरको जोखिम सकेसम्म आफै उठाउनुहुन्थ्यो । कुनै जोखिमपूर्ण एक्शन गर्नु छ भने सकेसम्म टार्ने र टार्न नसकिने अवस्थामा आफू स्वयं नै हामफाल्ने स्वभाव थियो उहाँको । यसको प्रमाण खोज्न धेरै टाढा जानु पर्दैन । २००७ सालको एक्शन हेरे पुण्ड । राजा त्रिभुवनलाई काठमाडौंबाट भगाएर पाल्पामा स्थापित गर्ने अनि राणाको सेनामा विद्रोह गराउने योजना बनायो काइग्रेसले । योजना त बन्यो अब

यसको कार्यान्वयन कसले गर्ने ? यस विषयमा छलफल हुने भयो, पार्टीको केन्द्रीय समितिमा छलफल प्रारम्भ भयो । सहमति पनि भयो, यो एकशन कार्यान्वयन गर्ने भन्ने ! तर कसको नेतृत्वमा कसरी गर्ने त ? यो प्रश्न उठेपछि केन्द्रीय समितिमा एकअर्काको मुख हेराहेर भयो । बिरालोको घाँटीमा कसले घण्टी भुन्ड्याउने ? यो जस्तो जोखिमपूर्ण एकशन अर्को हुनै सक्दैनथ्यो । त्यसैले एकछिन बैठकमा सन्नाटा छायो । केही छिनपछि त्यो सन्नाटालाई चिर्दे गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘यो एकशन बाधको मुखमा कार्यकर्तालाई होम्नु जस्तै हो । त्यसैले कार्यकर्ताहरूलाई त्यस्तो जोखिममा पार्न हुन । बरु म स्वयं यो जिम्मेवारी लिन्नु । आखिर काठमाडौं र त्यहाँको दरबार देखेको र त्यसलाई राम्रोसँग चिनेको म बाहेक अरू यहाँ को नै छ र ? मलाई केही सहयोगीहरू दिनुहोस् । म नै यो जिम्मेवारी फते गरेर देखाउँछु ।’ अन्ततः पार्टीले गणेशमानलाई नै यो जिम्मेवारी सुम्प्ने निर्णय गन्यो । गणेशमान सिंहले पनि काठमाडौं कूच गरिहाल्नुभयो । आखिर यही एकशन नै अन्ततः राजा त्रिभुवनको दिल्ली पलायन र नेपाली सेनामा विद्रोह हुनुको कारक सिद्ध भयो । अन्तिम अवस्थामा गणेशमान पक्राउमा त पर्नुभयो तर क्रान्ति उहाँकै साहसको आधारमा प्रारम्भ भयो र त्यही क्रान्तिको दबाबले उहाँको ज्यान लिने हिम्मत गर्न राणाहरूले सकेनन् । यो एकशनलाई यदि गणेशमानको नेतृत्व नहुँदो हो त राणा सरकारले असङ्गत्य काढ्येसी नेता-कार्यकर्ताको निर्मम कल्लेआम गर्ने थियो । हो, यही परिस्थितिलाई रोकनका निम्ति गणेशमान सिंहले आफूलाई जोखिममा पार्नुभयो । यस्तो थियो उहाँको स्वभाव ! यस्तो स्वभाव एउटा लौहपुरुष बाहेक अरू कसको हुन सक्छ र ?

यसै गरी २०२८ सालमा ओखलढुङ्गामा नेपाली काइंग्रेसले क्याएन यज्ञबहादुर थापाको नेतृत्वमा जुन सशस्त्र एकशन गन्यो, त्यसको विरोध गर्नुभएको थियो गणेशमानजीले । उहाँको भनाइ थियो— ‘सशस्त्र क्रान्तिका निम्ति परिस्थिति परिपक्व भइसकेको छैन । यस्तो अवस्थामा एकशन गन्यो भने हाम्रो इफोर्ट (प्रयत्न) त्यसै खेर जान्छ । त्यस्तो अपरिपक्व निर्णय गर्नु भनेको जानीजानी आफ्ना कार्यकर्तालाई बलिवेदीमा चढाउनु सरहको कुरा हो ।’ उहाँको सुभाव पार्टीले मानेन । परिणामतः काइंग्रेसले आफ्ना १७ जना होनहार कार्यकर्ता गुमाउनुपन्यो ।

२०३३ सालमा भारत प्रवासको बसाइ त्यागेर बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंह आफ्ना प्रमुख कार्यकर्ताहरूका साथ मेलमिलापको नवीन अस्त्र बोकेर नेपाल भित्रिनुभएको हो । उहाँहरूको आगमनपछि नेपालको राजनीतिमा नजानिँदो पारामा परिवर्तनको आहाट सुनिन थाल्यो । नभन्दै राजा वीरेन्द्रले जनताको चाहना बुझ्ने निहुँमा जनमतसङ्ग्रह गर्ने निर्णय गरे । बी.पी. कोइरालाले राजाको कपटपूर्ण निर्णय बुझ्न सकेन् । तर गणेशमानजीले-‘राजाको नियतमा खोट छ है’ भनी बी.पी.लाई सावधान गराउनुभयो । बी.पी.ले गणेशमानको सावधानीको मर्म नबुझेकै कारण राजाले छलपूर्ण ढङ्गाले पञ्चायतले जितेको घोषणा गरे ।

वि.सं. २०४२ सालमा काइग्रेसले जुन सत्याग्रह गच्छो त्यसको डिजाइनर पनि गणेशमानजी नै हुनुहुन्थ्यो । जनमतसङ्ग्रहमा काइग्रेसको पराजयपछि वि.सं. २०३९ सालमा बी.पी.को निधन भयो । अनि काइग्रेसको मात्र होइन, प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने जिम्मेवारी गणेशमानकै काँधमा आयो । पार्टीले पनि उहाँलाई पार्टीको सर्वोच्च नेताको पदमा आसीन गरायो । यसबीचमा लामो समयसम्म काइग्रेसले राष्ट्रिय स्तरका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिरहेको थिएन । काइग्रेसको यही निष्क्रियताको फाइदा उठाउने ताकमा थिए राजा वीरेन्द्र । त्यसैले पञ्चायती व्यवस्थामै सुधारको पर्याप्त गुन्जायस छ भन्दै राजा वीरेन्द्र नेपाली काइग्रेस र कम्युनिस्ट का नेताहरूलाई ललिपप चखाउँदै थिए । दरबारको यस्तो षड्यन्त्रलाई चिर्न र देशभरका आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई सक्रिय पार्ने उद्देश्यले गणेशमानले सत्याग्रहको अस्त्र पर्याँके । सत्याग्रह गर्ने गणेशमानजीको निर्णयको विरोध पार्टीभित्रका कृष्णप्रसाद भट्टराईले त गरिहालेन् तर गिरिजाप्रसादको चाहिं आफै खालको रिजर्भेशन थियो । उनी राजाको कथित ‘सुधार’ को जालोमा जानीनजानी नजिकिएका थिए । यसै बीच सत्याग्रह प्रारम्भ भयो । प्रारम्भकै दिन पक्राउ परे कोइराला । पक्राउ परेकै दिन पत्रकारलाई भनिदिए-‘यो सत्याग्रह दुई-चार दिन त चल्ला नै ।’ वास्तवमा त्यो सत्याग्रह करीब एक महीना चलेको थियो र त्यस कार्यक्रममा देशभरिबाट करीब १५ हजारभन्दा बढी कार्यकर्ताले गिरफ्तारी दिएका थिए । यो सत्याग्रह नेपाली काइग्रेसको प्रतिष्ठाका निम्नि सञ्जीवनीभै बनेको थियो । काइग्रेसको यो राजनीतिक सफलताको कद घटाउन दरबार कुनै निहुँ फिकेर काइग्रेसलाई दुःख दिने नियत

बोकेर बसेको छ भन्ने ठहर थियो गणेशमानको । यसै बीच रामराजाप्रसाद सिंहले नारायणहिटी दरबारको ढोका, दरबार नजिकैको राजपरिवारको पाँचतारे होटेल र सिंहदरबार छेउमै बम पडकाएपछि गणेशमानजीले सत्याग्रहमा हिंसा हुन सक्ने ठम्याएर सत्याग्रहको कार्यक्रम स्थगित गरिदिनुभयो । गणेशमानजीले त्यस बेला सत्याग्रह नरोकेको भए काइयेसलाई हिंसा भडकाएको आरोपमा बलिको बोको बनाउने षड्यन्त्र दरबारले गरिसकेको रहेछ । यस्तो सम्भावित सङ्कटको पूर्वाभास गणेशमानजीले गरिसक्नुभएको रहेछ । त्यसैले तत्क्षण सत्याग्रह स्थगित गरिदिनुभयो । उहाँकै सुभबुझपूर्ण कदमले आफ्ना काइयेसी कार्यकर्तालाई राजाको कोपभाजनको खतराबाट उद्धार गरिदिनुभयो । साथै सत्याग्रहको माध्यमबाट देशका प्रजातन्त्रप्रेमीलाई एकसाथ भक्तक्याउन पनि भ्याउनुभयो ।

गणेशमान सिंह भविष्यद्वष्टा मात्र होइन परिस्थितिको सूक्ष्म विश्लेषण गर्न सक्ने र त्यस्तो परिस्थितिलाई आफ्नो उद्देश्य अनुकूल उपयोग गर्न सक्ने विलक्षण प्रतिभावान् अप्रतिम महापुरुष नै हुनुहुन्थ्यो । यसको अकाठ्य उदाहरण हो— जनआन्दोलन : २०४६ । कुरा के भने, बी.पी. कोइरालाको नेतृत्वमा नेपाली काइयेस सञ्चालित रहुन्जेल नेपालका कम्युनिस्ट हस्त प्रजातन्त्र अनुकूल हुन सकैनन् भन्ने थियो । त्यसैले बी.पी. छउन्जेल कम्युनिस्ट हस्तसँग काइयेसको कहिल्यै सहकार्य भएन । तर, जसै २०३९ सालमा बी.पी.को देहावसान भयो त्यसपछि काइयेसको जिम्मेवारी गणेशमानजीको काँधमा आयो । तबदेखि नै उहाँले प्रत्येक आन्दोलनमा वामपन्थीहस्तलाई पनि सम्मिलित गराउन थाल्नुभयो । जनआन्दोलन : २०४६ को सफलता आफैमा गणेशमान सिंहको दूरदृष्टि र कम्युनिस्ट हस्तसँगको सहकार्यको अनुपम उदाहरण हो । माथि उल्लिखित यी सबै दृष्टान्तले गणेशमान नेपालका अन्य नेताहस्तभन्दा उम्दाको दूरदृष्टा हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्छ ।

(च) उच्च नैतिक चरित्र

हिजोआज सांसारिक मानिस र राजनीतिक नेताहस्त चरित्रवान् वा नैतिकवान् बन्न प्रयत्न गर्दैनन्, बरु म चरित्रवान् र नैतिकवान् छु भनाउन आफ्नो ऊर्जा खर्च गर्दछन् । तर महापुरुष र लौहपुरुषहस्त यस्तो आडम्बर

गर्दैनन् । उनीहरू स्वाभाविक हिसाबले नै नैतिकवान् हुन्छन् । माथि कतै हामीले भनिसक्यौ— महापुरुष ‘कृतकृत्य’ भइसकेको व्यक्ति हो । उसले गर्न बाँकी अब केही पनि छैन । त्यसकारण कसैबाट राम्रो भनाउनका निमित ऊ आडम्बर वा अभिनय गर्दैन । अभिनय गर्नै परे बरु आफ्नो शक्ति छिपाउन र त्यसलाई गोप्य राख्न अभिनय गर्लान् तर, आफूलाई अरूले राम्रो भनिदिउन् भनेर नैतिकवान् भएको अभिनय कदापि गर्दैनन् ।

गणेशमान सिंहले पनि आफूले गरेका ठूलठूला कर्महस्तलाई छिपाउने भरपूर प्रयत्न गर्नुभएको छ । आफू नालायक, अरूभन्दा निकम्मा र आफू मूर्ख नै हो भनाउन उहाँले कुनै कसर बाँकी राख्नुभएको छैन । जेलभित्र सबैको भाँडा माझ्ने, साथीहस्तको भान्छा लिपपोत गरिदिने, टट्कप्रसाद र मातृकाप्रसाद जस्ता आफ्नो पार्टीका अध्यक्षहस्तको लुगाकपडा धोइदिने, डिल्लीरमण रेमी, बी.पी. कोइरालालाई चिया बनाएर ल्याइदिने र बलबहादुर पाण्डे जस्ता बौलाहको दिसापिसाब सफा गरिदिने गरेको कुरा आफ्नो पुस्तकमा उहाँले नछिपाईकन उल्लेख गर्नुभएको छ । के सामान्य व्यक्तिले यसरी आफूले आफैलाई ‘कसैको सेवा वा चाकरी’ गरेको देखाउन सक्छ ? संसारमा कोही यस्ता महान् नेता छन्— जसले आफ्नो जीवनीमा यस्तो ‘नोकरले गरेजस्तो’ कर्मलाई नलुकाएका हुन् ? हो यस्तै अस्वाभाविक र विरलै देखिने स्वभावका कारण गणेशमानजीलाई ‘असल मान्छे’ को तख्तमा विराजमान गरायो ।

गणेशमानजीले आफ्नो जीवनभर नैतिकताको वकालत गर्नुभयो । उहाँले राजादेखि रद्दकसम्मका सबैलाई उच्च नैतिकताको पाठ सिकाउनुभएको छ । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा नैतिकताको महत्त्वबारे सम्भाउने क्रममा उहाँले एउटा सटीक परिभाषा दिनुभएको छ— ‘प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाबाट नैतिकता हटाइदियो भने त्यो राजनीतिक व्यवस्था अधिनायकवादी बन्न पुऱ्छ ।’ उहाँको यो कथनको जिताजागता उदाहरण २०४८ सालयताको नेपालको प्रजातन्त्र हो । नेपालको प्रजातन्त्रलाई यो दुर्गतिबाट उद्धार गर्न उहाँले अनेकौं अभ्यास गर्नुभयो तर भ्याउनुभएन । अन्ततः २०५४ साल असोज २ गते उहाँले आफ्नो लीला संवरण गर्नुभयो ।

(४) परोपकार

महापुरुष वा असल मान्छेको परिचय भनेको परोपकारी स्वभाव हो । उसले परोपकार बाहेक अरू केही गर्नै सक्दैन । यस्ता मानिसले कोहीप्रति कोप गरेको देखियो भने पनि त्यो सम्बन्धित व्यक्तिको हित वा उपकारकै निमित्त गरेको हुन्छ । फेरि महापुरुषले मेरो मान्छे वा पराई भनेर छुट्ट्याउँदैन । महापुरुषका निमित्त सबै जना समान हुन्छन् । सबैप्रति समभाव हुन्छ महापुरुषको ।

गधापच्चसे पार नगरुन्जेलसम्म गणेशमान सिंहको व्यक्तित्व एउटा भइज्याहा, एउटा उडण्ड र एउटा हुत्याहाको जस्तो थियो । राजनीतिमा लागेपछि यस्तो स्वभाव उहाँले त्याग्नुभयो । तर बडप्पन र अहम्मले उहाँलाई केही वर्ष अरू सतायो । नेपालमा कोही यस्तो नेता थिएन होला जसले कुनै न कुनै समयमा गणेशमानको अहड्कारसँग टकराउन नपरेको होस् । यहाँसम्म कि गणेशमानजीले जसलाई आफ्नो गुरु र महान् मान्नुभयो तिनले पनि गणेशमानको अहड्कारसँग ठोकिनुपरेका कैयौं उदाहरण छन् ।

यस्ता अहड्कारी गणेशमान समयको अन्तरालमा अत्यन्त विनम्र, सुसंस्कृत, सभ्य र अनुशासित रूपमा देखिनुभयो । यो रूपान्तरण मूलतः वि.सं. १९९७-२००१ सालको जेलजीवनमा उहाँले लगनशील भएर गरेको साधनाकै प्रतिफल थियो भन्ने निष्कर्षमा म पुगेको हु । जेलबाट निस्किएपछि उहाँको स्वभावमा अकल्पनीय परिवर्तनहरू देखिएका छन् । सबैभन्दा ठूलो परिवर्तन भनेको परोपकारी भावना नै हो । दिनदिनै कसै न कसैलाई नपिटी खाएको नपच्ने (हाँराचा) गणेशमानले अब दुवै हातले धन लुटाउने, दान गर्ने र समाजसेवा गर्दैमा दिन बिताउन थाल्नुभयो । याचकको रोदन सुन नसक्ने स्वभाव देखिन थाल्यो उहाँमा । गणेशमानको परिवर्तित स्वभावबाट आजित आफ्नै अधिभावकहरूले अब उहाँको हातमा पैसा दिन छोडे । हिजोको गणेशमान जो आफ्नै घरको ढुकुटी फेरेर जुवा खेल्थ्यो, त्यही गणेशमान आज आफ्नो हातमा आएजति सबै धन याचकहरूलाई बाँडन हौसिन थाल्यो । हिजो गणेशमानको त्यही घर ऋण फिर्ता मान आउनेले धेर्थे भने अब त सहभरिका याचकहरू अनेक बहाना बनाएर गणेशमानसँग माने नियतले उहाँको घर धेर्न थाले । हुँदाहुँदा गणेशमानका राजनीतिक विरोधीहरू समेत पैसाकै लागि आउन

थाले । उहाँलाई थाहा हुन्थ्यो— त्यो व्यक्ति आफ्नो विरोधी हो । तर मागेपछि उसलाई अझ बढी दिनुहुन्थ्यो उहाँ । आफूसँग पैसा सकिएपछि सँगै हिँडेका साथीहरूको खल्ती पनि रित्याइदिनुहुन्थ्यो ।

तिनताका गणेशमानका निजी सचिव रहेका नेपाली काइग्रेसका नेता रामहरि जोशी भन्छन्— मन्त्री छँदा गणेशमानजीको जुन मासिक तलब आउँथ्यो त्यो रकम तलब थापेको दिन मन्त्रालयबाट घर पुगानपुगै सकिसकेको हुन्थ्यो ।

यी त भए व्यक्तिगत रूपले माने याचकहरूको कुरा । त्यसै गरी सझाठित हिसाबले समाजसेवा र शिक्षण संस्थाका निमित मान आउनेहरूप्रति त गणेशमानजी आफूलाई न्यौछावर नै गरिदिनुहुन्थ्यो । त्यस्ता संस्थाका निमित आफूसँग उपलब्ध सर्वस्व नै दिनुहुन्थ्यो उहाँ । नपुगेको रकम उठाउन उहाँ शहर-बजार पसेर साहू-महाजनसँग हाकाहाकी मानुहुन्थ्यो । उहाँले साहू-महाजनसँग हाकाहाकी मागेको देख्ने पत्रकारहरूले भोलि पल्टको अखबारमा ‘मन्त्री गणेशमानले फलानो साहूसँग हाकाहाकी यति हजार रुपैयाँ धूस लियो’ भनेर लेखिएदिन्थे । यस्ता कुरासँग उहाँ डराउनुहन्थ्यो । गणेशमान सिंहको त्यही परोपकारी भावनाका कारण तिनताक लैनचौर हाइस्कूल, भीमसेनस्थानको परोपकार हाइस्कूल लगायत कैयौं स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय, पुस्तकालय र खेलकुदशालाहरू देशभर स्थापित छन् । यस्तो सेवा गर्ने ऋममा उहाँले आफ्ना समर्थक वा विरोधी भनेर भेदभाव गर्नुभएन । गणेशमानजीको यो स्वभाव नै वास्तवमा महापुरुष वा असल मान्छेको स्वभाव हो ।

यो पुस्तकको पछिल्ला अध्ययन गरिसकदा गणेशमान नाम गरेको यो मनुवा कुन स्तरको समाजसेवी र परोपकारी रहेछ भन्ने कुराको परिचय पाठकहरूलाई मिल्ने नै छ । तथापि जुन व्यक्तिले आफ्नो देशको जनतालाई निरइकुशताको जञ्जीरबाट मुक्त नगराई ‘सन्तोषको सास फेर्ने छैन’ भनेर शपथ लिन्छ र त्यो शपथको मर्यादाकै निमित दिव्य छ दशकसम्म आफ्नो शिरमा कफन बाँधेर अविश्रान्त भावले तानाशाहहरूसँग जुधिरहन्छ, त्यस्तो व्यक्तिको परोपकारी भाव कुन स्तरको थियो भन्ने कुराको परीक्षण गर्ने भन्ने प्रश्न आफैमा दुराग्रह हो । गणेशमानजीले सार्वजनिक जीवनमा प्रवेश गरिसकेपछि व्यक्तिगत सुख र सुविधाहरूको जुन परित्याग गर्नुभयो, त्यसका लागि जेलभित्र

उहाँले गर्नुभएको इन्द्रियदमनको कठोर साधना आफैमा परोपकारी भावनाको प्रारम्भक बिन्दु थियो । गणेशमानजीको परोपकारको दायरा अत्यन्त फराकिलो थियो । मानव मात्रको उपकार उहाँको प्राथमिक स्वार्थ नै थियो । त्यसका अतिरिक्त उहाँ जीवजन्तु र वृक्ष-वनस्पतिको पनि उपकार गर्नुहुन्थ्यो । गणेशमान सिंह र गझालालजीले धर्मभक्तको रोहवरमा प्रजापरिषद्को जुन सदस्यता लिनुभएको थियो, त्यो क्षणभन्दा एक/डेढ घण्टा अघि स्वयम्भूको वनमा कोही छुल्याहाले एउटा बाँदरको हात बाँधेर छोडिदिएको रहेछ । हात खोल्ने प्रयासमा लडीबुडी गर्दा त्यो बाँदरको शरीरभरि रक्ताम्य भएर घाउ भएको गणेशमानजीले देखुभएछ । त्यो बीभत्स दृश्य देख्न नसकेर गणेशमानजीले चिच्च्याएर कराउँदै भन्नुभएछ— ‘कसले यसको हात बाँधेको ? यहाँ आइज । तेरो बाउको बिहा देखाउनेछु ।’ गणेशमानजीको अस्वाभाविक जस्तो लाग्ने प्रतिक्रिया गझालाल र धर्मभक्तजीले हेरिरहनुभएको थियो । त्यतिकैमा छेउछाउका घरबाट मानिसहरू निस्किए । उनीहरूले गणेशमानको रौद्र रूप देखेपछि भने— ‘काजीसाहेब ! कुनै छुल्याहाले बदमासी गच्यो होला । साँझ फर्न लायो । रात परेपछि हामी नै यसको डोरी खोलिदिनेछौं । भोलि तपाईं यसलाई बन्धनमुक्त पाउनुहेछ ।’ यसरी भद्रभलादमीको आश्वासन पाएपछि बल्ल उहाँ शान्त हुनुभयो । भोलिपल्ट उहाँ बाँदर साँच्चिकै बन्धनमुक्त भयो कि भएन भनेर हेर्न पुनः त्यहाँ जानुभएछ । बाँदर बन्धनमुक्त देखेपछि उहाँ प्रसन्न हुनुभयो र त्यसको खाना र उपचारका निमित्त केही रकम दिएर आउनुभयो । यस्तो थियो, उहाँको स्वभाव । बन्धनमा त उहाँ जनावरलाई त देख्न सक्नुहुन्थेन भने मानवको दुःख, कष्ट र बन्धन के सहनुहुन्थ्यो ।

अर्को एउटा स्मरणयोग्य प्रसङ्ग ! गणेशमानजी सानैदेखि आफ्नो घर, छिमेक र टोलका कुकुरहरूलाई असाध्यै माया गर्नुहुन्थ्यो । तिनलाई दैनिक सुमसुम्याउने र खान दिने काम उहाँको नित्यकर्मभित्रै पर्थयो । उहाँका टोलका कुकुरहरूलाई कसैले कुट्टन पाउँदैनथ्यो । त्यसैले स्वाभाविक नै थियो कि उहाँका टोलका कुकुरहरू गणेशमानलाई असाध्यै रुचाउँथे । तर १९९७ मा गणेशमानजी जेल परेपछि उहाँका कुकुरहरू अनाथ भएका थिए । २००९ सालमा गणेशमानजी जेलबाट भागेर भारत जाने क्रममा आफै घरटोलको बाटो भएर जान खोज्नुभएथ्यो । तर अरू टोलका कुकुरहरूले उहाँलाई बाटो

छेकेर ढिम्किन दिएनन् । गणेशमानजीले धेरै प्रयत्न गर्नुभयो तर विफल हुनुभयो । अनायास उहाँको आफै टोल यट्खाका एक हूल कुकुरहरू गणेशमान भएठाउँ आए र अरू कुकुरहरूसँग भगडा गरेर गणेशमानको उद्धार गरे । चार वर्षपछि आफ्झो मालिकसँग भेट गर्न पाउँदा कुकुरहरू अत्यन्त प्रसन्न थिए । तिनलाई दिने कुरा गणेशमानजीसँग केही थिएन । तर पनि कुकुरहरू अत्यन्त प्रसन्नताका साथ गणेशमानजीको बुई चढथे, चाटथे र पुच्छरले हान्थे । गणेशमानजी पनि भावविभोर हुनुभयो । घण्टाँको 'मित्रमिलन' कार्यक्रमपछि जेलबाट फरार गणेशमानले आफ्ना मित्र (कुकुर) हरूलाई भन्नुभयो— 'भाइ हो ! तिम्रो यो साथी जेल तोडेर भागेको फरार कैदी हो । यहाँ धेरैबेर तिमीहरूसँग बस्न मलाई मिल्दैन । तिमीहरूलाई दिने कुरा मेरो साथमा केही छँदा पनि छैन । कृपया मलाई जान देऊ । तिम्रो यो मित्र सझकटमा छ, त्यसकारण बाटो छोडिदेऊ ।' गणेशमानको यो अनुरोध सुन्नासाथ कुकुरहरूले बाटो छोडिदिए र अश्रुधारा बगाउँदै बिदा गरे । यस्तो थियो गणेशमान र पशुहरूको सम्बन्ध ।

माथि वर्णन गरिएका घटनाहरू सामान्य मानिसले गर्न सक्ने वा उसको वशको कुरा होइन । यस्ता असामान्य जस्ता लाग्ने कर्म गर्ने व्यक्तियो पृथ्वीमा एककादुकका बाहेक देखिएकै छैनन् । तसर्थ गणेशमान सिंहलाई 'महापुरुष' मात्र भनेर पनि मेरो चित्त बुझेन । त्यसैले निधो गरै— 'लौहपुरुष, महापुरुष र असल मान्छे' भन्ने तर पुस्तकको नाम राख्ने ऋममा फेरि आफै मनले भन्यो— ए ! छोटो बनाऊ ! त्यसैले आफै मनको आदेश मानेर राखिदिईँ— 'लौहपुरुष' ! 'असल मान्छे' पनि युनिक नै हुन्थ्यो । तर यो पुस्तक उहाँको राजनीतिक व्यक्तित्व माथि बढी केन्द्रित भएको हुनाले नाम राखियो— 'लौहपुरुष' !

**

हुने बिरुवाको 'खस्तो' पात !

(कुनै विद्यालयमा पढ्ने बालकले आफ्नो कक्षामा पहिलो दर्जा हासिल गच्यो, कुनै सुसंस्कृत बच्चासँग कसैको साक्षात्कार भयो, कुनै बालकले खानदानकै इज्जत राख्ने कुनै काम गच्यो वा कुनै बालक अत्यन्तै ज्ञानी पाइयो, अभ्य विलक्षण स्वभावको बालक देखियो भने हामी उसलाई अनायास नै भन्छौं— 'हुने बिरुवाको चिल्लो पात !' गणेशमान सिंहका बाजे बडाकाजी रत्नमानको चाकरीमा साँझ-बिहान आउनेहरूले उहाँलाई सुमसुमाउँदै यस्तै प्रशंसाका वाक्यहरू सुनाउने गर्थे । गणेशमानजीले गर्नुभएका बदमाशीहरू नदेखेका, खालि उनको चुलबुलाहट मात्र देखेकाहरू भन्ने गर्थे— क्या फुर्तिलो बच्चा ! अर्कोले थप्थ्यो— आखिर, सन्तान कसको ? काजीको ! फेरि अर्को चाकरीवालाले भन्थ्यो— 'हुने बिरुवाको चिल्लो पात' भनेको यही त हो नि ! तर गणेशमानजीको बाल्यकालको इतिहास कुनै पनि दृष्टिले प्रशंसनीय थिएन । उहाँ आफै आफ्नो आत्मकथामा भनुहुन्छ— 'सम्पन्न घरानाको छोरो जुन हदसम्म बिग्रन सक्छ, त्यसै हदसम्म म पुगिसकेको थिएँ ।' तर यति साहो बिधिएको व्यक्ति समयको अन्तरालमा परिवर्तित मात्र भएन वरन् उसलाई त सबैले मुक्तिदातासमेत भने । नभन्दै

उनले दुई-दुई पटक निरङ्कुश राजनीतिक व्यवस्था र शासकको पञ्जाबाट नेपाली जनतालाई मुक्ति दिलाए । उनलाई पूरै देशले सर्वमान्य नेताको सिंहासनमा विराजमान गरायो । त्यसैले अब भन्न सकिने भएको छ— हुने बिरुवाको पात खस्तो पनि हुन सक्छ है ! गणेशमान सिंहको यो जीवनकथाले समाजको सोच र मान्यता तै बदलिदिएको अवस्था छ ।

भगवद्गीतामा भगवान् कृष्णले भन्नुभएको छ— ‘जबजब धर्मको नाश हुन्छ तबतब धर्मात्मा अर्थात् सञ्जनहस्तको उद्धार गर्न म आउनेछु ।’ भगवान्नको अस्तित्व नै स्वीकार गर्न अनकनाउने गरेको आजको समाजले गीताको यो श्लोक कत्तिको आत्मसात् गर्ता, त्यो आफै ठाउँमा छ । तर, विज्ञानको चकचकी भएको आजको युगमा पनि सामान्य रूपमा पढाइ हुने अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र लगायत सबैजसो आधुनिक शास्त्रहस्त र इतिहास समेतले प्रमाणित गरेको छ, खराब व्यवहार र खराब आचरण सदासर्वदा रहिरहन्छ भन्ने छैन । ऐटा निश्चित बिन्दुमा पुगेपछि त्यो खराब तत्त्वलाई असल तत्त्वले विस्थापित गर्दैगर्दै । यो शाश्वत कुरा हो । गणेशमानजीको जीवनमा पनि त्यही नियम आश्चर्यपूर्ण ढड्गले लागू भएको छ ।)

सत्ता र शासनशक्ति, आँट र बुद्धिको प्रतिफल हो । नेपालकै इतिहासलाई दृष्टिपात गरौं न ! लिच्छविहस्तलाई मल्लले हटाए । अनि मल्लहस्तलाई विस्थापित गरेर हनुमान्ठोको दरवारमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो विजयपताका फहराउँदै आफै विजयमाला पर्हिरिएका थिए । त्यही दरवारको कोतमा षड्यन्त्रपूर्ण तवरले शासकहस्तको कल्लेआम मच्चाएर जड्गबहादुरले सम्पूर्ण सत्ता हत्याए । उनले त्यसै दिनदेखि आफ्नो राणापरिवारको जहानियाँ निरङ्कुश शासनको प्रारम्भ गरे । यी सबै सत्ता र शासन शक्ति, आँट र बुद्धिकै खेल त हो नि ! संयोग भनौं या आश्चर्य ! हेर्नुहोस् न ! त्यही हनुमान्ठोका दरवार र कोतको २-३ सय गज उत्तरपट्टि यट्खा भन्ने टोलमा करीब ९० वर्ष पछि वि.सं. १९७२ कार्तिक २४ गते (तिहारको भाइटीका भोलिपल्ट)

एउटा वीर बालकको जन्म भयो, जो १०४ वर्ष पुरानो जग भएको निरझकुश राणाशासनको पतनका निमित्त प्रयुक्त भयो र अन्ततः राणाशासनको पतनको कारक बन्यो । हो, त्यही वीर बालकको नाम हो— ‘गणेशमान सिंह’ ।

गणेशमान सिंहका जिजुबाजे डिङ्गा जीतमान सिंह श्रेष्ठका छोराहरू रत्नमान सिंह र हरिमान सिंह हुनुहुन्थ्यो । गणेशमान सिंहको जन्म हुँदाका बखत उहाँका जेठा हजूरबा रत्नमान सिंह चन्द्रशमशेरको शासनकालमा ‘सरदार’ पदमा आसीन हुनुहुन्थ्यो । जनताका छोराले पाउने उच्चतम पदहरूमध्ये यो ‘सरदार’ भन्ने पदभन्दा माथि ‘काजी’ मात्र हुन्थ्यो । त्यसकारण ‘सरदार’ पद आफैंमा उच्चतम पदहरूमध्ये मानिन्थ्यो । जनताका छोराहरूको सपना भनेकै सरदार र काजी बन्ने हुन्थ्यो । खरिदार हरिमान सिंहको ३३ वर्षे अल्पायुमै निधन भइसकेको थियो । हरिमान सिंहका छोरा हुनुहुन्थ्यो— ज्ञानमान सिंह । उहाँले आफ्नो जागीरको शुरूआत तौलिहवामा अमिनीको लेफिटनेन्टको रूपमा गर्नुभएको थियो । पछि हनुमाननगर मालमा सुब्बा पनि हुनुभयो । ज्ञानमानकै जेठा छोरा हुनुहुन्छ— गणेशमान सिंह । गणेशमानजीको प्रारम्भिक शिक्षा उहाँकै पिताजी ज्ञानमान सिंहबाट तौलिहवामा भएको हो । गणेशमानजीका काका हुनुहुन्थ्यो— गुञ्जमान । कमजोर स्वास्थ्यका कारण गणेशमानजीका पिता ज्ञानमानजीले आठ कक्षाभन्दा अगाडि आफ्नो अध्ययनलाई बढाउन सक्नुभएन र जागीरतर्फ लाग्नुभयो । तर काका गुञ्जमानले चाहिं बी.ए., बी.एल. सम्म गर्नुभयो ।

गणेशमानजी त्यो ठूलो संयुक्त परिवारको जेठो नाति हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले सबैको ‘आँखाका नानी’ नै हुनुहुन्थ्यो उहाँ । सबैको लाड-प्यार, ममता र स्नेहले बालस्वभावको गणेशमान सिंहमा शनैशनै जिद्दीपन, अहङ्कार अनि निर्भयताले बास गर्न थाल्यो । स्वाभाविक नै हो यस्ता बालकहरू पढन-लेखनभन्दा खेल्न, कुदन र भौँडभैलोमै रमाउँछन् । गणेशमान पनि त्यसको अपवाद थिएनन् । उनी यस्ता प्यारा थिए कि उनको इच्छाविरुद्ध कोही जाँदै जाँदैनथे । स्वयं पिता ज्ञानमान समेत आफ्नो छोरालाई बोलाएर भन्नुहुन्थ्यो— ‘छोरा ! अब गुच्छा खेल्न पुगेन ? पुगेको भए आऊ न, केही पढ !’ बालक गणेशमान भन्थे— ‘एकछिन खेलेर आउँछू है ।’ एकछिन भनी गएका फर्किने नाम लिँदैनथे ।

गणेशमानजीकी आमा सुभद्राकुमारी जसलाई घरमा सानो नानी भनिन्थ्यो, उनी तिनताका इन्द्रचोकका नामूद साहू घराना अमरमान-पूर्णमानमध्ये पूर्णमानकी छोरी थिइन् । तर २४ वर्षकै कलकलाउँदो उमेरमै उनले वैधव्यको जीवन व्यतीत गर्नुपर्यो । उनी अत्यन्त शान्त र सरल मात्र थिइन् माया र प्रेमकी देवी नै थिइन् । वात्सल्यको रसले सिंचेर उनले आफ्ना सन्तानको परवरिस गरेकी थिइन् ।

गणेमानजीका जेठाबाजे रत्नमान सिंहलाई चन्द्रशमशेरले नै सरदारबाट काजीमा बढोत्तरी गरिरिदिसकेका थिए । उच्चतम पदमा आसीन भएका हुँदा रबाफ पनि तिनताका भयानक नै थियो उनको । उनको घर सामन्ती संस्कारमा आकण्ठ डुबेको थियो । काजी रत्नमान दैनिकै श्री ३ को चाकरी गर्थे भने उनको चाकरी गर्न घरमा जनसाधारणको घुइँचो नै लाग्थ्यो । चन्द्रशमशेरको देहावसानपछि उदय भएका नयाँ श्री ३ थिए भीमशमशेर । भीमशमशेरको उदयपछि त काजी रत्नमानको परिवारको भायमा चारचाँद नै लाग्यो । भीमशमशेर आफू आउनासाथ काजी रत्नमानको पदोन्नति गरी ‘बडाकाजी’ बनाइदिए र एकमुष्ठ दुई लाख रुपैयाँ बकस (बक्सस) दिए । त्यस वेलाको दुई लाख रुपैयाँको क्रयशक्तिलाई आजको रुपैयाँसँग तुलना गर्ने हो भने करोडौं रुपैयाँभन्दा बढी हुन सक्छ । त्यतिले नुपोर काजी रत्नमानलाई टक छाप्ने अखितयार र विदेशबाट सिगरेट आयात गरी अधिराज्यभर बिक्री-वितरण गर्ने ठेकका (एकाधिकार) पनि दिए । (स्मरण रहोसु, तिनताका टक मार्ने व्यवसाय सर्वाधिक लाभप्रद व्यवसाय मानिन्थ्यो) बडाकाजी पद र नयाँ व्यवसायले सिंह परिवारलाई शक्ति र पैसा (सम्पत्ति) को केन्द्रमा पुऱ्याइदियो ।

काजी रत्नमानको श्रीवृद्धिका साथसाथै बालक गणेशमानको तुजुक पनि बढ्दै गयो । टोलका बच्चाहरूलाई भेला पारी तिनको नेतृत्व गर्दै बदमाशी गर्ने, मान्छे पिट्ने, गुच्चा खेल्ने र वाग्मती एवं विष्णुमती जस्ता ठूला नदीहरूमा पौडने दैनिकी जस्तै हुन थाल्यो । यी सबै हर्कतबाट छुटाउन काजीसाहेबले विशेष व्यवस्था गरेर राणाका छोराछोरीले मात्र पढ्न पाउने त्यस वेलाको नामूद विद्यालय- दरवार स्कूलमा पाँच कक्षामा भर्ना गरिरिदिए । पढ्नपट्टि उनको मन छैंदै थिएन । तैपनि छ कक्षासम्म जेनतेन स्कूल जाँदै थिए, तर पूरा दिन स्कूल बसेको उनलाई याद छैन । एक दिन त स्कूलमा पढ्ने एक जना

राणाका छोरालाई उनले २-४ भापड लगाइदिएछन् । तुरुन्तै हेडमास्टरसाहेब रुद्रराज पाण्डेले उनको कान जर्काउँदै भने— ‘राणाजीलाई किन पिटिस् ?’ गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘यसले मलाई अनाहकमा आमा चकारेर गाली गच्यो, त्यसैले पिटेको हुँ ।’ हेडसरले ‘राणाजीले गाली गर्दैमा तैले पिट्न हुन्छ ?’ भन्दै बेतको छडीतर्फ हात के तन्काएका थिए, गणेशमान बुर्कुसी मारेर त्यहाँबाट अलप भए । न्याय अन्याय छुझ्याउन नसक्ने राणाप्रति दासप्रवृत्ति प्रदर्शन गर्ने हेडसरको प्रशासनद्वारा सञ्चालित त्यो स्कूलमा फेरि के जान्थे उनी ! घरबाट दैनिकै स्कूल जान भनी बिहान निस्कन त निस्कन्थे तर दिनभर बाहिरै उपधो गरी साँझ ४ बजे स्कूल छुट्ने वेला भएपछि उनी घर फर्कन्थे । स्कूलमा उपस्थित नभएको सूचना हजूरबा रत्नमानलाई देलान् भनेर स्कूलका पालेदाइहरूलाई उनी यसो २-४ रुपैयाँ वेलावेला दिइरहन्थे ।

स्कूल नगएर दिनभर बरालिएर हिंदे भएपछि बदमाशी कार्यमा उनीले महारथ हासिल गर्दै जान थाले । उनले गरेका बदमाशीहरूको विरुद्धमा कैयौले प्रशासनमा उजूरी पनि गर्थे । तर काजीको सन्तानको विरुद्धको उजूरीको कार्यान्वयन कसले गर्ने ?

गणेशमानजी वास्तवमा आफ्ना समवयीहरूका नेता नै थिए । कसैले कहीं कसैलाई अन्याय गच्यो भने तत्क्षण गणेशमानकहाँ पीडित पक्षले गुहार मान आइहाल्थ्यो । गणेशमान सबैको उजूरी सुन्थे र सजाय तोकथे । साँच्चै भन्नुपर्दा उनी नेता एवं न्यायाधीश दुवै थिए । एकसदस्यीय न्यायपालिका थियो उनको । उनी बदमाशी हेरेर कसैको कान मर्काएर, कसैलाई कुखुरा बनाएर वा कसैलाई माफी मान लगाएर इन्साफ दिन्थे । अन्यायीलाई खौ हान्ने सजाय त उनका लागि सामान्य नै थियो । उनको नजरमा कसैले जघन्य अपराध गरेको लागेमा आफै पिटेर सजाय पनि दिन्थे ।

एक दिन लफङ्गाहरूबीच श्रेष्ठता प्रदर्शन गर्ने होडमा भयानक बाढी आएको वेला वाम्मतीमा हाम्फालेर पारि पुने दम्भ देखाएछन् गणेशमान सिंहले । उर्लदो वाम्मतीले काजी रत्नमानको नाति भनेर केको लिहाज गर्थिन् र ? वाम्मतीको भेलले उनलाई थापाथलीबाट बगाएर टेकु दोभान (करीब २ कि.मी. पर) के पुन्याएको थियो, वाम्मतीभन्दा तेज गतिले गडगडाउँदै

आएको विष्णुमतीले वाम्पतीको भेललाई दिएको ठक्करका कारण उत्पन्न हुन पुगेको भुमरीले उनलाई किनारातिर मिल्काइदिएछ । संयोगले त्यहीं कुनै कारणवश उपस्थित एक किसान (ज्यापू) ले आफ्नो नोलको सहारा दिएर त्यो बालक गणेशमानको उद्धार गरिदिएछन् । ती किसानको मदत यदि त्यस वेला गणेशमानले नपाएका भए सम्भवतः उनको यो इहलीला त्यसैवेला समाप्त भइसकेको हुने थियो । हामफालेपछि जस्तोसुकै विपत्ति आए पनि नफकर्ने र अघि बढेपछि नहट्ने उनको प्रवृत्ति बाल्यकालदेखिकै हो । एक दिन स्कूल जानुपर्ने समयमा गल्लीमा गुच्चा खेलिरहेको भेटेछन्— गणेशमानका काका तीर्थमानले । उनले बालकलाई जहाँ भेटे त्यहींबाट कान पक्रेर घरतर्फ लगेछन् । घर नपुगुञ्जेलसम्म गणेशमानजीले चुइँक कपि बोलेनन् न त प्रतिवाद नै गरेथे । जब घरको ढोकैमा के पुगेका थिए अचानक अड्हासपूर्ण ढङ्गले दुनियाँले सुन्ने गरी रुन थालेछन् । तीन तलामाथि बसेकी हजूरआमाले नातिको रुवाइ सुनिछन् र एकै सासमा तल पुगेर गम्लझगा नातिलाई अँगालो हाल्दै भनिन्— ‘भैगो बाबु ! स्कूल जानु पर्दैन । पद्धनु पर्दैन । बरु तँ पसल गरेर खालास् । मलाई त्यही ठीक छ । म मेरो नातिलाई पद्धन पठाउँदिनँ, अबदेखिँ ।’ हजूरआमाको अघि कोही बोल्दैन भन्ने कुरा थाहा पाएको गणेशमानले चिच्च्याएर रोएका थिए ।

गणेशमानको रोजैको यस्तो हर्कतबाट परिवार अनभिज्ञ थिएन । तर प्रेम, लाड र प्यारको अनि पुलपुलाहट सामुन्ने उनले गरेका गल्तीहरू सामान्य अर्थात् नगण्य नै लाप्दथे परिवारका सबै सदस्यहरूलाई । त्यसमध्ये पनि काजी रत्नमान त गणेशमानको कुनै गल्ती कहिल्यै देखौदेखौदैनथे । साँच्चै भनुपर्दा अन्धो प्रेम नै थियो— गणेशमानप्रति जेठाबाजे रत्नमानको ।

जेठा बाजे रत्नमानलाई आफ्नो नाति आफू जस्तै काजी र बडाकाजी बनोस् भन्ने थियो । त्यसका लागि राणाजीको यथोचित चाकरी गरोस् भन्ने थियो उनको । त्यसैले उनले नातिलाई भनेका पनि थिए— ‘हेर बाबु ! तिमी स्कूल जान्नौ भने, नजाऊ । तर पद्धन चाहिँ पर्छ । त्यसकारण आफ्ना काका तीर्थसँग पद्धनू । पछि ठूलो मान्छे बन्नुपर्छ । त्यसैले राणाजीहरूसँग सझात बढाउनुपर्छ ।’ राणाहरूको सझात र तिनको चाकरी भन्ने कुरा उनलाई पटककै मन पर्दैनथ्यो । तर बाजे सामुन्ने व्यक्त चाहिँ गर्दैनथे ।

स्कूल छोडेर बरालिएर हिंडन थालेको कुरा जब पूरै परिवारमा सार्वजनिक भयो तब पनि कसैले उनलाई हफ्काएनन् न त प्रेममा कमी नै ल्याए । यो घटनापछि बरु गणेशमानजी स्वयंलाई लज्जाबोध भएछ । उहाँले आफ्नो आत्मकथामा भन्नुभएको छ— ‘स्कूल छोडेपछि म छाडा भएँ । पहिले स्कूल गएको बहानासम्म गर्दै थिएँ, पछि त्यो पनि उदाइगियो र म घरपरिवारको दृष्टिमा लाज पचेको नकचरो भइसकेको थिएँ । एक दिन आमाले भन्नुभयो— हेर, हीरा ! यसरी बरालिएर नहिंड ! ताँ जन्मिँदा तेरा जिजुबाजे करिं खुशी हुनुभएको थियो । मेरो पनाति भाग्यमानी छ, ठूलो मान्छे हुनेछ । हाम्रो सात पुस्ता यदि नरकमा परेका रहेछन् भने पनि यसले उतार्नेछ भन्ने उहाँको विश्वास थियो । उहाँले तेरो पास्नी सूर्योविनायकमा बढो धुमधामले भोजभतेरका साथ गर्नुभएको थियो । त्यसवेलाको सबैभन्दा ठूलो भोज थियो त्यो । तैले गणेशकै जस्तो यश र कीर्ति फैलाउने उहाँको विश्वास थियो । त्यसैले तेरो नाम गणेशमान भनेर उहाँले नै राख्नुभएको हो । पुर्खाको त्यो आशा, भरोसा र विश्वास ताँ गुच्चा र पौडी खेलेर कसरी पूरा गर्छस् ? गणेशमानजी अगाडि भन्नुहुन्छ— आमाको भनाइले मलाई असाध्यै ग्लानि हुन्थ्यो तर एकैछिनमा उडेर शान्त हुन्थ्यो । फेरि भोलिपल्टदेखि उही ऋम दोहोरिन्थ्यो । म दिनभरि बरालिएर हिंडदाहिंडदै भन्नभन् कुलतमा भासिदै गएँ । तास र जूवा पनि खेल्न थालें ।

हिजोअस्तिसम्म त गणेशमानले स्कूल छोडेर बरालिएर गल्लीगल्ली धुम्दै लफ्टगाफै हैकम चलाउने र गुच्चा खेल्ने अनि पौडी खेल्ने मात्र थियो । अब त उनले तास र जूवा पनि खेल्न थाले । बिहानबेलुका एकाध घण्टा काका तीर्थसँग इडलिस र म्याथ पढेको ढोड गर्ने अनि बाँकी समय हुल्लडबाजी गर्ने उनको नियमित कर्मभैं थियो । यही हुल्लडबाजीको ऋममा एक पटक वटु र टेबहालका हुल्याहाहरूसँग उनको समूहको ‘ग्याड फाइट’ भएछ । त्यही ग्याड फाइटमा विपक्षीले भुक्याएर हानेको फलामको छडले गणेशमानको टाउको फुटाइदिएछन् । त्यो टाउको फुटाइको चोटको खत उनको टाउकोमा जीवनपर्यन्त रह्यो । आफू र आफ्नो समूहलाई आक्रमण गर्ने ती हुल्याहाहरू सबैलाई त्यही साँझ सवक सिकाउँदै माफी मान्न लगाएपछि पुनः त्यस्तो घटना दोहोर्याउने आँट कसैले गरेन ।

गणेशमानजी सानैदेखि बडो मनमौजी मान्छे ! सानो छँदा उहाँलाई घरमा चाकरीमा आएका भद्रभलाद्मीहरूले सोधेछन्— नानी पछि जागीर खाएर सरदार काजी बन्ने होइन ? तिनलाई गणेशमानजी भनुहुन्थ्यो— होइन, म त गान्धी बन्ने । दूलाबडाले गरेको कुरा सुनेर उहाँले गान्धीजीको नाम लिनुभएको थियो । वस्तुतः उहाँलाई गान्धी को हुन् भन्ने पत्तो थिएन । तिनताका रामायणकै कथा सुनिन्थ्यो, जतातै । त्यही रामायणको चरित्रमध्ये गणेशमानजीलाई नारदको चरित्र अत्यन्त मन पथर्यो । नारदको महत्त्व वा उनको सबै कुरा बुझेर होइन, उनी ‘नारायण’ भन्दै जहाँ पनि भट्ट उडेर पुन सक्ने भनी गरिएको व्याख्याले बालसुलभ गणेशमानको मनले ‘नारद’ लाई मन पराएको हुनुपर्छ । नारद जस्तै एडभेन्चरस हुने उहाँको बालइच्छा जागृत भएको थियो । शायद नारदले उडेर जहाँतर्हीं पुगे जस्तै आफ्नो इच्छा अनुसारको ठाउँमा पुगे अनि आफ्ना विरोधीहरूको ठेगान लगाउने भित्री मनसाय हुँदो हो त्यो बालक गणेशमानको ! यस्तै एडभेन्चरको कथा सुनाउनुहुन्छ, स्वयं गणेशमान रुद्रशमशेरको अड्हामा आफ्ना बाजे काजी रत्नमानले जागीर लगाइदिएका थिए । त्यही जागीरको ऋममा चारबुर्जे दरवारको कुनै कोठामा कार्यरत हुनुहुन्थ्यो उहाँ । त्यही वेला १९९० साल माघ २ गते महाभूकम्प गयो । टोलछिमेकमा रुवाबासी चल्न थाल्यो । सिङ्गौ काठमाडौं सहर धूलाम्पे भयो । आफू बसेको दरवार पीड हल्लिएभै हल्लिरहेको छ । गणेशमान चाहिं रमाइरहनुभएको छ— आफै अड्हामा, घरी यता घरी उता ठोकिनुहुन्थ्यो उहाँ । त्योभन्दा अघि गणेशमानले भूकम्पको कुरा सुन्नुभएको पनि रहेछ । उहाँ त आप्नो फेरेट क्यारेक्टर ‘नारदमुनि’ भै यताउता हल्लिन पाउँदा रोमाञ्चित पो हुनुभएछ । अनायास सिङ्गौ घर चरमाउन थाल्यो । अनि एकाएक आफै बसेको कोठाको दलिन खसेको देखेपछि त्यही दलिन टेकेर उहाँ सुइँकुच्चा ठोक्नुभएछ । बाहिर आएपछि मात्र थाहा भयो— महाभूकम्प भनेको कस्तो हुँदो रहेछ भन्ने ।

गणेशमानजीले ५-७ महीना मात्र जागीर खानुभएको हुँदो हो । त्यो अवधिमा केही महीनापछि उहाँको सरुवा भयो पद्मशमशेरको दरवारमा । पढन स्कूल जानुभन्दा जागीर खाने निहुँमा अड्हा जानु नै उहाँलाई निको लागेको थियो । तर जागीरमा पनि मन कहाँ लगाउनु ? उहाँ भनुहुन्छ— ‘मैले जागीर अवधिभर एकाध दिन मात्र पूरा दिन अड्हामा बसेको हुँदो हुँ, नभए कहिल्यै पूरा

दिन बसिनँ ।' अड्डाबाट निस्किएर गर्ने काम त त्यही त हो नि ! मान्छे कुटूने, गुण्डागर्दी गर्ने, जूवातास खेल्ने आदि इत्यादि । जूवातासमा उहाँ सधैं जस्तो हार्नुहुन्थ्यो । अड्डाबाट मात्र १६ रुपैयाँ, त्यो पनि महीनामा एक पटक आउँथ्यो । त्यति रकम त उहाँका निमित एक घटाका लागि पनि नपुग्ने । अब के गर्ने ? उहाँले उधारोमा जूवा खेल्न थाल्नुभयो । हुँदाहुँदा एक-दुई महीनामा त उहाँले १८-२० हजारभन्दा बढी विभिन्न व्यक्तिहरूसँग सापटी लिइसकनुभएको थियो । जूवाका निमित सापटी दिएको पैसा उठाउन साहूहरू घरमै आउन थाले । केही दिन त त्यसरी आएकाहरूलाई थामथाम थुमथुम पार्दै पठाउँदै गर्नुभयो । हुँदाहुँदा बाजे रत्नमानको चाकरीमा आउने र गणेशमानलाई दिएको सापटी फिर्ता मान आउनेहरूको संख्या बराबर जस्तै हुन थाल्यो । अब त कुनै बहानाबाजी नचल्ने देखेपछि मान आउने मान्छेहरूको हूललाई देखेबित्तिकै गणेशमान आफ्नो तवेलाबाट च्यान्टे घोडा चढेर रोब देखाउँदै टाप ठोक्नुहुन्थ्यो । तर, कति दिन ? केही नचल्ने देखेपछि गणेशमानले घरमा सबैथोक बताइङ्दिने निश्चय गर्नुभएछ । तर सझ्कोचवश भन्न सक्नुभएन । अब के गर्ने ? चोरी गर्ने बाहेक उहाँको अरू कुनै विकल्प बाँकी थिएन ।

स्दृशमशेरको दरवारमा रहेको आफ्नो अड्डाभन्दा पद्मशमशेरको दरवारमा सरेपछि उहाँका निमित तुलनात्मक रूपमा त्यो राम्रो लागेको त हो तर, त्याँ पनि उहाँ १५-२० दिनमा एक पटक जाने । पद्मशमशेर सज्जन र अनुकूल नै थिए गणेशमानका निमित । कहिलेकाहीं सम्भाउने क्रममा पद्मशमशेर भन्दथे— 'यताउति बरालिएर नहिंइनू । तिमीले कसकसलाई कहिलेकहिले र कहाँकहाँ पिट्यौ सबै थाहा छ मलाई । अस्ति मात्र पनि रिपोर्ट आएको थियो । गुण्डा भएर हिंडने ? यस्तो लुगा लगाएर हिंडने, तर काम भने त्यस्तो गर्ने ?' यसरी सम्भाउँथे उनी ।

एक दिन साइकल चढेर गणेशमान पद्मशमशेरको दरवारभित्र जाँदै हुनुहुँदो रहेछ । अड्डा पुग्ने लाग्दा एउटा सिकारी जस्तो देखिने हातमा बन्दूक र चराहरू बोकेको व्यक्तिले हुकुमको शैलीमा कराउँदै भन्यो— 'ए, रोक ।' गणेशमानले साइकल रोकेर भन्नुभो— 'किन र दाइ ?' सिकारी जस्तो देखिने त्यो व्यक्तिले भन्यो— तेरिमा सुकुलगुण्डा न्यार ! सुकिलो लुगा लगाएँ भन्दैमा आफूलाई

तूलो ठान्छस् ? आजकाल धोबीले पिटेर धोएको सुकिलो लुगा त बालपिरी (भाडा) मा पनि पाइन्छ, बुझिस् ? गणेशमानले भन्नुभो— होइन दाइ, तपाईंलाई मैले केही गरेको छैन, किन बम्किनुहुन्छ ? उत्तरमा त्यो सिपाहीले भन्यो— ‘क्यै गरेको छैन रे । कमान्दर इन चीफको दरवारको सामुन्ने उनैको हुदाको अगाडि घण्टी र बत्ती दुवै नभएको साइकल चढेर जाने ?’ गणेशमान त्यो सिपाहीलाई तपाईं भन्ने, हुदा चाहिं बारम्बार ‘तँ तँ’ मात्र भन्दै थियो । गणेशमानले अलि कडा स्वरमा भन्नुभो— ‘बत्ती र घण्टी हेर्ने काम त पुलिसको पो हो, तपाईंको हो र ?’ अझ च्याँठिदै उसले भन्यो— ‘के रे, तँ जस्तो मुकुलगुण्डालाई पुलिसले मात्र होइन मिलिटरीले पनि तह लगाउँछ ।’ गणेशमानभित्रको गणेशमानको धैर्यको बाँध दुट्ट्यो । संयम गुमेपछि आँखा देख्न छोड्नुभो उहाँले । एकै पटक चितुवाले बाखाको पाठो भम्टेरै गणेशमानले त्यसको कठालो पक्रिएर पाहा पछारेरै पछार्दै लातैलाताले हानुभयो । भद्दा गालीमाथि कुनै लगाम थिएन । मतलब जे मनमा आयो त्यही गाली गर्दै खूब कुट्टनुभयो । उसको बन्दूक एकातिर, चरा र खुकुरी अर्कोतिर छरपस्ट भयो । भोकमा उसलाई फूटबलभन्दा ठूलो देख्नुभएन रे गणेशमानले । ऊ महाराज कि दुहाई भन्दै गुहार्न थाल्यो । ऊ जतिपल्ट उठन खोज्यो, गणेशमानले गोदेर ढालिदिनुहन्थ्यो । भगडाको कोलाहलभित्रको हल्ला सुनेर अडाका मानिसहरू आए र दुवैलाई छुटाइदिए । उहाँको साइकल त्यहीं थियो, त्यही हुदाले लगेछ र गणेशमानप्रतिको सारा रीस उसले साइकलमा पोखेछ । साइकल कच्याककुचुक पारेर विरूप पारिदिएको रहेछ ।

भगडाको कुरा तुरुन्तै पद्मशमशेरकहाँ पुग्यो । दरवारभित्रका गणेशमानका शुभचिन्तकहरूले सुभाए मुताबिक महाराजकहाँ पुगेर उज्जूरी गर्दै गणेशमानले भन्नुभयो— ‘सरकार, एक जना सिपाही हो कि को हो, बेकारमा मसँग भगडा गर्न आयो, मलाई जथानाम गाली गच्यो, मेरो साइकल त्यसैले खोसिराखेको छ । त्यसैले मैले २-४ भाषपड लगाइदिएँ । फेरि उसले पिएको पनि रहेछ ।’ पिएको रहेछ भनेबित्तिकै एक जनालाई उनले भने— ‘जा त बुझ !’ अनि गणेशमानपट्टि फर्किएर उनले भने— ‘तँ अलि बदमाश नै छस् । ल यसको साइकल लिइदिनु जा ।’ त्यतिकैमा अघि पठाएको आठपहरिया आइपुग्यो र भन्यो— ‘सरकार ! पिएर आएको त हैन रहेछ, नानीले २-४ थप्पड दिएका रहेछन् ।’ पद्मशमशेरले

सोधे— ‘कत्ति रे ?’ ‘दुई-चार थप्पड, सरकार !’ पदमशमशेरले फैसला सुनाए—‘ए, यसले दुई-चार थप्पड लगाएको रहेछ । ल चारपल्ट कान समातेर यसलाई उचाल ।’ राणाको यो अन्यायपूर्ण फैसला थियो । दुवैको कुरा नसुनी मुद्दाको फैसला गर्न हुन्छ ? यी राणाहरू त साँच्चकैका अन्यायी रहेछन् । त्यो घटनाले गणेशमानजीलाई लागेछ— ‘म जस्तो चिनजान र पहुँच भएका प्रति त यस्तो अन्याय गर्नु भने अरूप्रति यी राणाहरू कति क्रूर हुँदा हुन् ?’ यो काण्डले राणाप्रति गणेशमानको विद्रोहलाई अभ प्रज्वलित पार्न घृताहुतिको काम गच्यो ।

अब के गर्ने ? एकातिर राणाको अन्याय । अर्कोतिर आफै घरमा दैनिक जस्तो दिनरात आइरहने गरेका आफ्ना साहूहरू । गणेशमानको मनमा लागेछ—राणाविरुद्ध त लड्डै गरौला, तर जूवामा हारेर लिएको क्रण कसरी तिर्ने ? गणेशमानको अल्लारे बुद्धिले धेरै दिन सोचविचार गरेपछि एउटा निश्चय गच्यो । त्यो के भने— अब जसले बढी माया गर्छ र परेको वेला ढाकछोप पनि गर्छ त्यसलाई फेरि ढाँद्ने र केही रकम कुम्त्याउने, बस ! यसका लागि गणेशमानजीले छानुभयो— कजिनी बज्यै, अर्थात् काजीसाहेबकी श्रीमती । उहाँले एक दिन अनुकूल समय हेरेर कजिनी बजैलाई भन्नुभएछ— ‘बज्यै हेर्नुहोस् न ! मेरो एउटा मिल्ने साथी छ उसको विवाह हुने भएको छ । तर ऊसँग केही छैन । विवाहको निमित्त केही सुनको गहना उसलाई दिन पाए, इज्जत पनि धानिन्थ्यो । केही दिनमै फिर्ता गरिहाल्छु भनेको छ, गर्छ । असाध्यै विश्वासिलो साथी हो । परेकै वेला सहयोग गर्ने त हो नि ! होइन, कजिनी बज्यै ? कजिनी बज्यैले भनिन्—‘हुन त हो । तर हेरै हीरा ! जमाना खराब छ । कसैलाई हिजोआज विश्वास गर्नै सकिन्न ।’ गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘होइन बज्यै, साहै असल मान्छे होऊ ।’ ठीक छ, तेरो विश्वास छ भने लैजा र दे, उसलाई । तर भन्नू नि काम सकिनासाथ फिर्ता गर्नू ।’ उहाँले ‘हुन्छ, भनिहाल्छु नि, म नै गएर ल्याउँला नि ।’ भन्नुभयो । सबैभन्दा प्यारो नातिको इच्छापूर्ति गर्न पाउँदा कजिनी बज्यै प्रसन्न नै थिइन् । उनले तत्क्षण आफूले लगाइराखेको ३/३ तोलाको १२ वटा चुरा र ६० तोलाको एउटा सित्री दिइन् । २ दिन, ४ दिन, १० दिन हुँदाहुँदा महीनौं हुँदा पनि ती गहना फिर्ता आएन । कुकुरलाई मासु पैंचो दिएभै भयो । अब त कजिनी बज्यैले माल मागिन् भनेर बजैसँग पनि टाढाटाढा पो हुन्

थाल्नुभयो, गणेशमान । त्यति सुनले उहाँको खाँचो टर्नेवाला थिएन । त्यसैले, ठने अर्को त्यस्तै ग्राहकको तलासमा हुनुहुन्थ्यो उहाँ । उहाँको नजर अनायास आफै हजुरआमाले लगाइराख्नुभएको सुनको बालाहरूमा पत्यो । उहाँले फेरि अर्को कुनै कथा बनाएर, बजैलाई सुनाउनुभयो र बूढीलाई फस्त्याडफुस्तुड पारेर १५-१५ तोलाका दुईवटा बाला फुल्काइहाल्नुभयो । र, दुरुस्तै देखिने त्यस्तै पित्तलको नक्कली बाला बनाएर बजैको हातमा सजाइदिनुभयो ।

यसरी आफूलाई सबैभन्दा बढी माया गर्ने र कुनै गल्ती हुँदा आफ्नो प्रतिरक्षाकवच बनेर बसिदिने दुवै बज्यैहरूलाई ठम्नुपर्दा गणेशमानजी आफूलाई आफै धिक्कार्दै भनुहुन्छ— ‘जसलाई देखेपछि टोलछिमेकका गुण्डाहरू दूर दुहाइ हुन्थे । जसको व्यक्तित्व, रहनसहन र हाउभाउमा ऋण दिएका साहूहरू पनि फिर्ता मान डाराउँथे र जसलाई राणाको दरवारमा दिनहुँ हाजिर नहुँदा पनि क्षम्य थियो, त्यही व्यक्ति हजूरआमा र कजिनी बज्यै आगाडि पर्नेबित्तिकै आत्मग्लानिले पानीपानी हुन्थ्यो । भुझ्योभित्रको माछा जस्तै, भित्रभित्रै छटपटाउँथ्यो ।’ आफैलाई आत्मग्लानि हुने गरी बज्यैहरूलाई ठगेर आर्जन गरेको एक-डेढ सय तोला सुन उहाँले लिएको ऋणको तुलनामा निकै कम थियो । त्यस वेला सुन प्रतितोला रु. २८ मा पाइन्थ्यो । अब अन्तिम विकल्प प्रयोग गर्ने अठोट गर्नुभयो । त्यो विकल्प थियो— आफ्नै घरको ढुकुटी फोर्ने ।

गणेशमान सिंह, जो मानव अधिकार पुरस्कारद्वारा संयुक्त राष्ट्र संघबाट पुरस्कृत हुनुभयो । जो नेपाल र नेपालीका सर्वमान्य नेता कहलिनुभयो । जसले उत्थान्त पिस रन पुरस्कार प्राप्त गर्नुभयो । जसले नेपाली काइग्रेस जस्तो देशको सबैभन्दा ठूलो राजनीतिक पार्टीलाई जन्म दियो । जसलाई नेपाल सरकारले अर्को कसैलाई पनि नदिइने पदक ‘नेपाल रत्न’ ले विभूषित गर्न्यो । जसले जनआन्दोलन : २०४६ को सर्वोच्च कमान्डरको नाताले साधिकार प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको पदलाई हाँसीहाँसी अर्कालाई हस्तान्तरण गर्न्यो । त्यस्तै व्यक्ति गधापच्चिसे नकाटुन्जेलसम्म पनि बदमाशी र विगडलपनको नाइके नै थियो भने कुरा कसरी पत्याउने ? तर कसैले पत्याओस् वा नपत्याओस्, गणेशमान सिंह त्यो हदसम्म बिग्रिएकै व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । जुन हदसम्म एउटा सम्पन्न घरानाको बच्चा बिग्रन सकदछ ।

अधकल्चो उमेर, अल्लारे बुद्धि, हठी स्वभाव अनि ऋणको भारले गणेशमानको बलिष्ठ काँधलाई समेत गलित बनाइसकेको थियो । त्यस्तो अवस्थाको व्यक्तिले सकारात्मक कुरा सोच्ने र तद्रुतुसार गर्ने कुरै थिएन । अब आफ्नै घरको दुकुटी फोर्ने बाहेक अर्को बुद्धि सुझेन उहाँलाई । त्यसैले गणेशमान आफै भन्नुहुन्छ— ‘मैले घरको दुकुटी फोर्ने निर्णय गरें । हजुरबाजे घरमा हुनुहुन्थ्यो । उहाँ जुद्धशमशेर महाराजसँग हेटौडा जानुभएको थियो । राणा प्रधानमन्त्रीहरू जाडो याममा एक-दुई महीना जाडो छल्न र शिकार खेल्न तराई जाने गर्थे । यसरी जाँदा जर्नलहरू काजी, सरदार र अरू फौजी र निजामती अधिकृतहरू पनि सवारीसाथ जाने गर्थे । त्यस वर्ष जुद्धशमशेरले आफ्नो मुकाम हेटौडामा कायम गरेका थिए । हजुरबाजे त्यहीं हुनुहुन्थ्यो । त्यही मौका पारेर मैले दुकुटी फोरी २५-३० थैला रुपैयाँ फिकें । कागजको नोट नेपालमा चलिसकेको थिएन । चाँदीको डबल र मोहरमै सबै कारोबार चल्थ्यो । गन्ती र व्यवहार गर्न सजिलो परोस् भनेर हजारहजार रुपैयाँको थैलामा राखिन्थ्यो । त्यसरी पैसा पाएपछि मैले सबै ऋण तिरें । करिब १८-२० हजार ऋण रहेछ । बाँकी पैसालाई भारतीय रुपियाँ (आईसी) मा साटें । पाँच-छ हजार आईसी भयो । भारतीय मुद्रा र नेपाली मुद्राको सटही दर १/२५ रुपियाँ थियो तिनताका । त्यही पैसा बोकेर म कलकत्ता प्रस्थान गरें अनिश्चित भविष्यतर्फ ढोरिएर ।’ गणेशमानजी अगाडि भन्नुहुन्छ—‘वास्तवमा जूवामा लम्पट हुनु, ऋणमा चुरुम्म डुब्नु र भाग्दै हिंदून मात्रै दुकुटी फोर्नुको कारण थिएन । परिवारभित्रै मैले मुख देखाउन नहुने भइसकेको थियो । ढाँदूनु, छल्नु र भानुको पनि सीमा हुन्छ । जुन घरमा साँझ-बिहान थकाइ बिसाउन र भोकतिर्खा मेट्न जान्थे, त्यही घर काँडाको ओछ्यान बन्दै थियो— जता फर्के पनि बिभकाउने ।’

हो यी सबै कुराबाट निवृत्त हुन सकिन्छ कि भन्ने लागेर गणेशमान सिंह भा.रु. ५-६ हजार साथमा बोकेर कलकत्तातर्फ पलायन हुनुभयो । गणेशमानजीको कलकत्ता भगाइ केही दिनपछि हुन सक्थ्यो होला । तर एक दिन बाजे रत्नमानले हेटौडाबाट छोरा गुज्जमानलाई लेखेको पत्र गणेशमानको हातमा परेछ । ‘भालुको मन खनियाँमाथि’ भनेषै गणेशमानजीलाई लागेछ— हो न हो अवश्य यो पत्रमा मैरै बदमाशीबारे लेखिएको हुनुपर्छ । उहाँले त्यो पत्र काकालाई नदिई आफै खोली हेर्नुभएछ । नभन्दै बाजे रत्नमानले लेखेका

रहेछन्— ‘दुकुटीबाट हीराकाजीले पैसा लिएकोमा र त्यो पैसा त्यसै फुकेकोमा मलाई दुःख लागेको छैन । तर त्यसले उसको आचरण र चरित्र बिग्रिएला भन्ने मात्र चिन्ता छ, पैसाको पीर छैन । यो कुरा गोप्य राख्नु थाहा नपाऊन् कसैले, यहाँसम्म कि तिम्री आमालाई पनि थाहा नदिनू ।’

गणेशमानजीलाई त्यस वेलासम्म उहाँको गलत आदतसँग परिवारका अन्य सदस्यहरू परिचित भए तापनि कम से कम बाजेलाई त थाहा छैन होला भन्ने विश्वास थियो । त्यो भ्रम पनि यो पत्रले ठुटायो । आफ्ना बाजेको महानताप्रति धेरै पटक पहिले पनि नतमस्तक भइसकेको र हजूरबाजेप्रति अगाध श्रद्धा थियो उहाँको । यो पत्र पढिसकेपछि बाजेप्रति श्रद्धा दुगुनित भयो । उहाँ लज्जाबोध र आत्माग्लानिको बोझले थिच्चिनुभएको थियो । त्यसकारण बाजेको सामुन्ने हुने आँट उहाँले गर्नुभएन र छिटोभन्दा छिटो घर छोडी भागिहाल्ले निर्णय लिनुभएको थियो ।

मान्छेको शाश्वत स्वभाव नै हो, तपाईं भागेर दुनियाँको कुनै बिरानो बस्ती वा शहरमा जानुहोसु, तपाईं नजानिंदो रूपमा आफ्नै देशको नागरिक, आफ्नै विरादीको सदस्य र अझ आफ्नै नातागोताका व्यक्तिको नै खोजी गर्नुहुन्छ । गणेशमानजीलाई थाहा थियो— कलकत्तामा अनेकौं नेपालीहरू बस्थे । तीमध्ये उहाँका फुपाजु पनि त्यहीं व्यापार गरी बस्नुहुन्थ्यो । गणेशमानजीले पनि कलकत्तामा खुद्दा टेकेपछि तिनै फुपाजुलाई खोज्न थाल्नुभयो । फुपाजुले पक्रिएर फेरि नेपाललै पुऱ्याइदिन्छन् भन्ने होशै भएन उहाँलाई । कलकत्ता पुनर्पूर्व नै नेपालबाट गणेशमान भागेको खबर फुपाजुकहाँ पुगिसकेको रहेछ । गणेशमानलाई भेटेपछि हार्दिकताका साथ केही दिन कलकत्तामै धुमफिर गराए र उहाँलाई सम्भाईबुझाई नेपाल फर्क्न राजी पारे । माधवलालजीका पिता भफ्कलाल गणेशमानजीका ढूलाबा पर्दा रहेछन् । उनकै जिम्मा लगाएर गणेशमानलाई हेटौडा पठाइयो । हेटौडामा गणेशमानजीको दर्शनभेट भयो जेठाबाजे रत्नमानसँग । यो घटनाको पनि बडो मार्मिक ढङ्गले आफ्नो आत्मकथामा गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘जेठाबाजेलाई देख्नेबित्तिकै म उहाँलाई ढोण टाउको निहुराउँदै थिएँ, बाजेले भन्नुभयो— नछो, नछो । तैंले मलाई छुने ? तैंले भनेको भए, त्यति पैसा म दिइहाल्यें नि, दुकुटी फोर्नुपर्छ ?’

गणेशमानले भन्नुभयो— ‘होइन, हजूरबा, मैले भन्ने कोशिश गरेको हुँ तर वाक्य फुट्न सकेन। दुई-तीनपल्ट आज त भन्छुभन्छु भनी मसकक कसिसएर आउँथे तर, गलासम्म आएर कुरा अडकन्थ्यो। भन्न सक्तिनथें। मैले जोसँग पैसा सापटी लिएर जूवा खेलेको थिएँ तिनले पैसा मागेर मलाई मुखै देखाउन नहुने गरिसकेका थिए। बज्यैसँग लिएका गहना समेत जुवामै हारें। बज्यैको अगाडि पनि पर्नै नसक्ने भएँ, त्यसैले मैले यसो गरेको हुँ। अर्को कुरा, मैले स्कूल छाडेदेखि नै कलकत्ता गएर पदछु भनेकै हुँ, बाजेले वास्ता गर्नुभएन। घरमै प्राइभेट पढ भन्नुभयो। मलाई त्यसको पनि चोट लागेकै थियो। अहिले पढ्ने विचारले कलकत्ता गएको हुँ।’ बाजेले भन्नुभयो— ‘तैले पढिस् ? एकछिनपछि भन्नुभयो— ‘हुच्छ तैं कलकत्तामै बस्, काठमाडौंमा कुन मुखले फर्कन्छस् ? हेरु, अहिले तैं काठमाडौं फर्किस् भने र कसैको घरमा गइस् भने लहै फलाना आयो अब मालसामान तुकाऊँ भन्छन्। त्यसैले चाहे पढ, चाहे नपढ तर तैले केही वर्ष कलकत्तामै बस्नुपर्छ। नेपाल जाने त कुरै छैन। पाँच-सात वर्ष कलकत्ता बसिस् भने शायद मानिसले तेरो अहिलेको कुरा बिर्सलान्। यसरी कलकत्ता बस्दा बरालिनुभन्दा पढिस् भने राम्रै हुन्छ !’ केहिबेरको सन्नाटापछि काजीले भन्नुभयो— ‘के विचार छ त, पढछस् होइन ?’ गणेशमानले भन्नुभयो— ‘हजूर, म पढछु !’ काजीले थप्नुभयो— ‘पढछु त भन्छस्, बुढो सुगाले के पढला ! ठीक छ, अब जा, गएर राम्रारी पढ्नू। मास्टर राख्नुपरे, जस्ति जना राख्नुपर्छ राख्, खर्चको चिन्ता गर्नु पर्दैन। म फुपाजुलाई लेखिदिन्छु लिनू। अहिले ताँसँग कति पैसा बाँकी छ ? भएभरको सबै बाजे सामुन्ने गणेशमानले राखिदिनुभयो। गनेर हेर्दा तीन हजारजति रहेछ। बाजेले कति लगेको थिइस् ? भनी सोधेपछि गणेशमानले भन्नुभयो— त्यसै ५-६ हजार। ‘बाँकी खोइ त ?’ भनी बाजे सोध्दा उहाँ भन्नुहुन्छ— ‘खर्च भयो !’ फेरि बाजेले सोध्नुभयो— ‘तैं गएको कति भयो ?’ उहाँले भन्नुभयो— “१२-१५ दिन।” फेरि बाजेले १२-१५ दिनमा त्यत्रो खर्च भनी सोधेपछि नातिले ढुक्कसँग भन्नुभयो— ‘खर्च भयो नि ! सिनेमा हेरें, घुमें, यताउति गर्दागर्दै खर्च भयो !’ बाजेले भन्नुभयो— ‘ल भैगो। फुर्केर नहिँदिनू नि ! सिनेमा, थिएटर नजानू। घुमफिर गर्न महीनाको सय रुपैयाँ पाकेट खर्च लिनू। कलकत्तामा फुपाजुकै घरमा बस्छस् भने ठीकै छ, होइन अन्तै बस्छु भन्छस् भने पनि रेखदेख चाहिँ फुपाजुकै हुन्छ, ल जा।’

गणेशमान सिंहको यहाँसम्मको जीवन साँच्च भन्नुपर्दा पतनको पराकाष्ठा थियो । तर आश्चर्य, पतनको पींधसम्म पुदा पनि एकाध खराबीले उहाँलाई स्पर्श गर्न भ्याएको थिएन । गणेशमान सिंह आफै भन्नुहुन्छ— ‘पतनको पराकाष्ठासम्म पुदा पनि मैले रक्सी कहिल्यै पिइनै न त सिगरेट नै हात लगाएँ ।’ रक्सी र चुरोटलाई हातसम्म नलगाएको व्यक्ति ‘बिग्रिएको’ भन्न त नमिल्ने हो, तर बाँकी सबै खराबीमा दक्षता हासिल गरेका हुनाले उहाँलाई तिनताका काठमाडौंवासीले ‘हाँराचा’ अर्थात् बदमाशको नाइकेको रूपमा चिन्दथे । गणेशमान सिंहको यो बदमाश स्वभावमा नजानिंदो हिसाबले एउटा ‘गुण’ प्रवेश गरेको रहेछ । सम्भवतः त्यही गुणले गणेशमान सिंहलाई विश्वस्तरको राजनेता बनायो । त्यही स्वभाव जसलाई हामी विश्लेषकहरू ‘गुण’ भन्छौं, त्यसलाई गणेशमान सिंह आफै भन्नुहुन्छ— अठोट र सङ्कल्प गरेपछि मेरा निम्न त्यो चुनौती बन्छ । मैले चुनौतीका सामु कहिल्यै पनि धुँडा टेकेको छैन, सधैं सामना नै गरेको छु ।’

‘हिजोअस्ति मैले कलकत्ता गएर पढ्छु, भनेकै थिएँ, हजुरबाले मानुभएन’ भनी गणेशमानले भनेपछि बाजेले ‘पढिसु, तैले । तैले पढ्ने ?’ भनी जो ईख्याएका थिए त्यो वाक्य नै गणेशमानका लागि ‘चुनौती’ बन्यो । तुरुन्तै उहाँले मनमनै अठोट गर्नुभयो— ‘म पढेर दुनियाँलाई देखाउँछु ।’ यही सङ्कल्पले गणेशमान सिंहको जीवनको पहिलो घुम्टी सफलतापूर्वक पार लगायो । ‘पढिसु, तैले । तैले पढ्ने ?’ भन्ने आफ्ना बाजेका चार शब्दलाई गणेशमानले चुनौतीको रूपमा लिए र कलकत्ता गएर १८ महीना घोटिएर पढ्न थाले । खर्चको व्यवस्था घरले मिलाएकै थियो । उहाँको कर्तव्य त पढिदिने मात्र थियो । खूब मेहनत गरेर बडो मनोयोगका साथ पढ्नुभयो (... यो १८ महीनालाई तपस्या अवधि भने पनि हुन्छ ।) नेपाली बाहेक सबै विषयका निम्न ट्युशन राखेर सबै ट्युशन टीचरको होमर्क गर्दा र किताबहरू घोकदाघोकदा उहाँले सुत्न पनि बिस्नुहुन्थ्यो कहिलेकाहीं । यस्तो ऋम दिव्य १८ महीनासम्म चल्यो । अन्ततः सन् १९३९ को म्याट्रिक (एसएलसी) परीक्षाको रिजल्ट भयो, जसमा गणेशमान सिंह प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभयो । म्याट्रिकको परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा पास गरेर घिरौला जत्रो नाक बनाउनुभएका गणेशमान आफ्नो

सफलताको व्याख्या यसरी गर्नुहुन्छ— मैले फस्ट क्लासमा म्याट्रिक पास गरेको सुनेर जेठा हजुरबाजेमा के प्रतिक्रिया भयो त्यो त मैले देख्न सकिन्हे तर जसै म काठमाडौं फर्किएँ चन्द्रागिरिको पहाड ओलंदादेखि नै मेरो भार थाम्न काठमाडौंलाई मुश्किल परेको हो कि भन्ने चाहिं मैले अनुभव गरेको हुँ। वास्तवमा त्यो मेरो मित्थ्या अभिमान थिएन। मैले ढुकुटी फोरेको काण्डलाई कोही वर्ष कलकत्ता नवसी काठमाडौं फर्कन नहुने हजूरबाजेले जुन चुनौती खडा गरिदिनुभएको थियो। त्यसलाई मैले जितेको थिएँ। म्याट्रिकको प्रमाणपत्रको धाकले मेरो गर्व वा घमण्डको कारण त्यही थियो। हुन पनि जजसले पहिले मेरो अनुपस्थितिमा आलोचना र भत्सना गर्ने गरेका थिए, मेरो सफलताको कथा सुनेर ती सबै नून खाएको कुखुरा जस्तै भोक्राउन थालिसकेका थिए। ती सबै मेरो भए-नभएको गुणको समेत तारिफ र प्रशंसा गर्ने भइसकेका थिए।

चौबीस वर्षको उमेर भनेको एउटा लायक जेहेनदार युवाले राम्रोसँग मन लगाएर पढ्यो भने मास्टर्स (एमए) पाइसकेर युनिभर्सिटी/कलेजहरूमा पढाउने वा सरकारको जागीर खानेले अधिकृत भइसक्ने वा प्रहरी सेनातिर जानेले इन्स्पेक्टर वा क्याप्टेन भइसक्ने उमेर हो। त्यो चौबीस वर्षको उमेरमा नाथे एउटा एस्युलसी पास गर्दा गणेशमानजीको खुद्दा ‘भुइँमा न भाँडामा’ भएको थियो। मान्छेलाई हँसाउने गरी उहाँ भन्नुहुन्छ— मेरो सफलताको भार थाम्न पृथ्वीलाई मुश्किल परेथ्यो!

गणेशमान जस्तो बिग्रिएको मान्छेले त्यसरी आफूलाई परिवर्तन गरी पढ्नु र पढेर प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनु भनेको परिवारका निर्मित कम खुशी अवश्य पनि थिएन। त्यसैले नातिमा देखा परेको सकारात्मक बदलावले काजीसाहेब रत्नमानको पनि भुँड्मा खुद्दा थिएन। बाँकी परिवार पनि प्रसन्न थिए। गणेशमानजीले आफ्नो यो सफलतालाई पूर्णीविराम लाग्न नदिने अठोट गर्नुभएको थियो। उहाँ आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिएर ‘दूलो मान्छे’ बनेर समाजलाई देखाउने सुरमा हुनुहुन्थ्यो। त्यसैले कोही दिन काठमाडौंको गल्ली, चोक, बजारमा दश-बीस जना अधिपछि लगाए छाती फुलाउँदै बिताउनुभयो। अनि पुनः कलकत्ता फर्किनुभयो पढाइलाई अगाडि बढाउनका लागि। तिनताका विज्ञान विषय पढ्नुलाई प्रतिष्ठाको कुरा मानिन्थ्यो। प्रथम

श्रेणीमा एसएल्सी पास गरेका विद्यार्थीहरूले बाहेक अरूप आईएस्सी पढने आँटै गर्दैनथे । गणेशमानजीसँग प्रथम श्रेणीको प्रमाणपत्र छैंदै थियो, त्यसैले कलकत्ताको एउटा नामूद कलेज ‘विद्या सागर’ मा भर्ना हुनुभयो । उहाँ त साइन्स नै पढनुहुन्थ्यो तर कलकत्ताको स्वतन्त्र वातावरणमा दैनिकै जस्तो लाने गरेको ‘इन्कलाब’ को नाराले उहाँलाई खिचिरहेको हुन्थ्यो । इन्कलाबको अर्थ उहाँले त्यस वेलासम्म बुझनुभएको थिएन । बुझ्नु पनि कसरी ? नाराको नाममा उहाँले नेपालमा ‘हरहर महादेव पानी देऊदेऊ’ बाहेक केही सुन्नुभएको थिएन । एक दिन बड्गालीलाई ‘इन्कलाब’ को अर्थ सोध्दा ती बड्गालीले अर्थ्याएिछन्- ‘Long Live Rebellion.’

कलकत्ताको उन्मुक्त वातावरणमा दिनदिनै सुनिने इन्कलाबको नाराले गणेशमानलाई सुस्तसुस्त आकर्षित गरिरहेको थियो । अब उहाँलाई साइन्स जस्तो नीरस विषयभन्दा राजनीतिको रोमाञ्चकताले खिच्च थाल्यो । त्यसमाथि सुभासचन्द्र बोसको चामत्कारिक व्यक्तित्व, गान्धीको प्रसिद्धि, नेताहरूको लोकप्रियताको कथाले उहाँलाई पनि विस्तार विस्तार नजानिंदो हिसाबले तानिरहेको थियो चुम्बकले फलामका टुक्राहरूलाई तानेभै । त्यसैले पढाइ कम अनि जुलूस, हडताल, आमसभा र पत्रपत्रिकाहरूमा रामाउन थाल्नुभयो । यसको परिणाम स्वाभाविक थियो- आईएस्सीको प्रथम वर्षको रिजल्टमा अझ्येजी एउटामा पास हुनुभयो । बाँकी सबै विषयमा पाँच नम्बरभन्दा बढी आएन । अब गणेशमानले आफै निर्णय गर्ने वेला भयो । पढाइमा ध्यान बढी दिने कि राजनीतिको अनिश्चित गन्तव्यको बाटो पक्रिने ? बडो अप्टेरो थियो । अब गधापच्चसे पुगिसकेकाका निमित कसैले हात समाएर ताँ यसै गर् भनेर हुनेवाला थिएन । त्यसैले निर्णय उहाँ आफैले लिनुपर्ने थियो । उहाँले पढन छोडेर राजनीतिको लाइन पक्रने निर्णय लिनुभयो । अब नेपाल फर्क्ने र नेपालीलाई राणाशासनबाट मुक्त बनाउने ! अठोट उहाँले गर्नुभयो ।

कलकत्तामा पढनका निमित खर्च गरिएको समय क्रममा आर्जन गरिएको राजनीतिक संस्कारले अब नेपाल फर्किएर हिजोको जस्तो लफड्गागिरी गर्ने, अनुमति गणेशमानजीलाई दिदैनथ्यो । त्यसैले हिजोका आफ्ना बितेका दिनहरूलाई एउटा दुःस्वप्न थियो भन्ने सम्भएर त्यसलाई विस्मृतितर्फ धकेल्ने

र नवीन संस्कृति र चरित्र निर्माणमा आफूलाई लगाउने अभ्यास गर्न खोज्नु ठड्काको चुनौती थिएन । त्यो चुनौतीसँग सामना गर्ने सझकल्प गर्नुभयो—गणेशमान सिंहले ।

तिनताका जहानियाँ राणाशासनका विरुद्ध जनतालाई सामाजिक र धार्मिक प्रचारको माध्यमबाट धक्का पुऱ्याउने योजनामा केही उत्साहित युवा व्यक्तित्वहरू लागेका थिए । तिनमा प्रमुख थिए, गढ्गालाल, शुक्रराज, धर्मभक्त, दशरथ चन्द, मुरलीधर आदि । प्रकारान्तरले गणेशमान सिंहलाई तिनीहरूसँगै पुऱ्याइदियो । अन्ततः सबै जना पक्राउ परे । गढ्गालाल, शुक्रराज, दशरथ चन्द र धर्मभक्तलाई राणाले गोली ठोकेर मार्यो । अनि गणेशमान लगायत अरू ३२ जना युवालाई जन्मकैद गरी राणाशासकले कालकोठरीमा ठोस्यो ।

चार वर्षको जेलजीवनमा गणेशमानले राजनीतिक साधना गर्नुभयो । त्यही साधनाको बलले उहाँमा राजनीतिक संस्कारको विकास भयो । अब उहाँमा परिपक्वता आए जस्तो देखिन थाल्यो । राजनीतिका अतिरिक्त समाजसेवा, विद्रोह र क्रान्तिलाई सँगसँगै लैजाने अभ्यास पनि उहाँले जेलभित्रै गर्नुभएको हो । जेलभित्र प्रवेश गर्दाका बखत गणेशमान सामान्य राजनीतिक कार्यकर्ता मात्र हनुहुन्थ्यो । तर जेलबाट उम्हिने वेलासम्म उहाँ एकप्रकारका राजनेता नै बनिसक्नुभएको थियो । जेलभित्र छिर्दा उहाँसँग पक्राउ परेका प्रायः सबै उहाँभन्दा वरिष्ठ नेता थिए । चारवर्षे जेलजीवनको अवधिमा उहाँका नेताहरू आफ्नो कर्मप्रति पश्चात्ताप गर्दै निष्क्रिय जीवन बिताउन थालिसकेका थिए भने गणेशमानमा चाहिं उत्साह थपिएको थियो । उहाँ अब राणाको जेल तोड्ने र त्यहाँबाट भागेर राणाशाहीको पञ्जाबाट जनतालाई मुक्त गराउने ध्याउनमा लाम्नुभयो । अन्ततः राणाको यावत् सुरक्षासंयन्त्रलाई चुनौती दिई उहाँ जेलबाट भागिछाइनुभयो । जेलबाट भाग्ने यत्न उहाँले जुन गर्नुभयो त्यो आफ्नो उन्मुक्तिका निमित्त मात्र थिएन । वस्तुतः जेल तोडेर भाग्नुको पछाडिको उहाँको मक्सद थियो— क्रान्तिको सिर्जना गर्ने र जनतालाई राणाको पञ्जाबाट मुक्त बनाउने ! बस, यही लक्ष्य, यही उद्देश्य र यही मक्सदको प्राप्तिका निमित्त गणेशमानजीले आफ्नो बाँकी जीवन जनताकै नाममा समर्पित गर्नुभयो । यस क्रममा शासकहरूले उहाँलाई अवर्णनीय दुःख, कष्ट र यातना दिए । तर उहाँ

कहिल्यै विचलित हुनुभएन, न त उहाँले आफ्नो निजी सुख र आनन्दका निमित्त कसैसँग सम्भौता नै गर्नुभयो । गणेशमानजीको यही क्रान्तिकारी चरित्र, यही विद्रोही भावना, यही सझ्यर्षपूर्ण जीवन, यही त्याग र बलिदानी जीवनको सम्मानस्वरूप नेपालीले आफ्नो मनभित्रको महानायक सम्भिन थाले । संयुक्त राष्ट्रसंघ जस्तो विश्वसंस्थाले मानव अधिकारका लागि असाधारण योगदान गरेबापत मानव अधिकार पुरस्कारले पुरस्कृत गच्यो । नेपाल सरकारले यो पदक अब उप्रान्त अर्को कसैलाई नदिने गरी ‘नेपाल तारा’ ले विभूषित गच्यो । यी सबै सम्मानका अतिरिक्त नेपाली जनताले गणेशमान सिंहलाई ‘सर्वमान्य नेता’ स्वीकार गच्यो । विश्वमा यो स्तरको ‘राजनेता’ कर्ति नै होलान् र ?

यसरी गणेशमान सिंहको समग्र जीवनको मूल्याइक्न गर्दा बाल्यकालदेखि ग्राहापञ्चसे नपुगुन्जेलसम्म त्यस्तो बदमाश मान्छे राजनीतिमा लागेपछि अनायास कसरी बदलियो होला भन्ने कौतूहल पाठकहरूमा जागृत हुन सक्दछ । आखिर हामीले जानेको र सुनेको त ‘हुने बिरुवाको चिल्लो पात’ नै थियो ।

नेपालीको जनजीवनमा प्रचलित भनाइ ‘हुने बिरुवाको चिल्लो पात’ जुन छ त्यसलाई गणेशमान सिंहको बाल्यकाल र किशोरावस्थाले गलत साबित गरिदियो । गणेशमानजीको जीवनी राप्रोसँग पढ्ने र त्यसलाई मनन गर्ने जोकोहीलाई पनि अब भन्न कर लाग्दछ— ‘हुने बिरुवाको खम्मो पात पनि त हुन सक्दो रहेछ नि !’

**

इयालखाना कि साधना केन्द्र ?

(निरझकुशताविरुद्ध पहिलो सङ्घर्ष)

(गणेशमान सिंहले आफ्नो ८२ वर्षीय सुदीर्घ जीवनमा गधापच्चसे नकाटुन्जेल आफूलाई उछलकूद, मोजमस्ती, दादागिरी र अल्लारे जीवनमै सीमित राख्नुभयो । त्यो अल्लारे जीवनको अवधि कट्टा गर्दा बाँकी रहेको ५७ वर्षमा उहाँले राणाका विरुद्ध दश वर्ष, राजा (पञ्चायत) का विरुद्ध तीस वर्ष र आफ्नै पार्टी नेपाली काइग्रेसको निरझकुश प्रवृत्तिविरुद्ध पाँच वर्ष सङ्घर्ष गर्नुभयो । यहाँ विचार गर्नुपर्ने कुरा के छ भने, त्यो सङ्घर्षपूर्ण ४५ वर्ष, के गणेशमानले सत्ताप्राप्तिका निमित लडनुभएको थियो त ? थिएन । अवश्य पनि थिएन । यो अवधिमा पटक पटक प्रधानमन्त्री बन्ने अवसर उहाँलाई प्राप्त भएको पनि हो । तर त्यसलाई उहाँले लत्याइदिनुभयो । उहाँको सङ्घर्ष जहानियाँ राणाशासनविरुद्ध थियो । उहाँको सङ्घर्ष निरझकुश राजतन्त्रको विरुद्ध थियो । त्यसै गरी उहाँको सङ्घर्ष निवाचित तानाशाह बन्न खोज्ने नेपाली काइग्रेसको सर्वसत्तावादी प्रवृत्तिविरुद्ध थियो । यी सबै प्रकारका सर्वसत्तावादलाई निमिट्यान्न नपारी उहाँ सत्ताको सिंहासनमा किन बस्नुहुन्थ्यो ? बस्नुभएन, कहिल्लै पनि बस्नुभएन । एकाध पटक पार्टीको निर्णयले मन्त्री बन्न बाध्य हुन परेको त थियो तर खुशीले उहाँ पदमा कहिल्लै

जानुभएन। बरु यो ४५ वर्षको सङ्घर्षपूर्ण अवधिमा १६ वर्ष जेल ८ वर्ष प्रवास र छिटपुट दुई वर्ष नजरबन्दमा रहनुपच्यो। हो, उहाँको त्यही ४५ वर्षे सङ्घर्षपूर्ण जीवनलाई मैले तीन चरणमा विभाजन गरेको छु। ती तीन चरणका सङ्घर्षमध्ये वि.सं. १९९७ देखि २००७ सालसम्मलाई सङ्घर्षको पहिलो चरणको रूपमा यहाँ व्याख्या गरेको छु। यहाँ विचार गर्नुपर्ने र पाठकहरूले मनन गर्नुपर्ने गम्भीर कुरा के छ भने, यो त्यही सङ्घर्षको अवधि हो जसले शहरको एउटा महसुर गुण्डा, एउटा सम्भान्त परिवारको 'बिगडल बेटा' अनि राजनीतिक चेतनाशून्य एउटा अनाडीलाई समयले किंवदन्तीको महानायक मात्र होइन, दक्षिण एसियाकै सुप्रसिद्ध लौह व्यक्तित्वको रूपमा रूपान्तरित पनि गरिदियो। त्यसैले गणेशमानजी बन्दीको रूपमा चार वर्ष बस्नुभएको त्यो झ्यालखानालाई साधना केन्द्र बनाएर र उहाँले त्यस साधना केन्द्रमा आर्जन गर्नुभएको ज्ञान र अनुभवले अन्ततः उहाँलाई 'लौहपुरुष' को रूपमा स्थापित गरिदियो। हो यिनै 'लौहपुरुष' को पहिलो सङ्घर्षको कथा हो— 'झ्यालखाना कि साधना केन्द्र ?'

गणेशमान सिंहलाई मैले भावनामा बहकिएर महापुरुष भनेको होइन। उहाँको जीवनको जुन पक्ष र जुन अध्यायको अध्ययन गर्न बस्दा पनि उहाँले असाधारण काम गरेको कुराको उजागर हुँदै जान्छ। उहाँको बन्दी जीवन आफैमा मार्मिक, रोमाञ्चक एवं प्रेरणादायी छ। राजनीतिक कारणले पक्राउ परेर बयान दिन बस्दासम्म पनि उहाँलाई प्रजातन्त्र भनेको के? जनतन्त्र भनेको के? भन्ने कुराको अतोपतो थिएन। पक्राउ किन परेको उहाँलाई कही थाहा थिएन। यस्तो थियो उहाँको निश्छलता र अनाडीपन! उहाँलाई त बस, राणाहरूले आफूले जे गरे पनि हुने, जसको चेलीबेटी उडाए पनि हुने तर जनताले चाहिँ कही गर्न नपाउने रे, भन्ने कुराले असाध्यै घोच्यो। त्यति कुरा पनि गझालालले सम्झाएपछि मात्र उहाँको धैटोमा धाम लागेको थियो। यस्ता अनाडी व्यक्तिमा राजनीतिक परिपक्वता कहिले आउने? तर आयो! पहिलो जेलजीवनको चार वर्षमै उहाँ परिपक्व राजनीतिज्ञ अर्थात् राजनेता भइसक्नुभएको थियो।)

राजनीतिमा गणेशमान सिंहको प्रवेश

बास्तवमा भन्ने हो भने गणेशमान सिंह नामधारी यो विराट् व्यक्तित्व राजनीतिका ठूलाठूला ठेली पढेर राजनीतिमा लागेको थिएन । न त उहाँ अन्जानमा वा लहडमा नै राजनीतिमा लाग्नुभएको थियो । बाल्यकालमा उहाँले यदाकदा भारतका महात्मा गान्धीको नाम सुनेको, तर उनी राजनीतिक व्यक्तित्व थिए भन्ने उहाँलाई पटककै ज्ञान थिएन । बरु गान्धीजीलाई उहाँ समाजसेवी ठानुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीं कोही उहाँका बाजेका चाकडीबालाले उहाँलाई ठूलो मान्छे बन्नुपर्छ भनिहालेमा उहाँ भन्ने गर्नुहुन्थ्यो – ‘म त गान्धी बन्ने ।’ कसैले किन गान्धी बन्ने भनेको भए उहाँसँग जवाफ हुन्थेन । एउटा ठूलो सम्भ्रान्त परिवारको काखमा लडीबुडी खेल्दै किशोरावस्थामा पुग्नुभएका गणेशमानले ‘गान्धी’ बन्ने भने तापनि गुच्छा खेल्ने, पौडी खेल्ने, जुवा खेल्ने, दादागिरी गर्ने, आफ्नै घरको पैसा चोर्ने, मान्छे पिटौने बाहेक केही जानुभएकै थिएन । यस्ता कृत्यमा पारझगत हुँदा पनि उहाँलाई हप्काउने न कसैको साहस हुन्थ्यो न त परिवारका सदस्यहरूले प्रेम लुटाउन कन्जुस्याइँ नै गर्थे । साँच्चै भन्नुपर्दा उहाँ ‘असनको साँढे’ बाहेक केही हुनुहुन्थेन । सानोतिनो परिवारका सदस्य भएका भए उहाँ जस्तालाई समाजले बहिष्कृत नै गर्दो हो । तर परे बडाकाजीका प्रिय पौत्र ! कसले उहाँको बारेमा नराम्रो सोच्ने ? कसको ताकत अन्यथा सोच्ने !

गणेशमान सिंहको बालसुलभ स्वभावमा सामान्य सुधार शहीद गझगालालसँग सझगत गर्न थालेपछि भएको हो । त्यो पनि कुनै राजनीतिक चेतनाले होइन । उहाँको मनमा राणाशासकप्रतिको वितृष्णा दरवार स्कूलमा राणापुत्रलाई पिटेपछि र पद्मशमशेरको हुद्दालाई गोदेपछि रोपिएको थियो । उहाँको मनमा राणाजीहरू अन्यायी हुन् भन्ने मात्र थियो । राजनीति के हो ? प्रजातन्त्र कुन चरीको नाम हो ? उहाँलाई केही पनि पत्तो थिएन । मात्र थाहा थियो राणाहरू अन्यायी हुन्, बस ! र त्यो अन्याय पनि अरू कुनै कारणले नभएर आफैले अन्याय भोग्नुपरेकै कारणले मात्र हो । यस्तो आफूले भोग्नुपरेको अन्याय अरू आमजनताले पनि भोग्नुपरेको होला, त्यसकारण तिनका निमित्त मैले लडिदिनुपर्छ भन्ने चेत पनि उहाँमा थिएन । साँच्चै भन्नुपर्दा आफूले

भोग्नुपरेको अन्यायका विरुद्ध लड्नकै निम्नि उहाँले पार्टीमा लाने अठोट गर्नुभएको थियो ।

धाकधक्कु, अहङ्कार र आत्मप्रशंसामा रमाइरहने स्वभावका गणेशमान सिंहलाई गङ्गालालले भेटेको पहिलो दिनमै संयोगवश एउटा सामान्य छलफलको क्रममा काठमाडौंको गद्दी बैठकनजीकै पुगेपछि त्यहाँको बाटो सफा गर्न कूचो लगाइरहेका दुइटी महिलालाई देखाउँदै गङ्गालालले भने— ‘त्यहाँ यस वेला उभिने ती दुइटी महिला को होलान् ? गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘ए, ती सडक बढार्नेहरू हुन्, कुस्तिली या च्यामिनी होलान् ।’ गङ्गालालजीले भन्नुभयो— ‘ल एकछिन कल्पना गर्नुहोस्, ती दुइटी महिलालाई कुनै राणाले जबरजस्ती लग्यो भने, तिनको पोइले त्यो राणालाई केही गर्न सक्छ ?’ प्रत्युत्तरमा तत्क्षण अहङ्कारपूर्ण स्वरमा गणेशमानले भन्नुभयो— ‘राणाको त के कुरा, मैले लगें भने पनि उसको पोइले केही गर्न सक्दैन ।’ गङ्गालालजीले थप्नुभयो— त्यसै गरी तपाईंका दिदी, बहिनी वा श्रीमतीलाई राणाले लगेका खण्डमा पनि तपाईंले के गर्न सक्नुहुन्छ ? राजनीतिको चुरो बुझन नसकेका गणेशमानलाई त्यस वेला लागेछ— ‘मलाई होच्याउनका निम्नि गङ्गालाल यस्तो कुरा गरिरहेछन् ।’ यस्तो कुरा सुन्दा गणेशमानको हात गङ्गालाललाई ठोक्न जमजमाइसकेको थियो तर कसै गरी उनले आफूलाई नियन्त्रण गरे । केहीबेरपछि छुट्टिएर आआफ्नो घर गए । ‘तपाईंका दिदी, बहिनी वा श्रीमतीलाई राणाहरूले लगेका खण्डमा पनि तपाईं के गर्न सक्नुहुन्छ ?’ भन्ने वाक्यले गणेशमानजीलाई रातभर छटपटछटपट पारिरह्यो । बिहान हुन नपाउँदै दुई तीन बजेको हुँदो हो, कुखुराको पहिलो डाकमै गणेशमानजी पुनः गङ्गालालजीकहाँ पुग्नुभएछ । उहाँ आफै भन्नुहुन्छ— ‘राजकुमार सिद्धार्थ दुःख निवारणको उत्तर खोज्न दरवार त्यागेर निक्ले जस्तै ।’ फरक यति थियो कि सिद्धार्थको गृहत्याग विरक्तिको परिणाम थियो भने गणेशमानको चाहिं विद्रोहको ।

गङ्गालालजीलाई भेट गरेर गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘तपाईंले राति मलाई जे भन्नुभयो, त्यो अकाट्य नै हो जस्तो लाग्यो मलाई । मैले त्यसको जवाफ खोजें तर, पाइनँ । तपाईंले भने जस्तै च्यामिनी र कुस्तिली मात्र होइन

मेरै स्वास्नी र दिदीबहिनी राणाहरूले लगे भने म केही गर्न सकिनँ । हाम्रो यस्तो हीन अवस्था बोध तपाईंले मलाई गराइदिनुभयो कि मलाई रातभर निद्रा नै लागेन । त्यसैले तपाईंसँग सल्लाह गरूँ भनेर आएको । हामीले केवल हीन अवस्था छ भनेर त भएन नि ! त्यसबाट कसरी मुक्त हुने त्यो पनि त सोच्चुपन्यो । तसर्थ तपाईंसँग सल्लाह गरेर हुन सकछ भने एउटा राजनीतिक पार्टी खोलौं भनेर म आएको हुँ ।’^२

गङ्गालालजीसँगको राजनीतिक संवादले गणेशमानजीको विद्रोहको भावना जागृत भएको र राजनीतिक पार्टी खोल्ने इच्छा जागेको त हो । तर राजनीति भनेको के हो ? भने कुरा उहाँले बुझनुभएको थिएन । यहाँसम्म कि वि.सं. १९९७ सालमा पक्राउ खाएर थुनामा बस्नुपर्दा सिंहदरवारको पुतली बगैँचामा नरशमशेरले सम्झाउने हिसाबले भनेका थिए- ‘हेर गणेशमान ! तिमीलाई के नपुगेको छ ? तिमीलाई हामीले कदर गरेकै छौं । तिमी-हामी मिलेर शासन चलाउनुपर्नेमा तिमी यस्तो नचाहिंदो काममा हिंड्ने ?’ प्रत्युत्तरमा गणेशमानजीले भन्नुभयो- ‘कदर गरेर के गर्नु ? न आमाको इज्जत छ, न दिदीबहिनीको इज्जत र सुरक्षा नै छ । आजको अवस्थामा राणाले जसका छोरीबेटी जहिले, जहाँबाट उठाएर लगे पनि हुने, नेवारहरूले चाहिं राणाहरूको त कुरै छाडौं, मामुली क्षत्रीको छोरी लग्यो भने पनि उसलाई चारपाटा मुडेर देश घुमाइन्छ । जारी गरेको (कसैको श्रीमती लगेको) रहेछ भने पनि राणाले जारी खत तिर्न नपर्ने, क्षत्रीहरूले जारी खत मात्र तिरे पुने । तर नेवारले चाहिं जारले मागेको बिगो र सजाय समेत भोग्नुपर्ने ! यस्तो अवस्था देख्दा लाग्यो यो घोर अन्याय हो । यसको विरोध गर्नुपर्छ भनेर नै मैले विरोध गरेको हुँ ।’ गणेशमानजीको कुरा सँगै बसेर सुनिरहेका सुब्बा महेन्द्रबहादुर महतलाई लागेछ- कति न दूलो ‘कज’ का निमित जीवन आहुति गर्न तत्पर रहेको युवा भनेको त राजनीति र सिद्धान्तको कुरै गर्दैनन् । कस्तो खालको नेता होला ?

२ गणेशमानजीको जीवनको प्रथम तर अत्यन्त महत्त्वपूर्ण राजनीतिक संवाद हो यो । त्यसैले यो घटनाबारे कसैले लेखेको वा बोलेको सुनेर यो घटनाको रसास्वादन गर्न सकिन्न । त्यसका निमित गणेशमानजीद्वारा लिखित पुस्तक ‘मेरो कथाका पानाहरू’ खण्ड (एक) एकाग्र भएर पढ्नुपर्छ । (ले.)

त्यसैले आश्चर्य मान्दै उनले भने— ‘नानी तिमीले जति कुरा भन्यौ ती सबै त असन्तोषको कुरा भयो । तिमी त त्यतिकैका लागि लागेका होइनौ होला । तिमी त सिद्धान्तका लागि, यहाँ प्रजातन्त्र ल्याउनका लागि लागेका हौला, होइन ?’ गणेशमान झल्याँस्स भए ! उनलाई लाज पनि लागेछ । महतबाट थप कुरा आउनुपूर्व आफूलाई सम्हाल्दै गणेशमानजीले भने— ‘हो, हो ! हामी सिद्धान्तको पछि लागेका हौं ।’ महतले भने— ‘के सिद्धान्त ?’ गणेशमानले उत्तर दिए— ‘प्रजातन्त्र ल्याउने ।’ गणेशमानजी आफै भन्छन्— ‘यदि तिनले पुनः प्रजातन्त्र भनेको के नि ? भनेर महतले सोधेका भए उनीसित जवाफ थिएन ।’ होस् पनि कसरी ?

यसरी गड्गालालजीसँगको सझगतले राजनीतिमा आफूलाई गणेशमानले प्रवेश गराएको त हो तर उनलाई राजनीति, प्रजातन्त्र र सिद्धान्त कुन चराको नाम हो पत्तो थिएन । अब प्रजापरिषद्का साथीहरूका साथ पक्राउ परेर इयालखाना परेपछि जब उनले शहीदहरू गड्गालालले सहनुपरेको यातना, शुक्रराजले झेल्नुपरेको प्रताङ्गनहरू सुनेपछि र आफै आँखाले देखेपछिको चारवर्षे इयालखानाको बसाइले उनलाई परिपक्व राजनेता र परिष्कृत लौहपुरुष बनाइदियो ।

बन्दी जीवन

गणेशमानजी लगायत प्रजापरिषद् काण्डका ३२ जना राजनीतिक बन्दीहरूको बन्दी जीवनको पहिलो चरणको बसाइ सिंहदरवार सैनिक गारतमा थियो । गणेशमानजीको त्यही प्रथम चरणको बसाइ नै अध्ययनको पहिलो खुइकिलो बन्न पुगेको छ । त्यो बन्दी अवधि उनका निमित आफ्नो भविष्यबारे संवेदनशील भएर सोच्ने र एउटा निर्णय गर्ने अवधि थियो । प्रजापरिषद्को सदस्यता लिनु उनको यदि गल्ती नै थियो भने त्यसलाई सच्चाउने अवसर पनि हुन सक्थ्यो, उनका लागि । फेरि सच्चाएर के गर्ने ? उनी त ‘डामेको साँडे’ सरह विद्रोहीमा गणना भइसकेका थिए । त्यसकारण अब जत्तिकै सच्चिच्छन् भने तापनि राणाले उनलाई सरदार, काजी बन्ने अवसर त कदापि दिने थिएनन् । हो उनले माफी मागेका भए उनका बाजे काजी रत्नमानको घ्यारेन्टीमा राणाले

माफी दिन्ये होलान् । सामान्य जीवन गुजार्न उनलाई कतैबाट अवरोध हुँदैनथ्यो होला । तर गणेशमानले त्यस वेलाको घटनाक्रमको गम्भीर विश्लेषण गरे र माफी मानुभन्दा राजनीति जतिसुकै कष्टसाध्य गन्तव्य भए पनि त्यतैतिरको बाटो नछोइने अठोट गरे । उनलाई यो निर्णयसम्म पुग्न केही घटनाहरूले प्रेरित गरेका छन्, जसको उल्लेख यहाँ गर्नेपर्छ ।

झ्यालखाना जीवन प्रारम्भ

पहिलो पटक पऋाउ पेरेर सिंहदरवारमा राणाहरूद्वारा नियुक्त ‘जल्लाद’ हरूको कोपभाजनमा पर्दा बल्ल उनले थाहा पाए कि सत्ताको आडमा गुण्डागर्दी गर्नु र त्यही सत्ताको विरुद्ध विद्रोह गर्नुमा कर्ति ठूलो साहसको आवश्यकता पर्दै रहेछ भन्ने कुरा ! हिजो सत्ताको आडमा गुण्डागर्दी गर्दा ‘डर’ भन्ने कुनै तत्त्वको अस्तित्व दुनियाँमा होला र ? भन्ने थियो उनलाई । तर राणाका नरपिचाश सामुन्ने उभिनुपर्दा डर बाहेक दुनियाँमा अरू केही रहेन्छ भन्ने कुरा उनले बुझे । उनी आफ्नै पुस्तकमा भन्छन्— “बयान लिन थालेपछि म कस्तो लुते भएर गाँ भने त्यो कुरा सम्झौंदा अहिले पनि लाज लागेर आउँछ । बिहान भात खाएर घाम ताप्न यसो बाहिर निकलन पाएको हुँदैन तीर छुटे जस्तो छुटेर आठ पहरियाहरू आउँथे । तिनलाई देखेपछि लाग्दथ्यो— लौ आज पनि बोलाउन आए । खुट्टा लगलागी नकापे पनि मनचाहिँ थरहरी हुन्थ्यो । सातो गएको जस्तो लल्याकलुलुक हुन्थ्यै । म कर्ति डुराएको हुन्थ्यै भने आठ पहरियाले ‘गझगालाल’ भनेको पनि म गणेशमान नै सुन्थ्ये र जान मन नलागीनलागी बिस्तारै उद्थें । आठ पहरिया मेरो चाल देखेर च्याँटिन्थ्यो र तँलाई होइन, गझगालाललाई बोलाएको भन्थ्यो । त्यो सुन्दा त्यो आठ पहरियाले मेरो पिठिउँबाट तीन मनको बोझा निकालिदिए जस्तो हलुका लाग्य्यो । त्यति भनेपछि पनि म निश्चन्त हुन सक्तिनथैं । गझगालालले कहीं ढिलो गरे भने फेरि मलाई नै लैजाला भन्ने डरले म गझगालाललाई भन्थैं— ‘ए गझगालालजी तपाईलाई बोलायो, जानोस् जानोस् छिटो जानोस् भन्थैं । गझगालाल गण्पछि लामो सास फेरेर मनमनै भन्थैं— “आजलाई बाँचियो । डरको भूत विचित्रले भित्र टाँसिएर बस्दो रहेछ ।”

गणेशमानजीको भित्र मनमै पसेको त्यो डर अथवा भनौं राणाको आतङ्कको अनुभव अहिलेसम्म उनले आफैले अनुभूत गर्न परेको थिएन । उनले मात्र गद्गालालले पाएको यातनाको बेलीबिस्तार जो हरिकृष्णले आँखों देखाहालको रूपमा बताएका थिए, त्यसैबाट गणेशमानजी यति विघ्न आतङ्कित भइसक्नुभएको रहेछ । गद्गालालजीले पाउनुभएको यातनाको व्याख्या गर्दै हरिकृष्ण भन्छन्— ‘आठ पहरियाले के खबर ल्यायो कुन्नि, नरशमशेरले एकाएक गद्गालाललाई मुखैमा ताकेर एक बक्सड हाने । बक्सडको चोट यति भारी थियो कि गद्गालाल एकातिर र उनको चश्मा अर्कोतिर पछारियो । उसले ल ठोक यसलाई भन्यो । चोकमा बाँस तयार राखिएको थियो । त्यसमा गद्गालाललाई बाँधेर दुईतिर दुई-दुई जनाले उचाल्ने र एउटाले गोडामा कोरा हाने गर्न थाले । बाँसमा बाँधिएका गद्गालाललाई उचाल्नेहरू थाकेर केहीबेरपछि बाँसै छाडिदिन्थे । त्यसरी छाडदा बाँधेको ढोरी छिनेर बाँस र मानिस छुट्टिन्थे । त्यस वेला गद्गालालको अवस्था गुलेली लागेर भुइँमा झरेको चराको जस्तै हुन्थ्यो । जसरी त्यो चरा चुच्चो भुइँमा गाडेर च्याल कादछ, त्यसै गरी पछाडि फर्काएर हात बाँधिएका गद्गालालको मुख भुइँमा जोतिन्थ्यो र मुख तथा नाकबाट च्याल र सिंगान झर्न थाल्थ्यो । त्यसरी भुइँमा पछारिएको वेलामा पनि लाती, जुता, कोरा हान छाइदैनथे । उनीहरू थाकेपछि तथानाम गाली गर्थे, थुक्थे, जसले गर्दा गद्गालालको अनुहारभरि थूकैथूक हुन्थ्यो । त्यो ऋम अनेक पटक दोहोरियो । अन्त्यमा उनी बेहोश भएपछि मात्र त्यसरी पिट्न बन्द गरियो र उनलाई चार जनाले उचालेर उनको कोठातिर लगे ।’ यो सबै हेरिहेका हरिकृष्ण यति आङ्कित र भयभीत भएछन् कि प्रहरीले ‘हिंद’ भन्दा उनी उद्नै सकेनन् रे । पछि एक करुवा पानी पिएपछि बल्ल उनको पाइला चलेछ ।

भोलिपल्टको कुरा गणेशमानजी यसरी सुनाउनुहुन्छ— ‘गद्गालालको बयान भएको भोलि या पर्सिपल्ट हामीलाई स्कूलघरमा लगेपछि एक दिन म पिसाब गर्न बाहिर निस्किएको थिएँ, टाढैबाट गद्गालाललाई उत्तानो पेरे घाममा सुतेको देखें । मुख फुलेर भिउँट जस्तो बनेको थियो । आँखासम्म राम्ररी उघार्न सक्नुहुन्थेन । शरीरभरि नीलडाम थिए । रगतका टाटाहरू जीउभर

थिए । लुगाको अवस्था त्यस्तै थियो । उनले मलाई देखेबित्तिकै चिने । म आउँदै गरेको देखेपछि उनले पिसाब फेर्ने बहाना बनाएर अधि बढे । उनी जख्मी बनिसकेका थिए । उत्तानो परेर घम्मीघम्मी मतर्फ अधि बढिरहेका थिए । म पनि पुर्णे । उनको अवस्था हरिकृष्णले बताएको भन्दा कैयौं गुना बढी साङ्घातिक, करुण एवं दयनीय थियो । उनको त्यो अवस्था देखेपछि कस्तै पत्थर हृदय पनि नपग्ली छाइदैनथ्यो । गड्गालालले दायाँ-बायाँ टाउको घुमाउन सम्भव भएजति घुमाएर हेरे । शायद, सिपाही कति टाढा छ भनेर हेरेका होलान् । उनले भने ‘गणेशमान दाइ धर्म नछाइनुहोस् है, मैले ऐलेसम्म क्यै कुरा भनेको छैन । तपाईंले पनि धर्म छाइन भएन ।’ गणेशमान अगाडि भन्छन्—‘उनलाई देखेर मेरो गला रुण थियो । उनको अवस्थाले मलाई नराप्ररी उद्वेलित तुल्याएको थियो । झन् उनको कुरा सुनेर भक्कानो छेडला जस्तो भयो । तैपनि दुवै जवानले त्यसमा तपाईं निश्चित रहनुहोस् भने ।’ गणेशमानजी अझै भन्छन्—‘त्यसपछि म फटाफट आफ्नो कोठामा फर्कै । गड्गालाललाई त्यो अवस्थामा पुनबाट जोगाउन सकिएन । उनको पीडाको कल्पना गरेर म साहै मर्माहत भएँ, बरु आफैले पिटाइ खाएको भए, मलाई त्यक्तिसारो चोट लाने थिएन ।’

गड्गालालको दयनीय अवस्था देखदा गणेशमानलाई सहिनसक्नु भएछ, त्यसैले उनको मुखबाट अनायास निस्कियो ‘त्यसमा तपाईं निश्चिन्त रहनुहोस् भने । यसको मतलब हुन्थ्यो—‘गणेशमानले कुनै हालतमा पनि कसैको पोल खोल्ने छैनन् ।’ गणेशमानले अब मनमनै सोचे— भन्न त भनियो । अब आफ्नै वचनको पालना आफै कसरी गर्ने ? अर्कालाई दिएको यातनाको कथा सुन्दा त आफ्नो सुरुवात भिज्छ । अझ राणाको कोर्चा पर्दा कसो मुख नखुल्ला र ? गणेशमानलाई आफैमाथि विश्वास रहेन । त्यसैले गड्गालालले सहेको जस्तो सहनशीलता आफूभित्र कसरी पैदा गर्ने ? यो सोचमा उनी ढुबे । उनले मनमनै अठोट गरे म पनि गड्गालाल जस्तै साहसी र वीर हुन्छु । किन डुराउने यी राणाहरूसँग ? मर्नैपरे वीरतापूर्ण मृत्युवरण किन नगर्ने ? यो अठोटका साथ उनले बन्दी जीवन प्रारम्भ गरेका थिए ।

(१) साहस बटुल्ने अभ्यास

पहिलो कुरा त उनले जानेर, नजानेर वा लहडकै कारणले भए तापनि प्रजापरिषद्को सदस्यता लिइसकेका थिए । फेरि यो सदस्यता उनले कसैको दबाब वा बाध्यतावश लिएका पनि थिएनन् । यसको सदस्यताको कुरा त परको भयो । प्रजापरिषद्लाई एक पटक देख्न मात्र पाए पनि हुन्थ्यो भनेर गणेशमान र गङ्गालालले महीनौमहीना पशुपतिको श्लेषमान्तक वन स्वयम्भू र नागर्जुनको जङ्गल जङ्गल भौंतिरिएका थिए । अनि जब धर्मभक्तद्वारा सदस्यता प्राप्त गरे त यिनको भुइँका खुड्ना थिएन । यिनीहरू यति प्रसन्न थिए कि कृतज्ञता व्यक्त गर्दै सदस्यतादाता धर्मभक्तलाई ईश्वर भनी सम्बोधन गरे र ती ईश्वरको आफू भक्त भएको कुरा बताए । त्यति मात्र हो र ? अति उत्साहित भएर धर्मभक्तले माघै नमागेको प्रतिज्ञापत्र पनि आफै हातले लेखेर धर्मभक्तजीलाई यिनले सुम्पिएका थिए । अन्ततः त्यही प्रतिज्ञापत्र नै गणेशमानजीका निम्नि सर्वस्व सहितको जन्मकैदको कारक बन्न पुयो । भएको के थियो भने धर्मभक्तजी पक्राउ परेपछि उहाँको घर खानतलासी गरिंदा प्रहरीले त्यो पत्र फेला पारेको रहेछ ।

यद्यपि गणेशमानले आफू पक्राउ नपरुन्जेल राजनीतिको मर्म बुझेका थिएनन् । त्यसकारण उनी यो जञ्जालबाट कुनै बहाना बनाएर निस्कन नसक्ने पनि थिएनन् । तथापि उनको दिमागको कुनै कुनामा राजनीतिक संस्कार सुषुप्त अवस्थामै भए पनि रहेछ, त्यसकारण आफैले मेहनतसाथ प्राप्त गरेको प्रजापरिषद्को सदस्यता अनि त्यो सदस्यता प्राप्त गर्दा भगवतीको पाउ पक्रिएर लिएको शपथका विरुद्ध गएर समाजलाई कसरी मुख देखाउने ? फेरि ठीक छ, नकचरो बनेर समाजसँग त सामना गरौला तर ‘भगवती माता’ अनि आफै आत्मालाई कसरी सम्झाउने नि ? हो, त्यसैले गधापिच्चसे उमेर नकाटेका गणेशमान सिंहले अठोट गरे—‘चाहे जेसुकै होसु, अब अगाडि बढेको कदम पछाडि फर्क्नेछैन । राजनीतिकै माध्यमबाट मैले मेरो देशको सेवा गर्नु छ ।’ ठीक छ, अठोट त गरियो, तर राणाका सैनिकले गङ्गालाललाई दिएको यातना सम्झँदा पुनः उनको नसनाडी एकाएक शिथिल हुन्थे । अब यसरी डरछेरुवा भएर भएन । यस्तो लाढी भएर कसरी लक्ष्य प्राप्त गर्ने ? उनले आफूलाई

दहो बनाउने क्रममा कहिले गझगालाललाई अगाडि त्याउँथे त कहिले शुक्रराजलाई । शुक्रराजले जुद्धशमशेरकै भारदारहरूको ठूलो सभामा उनकै मुखिन्जेल फर्काएको जबाफले गणेशमानको मनमा अब डर र त्रास होइन, हिम्मत बढाइरहेको थियो ।

त्यसै गरी टड्कप्रसादजीले बयानको क्रममा राणाहरूको सम्मुख निर्भीकतासाथ बोलेको देखेका गणेशमान आफू पनि त्यस्तै साहसिलो कसरी बन्न सकिन्छ भनेर आफ्ना नेता टड्कप्रसादलाई सोध्दै छन्— ‘साथीहरू भन्छन्, पहिले तपाईं त्यस्तो हिम्मतवाला हुनुहुन्थेन रे । ऐले तपाईंमा त्यो साहस कसरी आयो ? मलाई बताइदिनुहोस् । मैले सिंहदरवारमा जस्तो लुतेपन देखाएँ जुन डरपोक म थिएँ, त्यो अध्यायलाई जति सकदो चाँडो म भुल चाहन्छु र पछि तपाईंकै जस्तो साहसी बन्ने प्रयास गर्दै । त्यस्तो पहिले मैले धैरैपल्ट प्रयास गरें तर सकिनँ । अब म प्रायश्चित्त गर्न चाहन्छु । त्यसकारण तपाईंलाई त्यो आँट र हिम्मत कुन प्रेरणाले आएको हो बताइदिनुपच्यो ।’

टड्कप्रसादले भनेछन्— ‘साहस वा मेरो बहादुरी केही होइन । पहिला लाग्यो कि यी राणाहरूले मलाई पनि पक्कै मार्नेछन् । त्यसकारण मर्नैपरेपछि यिनीसँग किन दब्नु भनेर बोलिहालें । तर पछि थाहा भयो कि म बाहुन भएकाले नमार्ने भएछन् । त्यो थाहा पाएपछि मैले फुर्ती गर्न छोडें र तिनले जे-जे भने सबै मान्दै गएँ । ज्यानको मायाले मलाई यो ठाउँमा पुऱ्यायो । जुन वेला ज्यानको माया मेरेको थियो त्यस वेला डर थिएन । जब ज्यानको माया लाग्न थाल्यो तबदेखि डर पैदा भयो । अब त म राणाविरुद्ध केही बोल्न सक्ने अवस्थामै छैन । त्यसैले त्यस वेला मैले कइकिएर बोलेको साहस, साहस केही होइन । ज्यानको माया माच्यो भने साहस आप से आप आउँछ । गझगालाल र शुक्रराजलाई हेरन ! साहसी भनेका तिनीहरू पो हुन् त ।’ टड्कप्रसादको निष्कपट अधिव्यक्तिले गणेशमानमा नजानिंदो हिसाबले साहस बढाउ गयो । उनले मनमनै भने— ‘हो त नि ! यही ज्यानकै मायाले त हामीलाई कातर र कायर बनाइरहेछ । गझगालाल र शुक्रराजले ज्यानको माया गरेका भए यसरी नाम कमाउन सक्थे ? म पनि उनीहरू जस्तै निर्भीक बन्ने कोशिश गर्दै । संयोगको कुरा ! यसै बीच गणेशमानका बाजे काजी रत्नमानले खबर पठाएछन्— ‘अरुलाई अनाहकमा

नफसाउनूँ ।’ बाजेको यो सन्देशले पनि गणेशमानलाई ‘कोरामिन’ को काम गच्यो । त्यसैले गणेशमानले अब अठोट गरे— ‘पृथ्वी पलिटए पनि म ढग्नेवाला छैन । म कसैलाई धोका दिन्नै । कसैको डर, धाक र धम्कीले गणेशमान गल्नेवाला छैन ।’ यसरी बन्दी जीवनको पहिलो उपलब्ध गणेशमानका निमित ‘साहस’ ठहरियो । गणेशमानजीको यही साहसकै कारण उहाँलाई पछिसम्म ‘लौहपुरुष’ भनी पुकारिन्थ्यो ।

(२) परआश्रित स्वभावको परित्याग

गणेशमानजीले जेलभित्र नै परआश्रित स्वभावको परित्याग गर्ने साधनाको प्रारम्भ गर्नुभयो । काठमाडौंको भद्रगोल जेलमा उहाँहरू सबैलाई जेल चलान गरेपछि सबै जनालाई आआफ्नो परिवारले हैसियत अनुसार चोखो-मीठो खाने कुराहरू पठाउँथे । गणेशमानजीलाई त झन् आउने नै भयो । अभिजात्य वर्गका जो हुनुहुन्थ्यो उहाँ । उहाँलाई त घिउ तरतर चुहिने चाम्रेका साथ छपन व्यञ्जन नै आउने गर्थ्यो । एक दिन गणेशमानजीले सोच्नुभएछ— ‘यसरी परआश्रित भएर घरका परिवारमाथि अतिरिक्त दायित्व थोर्पन हुँदैन । त्यो पनि हामी जस्तो राजनीतिमा लागेर समाज र देशको सेवा गरौला भन्नेहरूले ! फेरि करिदिनसम्म दुःख दिने परिवारलाई ? आफूले परिवारलाई केही दिन नसकेपछि परिवारबाट पनि केही आशा राख्न हुन्न ।’ भोलिपल्ट सबै साथीहरूसमक्ष गणेशमानजीले अब आइन्दा आआफ्नो घरबाट आउने खाना अस्वीकार गर्ने प्रस्ताव राख्नुभयो । धेरैले उहाँसँग हँमा हँ मिलाए । तर कसैले त्यसो गरेन्न । गरून् पनि कसरी ? सरकारले दिनको जम्मा डेढ माना चामल, दुइटा खुर्सानी, दुई डल्ला नुन र दुई मुठा दाउराका साथ दिनको एक पैसा नगद दिन्थ्यो । त्यसले के पुगोस् ? त्यसैले घरबाट आउन्जेल कसैले रोकेन तर, गणेशमानजीले चाहिं भोलिपल्टदेखि खाना ल्याउने आफ्ना मानिसलाई भनी पठाउनुभयो— ‘म राजनीतिमा लागेको मान्छे, करि दिन जेल बस्नुपर्ने हो थाहा छैन । मैले मेरो घरलाई केही गर्न सकेको छैन, त्यसैले म घरको बोझ बन चाहन्न । त्यसकारण आइन्दा घरबाट केही नल्याउनूँ ।’ भोलिपल्टदेखि खाना आउन बन्द भयो ।

घरबाट खाना ल्याउन बन्द त गरियो, अब सरकारले उपलब्ध गराएको सीमित मात्राको हण्डीले कसरी भोक मेटाउने ? गणेशमानजीलाई धर्मसङ्कट

पन्चो । उहाँ ठूलो दारको मान्छे, त्यसमाथि उहाँ र हरिकृष्ण जेलभित्र पनि खूब कसरत गर्नुहुन्थ्यो । स्वाभाविक हो ठूलो दारको मान्छेले कसरत गरेपछि बढी भोक लाग्ने नै भयो । हिजोसम्म उहाँ र हरिकृष्णजी एकै गाँसमा चार-चारवटा अण्डा खानुहुन्थ्यो । अब कहाँ पाउनु ? पेटको छुधा (भोक) मिटाउन सरकारी हण्डी त हातीको मुखमा जीराङ्गै हुन्थ्यो । त्यसकारण गणेशमानजीले जेलभित्रिका कैदीहरूलाई आह्वान गर्दै घोषणा गर्नुभयो- ‘मलाई खाना पुगेन । सधैं तपाईंहरूसँग मागेर साढ्हे भएन । त्यसकारण मैले निधो गरें- जससजसले मलाई दैनिक एकएक मुठी चामल दिन्छ उसको सबै भाँडा म नै माझिदिनेछु ।’ गणेशमानजीको घोषणाले काम गन्चो । अब थोरै खाए पुगे व्यक्ति र भाँडा माझ्न अल्छी मानेहरूले एकएक मुठी चामल दिए भाँडा मझाउन थाले । भगवान् कृष्णलाई माखन देखाएर गोपीहरूले नाच्न लगाएङ्गैं ! अब त गणेशमानजीको पेट अघाउने मात्र होइन, उहाँको सामल उब्रिन पनि थाल्यो । भाँडाकुँडा माझामाझ्दा गणेशमानजीमा यो कामको विशेषज्ञता नै हासिल भइसकेको थियो । जेलमा गणेशमानजीले माझेका भाँडा र अरूले माझेका भाँडा टाढैबाट छुङ्गाउन सकिन्थ्यो । गणेशमानजीले माझेका भाँडा टलकक टल्कन्थे ऐनाङ्गैं । यसमा कैदीहरू आफ्नो मुख हेरेर कपाल कोर्थे ।

गणेशमानजीको यो साधनाले जेलभित्र बसेका कैदीहरूलाई मात्र होइन, बाहिरका हामी जस्तालाई पनि स्वावलम्बनको शिक्षा दिइरहेको थियो । उहाँ जस्ता सम्भ्रान्त परिवारका व्यक्तिलाई नपुदो के थियो र ? उहाँले आफूले लिएको शिक्षा जस्तो देखाएर हामी सबैलाई स्वावलम्बी बन्न सन्देश दिनुभयो- महात्मा गान्धीले जस्तै !

(३) अन्धविश्वास विरुद्ध सङ्घर्ष

अन्धविश्वास विरुद्धको सङ्घर्ष पनि गणेशमानजीले जेलभित्रै प्रारम्भ गर्नुभयो । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो- ‘जातजाति, धर्म, सम्प्रदाय र वर्ण जस्ता फजुलको कुरामा लाम्बाट समाजलाई जोगाउनुपर्छ । अझ राजनीतिमा लागेका हामी जस्ताले त त्यस्तो प्रथालाई दुत्कार्नैपर्छ । उहाँले, भनेर के गर्नु ? जेलभित्र यो प्रथा व्याप्त थियो । यहाँसम्म कि प्रजापरिषद् काण्डमा पक्राउ परेका नेताहरू

समेत आआफ्नो जातजाति, भाषा जस्ता कुरामा विभक्त देखिन्थे । बाहुनको भान्छामा नेवारले र नेवारको भान्छामा बाहुनले छुनसम्म हुन्थयो । मानिसको संस्कार र स्वभावजन्य कारणले आआफ्नो वर्गसँग हिमचिम र उठबस हुनु त स्वाभाविक कुरा नै हो । तर छातछूतको कुरा त गर्न हुन नि भन्ने धारणा थियो, गणेशमानजीको । त्यसैले सर्वजाति समन्वय हुनुपर्छ, त्यसमाधि हामी राजनीतिमा लागेकाहरूले त त्यस्तो गर्नै हुन भनुहुन्थयो उहाँ । कुरा सुनुन्जेल सबै हो, हो भन्थे पछि फेरि आआफ्नै डम्फू बजाउँथे । यहाँसम्म कि कहिलेकाहाँ बाहुनको समूहमा पनि म उपाध्याय ब्राह्मण हुँ तिमी त जैसी वा कुमाई भनेर गलफती गरेको सुनिन्थयो । यो त पाखण्डको पराकाष्ठा भयो । अब यस्तो मनोविज्ञानलाई कसरी तोड्ने भन्ने कुराले गणेशमानजीलाई उद्देलित बनाएको थियो । यसैबीच कुरा उठ्यो, यसरी एकलाएकलै खाना पकाउने काम ठीक भएन । सबैको एकै ठाउँमा व्यवस्था गर्न नसके पनि, समूहसमूह बनाओ । गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘मेरो विशेषता भनेको, भाँडा माझ्ने र चामल केलाउने हो । जति ढूलो भान्छा भए पनि एउटै बनाओ । अरूले मानेन् र भने— ‘होइन छातछूतको कुरा हुँच्छ, त्यसकारण दुइटा समूह बनाओ एउटा नेवारको र अर्को बाहुनको । यो प्रस्ताव सबैले स्वीकार गरे । अब दुइटा चुल्हो बन्ने भए । भाँडा माझ्ने जस्तो गाहो काम गणेशमानजीले गर्ने भएका हुँदा दुवै समूहले गणेशमानजीलाई तानातान गर्थे— मेरोमा आऊ, मेरोमा आऊ, भनी । उहाँलाई अप्टेरो पच्यो बाहुनको समूहमा गयो भने स्वजाति नाखुस; स्वजातिकहाँ गयो भने बाहुनवादीले भनेछन्— देखिस् त ? खूबै सम्प्रदाय निक्षेपको कुरा गर्थ्यो नि ! ऊ ऋयविक्रयको वेला त आफ्नो स्वभाव देखाइहाल्दो रहेछ नि ! साथीहरूले गणेशमानलाई चिनेकै थिएनन् । त्यसैले तिनलाई आफ्नो स्वभाव चिनाउन र साम्प्रदायिकता र अन्धविश्वास विरुद्ध लड्ने चेतना जागृत गर्ने हेतुले उहाँले भनिदिनुभयो— ‘बाहुनको समूहलाई मेरो संलग्नता आपत्ति छैन भने म उहाँहरूसँगै बस्छु ।’ बाहुन समूहले तत्काल भन्यो— ‘हामीलाई केको आपत्ति र ? आखिर तपाईंले भान्छा छुने होइन । चामल केलाउने र भाँडा माझ्न बाहुन नै किन चाहियो र ?’

दुवै समूहबीच घोचपेच चलिरहन्थयो । गणेशमानजी स्वाभाविक हिसाबले बाहुनको समूहसँग खानुहुन्थयो र धन्दा पनि गर्नुहुन्थयो तर उठबस, कुराकानी

र छलफल चाहिं केले हो कुनि स्वजातिसँगै बढी हुन्थ्यो । स्वजातिसँगको उठबसको ऋममा जातिवाद र अन्धविश्वास त्याज्य विषय हो भनी अनेकौं दालिलहरू उहाँ दिइरहनुहुन्थ्यो ।

एक दिन टड्कप्रसादजी र रामहरि शर्माजी आफ्नो कोठाको एउटा कुनामा किरियापुत्री बसेझैं गरी बसेको देख्नुभएछ गणेशमानजीले । उहाँले अचम्म मान्दै भन्नुभएछ— ‘कसको किरिया बस्नुभएको टड्कप्रसादजी ! को परलोक हुनुभयो बा कि आमा ?’ होइन होइन, त्यसो होइन । कुरा के भने— ‘हामीले पतिया मागेका छौं, श्री ३ सँग । त्यसको जबाफ नआएसम्म छुवाछू बारेका मात्र हौं ।’ ‘पतिया’ भनेको के हो गणेशमानले बुझेका रहेनछन् । त्यसैले उनले बुझ्ने गरी टड्कप्रसादजीले भने— ‘पतिया तिरेर जात फिर्ता पाउन श्री ३ महाराजमा हामीले बिन्ती चढाएका थियौं, त्यसको जवाफ नआएसम्म चोखोनितो गरेको हो ।’ केही दिनपछि खबर आयो— ‘छोइछिटा हाल्लुनपर्ने मतवाली जातमा मिलाइदिनू ।’ वा, क्या गज्जबको व्यवस्था ! राजाले वा शासकले कसैको जात बढाइदिने वा घटाइदिने ? राजाको नयाँ आज्ञाले अब रामहरि र टड्कप्रसादजीहरू पुनः बाहुन त होइन मतवालीहरू जस्तो— राई, लिम्बू, मगर, नेवार इत्यादि बराबर जातिका भए रे ! ल भैगो त्यसवेलाको सामाजिक व्यवस्थै त्यस्तै थियो, त्यसकारण शासकले गन्यो रे । तर ढूलो आशर्च्य त देशको आमूल परिवर्तन गर्छौं भनी टाउकोमा कफन बाँधेर हिंडेका क्रान्तिकारी भनाउँदा नेताहरूको यो स्तरको अन्धविश्वास र निरीहता देखेपछि, गणेशमानजी निराश हुनुभयो र आफूले आफैलाई भन्नुभयो— ‘यस्ता नेताहरूसँगको सहयोगाले मलाई कहाँ पुन्याउने हो थाहा छैन । त्यसकारण जे गर्ने हो, मैले आफै गर्नुपर्छ ।’ उहाँले भित्रभित्रै अठोट गरिसक्नुभएको थियो— ‘अब यस्ता बाँदरका पुच्छरहरूको साथले केही हुनेवाला छैन । अब जे गर्नु छ आफै गर्नेछु !’ तर पनि हार मान्ने कुरा भएन । साथीहरूको उत्साह बढाउन उहाँ अनेकौं कार्य गर्नुहुन्थ्यो । उहाँले एक दिन सबै साथीहरूको भेला बोलाउनुभयो र भन्नुभयो— ‘साथीहरू ! हेर्नुहोसु, यो जेलभित्र बसेर, योगासन गरेर र भजनकीर्तन गरेर पनि केही हुनेवाला छैन । त्यसकारण हामी सबै जना मिलेर यहाँबाट जसरी हुन्छ, भाने उद्योग गराँ । भान सफल भइयो भने बाहिर फेरि राजनीतिक गतिविधि

जारी राख्न सक्नेछौं ।' गणेशमानको मुखबाट 'भागौं' भन्ने शब्द सुन्नासाथ कतिले त तीन पाथी छेरे । कतिले त एक हात लामो जिब्रो टोकेका थिए । नेता टड्कप्रसादले चाहिं भने— 'गणेशमानजी भाग्न त भाग्ने । कहाँबाट कहाँसम्म भाग्ने ? 'Out of the frying pan into the fire !' त्यसकारण भाग्ने कुरा उपयुक्त लागेन है ।'

जातपात, छुवाछूत, उँचनीच जस्ता कुरीति र अन्धविश्वासमा आकण्ठ डुबेको समाजको परिवर्तनको वाहक बन्नुपर्यो, राजनीतिक नेता र कार्यकर्ता । तर यहाँ त स्वयं राजनीतिक नेता कहलिएकाहरू नै आफ्नो जात फिर्ता पाऊँ सरकार ! भनेर किरिया बसिरहेका छन्, त्यो पनि जेलभित्र । कसरी यिनलाई सम्झाउने ? बडो अप्टेरो अवस्थामा हुनुहुन्थ्यो गणेशमान ।

जेलभित्र आपस्तमै चल्ने गरेको घोचपेच, लाञ्छना, व्यद्गय, घुर्की-टेब्रीले गणेशमानजीको कान नै पाकिसकेको थियो । बाहुनहरूको भान्छामा गणेशमानले भाँडा माइने जस्तो नीच काम गच्यो भनेर उहाँलाई खिसी गर्दै नेवाहरू भथ्ये—'कस्तो स्वाभिमान नभएको मान्छे रहेछ, यो गणेशमान ! दामलले सम्म भान्छा छुन नदिने ठाउँमा भाँडा मोलेर, चुलो पोतेर बसिरहेछ । धिक्कार छ यस्तो मान्छेलाई ।' यस्ता क्षुद्र कुरा सुन्दा आजित भएका गणेशमानले अन्ततः बाहुनको भान्छा छोड्नुभयो । तर नेवारको भान्छामा पनि मिसिनुभएन । बरु एकलै आफ्नो अलग भान्छा बनाउनुभयो ।

(४) इन्द्रिय दमनको अभ्यास

गणेशमानजीले आफ्ना निमित्त र समाजलाई पनि सिकाउनका निमित्त गर्नुभएको अर्को अभ्यास थियो— इन्द्रिय दमन । गणेशमानजीलाई बी.पी.ले आफ्नो पुस्तकमा भन्नुभएको छ— 'उहाँ त हठयोगतिर लाग्नुभयो ।' बी.पी.लाई थाहा थिएन कि गणेशमानले उनलाई भेट्नुभन्दा करीब एक दशकअघि नै इन्द्रिय दमनको अभ्यास गरेर त्यस विषयमा पारद्गत भइसक्नुभएको थियो भन्ने कुरा ।

गणेशमानजी त जन्मजात नै कोमल हृदय भएको व्यक्ति । अर्काको सेवा र दानमा रमाउने उहाँको स्वभाव नै थियो । एक पटक जेलमा उहाँले

आफूनजीकै रहेको कोठामा एक जना मधेशी कैदी काठमाडौंको जाडोले कठ्याइग्रिएर कुकुर गुटमुटिएङ्गैं गुटमुटिएको देखुभएछ । नजीकै गएर हेर्नुहुन्छ त नीलो भइसकेको, इन्तु न चिन्तुको अवस्थामा । उहाँले नाडी छाम्नुभयो नाडी त चलिरहेको थियो । हत्त न पत्त आफूसँग भएको ओद्दने राडीपाखी ल्याएर ओढाइदिनुभयो र मकलमा आगो बालेर न्यानो बनाइदिनुभयो । त्यो मधेशी केही छिनमै बौरिहाल्यो । त्यो मधेशीको अवस्था देखेपछि गणेशमानजीले सोच्नुभएछ र आफूसँग भएको दिझालियो अब के ओद्दने र ओछ्याउने ? उहाँले आफैलाई प्रश्न गर्नुभएछ— ‘ऋषिमुनि र तपस्वीहरू हिमालको ठण्डीमा कसरी तपस्या गर्थे त ?’ त्यसै गरी ऋषिमुनिहरूले आफ्नो इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरेङ्गैं मैले चाहिं किन गर्न नसक्ने ? त्यसो गर्न सकियो भने राजनीतिमा लागेकाहरूले सजिलै जस्तोसुकै अवस्थामा पनि आफूलाई सुरक्षित राख्न सक्नेछन् । त्यसकारण इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्ने अभ्यास किन नगर्ने भनी आफूचाहिं सुकुलको ओछ्यान र ढुङ्गाको तकिया हालेर सुन्ने अभ्यास गर्न थाल्नुभयो । यो अभ्यासलाई उहाँले भद्रगोल जेलमा चार वर्ष रहन्जेल त गर्नुभयो नै पछि २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले बी.पी. र गणेशमानलाई पक्रिएर सुन्दरीजलको कालकोठरीमा राख्दा पनि त्यसै गर्नुभयो । बी.पी.ले भन्नुभएको छ— ‘काठमाडौंमा जाति जाडो भए पनि गणेशमानजी चटाई वा सतरन्जामा सुन्ने र ढुङ्गालाई सिरानी बनाउनुहुन्थ्यो । कहिलेकहिले धेरै नै जाडो भएको वेला ओभरकोट खाप्नुहुन्थ्यो ।’ यसरी इच्छाशक्ति भयो भने आफ्नै इन्द्रियमाथि विजय हासिल गरेर ‘इन्द्रजीत’ हुन सकिन्छ भन्ने प्रमाणित गरेर देखाइदिनुभयो उहाँले ।

(५) परउपकार (परोपकार)

भनिन्छ, मानिस मात्र यस्तो एउटा कृतघ्न जीव हो जो कसैको उपकारको बदला कृतज्ञताका दुई शब्द बोलिदिन पनि कृपणता देखाउँछ । तर भद्रगोल जेलभित्र आफ्नै आत्मा र प्रारब्धसँग सझ्दर्घ गर्दै रहेका गणेशमान नामधारी यो बबुरोलाई एकाएक आफ्नो स्वभावको ठीक विपरीत आफ्नै एक राजनीतिक सहयोगी जसलाई उनी घृणा गर्थे तिनका प्रति सद्भाव, करुणा, दया र उपकारद्वारा सिज्जित गर्न भगवान्ले प्रेरित गरेछन् । ती भाग्यमानी थिए— बलबहादुर पाँडे ।

यी बलबहादुर पाँडेलाई गणेशमान सिंहले आफ्नो जेलजीवनभर जसरी सेवा गरे तिनको कथा सुन्ने जो कोहीले अनायास भनेछन्— ‘ओहो ! यस्तो सेवा त विश्वप्रसिद्ध समाजसेवी (नर्श)फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलले पनि गरिनन् होला !’ कथा प्रारम्भ यसरी हुन्छ— ‘नेपालमा राणाशाही विरुद्ध सङ्घर्ष गरेर प्रजातन्त्र स्थापना गर्ने उद्देश्यले केही उत्साही युवाहरूले भूमिगत रूपले सङ्गठन गर्दै प्रजापरिषद् नामक राजनीतिक सङ्गठन स्थापना गरे । तर विशेष कार्यक्रम गर्नुपूर्व नै यो सङ्गठनमा लागेका प्रायः सबै नेता कार्यकर्ताहरू गिरफ्तार भए । गिरफ्तार हुनेमा सर्वश्री शुक्रराज शास्त्री, धर्मभक्त, गझगालाल, दशरथ चन्द, टड्कप्रसाद, गणेशमान सिंह लगायत ३२ जना युवा थिए । तिनै पक्राउ परेका युवाहरूमध्ये बलबहादुर पाँडे पनि हुनुहुन्थ्यो । राणासरकारले सबैलाई खूब यातना दियो । ती ३२ जनामध्ये बलबहादुर पाँडेले यातनाको पीडा भोग्न सकेनन्; अन्ततः उनी जेलभित्रै बौलाए । उनमा बौलाहापन यति बढ्यो कि उनले आफ्नै साथीहरूलाई पनि चिन्न छोडे । दिसापिसाबको ठेगान थिएन । लतपत, जतातै फोहोरैफोहोर । यो देखेर उनका साथीहरू उनीबाट तर्कातर्की हिंदथे । गणेशमान पनि त्यसै गर्थे । सरकार र जेलप्रशासन यस्तो बिजोग हेरेर बस्थ्यो केही गर्दैनथ्यो । ती बिचराको न औषधोपचार कसैले गन्यो, न त सरकारले नै । बल्ल ३२ जनामध्ये ३१ जनाको चेत खुलेछ र यसै सन्दर्भमा छलफल गर्न एउटा बैठकको आयोजना गरेछन् । बैठकमा कुरा उठ्यो— यो बौलाहा बलबहादुरलाई के गर्ने ? आआफ्नो राय सबैले राखे । कसैको भनाइ थियो— ‘यो जिम्मा त सरकारको हो ।’ कोही भन्थे— ‘एउटा कोठामा थुनेर राखौं ।’ र कोही भन्थे— ‘होइन, उनी पनि हाम्रै सङ्गठनका साथी हुन् । एउटै अभियोगमा हामी सबै थुनामा छौं, त्यसकारण पालैपालो सबैले जिम्मा लिअौं ।’ अब, बोल्ने पालो आयो गणेशमानको ! वास्तवमा गणेशमान पहिलेदेखि नै बलबहादुरको तिरस्कार गर्थे । उसलाई देख्नासाथ साहै घिनाउँथे । सरकारले यसलाई अर्को जेलमा स्थानान्तरण गरिदिए पनि हुन्थ्यो, भन्थे । तर बलबहादुर चाहिं कस्ता थिए भने उनी अर्काका अगाडि असाध्यै भद्रज्याहा र उग्र बौलाहा थिए । कसैलाई देखेबित्तिकै टोक्नै खोज्ने, तर गणेशमानलाई देख्यो भने लल्याकलुरुक परिहाल्थ्ये । गरुडको अगाडि परेको नागझैं ! तर बलबहादुरलाई देखेपछि गणेशमानजीमा चिडचिडाहट र मानसिक सन्त्रास

उत्पन्न हुन्थ्यो, कहिले सामुन्नेबाट उम्मिकौं भन्ने ! जब उनको बोल्ने पालो आयो, अनि भने— ‘म उसलाई (बलबहादुरलाई) घृणा गर्थे । अब म त्यसको प्रायश्चित्त गर्न चाहन्छु । त्यसकारण अबदेखि म उसको सेवा तबसम्म गर्नेछु, जबसम्म म थाकिदनँ । मैले म अब थाकें, म सक्तिनँ नभनेसम्म अरू साथीहरूले यसका बारेमा चिन्ता लिनुपर्दैन ।’

उक्त बौलाहा व्यक्ति बलबहादुर पाँडेको वास्तविक अवस्था कस्तो थियो, जानीराखौं गणेशमानकै भाखा र शब्दमा-

“हुन पनि बलबहादुर पाँडेको अवस्था साहै नै खराब थियो । दिसापिसाबको उसलाई होशै हुँदैनथ्यो । रातभरिको दिसापिसाब ओछ्यानमै हुन्थ्यो । त्यसैमा लडीबुडी गर्दा आडभरि फोहोर लागेको हुन्थ्यो । हेनै नसकिने धीनलाग्दो । त्यसलाई छुनु त के नजीक पर्नसम्म सकिन्नथ्यो । उसको नजीक पर्नुपर्ला भनेर सबै भागीभागी हिंदथे । त्यात मात्रै होइन, खाना खाने पनि उसलाई होश हुँदैनथ्यो । खाना अर्काले छवाइदिनुपर्थ्यो । थालमा भात पस्केर उसको अगाडि राखिदिएपछि भात पनि अर्काले मुछिदिनुपर्थ्यो । त्यसरी मुछिदिएको भातमा उसको हात समातेर चोपिदिनुपर्थ्यो, हातमा गाँस लिएपछि मुखसम्म पुच्याइदिनु र मुखमा हालेपछि पनि भात चपाएर निल भनेर निल्न लगाउनुपर्थ्यो । अनि ऊ धुटुक्क निल्थ्यो, त्यस्तो अवस्था थियो उसको ।

भन्न त मैले साथीहरूका बीचमा भनें म उसको सेवा गर्नु भनेर तर सेवा गर्न साहै गाहो थियो । गुहु-मूर्तमा लडीबुडी खेल्ने मान्छेलाई बिहान बोकेर बाहिर लैजाने र नुहाइदिने, उसको लुगा धोइदिने काम सजिलो थिएन । ऊ हिंदन पटककै सक्तैनथ्यो । कसरी उसलाई बाहिर लैजाने ? त्यही मेरा निमित दूलो समस्या थियो । त्यसका निमित मैले खाँडीको कपडाको एउटा चोंगा बनाएँ— माथि धाँटीदेखि तल कुर्कुच्चासम्म आउने । त्यो चोंगा लगाएर उसलाई बोकदा उसको फोहोर सबै त्यसैमा लाएथ्यो, त्यसलाई धोएर सुकाइदिएपछि भोलिपल्टका लागि फेरि तयार ! त्यस प्रकार मैले आफ्नो काम प्रारम्भ गरें ।

बिहान सबैरै म उसलाई बोकेर धारामा पुच्याउँथैं । त्यो समयमा तातो पानीको व्यवस्था गर्न बाहिर त धेरैलाई धौधौ थियो भने जेलमा त्यसको

प्रबन्ध हुन सक्ने प्रश्नै उठेन । त्यसैले पुस-माघको जाडोमा पनि चीसो पानीमा नुहाउनुपर्थ्यो । म उसलाई धारामा राखेर साबुन लगाइवरी नुहाइदिन्थे सफासँग । त्यसरी उसलाई नुहाइदिएर एकातिर राखेपछि उसले राति ओढेको ओढने र ओछ्याएको कम्बल धोइदिन्थे । प्रबन्ध के गरिएको थियो भने उसको ओढने र कम्बल दुवै गरी दुईदुई जोर राख्ने, एक जोर धुँदा अर्को जोर ओढन ओछ्याउन तयार होस् । त्यसरी उसको सबै काम सकिएपछि अनि मात्रै म नुहाउँथे । यो ऋम म जेलबाट भाग्ने दिनसम्म अनवरत रूपमा चलिरहेकै थियो ।”

गणेशमान भन्ने महामना आत्मश्लाघामा रमाउने व्यक्ति होइन । उसले आफ्नो बढाइँ आफै गरेको कहीं पाइँदैन । उनको कर्मको विवेचना र विश्लेषण गर्नेले भन्ने गरेका छन्— सामान्य मान्छेले पत्याउने नसक्ने काम गर्ने व्यक्ति हो गणेशमान । नभन्दै काठमाडौंको जाडो याममा हात, गोडा र गर्धनमा नेल ठोकिएको एउटा कैदी (गणेशमान) ले अर्को त्यस्तो बौलाहा कैदी (बलबहादुर) को कसरी सेवाशुश्रूषा गन्यो होला ? कल्पना गरौं त ! फेरि तिनताकाको काठमाडौंमा जाडो यस्तो हुन्थ्यो कि धाराको पाइपमा भएको पानी बरफ बनेर जमेको हुन्थ्यो । पहिलो पटकको पानी झार्न त झुग्रोमा आगो सल्काएर पाइप तताएपछि मात्र दुटीबाट पानी झार्थ्यो । त्यस्तो चीसो याममा एउटा सम्भान्त परिवारमा पुलपुलिएर हुर्किएको ठिटोले चीसो पानीमा बलबहादुर जस्तो बौलाहाको सेवा कसरी गर्न सक्यो होला ? कसरी पत्याउने ?

यिनै बलबहादुरको विषयमा गणेशमानका सहपाठी एवं चार वर्ष जेलमा साथै बसेका हरिकृष्ण श्रेष्ठ भन्छन्— ‘बलबहादुर पाण्डे बौलाहा त थियो नै । साथै ऊ कबिज्यतको बिरामी पनि थियो । दिसा गर्दा सामान्यतः बलबहादुरको लिँडो झर्दैनन्थ्यो । चार अद्युलजति बाहिर बाँकी भित्रै अद्केको हुन्थ्यो । त्यसलाई बाहिर निकालन गणेशमानले आफ्नो चोरी औंला उसको मलद्वारभित्र घुसाएर दिसा निकालदथ्यो । यस्तो थियो उसको सेवाको स्तर । को छ यो संसारमा गणेश जस्तो सेवाभाव भएको मान्छे ?’

(६) जेलभित्रै राजनीतिक साधना

भद्रगोल जेल प्रवेशकै केही दिनदेखि नै गणेशमानजीले अठोट गरिसक्नुभएको थियो— ‘यहाँ कुँजिएर बसेर केही हुनेवाला छैन । त्यसकारण यहाँबाट नभागी देश, जनता वा आफ्नै लागि पनि केही गर्न सकिन्न । त्यसकारण म भाग्छु भाग्छु ।’ गणेशमानजीले आफ्नो अठोट सबै साथीहरूलाई सुनाउनुभयो । तर, कसैले पनि उहाँको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्नु त परको कुरा त्यस प्रस्तावलाई सकारात्मक रूपले लिन पनि सकेन् । अझ उनीहरू त गणेशमानलाई निरुत्साहित पार्न व्यङ्ग्यवाण चलाउँथे । गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘मलाई निरुत्साहित पार्न स्वयं टड्कप्रसादजी ठाउँकुठाउँमा मैले सुन्ने गरी होइन गणेशमान भागिसक्यो कि क्या हो भन्नुहुन्थ्यो । फेरि मपट्टि हेरेर ए यहीं पो हुनुहुँदो रहेछ । मैले त बनारस पुगिसक्नुभएछ भन्ठानेको भन्नुहुन्थ्यो ।’ गणेशमानजी पनि कहाँ कम हुनुहुन्थ्यो र उहाँले भनिहाल्नुभयो— ‘जो लइता वो मरता बन्दे । जो डरता, वो कुछ नही करता बन्दे ।’ उहाँले थप्नुभयो— ‘तपाईंहरू भाग्ने कुै प्रयासै नगर्ने, खालि यहीं बसेर रामनाम जपेर जीवन बिताउने । प्रयास गर्नेलाई प्रोत्साहन पो गर्नुपर्छ, झन् उल्टो निरुत्साहित गर्ने ? ठीक छ, आजसम्म म सफल भएको छैन तर प्रयासमा लागिरहेको छु । प्रयास नै नगर्नुभन्दा त प्रयास गर्नु ढूलो कुरा हो नि ।’ गणेशमानजीले आफ्नो कुरा पूरा गर्न नपाउँदै टड्कप्रसादजीले जड्गाँदै भने— ‘ल धाक नला गणेशमान ! सिंहदरवारमा देखियो, को कति गहिरो पानीमा थियो भन्ने ! यहाँ धाक लगाउँछ । अबचाहिं धाक नलगा के ।’ गणेशमान पनि धक्कु लगाउन के कम हुनुहुन्थ्यो ? उहाँले भनिहाल्नुभयो— हेर्नुहोस्, ‘आगे जीत अनाडीका, आखिरी जीत खिलाडीका’ भन्ने भनाइ छ । सिंहदरवार त रेसको शुरूआत थियो, प्रारम्भ । विन पोष्ट (Win-Post) धैरै टाढा छ, त्यो विन पोष्टमा को अगाडि पुछ त्यसैको महत्त्व हुन्छ, हेर्नुहोला । टड्कप्रसादजीले फर्काउनुभयो— ‘हेरें खूब देखें, सिंहदरवारमा देखें, अब पनि हेरौंला ।’ गणेशमानले आफ्नो हठमा ढृढ हुँदै भन्नुभयो— ‘हेर्नुहोस् न, विन पोष्टमा पहिले को पुण्डो रहेछ ।’

जेलभित्र बसेर गणेशमानजीले गरेका सत्कर्महरू वास्तवमा साधना नै थिए । शास्त्रहरूमा भनिएको पनि छ— ‘निष्काम भावले निरन्तर जो साधनारत

रहन्छ उसमा नजानिंदो हिसाबले दिव्यत्वका गुणहरू देखिन थाल्छन् । नभन्दै गणेशमान र टड्कप्रसादबीच चलेको विन पोष्ट सम्बन्धी गलफतीमा गणेशमानले दिएका तर्कहरू एउटा कुशल ज्योतिष आचार्यले भविष्यवाणी गरेद्दैँ शतप्रतिशत सत्य साबित भयो । टड्कप्रसाद जो नेपालको पहिलो राजनीतिक पार्टीका पहिलो अध्यक्ष थिए तिनीलाई जेलबाट मुक्त हुन पनि गणेशमानले आरम्भ गरेको क्रान्तिकै निगाह चाहियो, नेपालको इतिहासमा उनी कता हराए-हराए । अर्कोतर्फ गणेशमान सिंह नामधारी व्यक्ति प्रजापरिषद्कै सदस्य मात्रै भए तापनि उहाँले राणाको जेल नाघेर भाग्ने जुन साहसको प्रदर्शन गर्नुभयो, त्यसले नेपाली मात्रको मनमस्तिष्कमा उहाँ सदा छाइरहनुभयो । उहाँको साहसको प्रशस्ति देशान्तरसम्म फैलियो । त्यति मात्रले उहाँको पराक्रम र शौर्यको कथा कहाँ दुझगिन्छ र ? २००७ सालको क्रान्ति, २०१४ सालको भद्रअवज्ञा आन्दोलन, २०३६ सालको आन्दोलन, २०४२ सालको राष्ट्रिय स्तरको सत्याग्रह, २०४६ सालको जनआन्दोलन अनि २०५० सालको जनजागरण अभियानले गणेशमान सिंहको कर्ति प्रशस्ति गायो-गायो ! अन्ततः स्वयं संयुक्त राष्ट्र संघले गणेशमान सिंहलाई मानव अधिकार र प्रजातन्त्रको निम्न असाधारण योगदान गरेबापत मानव अधिकार पुरस्कारद्वारा सम्मानित पनि गर्न्यो । अब पाठकहरू आफै भन्नुहोस् विन पोष्टमा को पहिलो भयो ? टड्कप्रसाद कि गणेशमान ! यो कुरा प्रसङ्गवश राखिएको मात्र हो । अब अगाडि बढौं पुनः जेलभित्रको पर्खालिकाण्डितरै ।

गणेशमानजीले पूर्वघोषित आफ्नै अठोट अनुरूप पर्खाल नाघेर भाग्ने निरन्तरको अभ्यास गरिरहनुभएकै थियो । त्यसका अतिरिक्त सुरुड खन्ने सम्भावनाको अध्ययन र पर्खाल फोइने प्रयत्न पनि साथसाथै अधिकार बढाइरहनुभएको थियो । उहाँको यो प्रयत्न थाहा पाएर हो वा अन्य कुनै कारणले जेल प्रशासनले छ फीट अग्लो पर्खालको उचाइलाई बढाएर १२ फीट अग्लो बनाउने निर्णय गरेछ । सरकारको यो निर्णयविरुद्ध गणेशमानजी उत्त्रनुभयो । उहाँले प्रशासनसमक्ष भन्नुभयो— ‘अहिले नै यो धापमा हामीलाई राखिएको छ, त्यसमा पनि यो पर्खाललाई १२ फीट अग्लो बनाएर के हामीलाई मार्ने ? दिदैनौं, हामी पर्खाल बनाउन दिदैनौं ।’ सरकारविरुद्ध गणेशमान यसरी जुधा नेता भनाउँदाहरू चाहिं दुम लुकाएर कोठाभित्र बस्थे । यो विषयमा

दूलो द्वन्द्व र वादविवाद भयो कैदी र प्रशासनबीच । तर सरकारले के मान्यो बनाइछाड्यो । गणेशमानजीको माग पूरा नभए तापनि यो आन्दोलन (पर्खालकाण्ड) ले उहाँलाई राजनीतिक नेताचाहिं बनायो ।

केही दिनपछि सरकारले पुनः अर्को निर्णय गच्छो । अब छ फीटे पर्खालहरू सबै १२ फीटमा परिणत गर्ने ! गणेशमानजी पनि पुनः सझर्षमा उत्रने हुनुभयो । गणेशमानजीको बारम्बार सझर्षको घोषणाले उहाँकै मित्रहरू प्रसन्न थिएनन् । उनीहरू गणेशमानले उठाएका कुराहरूमा असहमत त थिएनन्, तर गणेशमानको बारम्बार सरकारविरोधी सझर्षपूर्ण प्रवृत्तिसँग सहमत थिएनन् । सझर्ष नगरीकनै सरकारले सबै कुरा पुऱ्याइदेओस् भन्ने उनीहरूको चाहना देखिन्थ्यो । यस्तो असम्भव आशामा रमाउने स्वभाव गणेशमानको थिएन । त्यसकारण उहाँले घोषणा गरिदिनुभयो— ‘पर्खालको उचाइ बढाउन कदापि दिइनेछैन ।’

गणेशमानजीको बारम्बारको सझर्षको निर्णयले सरकारका लागि टाउको दुखाउने त गर्थ्यो नै । साथै आफ्नै मित्रमण्डली पनि खशी थिएनन् । उनीहरू भन्थे— ‘यो गणेशमान नै अशान्तिको बीउ हो । यो नहुने हो भने हामी शान्तिपूर्वक बस्न त पाउने थियौं !’ साथीहरूले त्यसो भने भन्दैमा उहाँ आफ्नो अठोटबाट के पछि हट्नुहन्थ्यो । सबै साथीहरूलाई थाहा छ, गणेशमानले आँटेको कुरा छोड्नेवाला छैन । साथीहरू उहाँलाई भन्थे— ‘हेर्नुहोस् गणेशमानजी ! सरकारले हाप्रो माग मान्ने त होइन । उसले केही दिनपछि हडताल र सझर्षकर्तामध्येको नेताका हैसियतले तपाईंलाई इयाइङ्कुटी पार्दै सेन्ट्रल जेल लगेर थन्क्याइदिन्छ, अनि के गर्नुहुन्छ नि ?’ गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘त्यसो गर्छ भन्ने थाहा पाएै मैले पनि त्यसको तोड सोचिसकेको छु । यदि त्यसो हो भने म आमरण अनशन बस्नेछु । यो जेलमा त्यसै सडेर मर्नुभन्दा त केही गरेरै मर्नुपर्छ भन्ने लाग्यो । त्यसकारण मैले आमरण अनशन बस्ने निर्णय गरें बरु ल्याउनुस् अरू के-के माग राख्नुपर्छ राख्यौ !’

अब गणेशमानले आमरण अनशन गर्ने निधो गर्नुभयो । अब मागपत्र कसरी लेख्ने समस्या पन्थ्यो । त्यो समस्या पनि समाधान गरे साथीहरूले । पुरानो सेतो कपडा धोएर त्यसमाथि माड हालेर कागज तयार पारे एक समूहले ।

अर्कोले चाहिं नर्कटको पेन (होल्डर) बनाए । अनि अर्को साथीले चाहिं सबैको कोठाकोठा चहारेर डिवियाले उत्पादन गरेको कालो ध्वाँसोबाट मसी तयार गरे । अनि राम्रो अक्षर भएका स्वयं गणेशमानजीले नर्कटको होल्डरले लेख्नुभयो— आफ्ना मागहरू ! यसरी सीधा बहिष्कारको सङ्घर्ष प्रारम्भ भयो । मागपत्रमा सात दिनको अल्टिमेटम दिइएको थियो । एक दिन दुई दिन हुँदाहुँदा छ दिन बित्यो । सरकारले के सुन्न्यो । छैटौं दिनको रातदेखि गणेशमानको हृदयको धड्कन बढ्न थाल्यो । नानाभाँतिका कुराहरू खेलिरहन्थे । साँच्चकै राणाहरूले मर्नै छाडिदिने हुन् कि क्या हो ? भन्ने कुगा यदाकदा लाग्यो रे । अनिश्चित भविष्यको कहालीलाग्दो कल्पनाले निद्रादेवीलाई छेउसम्म पनि आउन नदिएको वेला कोठाको अर्को कुनामा रहेका महाकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ सुन्नुभएको तिरबाट ट्राकट्राक गरेको मधुर आवाज आइरहेको सुन्नुभएछ, गणेशमानजीले ! अनि उहाँले भन्नुभयो— ‘सिद्धिचरणजी ! सुन्नुभएको छैन ? कसरी सुन्नु ? निद्रा कसरी लाग्छ ? आज अन्तिम दिन भइसक्यो । सरकारले तपाईंको कुरा सुनेको छैन । तपाईं पनि असाध्यै जिद्दी हुनुहुन्छ, मलाई थाहा छ । त्यसैले अब भोलिदेखि तपाईं र मेरो भेट होला नहोला थाहा छैन, त्यसकारण समझना बिस्नास्वरूप एउटा कविता तपाईंका निर्मित लेखेको छु, सुनुहोस् है ।’ गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘त्यसवेला मेरो जुन अवस्था थियो, उहाँ (सिद्धिचरण) का कोमल र सहानुभूतिपूर्ण शब्दहरू चहराइरहेको घाउमा मलहम लगाइदिए जस्तै शीतल तथा आनन्ददायी लाग्यो मलाई । त्यो कविता चाँडै सुने उत्सुकता बढिरहेको थियो ममा । उहाँले कविता सुनाउनुभयो ।’

जिउनु होइन मर्न रोज्ञु,
जिउनु होइन मर्न रोज्ञु,
धर्म, गङ्गा, शुक्र, दशरथ
भेटन जाने मार्ग रोज्ञु
जिउनु होइन .....

चिर सनातन सत्यलाई
म अङ्गालो हाल्न जान्छु
प्रेम शीतल स्रोतमाथि

स्नान गर्ने योग दुङ्घु
जिउनु होइन .....

जन्म-जरा व्याधिहरूको
तीक्ष्ण दंसन साम्य पाञ्च
सानो कणु एउटा गएर
विश्व नूतन सृष्टि गर्छु
जिउनु होइन .....

मर्न होइन जिउनु रोज्घु
अमरता त्यो ओदन खोज्घु
देशको कालो पखाल्न
रक्तधार बगाइदिन्दु
जिउनु होइन .....

वस्तुतः सिद्धिचरणजीलाई लागेको रहेछ— राणाले चार जना शहीद जस्तै गणेशमानलाई पनि मार्ने भो । त्यसैले कविता बनाएर अन्तिम बिदाइ गर्ने सोचेका रहेछन् । सिद्धिचरण जस्ता महाकविद्वारा रचित कविता सुन्दर र मर्मस्पर्शी हुनु अस्वाभाविक होइन । अस्वाभाविक त त्यो सिलोटमा लेखिएको सिद्धिचरणजीको त्यो छ स्टान्जा (अनुच्छेद) को कवितालाई दुई-तीन पटक दोहच्याई तेहच्याई पढेको आधारमा आज पाँच दशकपछि कण्ठाग्र भन्न सक्नु गणेशमानजीको स्मरणशक्तिको चामत्कारिक क्षमता देखदा हामी अचमित भइराखेका थियों । उता गणेशमानजी चाहिँ भन्दै हुनुहुन्छ— ‘त्यो कविताको दुई स्टान्जा अरू पनि थिए तर अहिले मैले बिर्सेछु ।’ जति संभन्नु भयो त्यो पत्याउन नसकिने कुरा हो ।

जेलभित्रको वस्तुस्थिति श्री ३ मा जाहेर गर्नुपूर्व सरकारको तर्फबाट निरीक्षणका लागि कर्णेल इन्ड्रबहादुरलाई पठाइएको रहेछ । उनी सबैको कोठा निरीक्षण गर्ने क्रममा गणेशमानजीको कोठामा पनि पुगेछन् । भित्र पसरे उनले गणेशमानजीलाई भनेछन्— ‘हेर नानी ! तिमीहरूलाई यहाँ चरित्र सुधारका निमित्त राखिएको हो । यहाँ पनि नचाहिंदो काम गर्दै हिंड्छौ ?’ गणेशमानको

कन्सरीको रौं ठाडो भइहाल्यो । उहाँले तुरुन्त भन्नुभयो— ‘तपाईं को हुनुहुन्छ ?’ उनले भने— ‘म कर्णेल इन्द्रबहादुर हुँ ।’ गणेशमानजीले ठाडै फर्काउनुभयो— ‘त्यसो भए तपाईलाई जर्नेल हुने इच्छा होला होइन ? तपाईंले पो आफ्नो चरित्र सुधार्नुपर्छ । हामीलाई केही बन्नु छैन, त्यसकारण चरित्र पनि सुधार्नु जरुरी छैन । देशको परिस्थितिका प्रति असन्तोष भएर त्यसलाई सुधार्न खोज्दा हामी जेल पत्त्यौं र यहाँ बसेका छौं । हामीले आफ्नो चरित्र सुधारेर कसैलाई देखाउनु केही खाँचो छैन ।’

दुई वर्षअघि कालीबहादुर गणमा बन्दी अवस्थामा बयान दिनुपर्दा आफ्नो खुट्टा थरथर काँपेको र आज दुई वर्षपछि त्यही सरकारको प्रतिनिधि कर्णेल इन्द्रबहादुरलाई नूर गिराएर फर्काएको अवस्था स्वयं गणेशमानलाई नै अचम्म लागिरहेको थियो । त्यो बदलाव देख्ने जोकोहीले पनि भन्न सक्थ्यो— गणेशमानलाई जेलभित्रको साधनाले परिपक्व र परिष्कृत बनाइसकेको रहेछ । ज्वरो आएको व्यक्तिको तापक्रम थर्मामिटरले मापन गरेझैं राजनीतिमा यस्तै घटनाहरूले व्यक्तिको व्यक्तित्व तौलिने गरिन्छ । जेल परिसकेपछि सरकारका विरुद्ध गणेशमानले आमने सामने भएर गरेको यो पहिलो विद्रोह थियो ।

एकैछिनपछि कर्णेल इन्द्रबहादुर पुनः गोलघरतिर आएर जेल कर्मचारीसँग सल्लाह गरेझैं भन्दै थिए— ‘खोइ, पर्खालि कता सार्ने ?’ यो संवाद सुनेका गणेशमान पुनः बाहिर निस्किए र आफै अगाडि सरेर भने— ‘आउनुहोस् म देखाउँछु । यी हेर्नुहोस्, पश्चिमपट्टि हटाउने ठाउँ छ, दक्षिण र पूर्व तीनतिर हटाउने ठाउँ छ, केवल एकातिर छैन । तीनतिर फराकिलो पार्न किन सकिन्न ?’ गणेशमानको तर्कसँग कर्णेल कर्निभन्स भएर गएका जस्तो देखिन्थ्यो ।

भरे जुद्धशमशेरलाई जाहेर गर्ने ऋममा कर्णेल इन्द्रबहादुर र जेलरले भनेछन्— ‘सरकार ! त्यो गणेशमानले अन्य कैदीहरूलाई उचालेर आफै नेतृत्वमा हडताल गराएको रहेछ, पर्खालि केही पर हटाएर बनाउनका लागि । अहिले भएकै ठाउँमा अलो बनायो भने उनीहरूलाई घाम र हावा छेकिन्छ भनी किचलो गरेका छन् ।’ सबै कुरा सुनिसकेपछि जुद्धशमशेर केही छिन

मौन रहे, पछि भने— ‘हेर मानिसलाई धेरै दुःख दिन हुन् । त्यसकारण ए, इन्द्रबहादुर ! ताँ जा, गएर हेरेर बढाउने ठाउँ छ भने बढाइदे ।’ महाराजको हुकुमपछि पर्खालिको ठाउँ सारी हुने भयो । गणेशमानको पहिलो राजनीतिक विजय थियो त्यो ।

यसरी पर्खाल काण्डको सुखद अन्त्य भयो । गणेशमानले आमरण अनशन बस्नु पनि परेन । साँच्चै भन्नुपर्दा गणेशमान सिंहको यो पहिलो सत्याग्रह थियो जसमा उहाँ खरो उत्रिनुभयो । अब त जेलभित्रका सबैले ‘लोहा’ मान्न थालिहाले नि ! पर्खालकाण्डमाथिको विजयले गणेशमानको उत्साह हवातै बढाइदिएको थियो । पर्खाल छ फीट पर सारेर बनाउने भने निर्णयले एकातर्फ २४ फीट अग्लो जेलको बाहिरी पर्खालको दूरी गणेशमानका निर्मित छ फीट घटेको थियो भने अर्कोतर्फ यो सङ्घर्षमाथिको सफलताले उहाँको उत्साहलाई द्विगुनित बनाइदिएको थियो ।

अब गणेशमान एकलव्य भावले २४ फीट अग्लो पर्खाल नाघ्ने अभ्यासमा मात्र केन्द्रित हुने अठोट गरे ।

अन्ततः गणेशमान भागिछोडे

राणाको जेलमा बन्दीको रूपमा प्रवेश गरेको पहिलो दिनमै गणेशमानले सङ्कल्प गरेका थिए— ‘चाहे जतिसुकै दुःख र कष्ट सहन गर्न किन नपरोस् म यो जेल तोडेर एक दिन भाग्नेछु ।’ अन्ततः दिव्य चार वर्षपछि गणेशमानले राणाको सुरक्षा व्यवस्थालाई चुनौती दिई भद्रगोल जेलका अग्लाअग्ला पर्खालहरू नाघेर भागिछोडे । यो उहाँको वीरता देख्ने, सुन्ने र उहाँका रोमाञ्चक कथा पढ्ने जोकोहीले पनि बी.पी. कोइरालाले भनेझैं भनेछन्—‘एक समर्पित क्रान्तिकारीलाई जेलको पर्खालिले, सेनाको घेराले र जन्मकैदको यातनाले गाल्न सक्तैन । उल्टो त्यस्तो सजायले प्रतिरोधको ताकत बढाउँछ ।’ गणेशमान त्यस्तै वीर क्रान्तिकारी थिए ।

तिनताका भद्रगोल जेलमा एकै प्रकारको सजाय भोगिरहेका प्रजापरिषद्का ३२ जना नेता तथा कार्यकर्ताहरू मध्ये अधिकांशले गणेशमानजीको भाने योजनालाई समर्थनको त कुरै छैन उल्टै उनीहरू निरुत्साहित पार्न मौका

खोजिरहन्थे । केहीले सहयोग गर्छौं भनेका त थिए तर ऐनमौकामा धोका दिई भने— ‘हामी त गान्धीवादी मान्छे । तपाईंको जस्तो विद्रोहलाई साथ दिनु हाम्रो सिद्धान्तविपरीतको कुरा हुन्छ, त्यसकारण सहयोग गर्न सकिएन ।’ वास्तवमा उनीहरू गान्धीवादी होइनन्, उनीहरू काँतरवादी वा डरपोक थिए । गान्धीले निःशस्त्र विद्रोहलाई सहयोग नगर्नु भनेर कतै भनेका छन् र ? यस्ता साथीहरूले गणेशमानजीलाई निरुत्साहित पारेका मात्र होइन धोका नै दिएका थिए भने हुन्छ ।

अर्का एकथरी साथीहरू थिए जसले अघि नै भनिदिए— ‘हामी तपाईंको अभियानलाई सहयोग गर्न सक्तैनौं !’ जस्तो ध्रुव दवाडीले । उनले मद्दत गर्न त र सकेनन् तर गणेशमानलाई त्यस अभियानका निमित्त समय हेर्न एक थान घडी नभई भएको थिएन । उनले आफ्नो नाडीबाट घडी खोलेर गणेशमानलाई दिएर सद्भाव देखाए । दुई-चार जना अरू साथीहरूको सद्भाव त थियो तर भौतिक सहयोग कुनै रहेन ।

खासमा गणेशमानजीलाई भाग्न सार्थक सहयोग गर्नेहरू दुई जना मात्र हुनुहुन्थ्यो । पहिलो चन्द्रमान कम्पाउन्डर र दोस्रो चाहिं हुनुहुन्थ्यो— पूर्णबहादुर एम.ए. । उहाँहरूको सहयोग सानो भए तापनि ती अत्यन्त महत्त्वपूर्ण थिए । यिनले ऐनमौकामा सहयोग गरेका त हुन् तर लामो समयदेखिको सहयोग थिएन । कम्पाउन्डर साहेबसँग भएको एक दिनको संवादपछि उहाँ सहयोग गर्न तयार हुनुभयो र पूर्णबहादुर एम.ए. चाहिं अनायासै भगवान्‌ले आफ्नो दूत पठाएँन्नै त्यो चूक घोषिए जस्तो निष्ठ अन्धकारमा दिग्म्बर रूपमा उत्पन्न भए, मद्दत गरे र काम सकिएपछि अलप भए । कस्तो आश्चर्य ! त्यसैले उहाँहरूको विषयमा सम्मानस्वरूप दुई शब्दहरू पोखिहालौं ।

कम्पाउन्डर चन्द्रमानसँग गणेशमानजीको सम्बन्ध पुरानै हो । दुवैले दुवै जनालाई राम्रोसँग चिनेका । जेल परेपछि सरकारको खिलाफ जेलभित्र पटकपटक कुनै न कुनै विरोधका कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहने गणेशमानको स्वभाव उनलाई पटकै मन परेको थिएन । त्यसकारण जेल तोडेर भाग्ने गणेशमानको प्रस्ताव उनले स्वीकार्ने प्रश्नै थिएन । तर गणेशमान जेलबाट

भाग्ने उद्योगमा लागिरहेका छन् भन्ने उनलाई जानकारीचाहिं थियो । एक दिन घाम तापिरहेको वेला गणेशमानजीको नजीकै आएर चन्द्रमानले सोधेछन्— ‘आजकल तपाईंले पनि भाग्ने प्रयास छाइनुभयो जस्तो छ, कसो ?’

‘तपाईंलाई त्यसको के वास्ता ? आफू नजाने गाउँको बाटो किन सोध्नु ? तपाईंहरू पनि जाने भएको भए त्यो बाटो सोध्नुको प्रयोजन हुन्थ्यो ।’ गणेशमानले उहाँलाई जवाफ फर्काउनुभयो ।

‘त्यसो त हो ।’ सझिक्षित उत्तर दिएर कम्पाउन्डर साहेब चूप लाग्नुभयो ।

गणेशमानजी भनुहुन्छ— ‘मलाई चन्द्रमान कम्पाउन्डरको दृष्टिकोण र व्यवहार चित बुझेको थिएन । तैपनि म केही नबोली बसेको थिएँ । ऐले प्रसङ्ग चलेकाले मैले भनें— अरूको कुरा त त्यस्तै हो, म त तपाईंलाई देखेर छक्क पर्छु । हेर्नुहोस् कम्पाउन्डर साहेब, तपाईं पनि धर्मभक्त जस्तै पढे-लेखेको मानिस भएको भए, ऊबेलैमा तपाईंलाई राणाले झुन्डचाउने थिए । पढे-लेखेको नभएर मात्रै राणाहरूले तपाईंको ज्यान नलिएका हुन् । नत्र तपाईंलाई कुनै हालतमा बाँकी राख्ने थिएनन् । मलाई तपाईंको मूर्खता देखेर छक्क लाग्छ । तपाईंले कम साहसिलो काम गर्नुभएको थियो ? राजासँग प्रजापरिषद्को सम्पर्क गराइदिने र खबर ओहोरदोहर गर्ने दूतका रूपमा तपाईंले काम गर्नुभएको थियो । त्यत्रो जोखिमपूर्ण काम गर्नेले अहिले जुद्धशमशेरको चाकरी गर्ने ? के, छुट्न पाउँला भन्ठानेको ? ई, पाउनुहुन्छ !’ मैले उहाँलाई लोप्पा ख्वाएँ । उहाँ आज्ञाकारी छात्रले जस्तै मेरो कुरा सुनिरहनुभएको थियो । मैले थप भनें— ‘हेर्नोस्, तपाईंले छुट्ने सपना देख्नुभएको होला, बाँचुन्जेल तपाईंलाई जेलमा सडाएन भने मलाई भनुहोला ! तपाईंले त्यत्रो काम गर्नुभयो, वास्तवमा धर्मभक्तले भन्दा तपाईंले कम काम गर्नुभएको होइन, त्यत्रो काम गर्ने मान्छको ऐले यो चाला ?’

‘मैले के गर्ने त ?’ रुचे स्वरमा उहाँले सोध्नुभयो ।

‘अरू केही हैन, मलाई भाग्न मद्दत गर्नुस्, म भागेपछि सक्नुहुन्छ भने तपाईं पनि आउनोस्, सक्नुहुन्न भने यहीं बस्नोस् !’

‘तपाईं भागेपछि के गर्नुहुन्छ नि !’ उहाँले सोधनुभयो । बाहिर गएर म पार्टी सझाठन गर्दूँ । पार्टी सझाठन गरेपछि त्रान्ति गर्दूँ र तपाईंहरूलाई छुटाउन आउँछु ।

चन्द्रमान कम्पाउन्डर मेरो कुराबाट प्रभावित हुनुभएछ, उहाँले सोधनुभयो—
‘मैले के गर्नुपन्यो त ?’

‘म पर्खालिमाथि उक्लिएपछि डोरी र अड्कुशे समाउन दिने, तपाईंले गर्नुपर्ने काम त्याति हो’ मैले भने ।

‘त्याति त म गरिहाल्छु नि !’ चन्द्रमानजीले भन्नुभयो ।

उहाँ साँच्चै नै छुट्ने भ्रममा हुनुहुँदो रहेछ, मैले त्याति सम्झाएपछि उहाँ झल्याँस्स बिउँझनुभयो । उहाँको सबैभन्दा ठूलो गुण के थियो भने आफूलाई चित बुझ्यो भने उहाँ जे गर्न पनि तयार हुनुहुन्थ्यो । मलाई सधाउन पनि उहाँ राजी हुनुभयो ।

यसरी चन्द्रमान कम्पाउन्डरको सहयोग प्राप्त हुने भएपछि मेरो उत्साह द्विगुणित हुनु स्वाभाविकै थियो । मलाई अब केवल औंसीको तिथि छिटो आओस् भन्ने प्रतीक्षा थियो ।

तत्पश्चात् औंसीको मध्यरातमा कम्पाउन्डर साहेब आए गणेशमानको कोठामा । नियोजित कार्यक्रम अनुसार पर्खाल चढ्ने सर्दाम बोके गणेशमानले । अनि यी दुवै कर्मवीर अधि बढे कर्मक्षेत्रपर्फ । अनुकूल समय देखेबितिकै गणेशमानले ३६ हाते पटुका समाउन कम्पाउन्डर साहेबलाई दिए र आफूचाहिं १२ फीटे पर्खाल चढ्ने अभ्यासमा जुटिहाले । पर्खाल चाढिसकेपछि पटुका ताने र अर्को २४ फीटे पर्खालमा अड्कुशे फ्याँक्ने अभ्यासको थालनी के गई थिए, तलबाट कम्पाउन्डर चन्द्रमान भन्छन् नेवारी भाषामा— ‘थं यात म्वाल’ अर्थात् आजलाई भैगो भोलिपर्सि फेरि कोशिस गर्नुहोला नि ! गणेशमानजीले माथिबाट नेवारीमै उत्तर दिनुभयो— ‘थं या त हि वल या खिव वल’ अर्थात् ‘आज वार कि पार’ गरेरै छोइछु । यो प्वाइन्ट (point) मा आइपुदा शायद कम्पाउन्डर साहेबलाई ‘डर’ पैदा भएछ, क्यार त्यसकारण भोलिपर्सि गरौला भन्नुभयो । जो अस्वाभाविक कुरा पनि थिएन । यो मानवीय स्वभाव नै हो ।

गणेशमानजीको दृढता देखेपछि चन्द्रमानजीले पनि कोशिश गरेरै १२ फीटे पर्खाल पार गरिसक्नुभएको रहेछ । २४ फीटे पर्खाल पनि चढ्ने प्रयत्न गर्नुभएको थियो तर, भद्रा शरीरका कारण सफल हुन सक्नुभएन । चन्द्रमान कम्पाउन्डरको इमानदारी अर्को के देखिन्छ भने, माथि पुगिसकेका गणेशमानलाई अडकाएर आफूलाई तानिदियोस् भन्ने स्वार्थीपन नदेखाई उल्टै गणेशमानलाई हप्काउँदै भन्दै छन्— ‘म जे गरौंला गरौंला, तपाईंचाहिं भागिहाल्नोस् ।’ कत्रो महानता ? कत्रो मित्रता ! धन्य रहेछौ, सलाम छ तिमीलाई !

अर्का देवदूत पूर्णबहादुर एम.ए.

छ फीटे पर्खाल पार गरेर १२ फीटे पर्खालसँग सझ्द्धरत गणेशमान र कम्पाउन्डर साहेब अनायास झासझाग भए । चूक घोप्टिएको जस्तो त्यो अङ्ध्यारो रातमा दुई-चार हात पर आफ्नै सामुन्ने एउटा अल्लो दिगम्बर कडकाल ठिङ्ग उभिरहेको देखे उनीहरूले । दुवै जनाले आफ्नो सास समेत रोकेर त्यस कडकालमाथि एकोहोरो टोलाइरहे ! उनीहरूलाई निश्चित प्रायः भइसकेको थियो कि त्यो कडकाल सुरक्षाकर्मी नै हो भन्ने । तर, एकैछिनको निस्तब्धतापछि त्यो कडकालले भन्यो— ‘तपाईंहरूलाई म के सहयोग गरौं ? स्वर सुन्नेबित्तिकै थाहा पाइहाले कि ती व्यक्ति न त सुरक्षाकर्मी थिए न त भूत नै । उनी त रहेछन् आफ्नै मित्र पूर्णबहादुर एम.ए. ! देवदूतका रूपमा देवताले नै पठाएको जस्तो ! अब क्षणभर पनि विलम्ब नगरी उनले भने आउनुहोस्, ममाथि चदनुहोस् र १२ फीटे पर्खाल उक्लिनुहोस् ! पूर्णबहादुर एम.ए.जी आफै ६ फीटभन्दा अल्लो हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले गणेशमानजी पूर्णबहादुरजीमाथि चदनुभयो र सजिलोसँग १२ फीटे पर्खालमाथि उक्लिनुभयो । अब अर्को २४ फीटे पर्खालमा आफ्नो अडकुशो अडकाउने यत्नमा लागिहाल्नुपरेकाले पूर्णबहादुरजीप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्न पनि बिर्सनुभएछ । जे होस्, पूर्णबहादुर एम.ए.ले त्यो सझकटको क्षणमा स्वच्छाले जुन मद्दत पुऱ्याए, त्यो कसैले सितिमिति हिम्मत गर्ने कुरै थिएन । त्यसकारण पूर्णबहादुरजीको नामको अगाडि यो लेखमा देवदूत भनी जुन विशेषण जोडिएको छ, त्यसलाई किमार्थ अनुचित मान्न हुन्न । उनको त्यही मद्दतले एउटा क्रान्तिकारीले डिक्टेटरका विरुद्ध आफूलाई मुक्त मात्र पारेन, वरन रैती जस्तै जिन्दगी बिताइरहेका नेपालीलाई सम्मानित नागरिक

बनाउन आफू प्रयुक्त भयो । यस अर्थमा पूर्णबहादुर एम.ए. प्रति सम्पूर्ण नेपाली कृतज्ञ हुनैपर्छ । उनलाई हाम्रो पनि नमन !

अब रह्यो, कुरा गणेशमानजीको ! माथि धेरै ठाउँमा भनिसकियो कि गणेशमानजीले अरू सबैथोक गर्दागर्दै पनि चार वर्ष लामो त्यो कारागारको बन्दी जीवनमा सम्भवतः एक दिन मात्र पनि त्यसै खेर फाल्नुभएन होला, जेलबाट भाग्ने यत्न नगरीकन । उहाँको चारवर्षे जेलजीवनमा भाग्नकै निमित्त उहाँलाई सार्थक सहयोग गर्नेहरूमध्ये कम्पाउन्डर चन्द्रमान र पूर्णबहादुर एम.ए. बाहेक अर्को कोही थियो भने त्यो थियो— गणेशमान सिंह !

तीन तहका पर्खालहरू ६ फीटे, १२ फीटे र २४ फीटे पर्खाल नाघिसकेपछि बल्ल बाहिर पुग्न सकिन्थ्यो । फेरि यी तीनवटै पर्खाल १२-१२ फीटको फासलामा थिए । अन्तिम २४ फीटे पर्खालमाथि नाइङ्गो तारमा करेन्ट छोडेको थियो ।

यी सबैको सुरक्षार्थ प्रहरीहरू तैनाथ रहन्थे । एउटा प्रहरी निदायो भने त्यसलाई जगाउने जिम्मेवारी अर्को प्रहरीलाई दिएको हुन्थ्यो । भनाइको मतलब झिंगा पनि भन्किन नसक्ने गरी प्रत्येक पोष्टमा प्रहरी तैनाथ हुन्थे ।

फेरि सयौं कैदी बसेको झ्यालखाना भएको हुँदा रातभर कोही न कोही दिसापिसाब गर्न हिँडिरहेकै हुन्थे । तिनले पनि चाल पाए भने गणेशमानको योजना असफल हुन सक्थ्यो । यस्ति विधि सम्बन्धित र सरोकारवालालाई चकमा दिएर भानु छ— कसरी ? गणेशमानजीलाई ४ वर्ष लागेको त्यसैले हो ।

आफूलाई राखिएको गोलघरबाट जेलको बाहिरी पर्खाल २४ फीट पर थियो । फेरि अन्तिम पर्खालिको उचाइ पनि २४ फीटकै थियो । यहाँसम्म पुग्ने जुक्ति उहाँले लगाउनुभयो । जेलमा छ-छ महीनामा दिइने गरिएका नौहाते पटुका चारवटा मागझेल गरेर जम्मा गर्नुभयो । दुई-दुई हातमा गाँठो बनाउनुभयो । आफै शरीरमा ठोकिएका नेलमा रहेको ठाडो ढन्डीलाई अझ कुशे बनाउनुभयो । र सुरक्षाकर्मीको आँखा छलेर त्यो अझ्कुशेलाई पटुकामा बाँधेर चौबीसफीटे पर्खालमा फ्याँक्ने अभ्यास निरन्तर गरिरहनुभयो । कहिल्यै सफलता हातलागी भएको थिएन । बरु कति पटक त पक्राउ परिहालिएला कि जस्तो भइसकेको थियो ।

जेलभित्रका सुरक्षा दस्तासँगको चुनौती त रहने नै भयो । अरू सामान्य कैदीहरूलाई कसरी रातविरात बाहिर निस्कनबाट रोक्ने ? यो उहाँको निमित्त अर्को चुनौती थियो । यसको तोड उहाँले निकाल्नुभयो— एउटा सफल अधिनय गरेर । एकाबिहानै उहाँले आफ्नो कपडामा हिलैहिलो छ्यापेर कराउँदै भन्नुभयो— ‘मलाई आज राति त्यो चर्पीमा भूतले पछार्नु पछाच्यो । बडो मुश्किलले ज्यान बचाएँ । ए साथी हो ! रात परेपछि त्यता नजानोस् है ।’ अब त सबैको दुर्दुहाई भइहाल्यो ! भन्न थाले यस्तो महसुर गणेशमानलाई त नछोड्ने भूतले हामीलाई के छोड्ला ? प्रहरी पनि यसै गरी भयभीत भए र त्यतातर्फ जानै छोडे । गणेशमानलाई हाइसन्चो भइहाल्यो ।

जहाँबाट गणेशमानले भाग्ने निधो गरेका थिए, त्यो ठाउँको पर्खाललाई प्रशासनले छ फीटबाट १२ फीटको बनाउने वेलामा नै आफूलाई उभिन मिल्ने गरी डकमीलाई मिलाएर टुप्पोचाहिं माछाको ढाडको सट्टा च्याप्टो बनाउन लगाएका थिए ।

जुन ठाउँबाट भाग्ने उनको योजना थियो त्यस स्थान नजीकैको पोष्टमा एउटा दमको रोगी प्रहरी डिउटीमा बस्थ्यो । त्यो बिचरा एक पटक खोकदा कम्तीमा पनि चार-पाँच मिनेट इन्तु न चिन्तु हुन्थ्यो । त्यही चार-पाँच मिनेटभित्र आफ्नो ‘काम तमाम’ गर्नु थियो, गणेशमानलाई । अर्थात् अपरेशनको समय मात्र चार-पाँच मिनेट ।

फेरि भाग्ने अभ्यास औंसीको दुई-तीन दिनअघि वा पछिभन्दा धेरै गर्नै सकिदैनथ्यो । त्यसैले अँधेरी रातमै फत्ते गर्न सकिएन भने, अर्को औंसीसम्म कुर्नैपर्थ्यो । यस हिसाबले हेर्दा त्यो चार वर्षमा कम्तीमा पनि १०० देखि २०० पटक गणेशमानजीले यो औंसीको रातमा अझ्कुशे फ्याँक्ने अभ्यास गर्नुभएको हुनुपर्छ ।

अन्ततः गणेशमान नामधारी यी वीर, यी क्रान्तिकारीले राणाशासनका यावत् सुरक्षा व्यवस्थालाई चुनौती दिदै संवत् २००१ सालको माघको औंसीको रात्रिमा सारा दुनियाँलाई आफ्नो शौर्य र पराक्रमको प्रदर्शन गर्दै निरझ्कुश राणातन्त्रको जेल तोडेर भागिछोडे ।

चार वर्षअघि संवत् १९९७ सालमा यही भद्रगोल जेलमा बन्दीको रूपमा प्रवेश गर्दा गणेशमान सिंह फगत एउटा सपाट व्यक्ति, जसले न त समाजको समस्यासँग आत्मसात् गर्न सकेको थियो न त राजनीति बुझेको नै ! परोपकार र नैतिकता कुन चरीको नाम हो, उनलाई अत्तोपत्तो थिएन । तर, त्यही व्यक्ति चार वर्षपछि जब यही जेलबाट उीकयो त्यस वेला उमेर सानै भए पनि एक परिपक्व व्यक्ति, एक जिम्मेवार क्रान्तिकारी र एक राजनेताको रूपमा निस्किएका थिए, नेपाली मात्रलाई सुन्दर भविष्यतफ डोन्याउने लक्ष्यका साथ । योभन्दा ठूलो साधना अर्को के नै हुन सक्छ र ?

**

गणेशमानका चार महान्

(भक्तपुर दरवार स्क्वायरबाट करीब एक-सवा कि.मी. पूर्वपट्ठि 'दत्तात्रेय' को एउटा भव्य प्राचीन मन्दिर भेटिन्छ। 'दत्तात्रेय' को अर्थ हो— तीन भगवान्को एक रूप। अर्थात् ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको मिलित स्वरूप हुन्— 'दत्तात्रेय' ! ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको मिलित स्वरूप 'दत्तात्रेय' हुन् भनिसकेपछि उनको भगवत्ता र पराक्रमको कसले वर्णन गर्नु ? त्यस्ता भगवान् दत्तात्रेयले समेत २४ जनालाई आफ्नो गुरु मानेका छन्। अरूलाई त गुरु माने-माने; यहाँसम्म कि लता, वृक्ष, पक्षी र कुमालकोटी सुद्धलाई पनि उनले आफ्नो गुरु मानेका छन्। भनाइको मतलब एउटा न एउटा गुण नभएको जीव वा पदार्थ दुनियाँमा छैंदै छैन भनिएको हो। त्यसैले सबै जीव वा पदार्थबाट केही न केही सिक्ख सकिन्छ। भगवान् दत्तात्रेयले जसजसबाट शिक्षा प्राप्त गरे, तिनलाई गुरु मानेभैं नेपालको राजनीतिक इतिहासमा त्याग, बलिदान, करुणा, सिद्धान्त र निष्ठाका प्रतीक मानिएका लौहपुरुष गणेशमान सिंहले पनि आफ्ना चार अग्रजलाई महान् मानेका छन्।

गणेशमानजी पहिलो पटक पक्काउ हुनुपूर्व एउटा 'सम्भ्रान्त परिवारको मातिएको छोरो' भन्दा बढी केही हुनुहुन्थेन। त्यस

वेलासम्म उहाँ एउटा हुलियाहरूको नाइके, हुल्लडबाज, गुण्डाको सरदार र ऐयास मात्र न हुनुहुन्थ्यो । त्यस्तो व्यक्ति जेलभित्र गएपछि निरन्तर साधना गर्दागर्दा अन्ततः हामीहरू जस्ता लेखकले समेत उहाँलाई ‘महापुरुष’ भनेर लेख्न थाल्यौं । यो त वाल्मीकि ऋषिको जस्तो इतिहास भएन र ? वाल्मीकि ऋषिको पुरानो नाम थियो, रत्नाकर डाँकु ! उनी खुझखार पेशेवर डाँका थिए । उनी यतिसम्म पतित थिए कि ‘राम’ शब्द समेत उच्चारण गर्न सक्दैनथे । ‘मरा’ उच्चारण गर्थे तर ‘राम’ भन्न सक्तैनथे । संयोगको कुरा उनी एक पटक एउटा सन्तको सम्पर्कमा पुगेछन् । सन्तले ‘राम’ को जप निरन्तर गर्नु भनेछन् । रत्नाकरले भने— मैले सधैं मानिसलाई मार्ने बाहेक केही गरिनँ त्यसैले ‘मरा’ बाहेक केही भन्न सकितनँ । सन्तले भने ठीक छ ‘मरा’ नै भन्दै रहन्, जहिलेसम्म म फर्किन्नँ । त्याति भनेर सन्त आफ्नो बाटो लागे । रत्नाकरले ‘मरामरा’ भन्दै रहे । उनको इमानदारी यति थियो कि उनले मनोयोगका साथ ‘मरामरा’ भनिरहे, कहिल्यै छोडेन् । रत्नाकर डाँकुको यही लगनशीलताकै कारण एक दिन उनी यस्ता ‘पहुँचाहुवा’ ऋषि बने कि भगवान् रामको प्राकठर्यपूर्व नै उनले ‘रामायण’ महाकाव्य लेखिसकेका थिए । हो, ठीक त्यसै गरी गणेशमानजीको जीवनमा पनि गङ्गालाल उदाएका छन्, पथप्रदर्शक अथवा प्रेरणादायी व्यक्तित्वको रूपमा । गणेशमानले पनि यावत् प्रतिकूलताका बावजूद गङ्गालालको वचनलाई आफ्नो मार्गनिर्देशक मन्त्र नै बनाउनुभयो । अन्ततः त्यही राडाइले उहाँलाई लौहपुरुष नै बनाइदियो ।

गणेशमानजी आफ्नो राजनीतिक जीवनमा मूलतः चार जनाबाट अत्यन्त प्रभावित हुनुभएको छ । ती सबैलाई उहाँ एक प्रकारले ‘महान्’ नै मान्नुहुन्थ्यो— दत्तात्रेयले आफ्ना २४ गुरुलाई मानेउँ ! गणेशमान सिंहले जसलाई महान् मान्नुभयो, तिनका गुणहरू के थिए र तिनले गणेशमानलाई कसरी प्रभाव पारे भन्ने कुरा खोतल्ने प्रयत्न गरिएको छ यहाँ ।)

गझ्गालाल र गणेशमान

कलकत्तामा पढ्ने बहानामा बस्ने ऋममा विस्तार विस्तार राजनीतिर तानिन थालेदेखि नै गणेशमानमा पनि नेपालमै गएर राजनीतिको माध्यमबाट केही गर्नुपर्छ भन्ने चिन्तन प्रारम्भ भएको त थियो तर त्यो चिन्तनले ठोस आकार ग्रहण गरिसकेको थिएन । यसैबीच नेपालमा केही उत्साहित युवाहरूले धार्मिक ग्रन्थहरूको कथा जनतालाई सुनाउने बहानामा राजनीतिक प्रचार गरिरहेका छन् भन्ने खबर भारतको राजधानी (अङ्ग्रेज काल) कलकत्ताको सहर, बजार, गल्ली हुँदै गणेशमानको कानसम्म पनि दस्तक दिन आइपुगेछ । यो समाचार सुनेपछि गणेशमानलाई लागेछ— ‘मैले गरौला भनेको काम त अर्को कसैले प्रारम्भ गरिसकेछ । रेस अर्कैले जित्न थाल्यो कि क्या हो ?’ गणेशमानको मनमा चीसो पस्यो । उहाँले आफ्नो मनलाई आफै सम्भाउँदै भन्नुभयो— ‘यस्तो महान् काम फिस्टेफास्टेले गरेर गरिन्छ ? ताँ आफैले बाहेक अर्कैले सक्ने कामै होइन त्यो । त्यसैले ताँ नजाउन्जेल नेपालमा केही हुनेवाला छैन ।’ पढाइ छोडेर नेपालमै राजनीति गर्न जाने मन उनले बनाएका त थिए, तर अनुकूलता मिलिरहेको थिएन । गझ्गालाल यति लोकप्रिय भइसकेका थिए— कलकत्ताको नेपाली समाजले पनि उनको प्रशंसा गर्दै भन्थे— ‘ओहो ! गझ्गालाल भन्ने त्यो केटोले सभामा क्या बोल्यो ! फेरि मान्छे पनि करि राप्रो । देखदा ओठ निचोर्दा दूध निस्केला जस्तो तर, बोल्न थालेपछि श्रोताको मनै हर्ने ।’ कलकत्ताका नेपाली सबैको गफको विषय नै गझ्गालाल हुन्थ्यो तिनताका । गझ्गालालको प्रशंसा गर्नेहरू उनले गरेको भन्दा बढी थपथाप गरेर वर्णन गर्थे । यो कुरा गणेशमानलाई पचिरहेको थिएन । गणेशमान भित्रभित्रै मुरमुसिनुहुन्थ्यो— ‘मैले कमाउनुपर्ने नाम यसले पो कमाउन थाल्यो ।’ हुँदाहुँदा गझ्गालाल यति लोकप्रिय हुन थाले कि मानिसहरू उनको प्रशंसामा भए-नभएका कुरा जोडेर उनलाई देवदूत नै बनाइदिन्थे । गझ्गालालको प्रशंसा सुन्दासुन्दा गणेशमानको कान पाक्न थाल्यो । ईर्ष्याको ज्वालामा उहाँ दनदनी जल्न थाल्नुभयो । त्यसैले गणेशमानले अठोट गर्नुभयो— नेपाल फर्क्ने र त्यहाँ गएर ती सबै तथाकथित नेताहरूलाई उछिने । हो यही उद्देश्य लिएर उहाँ नेपाल फर्किनुभयो । फर्किन त फर्किनुभयो, राजनीति कसरी प्रारम्भ गर्ने ? कसको सहयोग लिने ? फेरि गणेशमान पर्नुभयो सम्भ्रान्त

परिवारको सदस्य ! उहाँ स्वभावैले अहइकारी हुनुहुन्थ्यो । राजनीतिमा विनम्रता, विनयशीलता र सादगी चाहिन्छ । ती सबै कुरासँग उहाँको दुश्मनी थियो । उहाँको साथमा त अहइकार, ईर्ष्या र द्वेष थिए । आफू बाहेक अरू कसैको प्रशंसा सुन्नै सक्नुहुन्थेन । उहाँ मनले नेता बन्न त चाहनुहुन्थ्यो तर स्वभावचाहिँ थियो सामन्त जस्तो ! यस्ताले केको राजनीति गर्नु ? गणेशमान तिनताका राजनीति गर्ने बहानामा बरालिएर हिँडिरहनुहुन्थ्यो । एक दिन इन्द्रचोकको डबलीमा शुक्रराजजी र गझालालहरूको कार्यक्रम भइरहेको रहेछ । सयौं मात्र होइन हजारौं उत्साहित जनता उपस्थित थिए उक्त कार्यक्रममा । धार्मिक कथा सुनाउने बहानामा गझालालले राजनीतिक भाषण नै ठोकिदिए । गणेशमान सुनिरहनुभएको थियो । गझालालको वक्तृत्वकला, उनको निर्भीकता र उनको भावभङ्गिमाबाट गणेशमान पनि प्रभावित हुनुभएछ । उहाँले मनमनै भन्नुभएछ— ‘कलकत्ताका नेपालीहरूले गझालालको प्रशंसा गरेको त ठीकै रहेछ । यिनी प्रशंसायोग्य युवा नै रहेछन् ।’ गणेशमानको मनले त गझालालको प्रशंसा गरेको थियो । तर उहाँको अहइकारले आफू बाहेक अर्काको बढी प्रशंसा गर्न दिएन । उहाँले टोलाछिमेकका साथीसँगीहरूलाई भन्नुभयो— ‘बोल्न त बोले, तर त्यस्तो प्रशंसायोग्य त होइन । जनतासामुन्ने फुर्ती लगाउन बोलेका मात्र हुन् । केही दिनपछि हेर्नुहोला यिनले राणासँग माफी मानेछन् ।’

संयोगको कुरा ! एक दिन गणेशमानका मित्र हरिकृष्णले गणेशमानलाई भनेछन्— ‘ए गणेशमान ! भोलि साँझ मैले गझालाललाई खाना खान बोलाएको छु, तिमी पनि आउनू है ।’ गणेशमानले फन्किदै भन्नुभयो— ‘मलाई बोलाएकाले गझालाललाई पनि बोलाएको कि गझालाललाई बोलाएकाले मलाई बोलाएको ?’ हरिकृष्णले भने— ‘कति ढूलो हुन परेको, तँलाई ? यस्तो धेरै अहइकार र घमण्ड राम्रो हुँदैन है ।’ हरिकृष्णले अभिनय गर्दै भने— ‘ठीक छ, तिमीलाई बोलाएको हो, उनलाई पनि बोलाऊँ कि ?’ गणेशमानले भने— ‘ठीक छ मलाई आपत्ति छैन ।’ भित्रभित्रै गणेशमान प्रफुल्ल हुनुहुन्थ्यो गझालालसँग भेट र कुराकानी हुने भो भनेर । तर प्रकट रूपमा चाहिँ वास्ता नभएको अभिनय गरिरहनुभएको थियो ।

भोलिपल्ट पूर्वीनियोजित समय र स्थानमा भेट भयो । मित्र हरिकृष्ण श्रेष्ठले गणेशमान र गड्गालालको परिचय गराए । परिचय नयाँ भए तापनि गणेशमानले हार्दिकता देखाएनन् बरु उल्टै ठुङ्गे काम गरिरहे । गड्गालालजी बडो विनम्र र भद्र थिए भने गणेशमानचाहिं घमण्डी, अहड्कारी र दम्भी स्वभावका देखिन्थ्यो । उनको प्रत्येक प्रस्तुतिले घमण्डको धैटो छचाल्करहेको देखिन्थ्यो । उनको अहड्कारमा आफ्नो शारीरिक बल र धनको तुजुक त हुन्थ्यो नै साथै बाजेको पदको धाकधक्कु पनि नराम्रोसित प्रदर्शित हुन्थ्ये । उनको जस्तो व्यवहार गड्गालालले देखाएका भए त हात हालाहाल नै हुन्थ्यो होला । तर गड्गालाल परे साधु जस्ता निरीह प्राणी ! उनी गणेशमानसँग डराएका त थिएनन् तर उनको भद्र स्वभावले प्रतिकार गर्न अनुमति दिएन । गणेशमानजी अशोभनीय ढड्गाले नवपरिचित मित्रमाथि अनाहकमा बर्सिरहन्थे भने गड्गालाल चाहिं समय समयमा सटीक तर सभ्य उत्तर दिन्थे । गणेशमानले गड्गालालर्इ सस्तो लोकप्रियताका निर्मित भाषण गर्दै हिँड्ने ढोंगी भनी ताना कस्थे भने आफू चाहिं भाषण गरेर होइन काम गरेर जनतालाई देखाउने धक्कु लगाउँथे । यस्तो असहज माहोलका बीच मित्र मिलन कार्यक्रम सम्पन्न भयो । घर फर्क्के क्रममा हरिकृष्णजीले भने— ‘रात छिपिन लागिसक्यो, प्याफल जाने उनी, तिमी यट्खा ! सँगै गफ गर्दै जाऊ न हुन ?’ गणेशमानले कर्कश स्वरमा भने— ‘उहाँ मसँग जान चाहनुहुन्छ भने मेरो आपत्ति छैन ।’ गड्गालालजीले भन्नुभयो— ‘हुन्छ नि, सँगै जाओै न ।’ बाटोमा पनि गड्गालाललाई ठुँगिरहे गणेशमानले । आफ्नो तारिफ आफै गर्दै भने— ‘हेर्नुहोस् गड्गालालजी ! सस्तो लोकप्रियताका लागि भाषण गरेर केही हुँदैन । त्यसैले मैले भाषणसाधण गर्ने पटककै सोचेको छैन । मानिसहरूमा भाषण बुझ्ने चेतना आइसकेको छैन । मैले त्यो बुझेको छु । त्यसकारण भाषण दिएर नाम कमाउनेतिर मैले कहिल्यै सोचिन्न । म त मानिसहरूमा स्वाभिमान जगाउनेतिर लागेको छु । त्यसका निर्मित मैले सर्वप्रथम अवज्ञा सुरु गरें । अरूको कुरा छोडौं, श्री ३ महाराज जुद्धशमशेर हातीमा सवार भएर घुम्न आउँदा सारा मानिस जयजयकार गरेर आफूलाई धनुषाकारमा ढाल्थे तर म हात बाँधेर ठिड्गा उभिइरहन्थ्ये । जुद्धशमशेरले फर्किएर हेर्दा पनि म टसमस नगरी अटेर गरेर बस्थै । त्यसकारण म मानिसहरूमा स्वाभिमान जोगाउनुपर्छ भनेर त्यतापट्टि लागें । सस्तो लोकप्रियता कमाउनतिर

लागिनँ ।' गणेशमानजी अगाडि भनुहुन्छ— 'मेरो आत्मप्रशंसा, धाकधक्कु र उनीमाथि लगातार चोट अलि असह्य लागेर होला हनुमानढोका गद्दी बैठकनिर आइपुगेपछि गझगालालले भद्र तरीकाले भने— 'ठीक हो, तपाईंले बडो साहस र बहादुरीको काम गर्नुभयो । नगरेको म भन्दिनँ । तर तपाईं एक जनाले सलाम नगरेर के भयो, तपाईंको पिताजी, काका, बाजे त सलाम गरिहाल्नुहुन्छ ।' परिवारले गरेको सलामबारे गणेशमानले स्पष्ट पार्ने नियतले भने— 'उहाँहरू जागीरे भएकाले सलाम गर्नुभएको हो । उहाँहरूसँग मेरो के सम्बन्ध ? म व्यक्तिगत रूपमा यी सबै गर्दै छु ।' गझगालालजीले थप्नुभयो— 'तर तपाईं त त्यसको गौरव गर्नुहुन्छ, काजीको नाति ठानुहुन्छ आफूलाई । उनीहरूले सलाम गर्दैन् भन्दैमा उनीहरूसँग सम्बन्ध छैन भन्नु अलि अमिल्दो कुरा भयो, गणेशमानजी ।' गणेशमानजी भनुहुन्छ— 'गझगालालले कुरोको चुरो पक्रे कुरा गरेका थिए । म एकछिन के जवाफ दिने भनेर अलमलमा परेको थिएँ । मैले अहिलेसम्म घोचपेच र व्यझयवाणको जसरी प्रहार गरेको थिएँ यो त्यसैको उत्तर होला भने सोच्दैमा मलाई हल्का रीस उठिसकेको थियो । तर प्रकटमा केही भन्न भ्याएको थिइनँ ।'

(अब हामी जुन प्रसङ्गमा प्रवेश गर्दै छौं, त्यो प्रसङ्ग हो— गणेशमान सिंहलाई एकाएक हीराकाजीबाट विद्रोही राजनीतिक नेताको रूपमा रूपान्तरित गरिदिएको प्रसङ्ग । त्यसकारण यो महत्त्वपूर्ण विषय हो । देशको सबैभन्दा ठूला विद्रोही नेताको त्यस्तो महत्त्वपूर्ण प्रसङ्गलाई कुनै एउटा लेखकले मनगढन्ते व्याख्या गर्नुभन्दा जसको कथा हो उसैको पुस्तकबाट उद्धृत गरियो भने त्यो अझ बढी जीवन्त प्रसङ्ग हुन सक्ला भनेर गणेशमान सिंहको 'आत्मकथा' मेरो कथाका पानाहरूको खण्ड १ को पृष्ठ ३९ र ४० का १० हरफभित्रका ८९ शब्दहरू यहाँ जस्ताको तस्तै उतार गरिएको छ । तसर्थ पाठकहरूले यसको मनन गर्नुहुनेछ ।)

त्यसै वेला अलि पर बत्तीको मधुरो उज्यालोमा उभिएका दुई महिलाहरूलाई औल्याएर गझगालालले सोधे— 'त्यहाँ यसवेला उभिने ती दुई महिला को होलान् ?'

गणेशमानले भने— 'ए ती सडक बढार्नेहरू हुन्, कुस्तिनी या च्यामिनी होलान् ।'

गद्गालालले थये- ‘ल एकछिन कल्पना गर्नास्, ती दुइटी महिलालाई कुनै राणाले जबरजस्ती लग्यो भने, उसको पोइले त्यो राणालाई केही गर्न सक्छ ?’

गणेशमान भन्छन्- ‘मैले प्रश्नको गम्भीरतालाई आँक्डैनआँकी गुड्डी हाँकैं- ‘राणाको त के कुरा मैले लगो भने पनि उसको पोइले केही गर्न सक्तैन ।’

गद्गालालको अर्को प्रश्न आयो- ‘त्यसै गरी तपाईंका दिवीबहिनी वा श्रीमतीलाई राणाहरूले लगेका खण्डमा पनि तपाईंले के गर्न सक्नुहुन्छ ?’

गणेशमान भन्छन्- म नाजवाफ भएँ ।

शुरुमा त गद्गालाजीको कुरा सुन्दा कहीं यिनले अपमान गर्न खोजेका त होइनन् भने जस्तो लागेछ, गणेशमानजीलाई । त्यसैले राति छुट्ट्याने बेलासम्म पनि गद्गालाल प्रति गणेशमानले हार्दिकता देखाएनन् । एक किसिमको कर्कश र उपेक्षाभाव प्रकट गरे । उहाँ भन्नुहुन्छ- ‘गद्गालाल छुट्ट्याएर गएपछि म घरको बाटो लागें । बाटाभरि मन र मस्तिष्कमा आँधीबेहरी चलिरह्यो- गद्गालालले गरेको अपमानको बदला कसरी लिने ? मुखभरिको जवाफ के दिने ? घरमा पुगेर ओछ्यानमा पलिट्टा पनि छटपटी लागिरह्यो । मलाई कसैले अहिलेसम्म त्यसरी नाजवाफ पार्न सकेको थिएन । मन आँधीमा भट्किएको दुझ्गा जस्तै बहकिन थाल्यो । निद्रा पटककै आएन । ओल्लो र पल्लो कोल्टे फर्कियो कि इवास्स मनमा त्यही प्रश्न दोहोरिन्छ- ‘तिम्रा स्वास्ती, दिवीबहिनी कुनै राणाले लगेका खण्डमा तिमी के गर्न सक्छौं ?’

रात जतिजति छिपिदै जान्थ्यो रक्सीको नशा पनि उत्रिदै जान्थ्यो । हुन पनि मलाई अहिले पो आफ्नो निरीहता र असहायपनको बोध भयो- त्यस्तो अवस्था आयो भने म के गर्न सक्छु र ? हद से हद केही गरें भने राणाहरू चढेको मोटरमा लुकेर दुझ्गा हाने, त्यही न हो ! त्यो पनि दुझ्गा हान्न नपाई दौडेर गढी काट्न सक्नुपर्छ, सकेन भने त्यसको परिणाम के हुन्छ भनिरहनै पर्दैन । अन्यथा त्यो अत्याचारलाई चूपचाप सहनैपर्दछ । त्यस अर्थमा, गद्गालालले भनेको पनि साँचो हो । दिल र दिमाग अशान्त र चञ्चल भएको वेला न कुनै विचार स्थिर हुन्छ न त निद्रा नै आउँछ । मलाई पनि त्यस्तै भयो । न कुनै उत्तर सुइन सक्यो न म निदाउनै सकें ।

छटपटीमा रात छर्लझग भएपछि कुखुराको पहिलो डाँकमै उठेर घरबाट निकिलएँ, राजकुमार सिद्धार्थ दुःख निवारणको उत्तर खोज्न दरवार त्याग गरेर निकले जस्तै । फरक यत्ति थियो— सिद्धार्थको गृहत्याग विरक्तिको परिणाम थियो भने मेरो चाहिं विद्रोहको । म घरबाट निकलेर सरासर पुँगै गझगालालको ढोकामा । काठमाडौं क्लान्त, थकित भई मस्त निद्रामा संवेदनाशून्य भएर सुतिरहेको थियो । गझगालाल र उहाँका परिवारहरू पनि सुतिरहेकै थिए, कोही उठेका थिएनन् । रातको त्यो नीरवतालाई त्यस रात सम्भवतः मैले नै पहिले भझग गरै— ‘गझगालालजी !’

‘... ... ...’

‘गझगालालजी !’

‘... ... ...’

‘गझगालालजी !’

सबै जना गाढा निद्रामा रहेछन् । त्यसैले तीन-चारपल्ट बोलाएपछि मात्र बल्ल भित्रबाट आवाज आयो— ‘को हाँ ? यस्तो राति बोलाउने को ?’

सोधे व्यक्ति गझगालाल नै थिए, मैले स्वरले चिनें र भनें— ‘म गणेशमान, गझगालालजी !’

‘ए, गणेशमान दाइ !’ उनले बडो तत्परताका साथ उठेर बत्ती बाले र मलाई माथि बोलाए— ‘आउनोसु, माथि आउनोसु !’

म माथि गएपछि उनले श्रीमतीलाई माथि पठाए । म एउटा चकटीमा बसें । असमयमा आउने आगन्तुकका प्रति जस्तो आशर्च्यको भाव रहन्छ, उनको अनुहारमा पनि त्यो प्रस्त देखिन्थ्यो । तत्कालै उनले प्रकट पनि गरिहाले— ‘किन गणेशमानजी यसवेला ?’

तपाईंले जे भन्नुभयो, त्यो अकाट्य जस्तै लाग्यो मलाई ! मैले त्यसको जवाफ खोजें तर पाइनँ । तपाईंले भन्नुभए जस्तै च्यामिनी र कुस्तिनी मारै होइन मैरै स्वास्नी र दिदीबहिनी राणाहरूले लगे भने म केही गर्न सकितनँ । यस्तो हाम्रो हीन अवस्थाको बोध तपाईंले गराइदिनुभयो जसले मलाई रातभरि

निद्रा नै लागेन । त्यसैले तपाईंसँग सल्लाह गरूँ भनेर आएको । हामीले केवल हीन अवस्था छ भनेर मात्र त भएन नि ! त्यसबाट कसरी मुक्त हुने त्यो पनि त सोच्चुपच्चो । तसर्थ तपाईंसँग सल्लाह गरेर हुन सक्छ भने एउटा राजनीतिक पार्टी खोलूँ भनेर म आएको हुँ, गझगालालजी !

गझगालाल फिस्स हाँसे, त्यो हाँसोमा न प्रसन्नता थियो, न खिसीटिउरीको भाव नै । मेरो अति उत्साहप्रति व्यझ्यभन्दा उनलाई दया लागेको भान हुन्थ्यो— त्यो हाँसो हेर्दा ।

उनले भने— ‘हेर्नुहोस् गणेशमान दाइ, राजनीतिक पार्टी खोल्नु भनेको सडकमा नाइलो पसल थाप्नु जस्तो होइन, त्यति सजिलो छैन । राजनीतिक पार्टी खोल्न कत्रो सझाठन चाहिन्छ, कति मानिसको आवश्यकता पर्दछ, कत्रो झोतसाधन र हिमत चाहिन्छ । यो कुनै केही अधिकार नभएको मुलुकमा पार्टी खोल्न र चलाउन भन् गाहो हुन्छ । गुप्त तरीकाले सबै काम गर्नुपर्छ । खुलेआम काम गर्नुभन्दा गुप्त रूपमा काम गर्न सझाठनको अभ बढी खाँचो पर्छ । तपाईं हामीले सल्लाह गरेर ल एउटा पार्टी खोलौं भनेर पार्टी खोल्न्यौ र त्यसको एउटा नाउँ राखिदियौं भने पर्चा छर्दैमा पार्टी हुँदैन । त्यसको कुनै अर्थ पनि हुँदैन । तपाईंलाई त्यस्तो रहर छ भने प्रजापरिषद् खुलेको छ, त्यसका पर्चाहरू पनि निकिलरहेछन्, त्यसैको सदस्य किन नहुने ? हिंदुनुस् सदस्य बनौं ।’ यसरी हामीले प्रजापरिषद्मै जाने निर्णय गच्छौं । अनि म आफ्नो घर लागें । फर्कदा म काँडा निकालेर आएको जस्तै हल्का र चझ्गा थिएँ । मनमा द्विविधा र अनिश्चय थिएन, थियो भने केही गरिछाडने अठोट र सझकल्प थियो ।

आफ्नो अर्कै पार्टी खोल्ने सम्भावना नभएपछि प्रजापरिषद्मै जाने निश्चय त गरियो तर प्रजापरिषद् कहाँ छ ? यसको नेता को हो ? कसरी यसको सदस्यता लिने ? केही अत्तोपत्तो थिएन । तैपनि खोजेपछि देउता त पाइन्छ भने प्रजापरिषद् कसो नपाइएला भनेर गणेशमानजी र गझगालालले खोजतलास प्रारम्भ गरे । यो पार्टी खोज्ने काम शनिबारको दिन हप्तामा एक दिन मात्र हुन्थ्यो । बाँकी दिनहरूमा गझगालालजीले विद्यार्थीहरूलाई ट्युशन पढाएर आर्जन गरेको सीमित पैसाले उनको घर चलाउनुपर्थ्यो ।

यसै क्रममा एक पटक एउटा नियोजित संयोगले धर्मभक्तजीसँग गद्गालाल र गणेशमानको भेट र प्रजापरिषद् खोज्ने अभियानमा सहयात्रा भएछ । स्वयम्भूनाथको जद्गालको भ्रमणको त्यही सहयात्राले प्रजापरिषद् पनि भेटे र त्यस पार्टीको सदस्यता पनि लिए गद्गालालजी र गणेशमानजीले ! कुरा के रहेछ भने— धर्मभक्त स्वर्यं प्रजापरिषद्का फाउन्डर मेम्बर अर्थात् संस्थापक सदस्य रहेछन् । उनले यी दुई उत्साही युवाहरू गद्गालाल र गणेशमानको गतिविधि केही समयदेखि सूक्ष्म परीक्षण गरिरहेका रहेछन् । त्यो दिन उनीहरूको परीक्षणको अन्तिम दिन रहेछ । स्वयम्भूबाट बिजेश्वरी पुण्डा भमक्क साँझ परिसकेको थियो । त्यहीं पुगेपछि धर्मभक्तले घोषणा गरिदिए— ‘तिमीहरू परीक्षामा उत्तीर्ण भयौ । म तिमीहरूलाई यी भगवतीलाई साक्षी राखेर प्रजापरिषद्को सदस्यता प्रदान गर्छु ।’

राजकुमार सिद्धार्थलाई बृद्ध मानिस, रोगी व्यक्ति अनि मरेको मुर्दा देखेपछि वैराग्य आयो । त्यसैले शान्ति र दुःखको कारण पत्ता लगाउन दरवार छोडे । यही क्रममा उनी महात्मा भए र पछि भगवान् बुद्ध नै कहलिए । यहाँ गणेशमान सिंहको इतिहास पनि त्यस्तै छ । गद्गालालले उनको दिमागमा घुसाइदिएको एउटा वाक्य— ‘तिम्री श्रीमती, दिदीबहिनी र आफन्तलाई राणाले उठाएर लायो भने के गर्न सक्छौ ?’ एउटा सम्भान्त परिवारको पुलपुलिएको छोरालाई परिवर्तित गरी विद्रोही बनाइदियो । उनले जनतालाई निरङ्कुशताको जन्जीरबाट मुक्त नगराउन्जेल चैनको सास लिएनन् । अन्ततः तिनै विद्रोही नेतालाई जगतूले ‘लौहपुरुष’ भन्यो । तिनै ‘लौहपुरुष’ को नाम हो— गणेशमान सिंह ।

गणेशमान सिंहले शहीद गद्गालाललाई आफ्नो पुस्तकमा कतै पनि शब्दशः ‘गुरु’ भनी सम्बोधन गरेका छैनन् । तर गणेशमान सिंहले आफ्नो द दशक लामो राजनीतिक जीवनमा सयकडौं ठाउँमा व्यक्तिगत र सार्वजनिक रूपले भनेका छन्— ‘गद्गालाल र मैले प्रजापरिषद्को सदस्यता एकसाथ लिएको भए तापनि ममा राजनीतिक चेतनाको प्रकाशन उनले नै गराएका हुन् । उनलाई राणाको चड्गुलबाट उम्काउन सकिन्थ्यो । तर मैले नै आदर्शको कुरा गरेर पक्काउ पर्न प्रेरित गरे । मलाई सधैँ लाग्ने गरेको छ— त्यस्ता भला व्यक्तिलाई बाघको खोरमा धकेल्ने काम मैले नै गरे । राणाले उनलाई जुन

तहको यातना दियो त्यो पीडाको कल्पना गरेर म साहै मर्माहित भएको हु । बरु आफैले पीडा खाएको भए, मलाई त्यति सारो चोट लाने थिएन ।’ यही पश्चातापको भावले गणेशमानलाई अझबढी दृढ बनायो—गङ्गालालको वचन पुरा गर्न । आफ्नो पुस्तकमा उनले लेखेका छन्— ‘न्यूटनलाई स्याउ खसेको देखेर आश्चर्यपूर्ण कौतूहलता नजागेको र त्यो कौतूहलताले व्यावहारिक प्रयोग नपाएको भए शायद थ्योरी अफ ग्राभिटी (Theory of gravity) कै लागि पनि मानवसमाजले अझ धेरै समय खर्चिनुपर्यो होला र त्यो पत्ता लगाउने गौरव र श्रेय उनलाई प्राप्त हुने थिएन । मलाई पनि शायद गङ्गालालले त्यस दिन त्यसरी शब्दवाण प्रहार गरेर मेरो मिथ्या अभिमानको गर्व चूर नपारेको भए कालान्तरमा एक महान् क्रान्तिमा सक्रिय र सकारात्मक योगदान गर्ने सुयोग प्राप्त हुने थिएन होला । जस्ति सुलभाउन खोज्यो उति उल्लिखदै जाने उनको प्रश्नको गाँठो सहज पकडमा आउन सम्भव थिएन । त्यही असहज प्रश्न र अप्राप्त उत्तर नै गङ्गालाल र मेरो सम्बन्धको सूत्र पनि बन्यो, जुन उनको शहादतको लगभग ४६ वर्षपछि मेरो हृदयमा श्रद्धापूर्वक प्रतिष्ठित छ ।’

गङ्गालालका दुई वाक्यहरू— ‘गणेशमान दाइ धर्म नछाइनुस् है । मैले अहिलेसम्म कै कुरा खोलेको छैन । तपाईंले पनि धर्म छाइनुभएन ।’

फाँसीको सजाय सुनेपछि जाँदै गर्दा गणेशमानजीको नजिकै पुगेपछि गङ्गालालजीले सुस्तरी भन्नुभयो— ‘Don't forget my blood गणेशमान दाइ ।’

गङ्गालालका यी दुई वाक्यले गणेशमान सिंहको सङ्घर्षपूर्ण सुदीर्घ राजनीतिक जीवनमा प्रेरणाको काम गच्यो । आफूसँग जेल बसेका आपनै पार्टीका साथीहरू पलायनवादी कुरा गर्थे भने गणेशमानको चाहिं जेल गएपछि उत्साह र हिम्मत बढाई गयो । गणेशमानलाई जेलभित्र र बाहिरै पनि यदाकदा निराशाले छोप्न नखोजेको होइन । जबजब गणेशमानलाई निराशाको बादलले ढाक्न खोज्यो तब गङ्गालालका यी दुई वाक्यले अधिनायकवादीका विरुद्ध जुध्न उनलाई ऊर्जा मिल्थ्यो । त्यसकारण गङ्गालालजीले गणेशमानजीलाई दाइ भन्ने गर्नुभएको भए तापनि वस्तुतः उनी गणेशमानजीको गुरु एवं प्रेरणाकै म्रोत थिए ।

शुक्रराज शास्त्री र गणेशमान सिंह

शुक्रराज शास्त्रीसँग गणेशमान सिंहको पहिलो भेट कलकत्तामा भएको थियो । तिनताका उहाँ आफूद्वारा लिखित पुस्तक ब्रह्मसूत्रको छपाइको क्रममा कलकत्ता आउनुभएको रहेछ । गणेशमानजी चाहिँ त्यहीं आईएस्सीको अध्ययनको बहानामा भारतीय राजनीतितर बढी लहसिने र पढाइपछि लापर्बाही गर्दै हुनुहुन्थ्यो । कलेजको आन्तरिक परीक्षामा उहाँले अङ्ग्रेजी बाहेक फिजिक्स, केमेस्ट्री र म्याथमेटिक्समा पाँचभन्दा बढी नम्बर ल्याउन सक्नुभएको थिएन । जिन्ना साहब, नेहरूजी र सुभाषचन्द्र बोस जस्ताको आमसभाहरूमा सम्मिलित हुने र बाजेको पैसा उडाउने बाहेक गणेशमानजीले अरू केही गर्नुहुन्नथ्यो ।

आफू जस्तै एक हूल नेपाली युवाहरूको ग्याड नै थियो, उहाँको । विदेशी माटोमा बस्नुपरेकाले गैरकानुनी काम त उनीहरू गर्दैनथे, तर नेपालबाट आएका मै हुँ भनेहरूको तेजोवध र अपमान गर्न पाउँदा ठूलो पुरुषार्थ गरेको ठान्दथे । अर्थात् भनौं— एक किसिमको अल्लारे जीवन गुजारिरहेका थिए ।

शुक्रराज शास्त्री विद्वान् मात्र होइन, अत्यन्त भद्र पनि थिए । उनको विद्वता देशदेशान्तरसम्म फैलिएको थियो । नेपालभित्र उनले पुराण वाचन र गीता भागवतको व्याख्याको माध्यमबाट जनतामा राजनीतिक चेतना फैलाइरहेका थिए । उनी एक प्रकारका तर्कशास्त्री पनि थिए । उता गणेशमानजी पनि आफू बाहेक अरू कसैलाई मान्छे नै गन्नुहुन्नथ्यो । विद्वान्, ज्ञानी एवं कर्मनिष्ठ व्यक्तिको अपमान गर्न पाउँदा उहाँको समूह आत्मगौरवले उन्मत्त हुन्थ्यो ।

शुक्रराज शास्त्रीजी कलकत्ता आउनुभएको थाहा पाएपछि गणेशमानजीले आफ्नो मित्रमण्डलीलाई लिएर शुक्रराजजी बसेकै ठाउँमा पुग्नुभएछ । सामान्य भलाकुसारीपछि शुक्रराजजीलाई होच्याउने नियतले केटाहरूले केही प्रश्न सोधेछन् । शुक्रराजजीमा यति वाक्चातुर्यता र विद्वता थियो कि बडेबडे विद्वान्हरू उहाँका अगाडि नतमस्तक हुन्थे । गणेशमान र उनका मण्डली जस्ता किरकौलाले के नै कुरा गर्न सक्दथे र ? उल्टै शुक्रराजजीले केटाकेटीलाई शिक्षा दिने हिसाबले प्रश्न गर्नुभएछ— ‘कुखुरा पहिले कि फुल, भन्न सक्छौ ?’ केही क्षणको आपस्तको छलफलपछि गणेशमानले भनेछन्— फुल ! शुक्रराजजीले भन्नुभयो— ‘होइन कुखुरा’ ! अनि केटाहरूले सोधेछन्— ‘कसरी ?’ जवाफमा

शुक्रराजजीले यस्तो तार्किक प्रवचन दिनुभयो कि त्यसलाई काट्ने अस्त्र कोहीसँग थिएन। त्यसैले सबै नतमस्तक भए र सन्तुष्ट हुँदै भने— ‘शुक्रराजजी ! हामी तपाईंको तर्कबाट सन्तुष्ट भएका छौं ।’

ठीक छ, भोलि पनि आउनू अरू कुरा गरौला भनी शुक्रराजजीले भन्नुभयो ।

शुक्रराजजीको विद्वतापूर्ण, तर्कशील र वाक्पटु प्रवचनबाट प्रभावित युवाहरूको भोक अझ बढी उत्तेजित भएछ । त्यसैले र भोलिपल्ट पुनः शुक्रराजजीकहाँ जाने निधो गरेछन् । भोलिपल्ट निश्चित समयमा केटाहरू पुगेपछि पुनः छलफल प्रारम्भ भयो । शुक्रराजजीले भन्नुभएछ— ‘हिजोको छलफलबाट तपाईंहरू सन्तुष्ट हुनुहुन्छ त ?’

सबैले एक स्वरमा भने— ‘छौं, त्यसैले त आज पनि आएको नि !’ ठीक छ । आज पुनः म त्यही प्रश्न गर्छु, तपाईंहरूले जवाफ दिनुहोस् है त ?’ हवस, भनेर हिजो सुनेका सबै तर्कहरू ती युवाले प्रस्तुत गरे । तर शुक्रराजजीले भन्नुभयो— ‘हिजो मैले तपाईंहरूलाई ‘कुखुरा पहिले कि फुल’ भन्ने प्रश्नमा कुखुरा पहिले भनेर गल्ती गरेको रहेछु, हेर्नुहोस् वास्तवमा फुल नै रहेछ !’ ठिटाहरूले भने— ‘कसरी ?’ उहाँले पुनः प्रवचन दिनुभयो त्यतिकै अकाट्य तर्कहरूद्वारा । होइन भन्ने ठाउँ छैंदै थिएन । ठिटाहरू पुनः नतमस्तक भए । शुक्रराजजीको विद्वता र तर्कशक्तिबाट कोही अप्रभावित हुन सक्ने गुन्जायस नै थिएन । गणेशमानजी पनि नतमस्तक हुनुभयो । तर कसैको राप्रो देखन नसक्ने आफ्नो ईर्ष्यापूर्ण स्वभाव उहाँले यहाँ पनि प्रकट गरिहाल्नुभयो । शास्त्रार्थमा आफू हारेको भोंकमा गणेशमानजीले घमण्डवश शुक्रराजजीको अपमान अथवा भनौं उहाँलाई होच्चाउने नियतले उहाँको कमजोर ठाउँमा प्रहार गर्दै भने— ‘आफूलाई विद्वान्, पठित र सुधारवादी भनाउन चाहने तपाईं जस्तो व्यक्तिले बयालीस वर्षको उमेरमा तरुनी स्वास्नी किन विवाह गर्नुभएको नि ? गणेशमानजीको मूर्खतापूर्ण प्रश्नको धुमाउरो जवाफ दिएर त्यो दिन शुक्रराजजी जसोतसो उम्कनुभयो ।

गणेशमानजीले शुक्रराजजीमाथि आफ्नो स्वभावजन्य प्रतिक्रिया व्यक्त गरे तापनि उहाँलाई भित्रभित्रै ‘लोहा’ मान्न थालिसक्नुभएको थियो ।

त्यसैले कलकत्ता बसुन्जेल शुक्रराजजीसँगको सानिध्यताबाट उहाँ कहिल्यै दूर रहनुभएन । शुक्रराजजीको विद्वता र उहाँको वाक्‌पटुताबाट गणेशमानजी प्रभावित त हुनुहुन्थ्यो नै, त्यसका अतिरिक्त उहाँमा प्रजातान्त्रिक पद्धतिविना मुलुक हामी सबैको हो भन्ने भावना आउँदैन र त्यस्तो भावना सबैमा अझ्कुरित नभएसम्म राष्ट्रियताको भावनाको विकास भएको मान्न सकिन्न भन्ने कुरामा उहाँ दृढ हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले गणेशमानजी उहाँको फ्यान नै बन्नुभएको थियो । उहाँको मुस्पष्ट मत थियो— राणाशासनको अन्त्य नभएसम्म जनताले मुक्तिको सास फेर्न पाउने छैनन् । यिनै कुराबाट गणेशमानजी शुक्रराजजीको प्रशंसक बन्नुभएको थियो ।

अझ जब गणेशमानजीले ‘विश्वामित्र’ भन्ने अखबारमा गान्धीजीलाई नेपालका क्रान्तिकारी शुक्रराज शास्त्रीले भेट गरे भन्ने खबर पद्नुभयो तबदेखि गणेशमानजीको मनमा उहाँप्रति ठूलो सम्मानभाव उत्पन्न भयो ।

शुक्रराजजीले भारदारी सभामा उभिएर श्री ३ महाराज जुद्धशमशेरको जुन हुर्मत लिनुभयो त्यो स्तरको साहसले क्रान्तिकारीहरूको उत्साह मात्र बढाएको थिएन वल्कि त्यसले राजनीतिक नेता एवं कार्यकर्ताहरूको मनोबल उँचो बनाएको थियो । शुक्रराजजीको त्यो साहसपूर्ण वक्तव्य सुनेपछि गणेशमानजीले शुक्रराजजीलाई महान् मान्न थाल्नुभयो ।

शुक्रराजजीले श्री ३ जुद्धशमशेरलाई भारदारहरूको सामुन्ने फर्काएको जवाफ र जुद्धशमशेर महाराजको प्रतिक्रिया यस्तो थियो— सिंहदरवारमा त्यस दिन ठूलो भारदारी बसेको थियो । राणाशासनको इतिहासमा त्यसअघि त्यत्रो भारदारी बसेको थिएन । भारदारीमा राणाका सबै भाइभतिजहरूका अतिरिक्त फौजतर्फका मेजरसम्म र सिभिलतिर मीरसुब्बासम्मका ओहदावालहरू उपस्थित गराइएको थियो । विशाल पटाङ्गीनीमा राणा भाइभारदार र अरू भारदार समेत रोल दर्जा अनुसार पद्धतिबद्ध भएर बसेका थिए ।

त्यो भारदारीमा जुद्धशमशेरले भने— ‘भाइभारदारहरू हो ! आज तिमीहरूलाई एउटा कुरा भन्न र तिमीहरूको त्यसमा के राय छ, त्यो सल्लाह लिन यहाँ भेला गराएका हौं । हेर, मेरा सामुन्ने उभ्याइएका तिनीहरूलाई हेर । ती को हुन् थाहा छ तिमीहरूलाई ? यिनीहरू प्रजापरिषद्का मानिस हुन् ।

त्यो प्रजापरिषद्को उद्देश्य के रे भने हाम्रो शासनव्यवस्थालाई उल्टाएर आफ्नो हातमा शासनव्यवस्था लिने । त्यो कसरी रे भने हिन्दूस्तानका नीच जातका सोसलिस्टहरूसँग मिलेर उनीहरूको सहयोग लिएर हाम्रो तख्त पलटाउने रे । हामीले यहाँको जनताको विश्वास र श्रद्धामा जनताको स्वीकृतिले करीब सय वर्षदेखि चलाइआएको शासन उल्टाउने रे ! यी यस्ता देशद्रोहीहरूलाई के गर्ने ?'

सभामा एक क्षण स्तब्धता छायो र कसैले केही बोलेनन् । फेरि जुद्धशमशेरले आफै बोले— ‘थी सबको बीउ छर्ने चाहिँ उः त्यो शुक्रराज भन्ने ज्यापू हो । त्यसले कसरी बीउ छ्यो भन्ने थाहा छ तिमीहरूलाई ? हिन्दूस्थानमा गान्धी भन्ने एक जना छ नि हो, त्यसैको लहैलहैमा लागेर, त्यसैसँग सल्लाहसाउती गरेर यहाँ त्यसको बीउ छर्ने त्यही ज्यापू हो ।’

जुद्धशमशेरले आफ्नो कुरा टुझ्याउन नपाउँदै शुक्रराज शास्त्रीले उनको कुरा काटेर भने— ‘यो के तमाशा हो महाराज ! राजकाजको मामलामा यतिका भाइभारदारलाई जम्मा पारेर उनीहरूको रायसल्लाह प्रधानमन्त्रीले लिन लागेको नेपालको इतिहासमै यो पहिलो अवसर होला । त्यसमा भाइभारदारको सल्लाह, राय के छ नबुझी उनीहरूलाई बोल्नै नदिई पहिले नै हामीलाई देशद्रोही करार गर्नु तमाशा भएन ? सझगीनको घेरामा हामीलाई राखेर एकलै फतफताउनुभन्दा पहिले हामीलाई पनि बोल्ने मौका दिनुपर्छ ।’

‘के रे ज्यापू, के रे, धेरै नेपालिएर बोल्छ्यस् ज्यापू तँ ? यही ज्यापू हो । हिन्दूस्तानको गान्धी भनेको सल्लाह लिएर त्यसको बीउ यहाँ छर्ने । तँ धेरै नेपारिन्छ्यस् भने म अहिल्यै मेरा मान्छेहरूद्वारा तँलाई कुल्चाएर मारिदिन्छु ।’ जुद्धशमशेर गर्जिए ।

स्पष्ट छ, त्यत्रा भाइभारदारका अगाडि श्री ३ महाराजसँग मुखमुखै लागेर बोल्नु उनको अपमान गर्नु थियो । तसर्थ उनी रीसले तमतमाएका थिए । रीसको त्यही आवेगमा उनी गर्जिएका हुन् ।

शुक्रराजले पनि उत्तिकै जोश र फुर्तीले भने— ‘तयार छु, महाराज ! म महाराजासँग न्याय मागिराखेको छु, दया होइन । यतिका भाइभारदारलाई जम्मा

गरेर अरूलाई बोल्न नदिई, एकतर्फी जे मन लाग्यो उही भन्ने र जसलाई पायो उसलाई देशद्रोही भन्न पाइन्छ ? यहाँ हामीले पनि जवाफ दिन पाउनुपर्छ, हामी त्यो न्याय चाहन्छौं, महाराज ।'

‘अभ बोल्छस् ? ए ज्यापू । तँलाई ऐले नै कुल्चाईकुल्चाई मार्हु, के सोचेको छस् ?’ जुद्धशमशेरको रीसको आवेग अभ बाढिरहेको थियो । उनी मुरमुरिएर आँखै नदेख्ने भएका थिए । उनको कोप यति प्रचण्ड थियो कि उनले कसलाई के गर्ने हुन् भन्न सकिदैनथ्यो ।

गणेशमानजी पहिलो पटक जेल परेपछि उहाँको पाइन देखियो, उनी कत्तिका हिम्मतिला थिए भन्ने वस्तुतः गणेशमान डरपोक, कायर र डरछेरुवा रहेछन् । उनी आफै भन्छन्— ‘जसको नाम सुन्दा उपत्यकाका तीनै शहरका हुल्याहा समेतको सातो जान्थ्यो त्यस्तो गणेशमान जेलभित्र छिरेपछि लुते कुकुर लित्रिएर्फै पो देखिन थाल्यो ।’ उनी अर्काले देख्ने गरी आफ्नो डर र कायरता प्रदर्शन गर्दैनथे । तर उनलाई थाहा थियो आफू कति डरपोक थिएँ भन्ने । त्यसैले यो डर, यो कायरता र यो डरछेरुवापनबाट कसरी मुक्ति पाउने ? भन्ने खोज गर्न थाले उनले । यसै ऋममा उनले आफूलाई दहो बनाउँदै मनमनै भने—यत्रो यातनाको बावजूद गझगालालले राणासामु मुख खोलेनन् भने मैले किन नसक्ने ? त्यस्तै टड्कप्रसादले बयानको ऋममा प्रदर्शन गरेको वीरतापूर्ण साहसले पनि उनलाई ऊर्जा थपिदिएको थियो । यसैबीच गणेशमानका बाजे रत्नपानले आफ्ना नातिलाई सन्देश पठाएका रहेछन्— ‘आफ्नो ज्यानै गए पनि आफूले गरेको बाहेक नचाहिने कुरामा अरूलाई दुःख नदिनू’ ले भरोसा बढाएको थियो । अब उनी बिस्तारबिस्तार दृढ हुँदै थिए ।

जुन मुद्दाको बयान दिने ऋममा गणेशमान सिंहका नसनाडी गलेर तीन पाथी छेरिरहेका हुन्थे, त्यसै मुद्दाको सुनुवाइ र फैसला दिन उभिएका राणाप्रधानमन्त्री जुद्धशमशेरलाई उनकै भारदारीसभामा लज्जित बनाइदिने हिम्मत गरेका शुक्रराज शास्त्रीको व्यक्तित्व गणेशमान सिंहको मनमस्तिष्कमा कहिल्यै नहट्ने गरी अद्वितीय भइसकेको थियो । शुक्रराजजी जस्ता महानतम व्यक्तित्वको अपमान गर्ने र हुर्मत लिने जुन दुष्कर्म गणेशमानजीले गर्नुभएको थियो । त्यसका प्रति उहाँलाई सधैं पश्चात्ताप रह्यो ।

धर्मभक्त र गणेशमान

काठमाडौं सहरको कोर एरिया ओमबहाल र भोछेंको बीचमा घर भएका धर्मभक्त माथेमा भन्ने ‘भला मानिस’ भारतको राजधानी कलकत्तामा शिक्षित एवं तहीं दीक्षित हुनुभएको थियो । बलिष्ठ शरीर, तीक्ष्ण बुद्धि एवं राष्ट्रियताप्रति समर्पित भाव राख्ने धर्मभक्तजी पहलमानी त गर्नुहुन्थ्यो नै, साथै उहाँ तिनताका बक्सिसड प्रतियोगितामा ‘बझगाल च्याम्पियन’ नै हुनुहुन्थ्यो । नेपाल र नेपालीलाई राणाको चझुलबाट मुक्त गराएर ‘प्रजातान्त्रिक नेपाल’ को स्थापना गर्ने उहाँको उत्कट अभिलाषा थियो । यही आफ्नो अभिलाषा र सपनालाई सार्थक परिणतिमा पुऱ्याउन समर्थमहसु सम्मिलित एउटा सझाठित राजनीतिक पार्टी बनाउने निश्चय गर्नुभयो, उहाँले । त्यही क्रममा काठमाडौंका केही उत्साहित युवाहरूको संलग्नतामा धर्मभक्त समेतले नेपाल प्रजापरिषद् नामको राजनीतिक सझाठन गुप्त रूपले स्थापित गर्नुभयो । त्यो राजनीतिक लक्ष्य पूरा गर्ने क्रममा राणाको गोली उहाँले आफ्नो छातीमा सहर्ष थाप्नुभयो, तर माफीको ‘म’ सम्मको उच्चारण गर्न पनि मञ्जुर गर्नुभएन ।

कलकत्तामा बसेर पढाइलेखाइ, पहलमानी र बक्सिसडमा महारथ प्राप्तिपछि धर्मभक्तजी नेपाल फर्किएर नेपालीलाई स्वतन्त्र बनाउने अभियानलाई अगाडि बढाउने क्रममा राणाकै दखारामा जागरी बन्नुभयो । कालान्तरमा उहाँलाई राजा त्रिभुवनका लागि कुस्ती र बक्सिसड सिकाउने प्रशिक्षक बनायो राणासरकारले । यही अवसरको फाइदा उठाउँदै धर्मभक्तले राजा त्रिभुवनलाई कसरतको साथसाथमा राजनीतिक प्रशिक्षण पनि दिए । धर्मभक्तले राजालाई समेत राणाशाही विरुद्धको विद्रोही बनाइदिए । आफ्नो विद्रोही सझाठनसँग राजा समेत सम्बन्धित भएपछि उनले युवाहरूलाई परिचालित गर्न थाले । यसै क्रममा गणेशमानसँग सम्पर्कमा आएका हुन् धर्मभक्त !

धर्मभक्तले आफै घर ओमबहालमा एउटा व्यायामशाला खोलेका थिए । त्यहाँ उनी नियमित कसरत गर्ने र इच्छुकलाई कुस्ती र बक्सिसड पनि सिकाउँथे । उनको व्यायामशालाको प्रचार खूब भइरहेको थियो । छोटो समयमै उक्त व्यायामशाला युवाहरूको जमघटस्थलमा परिणत हुन थाल्यो । तिनताका

गणेशमान आफूलाई ‘शेरे नेपाल’ सम्भन्धे । आफूभन्दा बलियो, आफूभन्दा जान्ने र आफूभन्दा साहसिलो अर्को मान्छे नेपालमा हुनै सक्तैन भन्ने अहम् र भ्रम थियो गणेशमानको । त्यसैले उनी चाहन्थे एक पटक आफ्नो बलको परिचय धर्मभक्तलाई दिअौं र उनीमाथि पनि रोव जमाओँ । त्यसका निम्नित उनी मौकाको तलाशमा थिए । एक दिन ओमबहालबाटै गणेशमान गुञ्जिदै थिए, अनायास एउटा बलिष्ठ कन्धाधारी पहलमान घामपट्टि फर्किएर आफैलाई तेल मालिस गरिरहेको देखे । तिनलाई देखेबित्तिकै भ्यागुतो देखेर साँपले फँणा उठाएँकै गणेशमानको अहम्ले भित्रभित्रै भन्यो— ए गणेशमान ! एउटा जड्गलमा दुईवटा शेर ? यो कसरी सम्भव हुन्छ, हँ ? उनी आफै सम्हालिदै धर्मभक्तको घरभित्र घुसे । धर्मभक्तजीले बढो विनीत भावमा भने— ‘कसलाई खोज्नुभयो क्यार ?’ गणेशमानले जवाफ दिए— ‘खोजेओरेको त कसैलाई होइन, तर यहाँ व्यायामशाला खुलेको छ भन्ने सुनेको थिएँ त्यही हेरौं न भनेर भित्र पसेको ।’ धर्मभक्तले भने— ‘तपाईंलाई पनि पहलमानीमा सोख छ र ?’ गणेशमानले— ‘अँ कलकत्ता बस्दा वाईएम्सीएको जिमखानामा सिकेको र खेलेको थिएँ । पुरानो खेलाडी हुँ म !’ धक्कु लगाए । तपाईंले के-के सिक्नुभएको थियो, मलाई देखाउनुहोस् न त । गणेशमानलाई लागेछ, ए यो त ठूलो पो पल्टिएर मलाई शिष्य समिक्षादो रहेछ ! तैपनि आफूले जानेका आसनहरू गरेर देखाएछन् । धर्मभक्तले भने— ‘ठीक छ, तपाईंलाई कसरत गर्ने इच्छा छ भने आउनुहोस् न त भोलिदेखि !’ गणेशमानले त्यतातर्फ चाख नदेखाएको जस्तो गरी चोकको अर्को भित्तातर्फ झुन्डिएको बक्सिङ ग्लबलाई हेरेर भन्नुभएछ— ‘बक्सिङको पनि सोख छ, तपाईंलाई ?’ जवाफमा धर्मभक्तले भने— ‘अँ, तपाईंलाई मसँग खेल्ने मन छ भने पर्सि खेलौला नि, हुन ?’ गणेशमानले मुन्टो हल्लाए र बाटो लागे ।

धर्मभक्तको बलिष्ठ शरीर आकर्षक त थियो नै साथै उनको बोलीचाली र व्यवहारबाट गणेशमान प्रभावित भएका थिए । एक किसिमको बेलै आकर्षण थियो उनीमा । चुम्बक र फलाम जस्तै । त्यसैले उनलाई धर्मभक्तकहाँ जाऊँजाऊँ लागिरहन्थ्यो । फेरि धर्मभक्तलाई महसूस गराउनु पनि थियो गणेशमानलाई उनी चानचुने शक्ति होइन भन्ने । शारीरिक बलकै हिसाबले पनि

एक पटक धर्मभक्तको घोक्रोमा बक्सिड ठोकेर थचकै बसालिदिने र धाक जमाउँदै धर्मभक्तमाथि हावी हुने मनोकाइक्षा थियो गणेशमानको । यही उद्देश्य लिएर पर्सिपल्ट बक्सिड खेल्न गणेशमान अखाडा पुगे । धर्मभक्तजीका निमित पनि गणेशमानजी कम महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व थिएनन् । धर्मभक्तले जुन उद्देश्यले प्रजापरिषद् नामको पार्टी खोलेका थिए त्यस उद्देश्य प्राप्तिका निमित गणेशमान जस्ता युवा उनका लागि मूल्यवान् हुन सक्थे । यस्ता युवाकै खोजीमा थिए उनी । त्यसमाथि गणेशमान सामान्य युवा मात्र थिएनन् । गणेशमानलाई पहिलो नजर देख्ने बित्तिकै उनले ठम्याइसकेका थिए कि यो युवक असाधारण व्यक्ति हो । एउटा जोहरीले टाढैबाट जुवाहरातको परिचान गरेभै गणेशमानलाई धर्मभक्तले पहिलो नजरमै आँकिसकेका थिए । त्यसमाथि गणेशमानले जुन परिवारको प्रतिनिधित्व गर्थे त्यसको अलगौ विशेषता थियो । श्री ३ महाराजका खोपीसम्म प्रभाव पार्न सक्ने हैसियतका गणेशमानका बाजे रत्नमानको सन्तानलाई किन उम्मिकन दिन्थे ? धर्मभक्तले । गणेशमानले जस्तो परिवारको प्रतिनिधित्व गर्थे त्यस्ता परिवारका सदस्यलाई यस्तो विद्रोही पार्टीमा लिनु जोखिम हुन सक्छ है भनी धर्मभक्तलाई उनकै पार्टीका साथीहरूले सावधान गराएका पनि थिए । हो, राम्रोसँग परीक्षण नगरी आफ्नो पार्टीमा भित्र्याउनु कम जोखिमको कुरा थिएन । यही परीक्षणकै क्रममा धर्मभक्तका विरुद्ध गणेशमानबीच मित्रतापूर्ण बक्सिड प्रतियोगिता आयोजना भयो । शुरूको केहीक्षण धर्मभक्तले आफ्नो नाक थापिरहे । अनि हौसिएका गणेशमानलाई लागेछ त्यही मौका यसको घोक्रोमा ठोकेर थला बसाल्नुपर्छ । उनले त्यसै गरे । धर्मभक्तलाई पनि रीस उठेछ क्यार, उनले पनि कसिसएर एक मुक्का गणेशमानको नाकमा के फर्काएका थिए, गणेशमान त लम्पसार फेरेछन् । गणेशमानजी भन्नुहुन्छ—‘होश खुल्दा त देख्छु—धर्मभक्तजी मेरो अनुहारमा गुलाफजल छ्याप्तै हुनुहुँदो रहेछ ।’ हो यसै दिनदेखि गणेशमानले धर्मभक्तलाई गुरु माने । तर धर्मभक्तले चाहिं परीक्षा नलिई आफू खुल्ले मनस्थितिमा थिएनन् । उनले नजानिंदो हिसाबले गणेशमानको परीक्षा लिइरहेका हुथे ।

गणेशमानजीको विश्वास थियो, यो धर्मभक्त भन्ने पहलमानको शरीर जति भद्रा छ त्यतिकै मोटो छ, यिनको बुद्धि ! गणेशमान धर्मभक्तलाई मुखिन्जेल नै

भन्थे— ‘तपाईं त मांसपिण्डको धोक्रो मात्र हो । घरभित्र त राजनीतिको कुरा गर्न डराउनुहुन्छ, तपाईं जस्तो डरछेरुवा र कातर मान्छे मैले देखेकै छैन ।’ जवाफमा धर्मभक्त भन्थे— ‘हो बा, म कातर र डरछेरुवा नै हो, मलाई त तिमीहरूको जस्तो राजनीतिका कुरा गर्न डर लाएछ । आखिर परें राणाको जागीरवाला !’

गणेशमान आफू शूरवीर भएको कुरा कसैसँग नडराईकन गौरवसाथ भन्दै हिंदुनुहुन्थ्यो । प्रजापरिषद् खोज्न महीनादेखि उपत्यकाका कहिले श्लेषमान्तक वन त कहिले नागार्जुन र कहिले स्वयम्भूनाथ गङ्गालालको साथमा भौतारिरहेको गोपनीयता सगैरव भङ्ग गरिरहेको हुनुहुन्थ्यो । कति पटक त धर्मभक्तले गणेशमानलाई सावधान गराएका पनि छन् । तर गणेशमान उल्टै धर्मभक्तलाई कातर भनेर उडाइदिनुहुन्थ्यो । नेता र अल्लारेबीचको विभेद भनेको यही हो ।

लामो तर गोप्य परीक्षापछि एक दिन धर्मभक्तले गणेशमानलाई भनेछन्— ‘गणेशमानजी ! गङ्गालालजी तपाईंको मिल्ने साथी होइन ?’ गणेशमानले भन्नुभयो— ‘हो, हामी मिल्ने साथी मात्र होइन, हाम्रो उद्देश्य पनि एउटै छ— प्रजापरिषद्को सदस्य बन्ने, देशमा परिवर्तन ल्याउने र प्रजातन्त्र स्थापना गर्ने । त्यसका लागि हामी कति महीनादेखि प्रजापरिषद् पत्ता लगाउने अभियानमा डुलिराखेका छौं ।’ फेरि सर्तक हुँदै धर्मभक्तले भने— ‘गङ्गालाललाई एक दिन मसँग भेटाउन सक्नुहुन्छ ?’ तत्क्षण गणेशमानले भन्नुभयो— ‘किन नसक्नु ? बरु तपाईं नै ऊजस्तो राजनीतिक मान्छेसँग भेटन डराउनुहुने हो कि ? उनलाई यहाँ ल्याउने मेरो इच्छा त थियो । तर तपाईंले तीन पाथी छेरुहोला भनेर अहिलेसम्म केही नभनेको ।’ धर्मभक्तले भने— ‘ठीक गर्नुभयो । हामी जस्ता जागीरदारले त्यसरी भेटन पनि हुँदैन । बरु कसैले थाहा नपाउने गरी कतै जङ्गलातिर घुम्न जाओ, त्यहीं गफगाफ गरौला हुन ?’ गणेशमानले धर्मभक्तको इच्छा मुताबिक आउने शनिबारको समय तय गर्नुभयो ।

शनिबारको दिन संयोगले भेट भएको जस्तो देखिने गरी कालीमाटीमा तीनै भाइ गणेशमान, गङ्गालाल र धर्मभक्तको भेट भयो । त्यहाँबाट सबै जना स्वयम्भूतर्फ लागे । उक्त भेटघाट कार्यक्रम गङ्गालालसँग धर्मभक्तको परिचय गर्ने सन्दर्भमा तय गरिएको थियो । गणेशमान र गङ्गालाललाई त्योभन्दा बढी

केही थाहा थिएन । तर धर्मभक्त चाहिं योजनाबद्ध हिसाबले आफ्नो सङ्गठनको मक्सद पूर्ण गर्ने उद्देश्यले संलग्न थिए ।

गङ्गालाल र गणेशमान जस्ता व्यक्तित्वको प्रजापरिषद्मा कुन हदको उपादेयता छ भन्ने कुरा धर्मभक्तलाई राम्रोसँग ज्ञान थियो । गङ्गालालको साहस, प्रतिबद्धता र जनताप्राप्तिको निष्ठाका सम्बन्धमा शइका गर्ने ठाउँ थिएन । त्यसमाथि गङ्गालालको लोकप्रियता तिनताका लोभलाग्दो नै थियो । त्यसैले यिनलाई जसरी पनि प्रजापरिषद्मा भित्र्याउन सक्नुपर्छ भन्ने भित्री अठोट थियो धर्मभक्तको । गङ्गालाल र गणेशमानले अधैर्यका साथ महीनौदैरिख प्रजापरिषद्को खोजी गरिरहेको हक्कतको सूक्ष्म परीक्षण त धर्मभक्तले गरेकै थिए, त्यसमाथि आज थप परीक्षण गर्ने र पास भए भन्ने दुवै जनालाई प्रजापरिषद्को सदस्यता दिने उनको गुप्त योजना रहेछ ! तर जसले सदस्यता पाउनेवाला थियो, उनीहरूलाई चाहिं यो कुराको छनकसम्म पनि थिएन । यो परीक्षणकाल लगभग ६ घण्टाजाति रह्यो ।

कालीमाटी, ताहाचल हुँदै स्वयम्भूका निमित उकालो चढन थालेपछि नै धर्मभक्तले परीक्षा प्रारम्भ गरिहाले । उनले प्रजापरिषद्ले प्रकाशित गरेको ‘पर्चा’ बाट कुरो शुरू गरे । धर्मभक्तले पर्चाको कुरा उठाउनेबित्तिकै गणेशमानले गिज्याउँदै भन्नुभयो— ‘भो, भो तपाईं जस्ता डरपोकले प्रजापरिषद्को पर्चाको कुरा गर्ने ? आफ्नो कोठाको भित्तासँग त डराउने व्यक्तिले यस्तो कुरा गर्ने ? हामी जस्ता निर्भीक र भयरहित हुन सक्नुपर्छ । तपाईं र गङ्गालालको भेट गराउने निहुँमा आजको दिन त्यसै खेर गयो । होइन भने हामी प्रजापरिषद् खोज्न कहाँकहाँ पुगिसकेका हुने थियौं ।’ धर्मभक्त चूप बसे । फेरि केही छिनपछि पुनः कुरा कोङ्गाउँदै धर्मभक्तले भने— ‘यही जङ्गलमै प्रजापरिषद् भेट्नुभयो भने के गर्नुहुन्छ नि ?’

‘असम्भव कुरा गरेर समय खर्च गर्नुभन्दा कामको गरौं न ! तपाईंले किन गङ्गालालजीसँग भेट्न खोजेको, त्यो सम्बन्धित कुरा गरौं न पहिला ।’ गणेशमानले भन्नुभयो । धर्मभक्तले भने— ‘होइन उहाँको नाम सुनेको थिएँ, त्यसकारण परिचय गरौं भनेर मात्र हो ।’ केही छिनपछि फेरि घुमाईफिराई धर्मभक्त भन्छन्— ‘यदि मैले तपाईंहरूलाई प्रजापरिषद् भेटाइदिएँ भने के गर्नुहुन्छ ?’

गणेशमानले तत्क्षण भन्नुभयो— ‘तपाईं जस्ता डरछेरुवाले देखाउनु पनि पर्दैन । खालि सझकेत मात्र गर्न सक्नुभयो भने पनि तपाईंलाई गुरु नै थापौला ।’ यस्तो डरपोक मान्छेले पटक पटक प्रजापरिषद्को कुरा कोङ्गाइरहेको देखदा गणेशमानजीको मनमा चीसो पसेछ— ‘राजालाई पहलमानी सिकाउने यो मोटो मान्छे कहीं राणाको सीआईडी त होइन ?’ त्यसैले सुस्तरी गङ्गालाललाई भन्नुभएछ— ‘यो मान्छे कहीं कालनेमी त होइन ?’ (कालनेमी भनेको रामायणको एक पात्र जसले हनुमानलाई लडका चढाइ गर्नबाट रोक्न भेष बदलेर जोगी बनेको राक्षस हो ।) गणेशमानलाई लाग्यो— यो मांसपिण्डले पनि हामीलाई प्रजापरिषद् पुग्नबाट रोक्दै छ । कालनेमी शब्द सुनेबित्तिकै धर्मभक्तले भने— ‘हो म डरपोक हुँ । तर तिमीहरूको भलो चिताउँछु । म तिमीहरूलाई कदापि धोका दिने छैन । तर मलाई आश्चर्य के लागिरहेको छ भने तिमीहरूलाई प्रजापरिषद्को यत्रो चाख किन ?’

गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘चाख रे ? त्यसका निमित हामीले कति दुःख पाइसक्यौं, के के गरेनौं, कहाँकहाँ गएनौं, त्यो हामीलाई नै थाहा छ ।’ पुनः धर्मभक्त भन्छन्— ‘मैले अघि नै भनेको थिएँ नि, नपत्याउने खोलाले बगाउला है भनेर ?’ गणेशमानले तत्क्षण भन्नुभयो— ‘छोड्नुहोस् धर्मभक्तजी, आफूले नसक्ने कुराको धाक हामीलाई किन लगाउनुहुन्छ ?’ अनि धर्मभक्तले दृढनिश्चयी भावले भन्नुभयो— ‘तिमीलाई प्रजापरिषद्प्रति त्यति चाख र अभिरुचि छ भने थाहा पाइराख त्यस पार्टीको One of the founder member मै हुँ ।’ धर्मभक्तको त्यो दृढोक्ति सुनेपछि गणेशमान र गङ्गालाल दुवै स्तब्ध भए । एकोहोरो धर्मभक्तको मुहारबाट उनीहरूको नजर हट्टै हटेन । अब उनीहरूलाई पक्कापक्की भयो कि यो धर्मभक्त भन्ने मान्छे ‘कालनेमी’ नै हो । हामी यसको हातमा पक्कै फस्यौं । तैपनि गणेशमानले हिम्मत हारेनन् र धर्मभक्तलाई प्रश्न तेस्याए । तपाईं प्रजापरिषद्को फाउन्डर मेम्बर हो भन्ने कुराको प्रमाण के छ तपाईंसँग ? तत्क्षण धर्मभक्तले आफ्नो कम्मरमा बाँधेको कम्मरपेटीको जीप खोलेर कागज निकालेर गणेशमानको हातमा थमाउँदै भने— ‘यही हो, प्रमाण ! लेउ अब । अब निक्लने प्रजापरिषद्को पर्चा हो यो ।’

गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘कागज लिनुअघि मेरो शरीर सिरिङ्ग भयो । रक्तसञ्चार रोकिए जस्तो लायो । खुट्टा पनि लगलग कामिरहेका थिए । अँध्यारोले पत्र पढ्न सकिएन । त्यसैले अलि परको पाटीमा गएर सलाई कोरी हेरियो । तर राम्रोसँग चाहिं धर्मभक्तजीको घरमै गएर पढ्ने निधो गरी लम्किएर आगाडि बढ्दै थियो धर्मभक्तजी टक्क उभिनुभयो र प्रजापरिषद्को नियम अनुसार यसको सदस्य बन्नुभन्दा पहिले कहीं देवस्थानमा गएर प्रतिज्ञा गर्नुपर्छ । हामी भगवतीको मन्दिरमा आइपुगेका छौं, त्यहीं तल बिजेश्वरीमा गएर प्रतिज्ञा गरौं है भन्नुभयो । हामीले कति पनि आनाकानी नगरी हुन्छ भन्न्यौं ।’

तीनै जना भगवती सामुने उभिए । धर्मभक्तजी बीचमा र दुईतर्फ गणेशमान र गङ्गालाल ! धर्मभक्तले भगवतीको पाउ छोए र दुवै जनालाई छुन लगाए । अनि उनले भने— ‘आजदेखि हामी जीउज्ज्यान दिएर प्रजापरिषद्लाई मजबूत पाछौं । कदाचित् त्यो प्रक्रियामा, बीचमा पक्राउ परियो भने मरेर जानेछौं तर सास रहन्जेल कसैलाई धोखा दिनेछैनौं ।’ त्यसरी प्रतिज्ञा लिने काम सकिएपछि धर्मभक्तजी उठ्नुभयो र प्रजापरिषद्का दुवै नवआगन्तुक सदस्यहरूका काँधमा आफ्नो हात राखेर भन्नुभयो— ‘ल ठीक भयो, आजदेखि तिमीहरू दुवै जना प्रजापरिषद्का सदस्य भयो । अब हिंड मेरो घरमा गएर राम्रोसँग पर्चा पढौला ।’

सदस्य भइसकेपछिको अवस्था वर्णन गर्दै गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘हाम्रो मन खुशीले पुलकित भएको थियो । लामो तपस्या, मेहनत, परिश्रम र एकाग्रताको प्रतिफल प्राप्त भएको थियो प्रजापरिषद्को दर्शनको रूपमा । हामी आआफै मनोराज्यमा रमाउँदै धर्मभक्तजीको घरमा पुग्यौं । उनको कोठाको इयालढोका बन्द गरेर गङ्गालाल र मैले त्यो कागज पढ्यौं । मैले तीन पटक दोहोच्याई तेहच्याई पढ्ँैं । गङ्गालालले पनि त्यसै गरे । पर्चाको खेसा साहै राम्रो थियो । अक्षर पनि त्यतिकै राम्रो थियो ।’

आफूहरूलाई प्रजापरिषद्को सदस्य बनाइदिएकोमा गङ्गालाल र गणेशमानजीले परिस्पल्ट (पर्चा निस्किएपछि) धर्मभक्तजीको घरमै गएर कृतज्ञता व्यक्त गर्ने निधो गर्नुभयो । उहाँहरू धर्मभक्तजीकहाँ एकाबिहानै

पुनुभयो । यो त्यही व्यायामशाला थियो जहाँ गणेशमानजीले धर्मभक्तजीलाई पहिलोपल्ट आफैलाई तेल दल्दै गरेको देखुभएको थियो । तर त्यस वेला र आजको भेटमा आकाशपातालको भेद थियो । त्यस वेलाको भेट नितान्त एउटा बडीबिल्डर वा भनौं पहलमानसँगको भेट थियो भने यसपटक चाहिं एक महान् आत्मासँग साक्षात्कार भैरहेको थियो । गणेशमानजी यो भेटको व्याख्या यसरी गर्नुहुन्छ— ‘उनी उही व्यक्ति थिए, जसलाई मैले पहिलोपल्ट तेल घसिरहेको देखेको थिएँ, तर आज उनको व्यक्तित्वको विराटता र विलक्षणता अर्कै रूपमा प्रकट भएको थियो । बौद्धिक विलक्षणताले पूर्ण साहसी र समर्पित व्यक्ति ! उनको हाम्राप्रतिको दुर्लभ अनुग्रहका निमित कृतज्ञताका शब्दहरू हामीसँग अपर्याप्त थिए, अथवा भनौं त्यस दिन हाम्रा शब्दहरू सामर्थ्यहीन भएका थिए; मनमा उम्लेका कृतज्ञताका भावहरू व्यक्त गर्न ।’

गणेशमानजी अगाडि भन्नुहुन्छ— ‘मैले आफूलाई सकेसम्म विनीत तुल्याएर भनें, दाइले हामीमाथि दूलो गुण लगाइदिनुभयो । अबदेखि दाइ हाम्रो दाइ मात्र होइन गुरु, नेता र भाग्यविधाता पनि हुनुभयो । हामी यस्तो ठान्छौं । त्यसकारण दाइले अबदेखि कम से कम मलाई चाहिं ‘तपाईं’ नभनुहोला । दाइले हामीलाई प्रजापरिषद्को दर्शन गराउनुभएकोमा मेरो तर्फबाट ‘तोहफा’ यही सम्भनुहोला, मैले त्यो अधिकार दाइलाई टक्क्राएँ ।’

‘प्रजापरिषद् भन्ने एउटा पार्टीको जाबो साधारण सदस्यता दिलाइदिने व्यक्तिका प्रति यति धैरै कृतज्ञताका शब्दहरू ?’ फेरि गणेशमान सिंह जस्ता दम्भीको मुखबाट ? कस्तो आश्चर्य ! गणेशमान तिनै नेता थिए जसले राजासँग पनि भुक्ति खेल्यो; मात्र यसकारण कि उनले बी.पी. जस्ता राजनेतालाई राजाले ‘तपाईं’ नभनेर ‘तिमी’ भने भनेर । आज त्यही गणेशमान धर्मभक्त सामु अनुनय-विनय गर्दै भन्दै छ— “मलाई ‘तपाईं’ होइन ‘तिमी’ भन्नुहोस् ।” वाह ! कस्तो आश्चर्य ? कस्तो परिवर्तन ? यसको रहस्य के हो ? यसको रहस्यलाई एकै वाक्यमा भन्नुपर्दा भन्नैपर्छ— एउटा क्रान्तिकारी योद्धामा विद्रोहको मात्र गुण हुँदैन । विनयशीलता, इमानदारी र कृतज्ञता उसको गहना हो । हो, गणेशमान सिंह यी सबै गुणका धनी हुनुहुन्थ्यो ।

धर्मभक्त र गणेशमानको एक पटक खटपट पनि परेको छ । कुरा के भने, साथीभाइलाई फुर्ती लगाउने क्रममा गणेशमानजीले डबलीमा बसेर भनिदिनुभएछ— ‘विश्वस्त सूत्रबाट प्राप्त जानकारीअनुसार पर्सि दिनको ठीक एक बजे यस्तो यस्तो व्यहोरा लेखिएको पर्चा प्रजापरिषद्का कार्यकर्ताले देशैभरि छैदै छन् । त्यो पर्चाको सबैले अध्ययन गर्नु र छलफलका लागि भोलिपल्ट डबलीमा उपस्थित हुन् ।’ यो खबर कानोंकान सरकार र स्वयं धर्मभक्तजीकोमा पुग्यो । यस्तो समाचारबारे कारबाही गर्ने कार्यालयका हाकिमले यो घटनालाई हल्का रूपमा लिँदै भनेछन्— ‘गणेशमान जस्तो गुण्डाले कहिलेदेखि प्रजापरिषद्को पर्चाको मर्म बुझ्न थालेछ हाँ ? उता यो समाचार सुनेर धर्मभक्त साहै दुखित भए । कस्तो मान्छेलाई पार्टीको सदस्यता दिइयो भनेर । उनी तिलमिलाएका तथिए नै साथै पश्चात्तापको आगोमा पिल्सरहेका थिए । भोलिपल्टै गणेशमानलाई बोलाउन मानिस पठाएछन् । धर्मभक्तको बोलावट स्याबासी दिनका निम्ति होला भन्ठानेका थिए गणेशमानले । त्यसैले उनी उत्साहका साथ धर्मभक्तकहाँ गए । तर एक तल्ला उक्लिन नपाउँदै गणेशमानमाथि धर्मभक्तको गालीको बौछार सुरु भयो ।

विनाकुनै औपचारिकता उनले भने— ‘सबले मलाई भनेका थिए, शहरको बदनाम हुल्याहा, गुण्डा, काजीको नाति त्यो सीआईडी पनि हुन सक्छ, त्यसलाई पार्टीमा लिनु हुन् । कति जनाले विरोध गरे । तैपनि तिमीलाई मैले लिएँ । त्यसको बदला तिमीले यसरी चुकाउला भन्ने सोचेको पनि थिइनँ । तिमी, वाहियात मानिस रहेछौ । तिमीलाई राणाले बाँसमा भुन्डचाएर गोददा, पिँडुलाको मासु भर्ने गरी पिट्दा तिमी टिक्न सक्छौ ? तिमीले सबैलाई पोलिदिन्छौ ।’

उनी अझ निकैबेर फतफताउँदै थिए । म भन्याड पूरा उक्लिसकेको थिइनँ । त्यसरी उनी आगो भएका होलान् र मकै पड्के जस्तो पड्केलान् भन्ने पटककै सोचेको थिइनँ । भन्याडमा उभिएको उभियै मलाई पक्षाघात जस्तो भयो, न एक खुइकिलो माथि उक्लिन सकें न तल भर्न । शरीर सन्न भएर रक्तप्रवाह नै रोकिएला जस्तो भयो । आँखा पनि तिरिमिरी गर्न थाले, कान बहिरो भयो, भन् मुख चल्ने त कुरै भएन । मैले धर्मभक्तजीको ‘तिमी आजदेखि मेरो घरमा आउनुपर्दैन, जाऊ’ भनेको मात्रै याद गरेर फरक्क फर्केर आएँ ।

त्यसरी धर्मभक्तले मलाई प्रजापरिषद्को सदस्य बनाएकोमा अफसोस, ग्लानि र पश्चात्ताप प्रकट गरेको स्मरण गर्दा मलाई आफ्नो कोठामा एकलै बस्दा पनि बैचैनी र छटपटी लायो । मेरो पहिलो प्रतिक्रिया उद्घण्ड प्रकारको थियो । मैले त्यत्रो बहादुरीको काम गर्दा पनि धर्मभक्तले जश र स्याबासी नदिएर हप्काएर ममाथि सरासर अन्याय गरेको मैले अनुभव गरेको थिएँ । तर दुई-चार दिनपछि मेरो आक्रोश सेलाउँदै गयो । म सन्तुलित भएर आफ्नो गल्ती केलाउन र धर्मभक्तजीको गालीको अर्थ बुझ्न थालें । पछि आफ्नो बचपनापन सम्झिँदा आफैलाई सरम लाम थाल्यो ।

एक हप्तापछि धर्मभक्तजीले मलाई बोलाइपठाए । म गएँ । त्यसवेला उनी पनि शान्त भइसकेका थिए । उनको व्यवहार र बोलीचाली पहिलेकै जस्तो स्नेहप्लावित थियो । अपनत्व र साख्यभावले ओतप्रोत । म उनका सम्मुख उभिंदा शायद अलि भयभीत थिएँ, त्यसैले उनी पहिलेभन्दा पनि बढी आर्द्र भएर भन्न थाले— ‘हेर गणेशमान ! म तिमीलाई आन्तरिक मनले माया गर्दूँ । त्यो माया केवल तिमी प्रजापरिषद्को सदस्य भएकाले मात्र लागेको होइन । तिमीलाई पहिलोपल्ट भेटेकै दिनदेखि तिम्रो माया लाम थालेको हो । पहिलो नजरमा लागेको माया प्रगाढ र चिरस्थायी हुन्छ भन्छन् । हुन पनि किन किन, तिमीसँग पहिलोपल्ट भेट भएदेखि नै तिमीप्रति म कोमल एवं कमजोर भएको छु । मलाई कताकता यो पनि लागिरहन्छ कि तिमीले केही न केही गर्नेछौ, तिमी अठोट गरेपछि गरिछाइने मानिस हो । तर तिम्रो डबलीको पर्चा प्रकरण सुनेदेखि मलाई लाय्यो, योभन्दा गैरजिम्मेवार मानिस अरू हुन सक्तैन । त्योभन्दा गैरजिम्मेवारपना अरू हुन सक्छ । म रिसाएको कारण पनि त्यही हो । त्यस दिन तिमी पनि त त्यसरी रीसको झोंकमा फरक्क फर्केर जान हुन्थयो नि ! गयौ, मैले वास्तवमा तिमीलाई सम्भाउन खोजेको हो । तिमी रिसाएर गएदेखि मलाई ठूलो पश्चात्ताप भैरहेछ । किन मैले बिस्तारै सम्भाउन छाडेर एकैपल्ट रीसमा तिमीलाई भफिट्दिएँ । मान्छेबाट गल्ती हुन्छ । त्यो गल्ती सुधार्न लगाउनुपर्छ भन्ने सोचेर बोलाउन पठाएको हुँ । अबदेखि तिमीले के ठान्नुपर्छ भने पहिलेको जुन हीराकाजी थियौ, त्यो तिमी होइनौ । हीराकाजीको चोला तिमीले फेरिसकेका छौ । जुन दिनदेखि

तिमी प्रजापरिषद्को सदस्य भयौ, त्यसै दिनदेखि तिमी गणेशमान मात्र रह्यौ, हीराकाजीको रूप परित्याग गच्यौ । पुरानो हीराकाजीलाई तिमीले बिसिनुपर्छ, बिसिदेऊ । यही कुरा सम्भाउन भनेर मैले तिमीलाई बोलाएको हो । मेरो कुरा सम्भराख्नू ।’

‘अँ मलाई पनि त्यो दिनको तपाईंको कुरा सुनेर बडो चित दुख्यो । मलाई यसरी नै सम्भाउनुभएको भए कुरै अर्को हुने थियो । मलाई बोल्नेसम्म मौका नदिई तथानाम गाली गर्नुभयो, त्यसले गर्दा मेरो चित दुख्ने नै भयो । म फर्केर गएको कारण पनि त्यही हो । अबदेखि तपाईंले भन्नुभएका कुराहरू हमेशा याद राख्नेछु ।’ गणेशमानजीले भन्नुभयो ।

धर्मभक्तको यो खप्की गणेशमानका निमित शिक्षा भयो । यो घटनापछि राजनीतिमा गोपनीयताको महत्व कर्ति अहम् हुन्छ भन्ने ज्ञान उनले प्राप्त गरे । त्यति मात्र होइन आफूभन्दा ठूलाको अर्ती सुन्न र कुनै पनि विषयमा धीरज राख्न सक्नुपर्छ भन्ने शिक्षा पनि धर्मभक्तबाटै गणेशमानले प्राप्त गरेका हुन् । यसरी मूल्याङ्कन गर्दा धर्मभक्तजीलाई गणेशमानले जो ‘महान्’ मान्नुभयो, त्यसको हामीले सम्मान नै गर्नुपर्छ ।

गणेशमानजीले आफ्नो पुस्तकमा आफूलाई धर्मभक्तजीको ‘भक्त हुँ’ भन्नुभएको छ । भक्तको सम्बन्ध भगवान्‌सँग मात्र हुन्छ । यसको अर्थ हो— धर्मभक्तजी ‘भगवान्’ हुनुहुन्थ्यो गणेशमानजीका निमित । कुनै एउटा व्यक्तिविशेषलाई भगवान्‌कै दर्जा दिनु अतिशयोक्ति नै हो । तर, जसले आफ्नो पूरै जीवन जनताकै निमित न्यौछावर गच्यो, जसले जनताको हकहितका निमित हाँसीहँसी सूलीमा चढन किञ्चित पनि समय लिएन, तिनलाई कसैले ‘भगवान्’ भन्यो भनेर अन्यथा किन लिने ? धर्मभक्तमा भगवद्गता थियो भन्ने कुराको प्रमाण स्वयं गद्यालाल र गणेशमान नै हुन् । देशका यस्ता महान् सपूतहरूको पहिचान गर्न सक्ने व्यक्तिलाई भगवान्‌कै थान्कोमा राखियो भने ठीकै त गरियो नि ! होइन र ? त्यसैले गणेशमान र गद्यालाल जस्ता हीराको परख गर्न सक्ने धर्मभक्तजीको भगवद्गतालाई सबैले नमन गर्नु उचित नै होला । यस अर्थमा गणेशमानजीले आफूलाई धर्मभक्तको ‘भक्त’ भन्नुलाई अतिशयोक्ति मान्न हुन कि ?

बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंह

गणेशमान सिंह र विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला समवयी हुन् । जुनवेला बी.पी. कोइराला भारतको युनिर्भर्सिटीमा अध्ययनरत हुनुहुन्थ्यो त्यसवेला गणेशमान सिंहचाहिँ नेपालमा विद्यमान जहानियाँ राणाशासनका विरुद्ध विद्रोह गरेको अभियोगमा जन्मकैदको सजाय भोग्दै राणाकै जेलभित्र सङ्घर्षरत हुनुहुन्थ्यो । बी.पी. कोइरालाले भारतीय समाजवादी दल प्रवेश गरी अड्ड्येज विरुद्धको सङ्घर्षमा संलग्न हुने वेलासम्म यता नेपालका शासकहरूको अभेद्य किल्ला मानिने भद्रगोल जेल एकलैले तोडेर उमिकसक्नुभएको थियो, गणेशमान । त्यसवेलासम्म नेपालीहरूमाख किंवदन्तीका नायकभै लोकप्रिय भइसक्नुभएको थियो । यसरी आफू चार-चार वर्ष सङ्घर्षरत रहेको इयालखानाबाट सफलतापूर्वक भागेपछि गणेशमानजी नेपालका नदीनाला, पहाड र घना जड्गाल पैदल पार गरेर भारत पुगे । भारतमा अड्ड्येजको राज थियो । अड्ड्येज प्रशासनको आँखा छलेर भारतमा रहेका नेपालीहरूलाई सङ्गठित गरी राणा विरुद्धको सङ्घर्षमा सामेल गराउन कलकत्ता, बनारस, दार्जिलिङ, सिक्किम, कालिङ्गोड, देहरादून र आसाममा अर्को पाँच वर्ष बिताएपछि बल्ल विश्वेश्वर कोइराला नेपालको राजनीतिमा अवतीर्ण भए । यसवेलासम्म भारतबाट अड्ड्येजहरू पलायन हुने अब निश्चितप्राय भइसकेको थियो । त्यसैले अब नेपालको राजनीतिपट्टि ध्यान दिने वेला आयो भन्ने निष्कर्षमा पुगेपछि बी.पी. कोइरालाले भारतमा रहेका नेपालीहरूलाई सार्वजनिक अह्वान गरेछन् राजनीतिक भेटका निम्ति ! जुन वेला बी.पी.ले भेटघाटको माध्यमद्वारा भारतकै नेपालीहरूलाई एकत्रित गर्दै थिए, त्यसवेलासम्म ‘गणेशमान सिंह’ भन्ने नाम क्रान्तिकारी नेताको रूपमा यो भेग (दक्षिण एसिया) मै प्रख्याती पाइसक्नु भएको थियो ।

गणेशमानको अठोट थियो— एउटा सशक्त राजनीतिक पार्टी स्थापना गर्ने । तर उहाँलाई अप्लेरो के थियो भने उनी हिन्दूस्थानमा समेत छद्मनाममा, त्यो पनि भूमिगत रूपले विचरण गरिरहेका थिए । त्यसैले एउटै ठेगानामा लामो समय बस्नु सम्भव थिएन । अड्ड्येज प्रशासनले पक्रियो भने राणाको हातमा सुपुर्दग्गी गरिदिने भयले उनले आफै नेतृत्वमा राजनीतिक सङ्गठन खोल्ने र त्यसको नेतृत्व गर्ने जोखिम उठाउनु भनेको आत्महत्या गर्नुसरह हुन्थ्यो ।

त्यसकारण एउटा हैसियत भएको व्यक्तिले नेतृत्व लिओस् र त्यसलाई सधाएर एउटा सशक्त राजनीतिक पार्टी बनाइहालौ भनेमा उहाँ हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले उहाँले बनारसमा रहेका तिनताकाका विद्वान् मानिने डिल्लीरमण रेमीलाई भन्नुभएछ— ‘ऐमीजी समयमै गरेको कामको दूलो महत्त्व हुन्छ । आउनुहोस्, एउटा राजनीतिक पार्टी खोलौं । तपाईं त्यसको नेतृत्व गर्नुहोस् । हामी सहयोग गर्नेछौं । तपाईंको काम आहवान गर्ने मात्र हो । बाँकी काम म नै गर्नेछु । बद्धनुहोस्, अगाडि बद्धनुहोस् ।’ रेमीजीले जवाफ दिए— ‘हेर्नुहोस्, गणेशमानजी ! तपाईंको कुरा त ठीकै हो । तर मेरो विचारमा भारतबाट अझ्येजहरू पूरै नफर्किएसम्म हामीले त्यस्तो पार्टी खोल्न हुन जस्तो लाग्दछ मलाई । त्यसमाथि म बिमारी मान्छे, के गर्न सक्छु र ?’ गणेशमानले अझै कर गर्दै भन्नुभयो— ‘होइन एउटा वक्तव्य लेख्न तपाईंको बिमारीले के छेकेको छ र ? ल म नै एउटा कागजमा ड्राफ्ट गरिदिउँला ।’ तर डिल्लीरमणले अधि सर्ने हिम्मत गरेन् ।

गणेशमान र बी.पी.को भेट गराउने तानावाना मिलाइदिने तन्तुको नाम थियो— देवशाङ्कर लाल । उनी व्यापारी थिए । कलकत्ता र बनारसमा उनको कोठी थियो । नेपाली कोठी भनेपछि नेपालीहरूमाझ त्यो कोठी पपुलर थियो । नेपाली कोठी भनेपछि त्यहाँका रिक्सावालाहरूले पनि आँखा चिम्लिए पुन्याइदिन्थे । देवशाङ्कर लाल व्यापारी मात्र होइनन् उनी अत्यन्त चलाख, चुस्त र तेज पनि थिए । परिस्थितिलाई लक्ष्य गर्ने अद्भुत क्षमता थियो उनको । उनी गणेशमानजीको साथी र शुभचिन्तक मात्र होइन साँच्चै भन्नुपर्दा भारतप्रवासकालका उनी एक प्रकारका संरक्षक नै थिए । त्यसकारण देवशाङ्करको कुरा काट्न गणेशमानलाई सबै दृष्टिले सोच्चैपर्थ्यो ।

देवशाङ्करले बी.पी. कोइरालाको पनि सूक्ष्म एवं गम्भीर परीक्षण गरेका रहेछन् । बी.पी.को क्रियाशीलता, भारतका नेतृत्वहरूसँग उनको सम्पर्क, उनको सङ्गठन कुशल क्षमता, बौद्धिकता एवं क्रान्तिकारी चरित्रबाट उनी प्रभावित भएका रहेछन् । त्यसकारण कुनै पनि बहानामा एक पटक बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंहको मेल गराइदिन पाइयो भने नयाँ पार्टीको गठन र नेपालमा क्रान्तिका निम्नि राम्रो परिस्थिति निर्माण गर्न सकिन्छ भने रहेछ उनलाई । त्यसकारण जसरी पनि गणेशमान र बी.पी.को भेट गराउनुपर्यो भनी देवशाङ्कर

लागेका रहेछन् । गणेशमानजीको हठ, मपाईपन, घमण्ड र अहङ्कारले यो कर्म फत्ते गर्न देवशङ्करलाई हम्मेहम्मे परिरहेको थियो । अन्ततः उनले आफ्ना निकटतम साथीकै नाताले हकार्ने शैलीमा सम्भाउँदै भनेछन्— यस्तै चाल हो भने गणेशमान ! तिमी राजनीतिमा कसरी सफल हुन्छौ ? तिमी त एकदम विनम्र हुनुपर्छ । अरुका अगाडि तिमीले आफूलाई साधारण जस्तो देखाउनुपर्छ । शिष्टता र भद्रताको छाप पार्नुपर्छ । अनि मात्र तिम्रो प्रभाव अरुमाथि पन सक्छ । तिमी मपाई बनेर बस्यौ भने आजको युगमा तिमीलाई कसले पुछ्दछ ? तिम्रो त्याग र तपस्याकै अनुरूप तिमीमा विनयशीलता र नम्रता भयो भने मात्रै मानिसमा श्रद्धा र सम्मानको भावना सिर्जना हुन्छ, होइन भने तिमी आफै घमण्डको सिकार बन्नेछौ ।

देवशङ्करले सम्भाएको कुरा आफूले मनन गरेको कुरा आफै शब्दमा गणेशमान भन्नुहुन्छ— ‘उमेरमा कान्छा भए पनि देवशङ्कर बुद्धिमा मधन्दा पाका थिए । मैले उनको कुरा वास्तै नगरे जस्तो गरे पनि चित्तमा भने उनको वचन गडेकै थियो । उनले भनेका एकएक कुरा म मनमनै दोहोच्याइरहेको थिएँ । तर हठ र गणेशमान दुई अलग तत्त्व थिएनन् ।’

केही दिनपछि ईश्वर बराल र कृष्णप्रसाद भट्टराईले पनि बी.पी. कोइराला भन्ने व्यक्ति वक्तव्यको भटारो फ्याँकेर चूप लागेर बस्ने मान्छे होइन भनेपछि बल्ल गणेशमानजीलाई लागेछ— ‘कहीं यो त्यही व्यक्ति त होइन जो मेरो अचेतन मनमा मेरै काल्पनिक साथी बनेर बारम्बार आइरहन्छ ? कहीं यही कोइराला त होइन ? त्यसैले एक पटक भेटौं, परख गरौं, चित्त बुझे सहयात्रा गरौंला, नबुझे आआफ्नो बाटो लागौला । उहाँले निधो गर्नुभयो— ‘अब हठ गरेर हुन्न । बी.पी. लाई भेट्न कलकत्ता जानैपन्यो ।’

कलकत्ता पुगेपछि बी.पी.सँग भएको पहिलो भेट र त्यो भेटले छोडेको प्रभाव गणेशमानजी आफ्नो पुस्तकमा यसरी भन्नुहुन्छ— ‘कलकत्तामा बी.पी.सँगको भेटको प्रबन्ध डी.के. शाहीले मिलाइदिनुभएको थियो । उहाँ अत्यन्त सज्जन मान्छे । बी.पी.लाई भेट्न गणेशमानजी मात्र होइन, भारतका कुनाकुनाबाट प्रशस्त नेपालीहरू भेला भएका थिए । कार्यक्रम कुनै बझालीको घरमा भइरहेको थियो । कार्यक्रमस्थलमा उपस्थित मानिसहरू र बी.पी.लाई

भेट्ने उनीहरूको उत्साह आफै बताउँदै थियो, बी.पी. भनेको दूलै मान्छे रहेछ । बी.पी. आउनुपूर्व गणेशमानजीलाई आदरका साथ त्यहाँसम्म पुच्याएका थिए डी.के. शाही र डी.एन. प्रधानले । गणेशमानजीलाई हठ र अहङ्कार त्यागी विनम्र र सौम्य बन्न केही दिनअघि बनारसमा देवशाइकर लालको सुझावले गणेशमानलाई सजग त बनाएको थियो तर, नानीदेखि लागेको स्वभाव एक पटक के जान्थ्यो र ? बी.पी.लाई भेट्न उत्सुक र लालायित व्यक्तिहस्त्रप्रति लक्ष्य गर्दै गणेशमानजी मनमनै भन्दै हुनुहुन्थ्यो रे—‘मूर्खहरू ! राणाको जेल ब्रेक गरेर आएको क्रान्तिकारी आफूसँगै छ, तर कस्तूरीमृगले कस्तूरी अन्यत्र खोजेखै गर्दै छन्, यी बिचरा !’ एकैछिनमा कोलाहल जस्तै भयो, सबै जना इयालबाट बाहिर हेर्न थाले । गणेशमानजीले पनि यसो तन्किएर इयालबाट हेर्नुभएछ । कुनै विशेष जस्तो देखिने व्यक्तित्व कोही थिएन । एक जनालाई सबैले धेरे ल्याउँदै थिए । उनी त भन् फू गर्दा ढल्ला जस्तो सिकुटे ! केहीछिनपछि ती सबै कोठाभित्र पसे । एक जनाले उठेर अदब र आदरसाथ भन्यो—‘उहाँ हाम्रा नेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला !’ अभिवादनको साटासाट गरे । त्यसपछि परिचयको कार्यक्रम प्रारम्भ भयो । केहीको परिचय सकिएपछि डी.के. शाहीले उठेर गणेशमानको परिचय गराउँदै भन्नुभयो—‘बी.पी. बाबू ! उहाँ गणेशमान सिंह ! राणाको जेल तोडेर आउनुभएका क्रान्तिकारी नेता !’ गणेशमानको नाम सुनेबित्तिकै आफ्नो स्थानबाट उठेर गणेशमानजीको समीप बी.पी. पुग्नुभयो र भन्नुभयो—‘गणेशमानजी ! तपाईंसँग भेट्ने मेरो दूलो अभिलाषा थियो । तपाईंसँग भेट मिलाइदिन मैले ध्रुवसँग धेरै पटक कुरा गरेको छु । आज भेट भयो । ठीक छ, हामी यो मीटिङपछि अलगै बसौला; हुन् ?’ बी.पी. अदबका साथ उभिएर कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो तर गणेशमानजी चाहिं कुर्सीबाट उठ्नु समेत भएन । आखिर अहम् र अहङ्कारको कब्जामा जो हुनुहुन्थ्यो उहाँ । पछि गणेशमानजीले धेरै पटक भन्नुभएको छ—‘मैले कोइरालाप्रति साधारण शिष्टाचारसम्म पनि देखाइन्, के ठान्नुभयो होला उहाँले ?’

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग भएको त्यो पहिलो भेट र उनीसँग भएको मीटिङमा बी.पी.ले दिएको भाषण सुनिसक्दानसक्दा गणेशमानजीले बी.पी.बारे आफ्नो धरणा बनाइसक्नुभएछ । उहाँ भन्नुहुन्छ—‘म जसको खोजीमा थिएँ, त्यो व्यक्ति यही हो । केही गरे यसैले गर्छ । कोइरालाजीप्रति

मेरो सम्मान र श्रद्धा उब्जेको कारण यही हो र मैले त्यसैवेला मनमनै अठोट गरेको थिएँ, चाहे जे होसु, यो मानिसलाई साथ दिनुपर्छ ।’ त्यस दिनको बी.पी.को भाषणको विश्लेषणबाट बी.पी. का चारवटा गुणहरू गणेशमानजीले पहिल्याउनुभयो ।

- १) भारतीय र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई राणाशासनसँग जोडेर आफ्नो प्रयोजनका निम्नि त्यसबाट राजनीतिक निष्कर्ष निकाल्न सक्ने उहाँ अद्भुत क्षमताको धनी हुनुहुँदो रहेछ ।
- २) कुशल डाक्टर र वैद्यहरूले बिरामीको नाडी समातेर रोगको निदान गरेखै आफ्नो साथीहरूको मनको कुरा बोलिदिएर घटनाको सटीक विश्लेषण गर्ने र अगाडिको बाटो स्पष्ट पारिदिन सक्ने अप्रतिम शिल्प रहेछ उहाँको । एक बृहत् राष्ट्रिय उद्देश्यका लागि कसरी मानिसहरूलाई प्रभावित पार्न सकिन्छ भन्ने कला उहाँमा देखियो ।
- ३) ‘अब छिटै भारतबाट अझ्येजहरू जानेछन् । उनीहरू गएपछि उनकै आड र संरक्षणमा रहेको राणाशासनलाई पनि हामी फाल्न सक्छौं । त्यसकारण हामीले राजनीतिक पार्टी खोल्न ढिलो गर्न हुन् । भारतको अन्तरिम सरकारले हामीलाई नसघाई सुख्ने छैन । उसले हामीलाई अब दुःख दिन सक्दैन ।’ यो बी.पी. को सटीक निष्कर्ष थियो ।
- ४) इच्छाशक्ति नभएको व्यक्तिबाट अरू केही भए पनि नेतृत्व त हुनै सक्तैन । बी.पी. मा त्यो इच्छाशक्ति प्रचूर मात्रामा थियो । त्यसकारण केही गरे यसैले गर्नेछ ।

माथि उल्लेख गरिएका चारवटा गुणले सम्पन्न विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँगको पहिलो भेटपछि गणेशमान सिंह त बी.पी.प्रति ‘फिदा’ भैहाले नि । उनी अर्थात् गणेशमान आफ्नो पुस्तकमा भन्छन्- ‘उहाँले पहिलो भेटकै दिन जस्तो आत्मीयता र मित्रताको प्रदर्शन गर्नुभयो, त्यसबाट म भित्रैदेखि द्रवित भएँ । मैले आफूमा सञ्चित घमण्डको घडा त्यसै दिन उहाँका सामु कसैले नदेछने गरी फोरिदिएँ ।’

अब पालो विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको ! उनी पनि प्रशंसाको पुल बाँध्न कहाँ कम थिए र ? उनलाई त अभ गणेशमान पाउनु भनेको ढुङ्गो खोज्दा देउता पाएँकै भएको थियो । किनभने गणेशमान स्तरको व्यक्तित्व उनको पार्टीमा मात्र होइन, उनको नजरमा समेत कतै कोही थिएन । हो, बी.पी.मा क्षमता थियो । उनमा इच्छाशक्ति पनि प्रचूर मात्रामा थियो । आफ्नो आन्दोलन वा क्रान्तिका निर्मित भारतको सहयोग जुटाउनु उनका निर्मित बायाँ हातको खेल थियो । उनीसित आदर्श र सिद्धान्तको पनि कमी थिएन । तर क्रान्तिका निर्मित त्यतिले मात्र पर्याप्त हुन्थेन । क्रान्तिका निर्मित त्यस्ता जननेता र त्यस्तै विश्वसनीय व्यक्तित्व जसलाई अगाडि सार्दा जनताले यो नेताले त धोका दिँदैन भन्ने विश्वास गर्न सक्नु । अथवा सुपरिचित जननेताको आवश्यकता पर्छ कुनै पनि क्रान्ति र आन्दोलनका निर्मित । बी.पी.ले भारतको मात्र राजनीति गरेका हुनाले उनीसँग जो-जो थिए ती सबै प्रवासी नेपाली मात्र थिए । नेपाल र नेपाली अनि दरवारलाई समेत राष्ट्रोसँग बुझेको व्यक्ति त नेपालमा त थिएनन् भने परदेशमा त्यस्तो जननेता कहाँ पाउनु ? बी.पी. कोइरालाको कल्पनामा उहाँ जस्तो नेतृत्वको खोजीमा हुनुहुन्थ्यो, त्योभन्दा उच्चकोटिको इतिहास बनिसकेको थियो, गणेशमान सिंहको ! गणेशमान सिंह, राणाको जेल नाघेर एक करोड नेपालीको मनमस्तिष्कमा राज गरिसकेका किंवदन्तीका महानायक मात्र होइन, क्रान्तिनायक पनि भइसक्नुभएको थियो । त्यसमाथि उहाँ त राणाहरूको एकएक नस-नससँग वाकिफ हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले त गणेशमानलाई पाउँदा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई ‘ढुङ्गा खोज्दा देउता मिले जस्तो भएको थियो’ भनिएको हो ।

बी.पी. कोइरालाले गणेशमान सिंहलाई दोम्हो पटकको भेटमै भन्नुभएछ- गणेशमानजी ! हनुमानलाई आफ्नो शक्तिको अन्दाज नभए जस्तै तपाईंले आफै आफ्नो महत्त्व बुझ्नुभएको छैन । हेर्नुहोस् ! जोकोहीमा पाउन नसकिने तीन यस्ता विशेषता तपाईंमा छन् जसको सहयोगले हामी हाम्रो लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्छौं । ती हुन्-

- १) तपाईं त्यस्तो परिवारबाट आउनुभयो जुन परिवारलाई राणाको विशेष कृपा थियो । पद, पैसा र समसामयिक समाजमा प्रतिष्ठा आर्जन गर्न

तपाईंको परिवारको पृष्ठभूमि पर्याप्त थियो । त्यस्तो परिवारको त्याग गरेर परिवर्तनका निमित्त तपाईंले दिनुभएको योगदान सबैका निमित्त अनुकरणीय छ ।

- २) तपाईंले जेलबाट भागेर केवल आफूलाई मात्र कैदमुक्त गर्नुभएको होइन, राणाशासनको सुरक्षाव्यवस्थालाई नै चुनौती खडा गरिदिनुभयो । एक समर्पित क्रान्तिकारीलाई जेलको पर्खालले, सेनाको घेराले र जन्मकैदको यातनाले गाल्न सक्तैन, उल्टो त्यस्तो सजायले प्रतिरोधको ताकत उसमा पैदा गर्छ भन्ने उदाहरण तपाईं बन्नुभएको छ ।
- ३) नेपालमा भविष्यमा गठन हुने पार्टीका निमित्त तपाईं अमूल्य सम्पत्ति हुनुहुनेछ । तपाईंले नेपाली इतिहासकै प्रथम जनविद्रोहको ऐतिहासिक परम्पराको प्रतिनिधित्व गर्नुहुन्छ ।

गणेशमान सिंह र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले एकअर्काको व्यक्तित्व विश्लेषण गरेर जे-जे विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन्, तिनमा अतिशयोक्तिको गुन्जाइस देखिदैन । ती कुराले बरु त्यसताकाका नेताहरूमा एकले अर्काको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्ने संस्कार हुन्थ्यो भन्ने कुरा बताउँछ । गणेशमान र बी.पी.को सम्बन्ध त त्योभन्दा अझ बढी परिष्कृत थियो । जुन हिजोआजका नेताहरूमा देखन पाइँदैन ।

हिन्दू दर्शनका पुराण एवं शास्त्रहरूमा यदाकदा भगवान् राम र भगवान् शिवको सम्बन्धका विषयमा बताइएको छ- कसैले ‘रा’ मात्र भन्यो भने भगवान् शिव एकाग्र भएर सुन्छन् रे, यसले कहिले ‘म’ अर्थात् ‘राम’ भन्ता र म आनन्दको सागरमा डुबुल्की मारौला भन्ने ! त्यसै गरी भगवान् राम पनि शिवजीको दर्शन नपाउँदा विह्वल भएको कथा छ । लङ्का आक्रमण गर्नुपूर्व भगवान् रामले दक्षिण भारतको समुद्रकिनारमा शिव भगवान्को लिङ्ग स्थापना गरेर त्यसको नामकरण नै गरिदिनुभयो- रामेश्वरम् ! भगवान्मै पनि एकअकाप्रति कस्तो प्रेम ! कस्तो सद्भाव !! हो, उही प्रकारको सद्भाव, आदर र प्रेम थियो बी.पी. र गणेशमानबीच ।

माथिका कुराहरूले गणेशमान र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाबीच आपसमा प्रेम, सद्भाव र सम्मान कुन हदसम्म थियो भन्ने कुरा प्रस्तुयाएको छ । फेरि एउटाले अर्कोको महत्व र उपादेयता पनि त्यक्तिकै बुझेको देखिन्छ । यी दुई व्यक्तित्वबीच ईर्ष्याभाव र व्यक्तिगत टकराव पनि कहीं देखिएको छैन । यो त मानवीय स्वभावभन्दा पनि माथिको कुरा भयो । गणेशमान र बी.पी. कोइरालाको यो युगलबन्दीको सम्बन्ध आहारिसयोग्य थियो ।

बनारसमा दूल्हूला कोठी र गदी (Business House) सञ्चालन गरेका देवशाइकर लाल सफल व्यापारी मात्र थिएनन् वरन् उनमा राष्ट्रवाद र क्रान्तिचेत पनि प्रचुर मात्रामा थियो । गणेशमान सिंह र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको संयोग मिलाइदिने जुन प्रयत्न उनले गरे त्यो नेपालको प्रजातन्त्र र क्रान्तिले बिर्सन नहुने घटना हो । देवशाइकर लालले उहीवेला आँकिसकेका थिए कि गणेशमान र बी.पी.को संयुक्त प्रयासबेगर नेपालमा क्रान्ति सफल हुन सक्तैन । त्यसैले बी.पी. सँग कुनै पनि मूल्यमा गणेशमानको भेट गराउने अठोट गरे । यो प्रयासको क्रममा भन्डैभन्डै गणेशमानसँगको उनको सम्बन्ध दुर्दन आँटिसकेको थियो । यसरी गणेशमानसँग भएको आफ्नो मित्रता र नातासम्बन्धलाई समेत धरापमा पारेर उनले बी.पी.सँग भेट्न गणेशमानलाई तयार पारेका छन् । अन्ततः उनको यही प्रयत्नले गणेशमान र बी.पी.को युगलबन्दी सफल भयो र यही युगलबन्दी २००७ सालको क्रान्तिको सफलताको कारक बन्यो । यसर्थ देवशाइकर लालको सुभक्षुभपूर्ण प्रयत्न र उनको कर्मलाई इतिहासले बिर्सन हुन्न ।

इतिहासको आवश्यकता र संयोगले जुराइदिएको बी.पी. र गणेशमानको युगलबन्दीको लगनगाँठो जीवनपर्यन्त कहिल्यै दुटेन । बी.पी. र गणेशमानको त्यस वेला प्रारम्भ भएको सम्बन्धलाई दुटाउन राणा र शाहशासकहरूले धैरे प्रयत्न गरे, तर उनीहरू कहिल्यै पनि सफल हुन सकेनन् । बी.पी.सँगको आफ्नो सम्बन्ध कसैले दुटाइदिने हो कि ? भनी गणेशमानजी अति सावधान रहनुहुन्थ्यो । यहाँसम्म कि बी.पी.को कुनै विरोधीले गणेशमानको प्रशंसा गच्यो भने गणेशमान शड्काको दृष्टिले त्यसलाई हेनुहुन्थ्यो र भनुहुन्थ्यो—‘यसले हाम्रो मित्रताको आहारिस गच्यो !’ एउटा घटना छ ! मातृकाप्रसाद

कोइरालालाई प्रधानमन्त्री पदबाट हटाएर गणेशमानजीलाई प्रधानमन्त्री बनाउन चाहन्थे राजा त्रिभुवन । त्यसैले राजाले भनेछन्— ‘गणेशमानजी ! तपाईंले प्रधानमन्त्री भइदिन पच्यो ।’ गणेशमानजी भित्रभित्रै आफैमा मुरमुरिनुभयो र मनमनै भनुभयो— यो ठकुरीले मलाई के ठानेको छ ? तिप्रो चाल म बुझिदैन ? बी.पी.सँग मेरो फुट गराउने योजना त हो नि तिप्रो । मैले बुझेको छैन भन्थानेको ? तर प्रकटमा उहाँले राजा त्रिभुवनलाई भनुभयो— ‘सरकार ! मेरो पार्टीका मेरा नेताहरू हुँदाहुँदै मैले व्यक्तिगत निर्णय गर्न मिल्दैन । त्यसैले पार्टीसँग नै सल्लाह गर्नुहोला ।’ यस्तो थियो एकअर्का मित्रप्रतिको अटुट विश्वास एवं सम्मान ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँगको पहिलो भेटमा गणेशमान सिंहमा जुन प्रभाव परेको थियो, त्यो प्रभाव र सम्मानमा अन्तिम दिनसम्म कहिल्यै पनि कमी आएन । सबै दृष्टिले राजनीतिमा आफू बी.पी.भन्दा सिनियर हुँदा पनि गणेशमानले कहिल्यै त्यो दाबी गर्नुभएन । मूलतः गणेशमानको स्वभाव भनेको एक पटक जसलाई स्वीकार्यो ऊसँगको सम्बन्धलाई निष्ठाका साथ निभाउनुहुन्थ्यो । बी.पी. कोइरालामा भएका अनेकौं मानवीय कमजोरीका बावजूद गणेशमान सिंहले बी.पी.लाई आफ्नो महान् नेता नै मान्नुहुन्थ्यो ।

**

जनआन्दोलन : २०४६

(निरझकुशताविरुद्ध दोस्रो सङ्घर्ष)

(प्रजातन्त्र स्थापनार्थ नेपालमा भएका आन्दोलनहरूमध्ये पहिलो जनआन्दोलन हो— जनआन्दोलन : २०४६ ! यसको परिकल्पना, यसको रचना र यसको नेतृत्वकर्ता गणेशमान सिंह हुनुहुन्थ्यो । अनेकौं राष्ट्रवादी दृष्टिकोणले यो जनआन्दोलन मौलिक र विशिष्ट प्रकृतिको रह्यो ।

राजा महेन्द्रले सेनाको आडमा २०१७ सालमा प्रजातन्त्रको हत्या गरेपछि स्थापना गरेको निरझकुशताविरुद्ध आरम्भ भएको सङ्घर्ष वस्तुतः गणेशमान सिंहको जीवनको दोस्रो सङ्घर्ष थियो । त्यस सङ्घर्षका ऋममा बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंह जस्ता नेताहरू समेत वर्षैर्वर्ष जेल, प्रवास र स्वदेशमै सङ्घर्षरत रहे । त्यो सङ्घर्षलाई एउटा दुइगोमा पुच्याउन नपाउँदै बी.पी. कोइराला दिवझगत हुनुभयो । उहाँपछि गणेशमान सिंहले सङ्घर्षको त्यो मशाललाई निभ्न दिनुभएन । अन्ततः उहाँकै नेतृत्वमा भएको जनआन्दोलन : २०४६ ले नेपाली जनतालाई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न गराइछोड्यो । गणेशमानजीले शब्दशः भन्नुभएको छ— ‘शहीदको सपना र स्वतन्त्र एवं सम्मानित नागरिक बन्ने नेपाली

जनताको चाहनालाई जनआन्दोलन : २०४६ ले पूरा गरेको छ । देशलाई यो अवस्थासम्म ल्याउन मलाई ३९ वर्ष लागेछ । यस क्रममा मैले कुकुरले नपाएको दुःख पाएको छु । ती दुःखका दिन अब मैले बिर्सिएको छु । साँच्चै भनौं भने अब म शहीद गढगालालजी र नेपाली जनताको क्रष्णबाट उक्खण भएको छु । जनआन्दोलनले मलाई दिएको सन्तुष्टि यही हो ।’

जनआन्दोलन : २०४६ यस अर्थमा मौलिक रहयो कि यसलाई सफल परिणतिसम्म पुऱ्याउन नेपाली जनताले काइग्रेस, कम्युनिस्ट केही नभनी मानव अधिकार र प्रजातन्त्रको शर्तमा सबैले एकता देखाए । यसलाई विश्वसमुदायले पनि प्रोत्साहित गच्यो । एउटा विद्रोही पार्टीको राष्ट्रिय सम्मेलनमा विश्वभरिका मुलुकहरूले उपस्थिति जनाउनु र त्यो आन्दोलनलाई सहयोगको वचनबद्धता दोहोच्याउनुलाई ‘न भूतो न भविष्यति’ भनिदिए हुन्छ । राजा र गणेशमान सिंह (विद्रोही पक्ष) बीच भएको वार्तामा अर्को कुनै तेस्रो पक्ष अर्थात् भारत र शक्तिराष्ट्रहरूले समेत ‘टाड अड्काउन’ नपाउने वातावरण बन्नु आफैमा सुखद पक्ष हो । जनआन्दोलन : २०४६ को सबैभन्दा ठूलो र राष्ट्रवादी उपलब्धि यही थियो । जनआन्दोलन : २०४६ बाहेक नेपालमा आजका मितिसम्म एउटा पनि त्यस्ता आन्दोलन, सङ्घर्ष वा क्रान्ति भएका छैनन् जसको दुइगो विदेशी भूमिमा वा विदेशीकै इसारामा नभएको होस् । त्यस अर्थमा जनआन्दोलन : २०४६ पहिलो राष्ट्रवादी आन्दोलन थियो । त्यस्तो पहिलो राष्ट्रवादी आन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डर एवं सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहप्रति नेपाली जनता कृतार्थ छन् ।)

पृष्ठभूमि

राजा महेन्द्रले वि.सं. २०१७ पुस १ गते नवोदित प्रजातन्त्रको बिरुवा निमोदै सेनाको आडमा ‘कू’ गरेपछि राजाको निरङ्कुशताविरुद्ध नेपाली काइग्रेसले सङ्घर्ष प्रारम्भ गच्यो । सङ्घर्षका क्रममा राजाले गणेशमानजी

लगायत बी.पी. कोइराला, कृष्णप्रसाद भट्टराई र सयौं नेताहरूलाई कठोर कारावासमा ठोस्यो । २०१७ सालमा पक्राउ गरिएका शीर्षनेताहरू बी.पी. र गणेशमानजीलाई सरकारले आठ वर्षसम्म सुन्दरीजल जेलमा राख्यो । अनेकौं राजनीतिक दबाबका कारण २०२५ सालमा उहाँहरूलाई पञ्चायती सरकारले जेलबाट मुक्त त गयो तर देशभित्र बस्न सक्ने वातावरण बनाइदिएन । त्यसैले उहाँहरू आफ्ना केही सय कार्यकर्ताका साथ भारत निर्वासनमा जान बाध्य हुनुभयो । यो निर्वासनको अवधि २०२५ देखि २०३३ अर्थात् आठ वर्षको थियो । यो अवधिमा नेपाली काइग्रेसले अनेकौं साना-टूला क्रान्तिकारी सङ्घर्षहरू गरिरह्यो । ती सङ्घर्षहरूलाई उहाँहरूले सीमापारिबाटै नेतृत्व दिइहनुभयो । यस क्रममा नेपाली काइग्रेसले सञ्चालन गरेका सङ्घर्षहरू, ओखलढुङ्गा काण्ड, जनकपुरमा राजा महेन्द्रमाथि बम फ्याँकेको (जनकपुर काण्ड) काण्ड र हवाई अपहरण तथा ३० लाख रुपैयाँ लुटेका काण्डहरू प्रमुख थिए ।

त्यो सङ्घर्षको अवधिमा नेपाली काइग्रेसको नेतृत्व बी.पी., गणेशमान र सुवर्णशमशेरद्वारा गरिएको थियो भनिए तापनि वस्तुतः ती सबै सङ्घर्षमा बी.पी. कोइरालाको हालीमुहाली थियो । गणेशमानजी नेतृत्व तहमा हुनुभए तापनि उहाँको विचार सामान्यतः पार्टीभित्र कार्यान्वयन भएको देखिँदैन । जसको नेतृत्व छ उसैको विचार कार्यान्वयन हुनु स्वाभाविक हो । त्यसकारण भनैपर्छ कि त्यस अवधिमा भएका सङ्घर्षहरूको जश-अपजशको भागीदार बी.पी. कोइराला नै हुनुहुन्थ्यो । तर, त्यस अवधिमा पनि गणेशमानजीले आफ्नो सङ्घर्षपूर्ण जीवनलाई अफै तिखार्न कुनै कसर बाँकी राख्नुभएन ।

गणेशमानजी पहिलेदेखि नै झीनामसिना एकशनहरू गर्नुहुन भन्ने पक्षमा हुनुहुन्थ्यो । उहाँको सोच नै फरक थियो । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो जे गर्ने हो टूलै गर्नुपर्छ । क्रान्ति नै गर्ने हो भने पनि त्यो २००७ सालको भन्दा पनि प्रभावशाली हुनुपर्छ । जनआन्दोलन गरे पनि राष्ट्रिय स्तरकै गरिनुपर्छ । उहाँको तर्क थियो— सानोतिनो एकशन गर्नु भनेको आफ्ना कार्यकर्तालाई बलिवेदीमा चढाउनु मात्र हो । कार्यकर्ता भनेका आफ्ना छोगछोरी हुन् । यिनको संरक्षण हामीले नै गर्नुपर्छ । त्यसैले जहाँ पायो त्यहीं यिनलाई होम्न हुन् । बरु सकिन्न भने राष्ट्रिय स्तरको सङ्घर्ष गर्ने हैसियत नबनुन्जेल पार्टीले शक्ति सञ्चयको रणनीति

लिनुपर्छ । उहाँको कुरा सुनिएन । त्यसैले सानोतिनो स्वार्थका निम्नि धेरै होनहार नेता-कार्यकर्तालाई काङ्ग्रेसले गुमाउनुपर्यो ।

२०३९ सालमा बी.पी. कोइरालाको देहावसानपछि पार्टीको वास्तविक दायित्व गणेशमान सिंहको काँधमा आयो । अब नेपाली काङ्ग्रेसको प्रत्येक कार्यको जवाफदेहिता उहाँको हुने भयो । अब असफलताको दोष उहाँले अरु कसैलाई औल्याउन पाउनुहुने भएन । त्यसैले नेपाली काङ्ग्रेसको बागडोर आफ्नो जिम्मेदारीमा आएपछि गणेशमानजीले सबैभन्दा पहिले बी.पी. कोइरालाद्वारा स्थापित रणनीति ‘वामपन्थीसँग मिलेर सझौर्ष नगर्ने’ लाई परिवर्तन गरेर नयाँ रणनीति प्रतिपादन गर्दै भनिदिनुभयो— ‘प्रजातन्त्र स्थापनार्थ नेपाली काङ्ग्रेससँग सहयोग गर्न चाहने वामशक्तिलाई परहेज नगर्ने’ ! गणेशमानजीको यो नवीन विचारको धेरैले प्रशंसा गरे । यो प्रशंसा ओठे मात्र थियो कि वास्तविकता भन्ने कुराको जाँच गर्न गणेशमानजीले भ्याउनुभएको थिएन । त्यसैले उचित अवसरको तलाशमा हुनुहुन्थ्यो— उहाँ ।

नेपाली काङ्ग्रेसको जिम्मेदारी आफ्नो काँधमा आएपछि गणेशमानजीले पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरूलाई अब निष्क्रिय बस्न नदिने अठोट गर्नुभयो । यसै क्रममा उहाँले वि.सं. २०४२ सालमा राष्ट्रिय स्तरको सत्याग्रह गर्ने योजना बनाउनुभएको हो । गणेशमानजीको यो निर्णयले बी.पी. विचारका पक्षधर नेता-कार्यकर्ताहरूलाई अन्यमनस्कतामा पुच्यायो । तथापि बेमनले भए पनि उनीहरूले उक्त सत्याग्रहहरूलाई सघाएकै हुन् । त्यो सत्याग्रह देखन्मा सामान्य देखिए तापनि राष्ट्रिय राजनीतिमा यसको ढूलो महत्त्व थियो । यो सत्याग्रह करीब एक महीना सञ्चालित भएथ्यो भने देशभरिबाट करीब १५ हजार नेता-कार्यकर्ताहरूले त्यस कार्यक्रम मार्फत नेपालको जेल भरेका थिए । यो सत्याग्रहको अर्को ढूलो उपलब्ध भनेको वामपन्थीहरूको समर्थन थियो । नरमपन्थी वाम घटकहरूले गणेशमानजीलाई नेता मानेर त्यो सत्याग्रहमा आफूलाई पनि समाहित गरेका थिए । नेपाली काङ्ग्रेसद्वारा सञ्चालित यो सत्याग्रहले प्राप्त गरेका राजनीतिक उपलब्धहरू निम्न थिए—

- १) ‘राजासँग न सझौर्ष न समर्पण’ र ‘कम्युनिस्टसँग कदापि सहकार्य नगर्ने’ बी.पी. कोइरालाको रणनीतिलाई गणेशमानले विस्थापित गर्दै

नवीन रणनीति 'कम्युनिस्टसँग सहकार्य र राजासँग सझर्ष' भन्ने प्रतिपादन गरेको सुस्पष्ट सन्देश दियो, २०४२ सालको सत्याग्रहले ।

- २) परिआएको खण्डमा दुःख भोग्न र जेल बस्न पनि सङ्कोच नगर्ने हजारौं नेता-कार्यकर्ताहरू अझै काइग्रेस पार्टीमा तम्तयार छन् भन्ने सन्देश सरकारलाई यो आन्दोलनले दियो ।
- ३) क्रय-विक्रयको वेला नेपाली वामपन्थीहरूले प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको रक्षा गर्ने शर्तमा नेपाली काइग्रेसलाई साथ र समर्थन दिन्छन् भन्ने पनि प्रमाणित भयो ।
- ४) गणेशमान सिंह जस्ता परिपक्व नेतालाई 'नेता' मान्न बाँकी दलहरूले सङ्कोच गर्दैनन् भन्ने कुरा प्रसिद्धयो ।
- ५) काइग्रेसी कार्यकर्ताहरू अनुशासित छन् र गणेशमान सिंहको नेतृत्वको चेन अफ कमान्डमा पूर्ण भरोसा गर्छन् भन्ने कुरा त्यो सत्याग्रहले प्रमाणित गच्यो ।

सत्याग्रहको कार्यक्रममा पक्राउ परेका हजारौं कार्यकर्तालाई पञ्चायती सरकारले एकै पटक रिहा गरेन । क्रमिक रूपले रिहाइ गरेथ्यो । करीब १४ महीनासम्म यो रिहाइको प्रक्रिया चलिरह्यो । यो समयमा पार्टीले कुनै खास कार्यक्रम गर्नु व्यावहारिक हुन्थेन । त्यसकारण नेताहरू पर्खे र हेरको अवस्थामा थिए । गणेशमान सिंहमा चाहिं एउटा नवीन विचार फुरिरहेको थियो । उहाँ दिनभर विश्वराजनीतिको विश्लेषण र सम्भावित परिणामको आकलन गरिरहनुहुन्थ्यो । यसबीच राजा वीरेन्द्रले पञ्चायती चुनावलाई नै प्रजातन्त्रीकरण गरिरदिने भूटो आश्वासन बाँड्न थाले । राजा वीरेन्द्रको यो क्लेशपूर्ण आश्वासनको जालोमा नेपाली काइग्रेसका गिरिजाप्रसाद कोइराला स्वर्य आकर्षित हुँदै गए । यसबीच उनले राजा वीरेन्द्रसँग केही चरण वार्ता पनि गरे । राजाको योजनाप्रति उनको भरोसा बढ्दै थियो । अब त उनी राजाको प्रस्ताव स्वीकार गर्न आफ्नो पार्टीभित्र धुँडा धसेर बहस गर्न थाले । यही क्रममा विपीन कोइराला, शिवबहादुर खड्का, शेरबहादुर देउवा र रामचन्द्र पौडेलजस्ता युवाहरूलाई राजाको प्रस्तावको पक्षमा वकालत गर्ने अवस्थासम्म पुच्याइसकेका थिए । विपीन कोइराला र शिवबहादुर खड्काले त वक्तव्य दिए

राजाको प्रजातन्त्रीकरण (?) लाई साथ दिए। यो प्रक्रियालाई बेलैमा रोकिएन भने पार्टीलाई ठूलो नोकसान हुन सकछ भन्ने आकलन गरेर गणेशमान सिंह र पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराईले सल्लाह गरेरै शेरबहादुर देउवा र रामचन्द्र पौडेललाई थामथुम पार्नु परेको थियो ।

नवीन सोचको उदय

‘राजनेता’ लाई परिभाषित गर्ने क्रममा भनिसकिएको छ— ‘दूर क्षितिजमा मडारिन थालेको सझकट वा अवसरको आहाटलाई समयअगावै औँक्स सक्ने र त्यसको सम्भावित परिणामलाई विचार गरेर आफ्ना कार्यकर्ता र सिद्धान्तलाई सुरक्षित राख्न सक्ने नेता नै राजनेता हो ।’ गणेशमान सिंहको दिमागमा पनि केही वर्षयता विश्वराजनीतिमा देखा परेका घटनाहरूको अध्ययन पछि एक किसिमको नौलो सन्देश दिइरहेका थिए । ती घटनाहरूको अध्ययनपछि उहाँ यो निष्कर्षमा पुग्नुभएछ— ‘अब विश्वभर नै प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको अपूर्व लहर चल्नेवाला छ । यो अवसरलाई समय छैंदै उपयोग गरिएन भने हामी पछि पर्नेछौं ।’ उहाँले आफ्नो विश्लेषणको निष्कर्ष निकाल्नु भयो— ‘प्रजातन्त्रको लहर आउँदैछ । केही समयभित्रै आउँछ, आउँछ ।’ यही कुरालाई विस्तृत व्याख्या गर्दै गणेशमानले आफ्नो निष्कर्ष सार्वजनिक गर्नुभयो— ‘अहिले फेरि जतातै प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको विजयको लहर चल्न थालेको छ । द्वितीय विश्वयुद्धपछि उपनिवेशवादविवरोधी लहर चलेको थियो । नवस्वतन्त्र देशहरूमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएको थियो । साठीको दशकमा प्रजातन्त्रविवरोधी लहर चल्यो । साना स्वतन्त्र देशहरूमा प्रजातन्त्रको हत्या भयो । तानाशाहीको चक्रचकी फैलियो । त्यस्ता तानाशाहहरूलाई प्रजातान्त्रिक देशहरूले नै सहयोग र टेवा दिए । प्रजातान्त्रिक सरकारले भन्दा तानाशाहले पिछिडिएको देशमा छिटो विकास गर्न सकछ भन्ने विश्वास उनीहरूको थियो । अब उनीहरू त्यो भ्रमबाट मुक्त भएका छन् । अमेरिका, ब्रिटेन, क्यानडा, जर्मनी आदि प्रजातान्त्रिक देशहरू जनताको हक, अधिकारको पक्षमा अब उभिन थालेका छन् । उनीहरूको औँखा खुलेको छ । यही बेला हो हामी पनि सक्रिय हुने ।’

विश्वराजनीतिको यो विश्लेषणपछि सम्भावित अवसरलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन लागिहाल्ने निष्कर्षमा गणेशमानजी पुग्नुभयो । यही क्रममा

जनआन्दोलन गर्ने सोचको विकास उहाँमा भएको हो । जनआन्दोलन त गर्ने कसरी गर्ने ? कक्सको साथ लिने ? एकलै आफै पार्टीले मात्र सक्ला ? यस्तै थुप्रै प्रश्नले उहाँलाई उद्घोषित बनायो । अन्ततः उहाँले अठोट गर्नुभयो— ‘गर्ने ! सके सबैको सहयोग लिने । अरुको समर्थन पाइएन भने आफै पार्टीले मात्र भए पनि गर्ने ।’ आखिर नेपाली काइग्रेस बाहेक राष्ट्रिय स्तरको सङ्घर्ष छेड्न सक्ने हैसियतको अर्को पार्टी नेपालमा कुन नै छ र ?

नेपालको इतिहासको चेत गणेशमानजीलाई प्रचूर मात्रामा थियो । Spent Force हुनुको कुनै अर्थ छैन भन्ने उहाँलाई राम्रोसँग थाहा थियो । त्यसकारण उहाँलाई शक्तिसञ्चयमाथि पूर्ण विश्वास थियो । गोपालवंशलाई विस्थापित गर्ने किराँत, अनि किराँतलाई उल्टाइदिने लिच्छविलाई हावाकावा खेलाएर सत्ता खोसेका मल्लहरूको मात्र होइन समृद्ध संस्कृति र सभ्य भनाउँदा मल्लहरूको कमजोरीलाई प्रयोग गरेर शाहले शासनसत्ता जसरी हत्याए ती इतिहासको राम्रो ज्ञान उहाँमा थियो । उहाँलाई यावत् सत्तापलटमा ‘तागत’ कै भूमिका अहम् हुन्छ भन्ने थाहा थियो । अनि त्यो ‘तागत’ भन्ने वस्तु जनसमर्थनविना सम्भव छैन भन्ने पनि थाहा थियो । हो त्यही जनसमर्थनलाई आफूप्रति केन्द्रित गर्न उहाँले आफ्नो एडीदेखि चोटीसम्मलाई जोडिदिनुभयो ।

जनआन्दोलनको डिजाइन (प्रारूप)

गणेशमान सिंहले अठोट गर्नुभयो— ‘विश्वपरिस्थिति अनुकूल छ । अब आन्दोलनका निमित आवश्यक अन्य अवयवहरू दुरुस्त राख्न सकियो भने जनआन्दोलनको सिर्जना र त्यसलाई सफल परिणामसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ । त्यसकारण उहाँले सङ्कल्प गर्नुभयो— जनआन्दोलन गर्ने ।

जसरी एउटा वास्तुविद् अर्थात् आर्किटेक्चर इन्जिनीयरले कुनै घरको प्रारूप (डिजाइन) तयार गर्दा घरको प्रत्येक अवयवहरूको सूक्ष्म अध्ययन गर्दै यथास्थानमा सबै अवयवहरूलाई टक्क-टक्क राखेर एउटा आर्कर्षक सग्लो घर तयार पार्छ ठीक त्यसै गरी गणेशमानजीले प्रस्तावित आन्दोलनको एउटा स्केच (मार्गचित्र) तयार पार्नुभयो । उहाँले तयार पार्नुभएको स्केचमा निम्न अवयवहरूको व्यवस्था मिलाइएको थियो ।

१) सर्वस्वीकार्य नेतृत्वको छनोट, २) राजालाई सुधिन समय प्रदान, ३) वामपन्थीसँग सहकार्य, ४) भारतको समर्थन जुटाउने, ५) पश्चिमाको शुभेच्छा लिने, ६) प्रेस/मिडियालाई आफू अनुकूल बनाउने र ७) आन्दोलनका लागि जनतालाई तयार गर्ने । यसको अधिकारी भने जनआन्दोलन सफल तुल्याउन सकिन्छ भने थियो, गणेशमानजीलाई । त्यसैले उहाँ ती अवयवहरूलाई परि पुष्टि गर्नपट्टि लामुभयो ।

१) सर्वस्वीकार्य नेतृत्व छनोट

जनआन्दोलन जस्तो व्यापक र बृहत् सङ्घर्षलाई सफलताको बिन्दुसम्म पुऱ्याउन नभइनहुने प्राथमिक तत्त्व भनेको सर्वस्वीकार्य नेतृत्व नै हो । सबै पक्षको विश्वास आर्जन गर्न सक्ने व्यक्ति नै सर्वमान्य नेता हो । यस्ता सर्वस्वीकार्य नेताको अभावमा त्यस्ता आन्दोलनहरूलाई जनताले विश्वास गर्दैनन् । स्वाभाविक हो, जनताले विश्वास नगरेको आन्दोलन कदापि सफल हुने छैन । त्यसकारण सर्वस्वीकार्य नेतृत्वको चयन अनिवार्य सर्त हो । २००७ सालको क्रान्तिपूर्व पनि यस्तै अवस्थाको सिर्जना भएको थियो । तिनताका गणेशमान सिंह मुश्किलले ३५ वर्षको मात्र हुनुहुन्थ्यो । उमेर सानै भए तापनि राणाशासन विरुद्धको विद्रोहले उहाँलाई महानायकझौं, स्थापित गरिसकेको थियो ।

यसैबीच भारतमा बसेर तहींको विश्वविद्यालयमा अध्ययन सकेर भारतकै राजनीतिसँग घुलमिल भई विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नामका उत्साहित युवाले नेपालको राजनीतिमा चासो राख्न थालेका थिए । उनको विश्लेषण रहेछ— ‘भारतबाट अझ्गेजले निकट भविष्यामै आफ्नो हात भिकडै छ । अब अझ्गेजको आशीर्वादले ठिडिएका राणाहरू पनि कमजोर हुनेछन् । त्यही वेला राणाहरूमाथि प्रहार गर्न सकियो भने नेपालमा जनतन्त्र स्थापना गर्न सकिनेछ ।’ तर कुरा आयो राणालाई विस्थापित कसरी गर्ने ? यसैका निमित्त भारतमा रहेका नेपालीहरूलाई सङ्गठित गरी एउटा सशक्त राजनीतिक पार्टी बनाउने र त्यसैको माध्यमबाट नेपालको राजनीतिमा सक्रिय हुने । यस्तो सङ्गठनका निमित्त त एउटा विश्वसनीय नेता चाहियो । ‘नेता’ कहाँ खोज्ने ? बडो अप्टेरो थियो बी.पी.लाई । हो, यही क्रममा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र गणेशमान सिंहको पहिलो भेट कलकत्तामा भएको थियो ! पहिलो भेटमै बी.पी. र

गणेशमान दुवैले आआफ्नो मनलाई आफै भनेछन्— ‘मैले गणेशमान भेटें, अब नेता खोज्ने काम सकियो ।’ त्यसै गरी गणेशमानजीले भनेछन्— ‘मैले खोजेको नेता अब पाएँ ।’

२००७ सालको क्रान्तिका लागि जसरी बी.पी. र गणेशमान सिंहले एकअकालाई नेतृत्व दिन हतारिएका थिए, त्यस्तै हार्दिकता त यस पटक थिएन, तथापि सर्वस्वीकार्य नेता खोज्न गणेशमानजीलाई धेरै पापड बेल्नु परेन ।

जनआन्दोलन : २०४६ लाई नेतृत्व दिने नेताको खोजमा निस्कनुभएका गणेशमान सिंहलाई सर्वप्रथम उहाँको आफ्नै पार्टीले एकमतले भन्यो— ‘२००७ सालकै क्रान्ति सम्पन्न गर्नका निम्ति तपाईंलाई पार्टीले नेता स्वीकारेको थियो । यो पटक पनि सबैको भरोसा तपाईंमाथि नै छ तपाईं नै हाम्रो नेता हो ।’ ठीक छ आफ्नो पार्टीले त मान्यो अब बाँकी पार्टीहरूले के गर्नान् भन्ने थियो गणेशमानजीलाई । त्यसैले उहाँले वामपन्थीहरूसँग पनि जनआन्दोलन र त्यसको नेतृत्वबारे छलफल गर्नुभयो ।

२) वामपन्थीसँग सहकार्य

यसै क्रममा गणेशमान सिंहले नेपाली काइग्रेसका नेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले स्थापित गरेको एउटा मान्यता जसलाई नेपाली काइग्रेसले आफ्नो मार्गनिर्देशक सिद्धान्त नै बनाएको थियो । त्यसलाई उल्टाउने हिम्मत गर्ने अठोट गर्नुभयो । नेपाली काइग्रेसले चीपी छउन्जेल कुनै पनि आन्दोलन वा क्रान्तिमा कम्युनिस्टसँग सहकार्य गरेको थिएन । कम्युनिस्टहरूप्रति बी.पी. कोइरालाको यावत् सद्भावका बाबजूद भूराजनीतिक कारणले नेपाली कम्युनिस्टसँग मिलेर जाँदा भारत र चीनबीचको विवादमा नेपाली काइग्रेस पनि मुछिन सकदछ भन्ने उहाँलाई शङ्का थियो । त्यसैले प्रत्येक कदम फुकीफुकी हिंदुनुहन्थ्यो उहाँ । बी.पी. कोइराला बरु आवश्यक पर्दा राजासँग मिल्न परहेज गर्नुहुन्थ्यो तर कम्युनिस्टहरूप्रति चाहिं उहाँ छोइछिटो गर्नुहुन्थ्यो । बी.पी.को नीतिले नेपाली जनताबीच नै विभाजनको रेखा कोरिदैर राजालाई शासन गर्न सजिलो बनाइदिएको थियो । यो स्थितिलाई तोडनैपर्छ भन्ने कुरामा गणेशमानजी दृढ हुनुहुन्थ्यो ।

उहाँले बडो सुझबुझका साथ पाइला चाल्न थाल्नुभयो । नरम कम्युनिस्टहरूसँग अब मिलेरै अधि बढ्नुपर्छ । कम्युनिस्टहरूले भौतिक रूपमा प्रत्यक्ष सहयोग गरेन् भने पनि सहकार्यको हल्लाले देशभरका आमजनताबीच सकारात्मक भाव पैदा गराउन सकिन्छ भन्ने विश्वास थियो गणेशमान सिंहलाई । तर तिनताका सबै कम्युनिस्टहरूलाई एकै ठाउँमा जम्मा गर्नु भनेको ‘भ्यागुतोको धार्नी’ पुन्याउनु जत्तिकै कठीन काम थियो । तथापि विभिन्न सूत्रहरूको प्रयोग गरेर दर्जनौं खेमामा विभक्त कम्युनिस्टहरूसँग गणेशमानजीले भेट गर्नुभयो । यस्तो भेटको चाँजोपाँजो मिलाउने कार्यमा गणेशमानजीले वाम बुद्धिजीवी मानिनुहुने प्रा. माणिकलाल र पद्मरत्न तुलाधरको सहयोग लिनुभयो । नेपालका कम्युनिस्टहरू एकआपसमा कुकुर-बिरालोझैं झगडा गरिरहने भए तापनि गणेशमान सिंहप्रति चाहिं सबैजसो घटक वा नेताहरू सकारात्मक नै थिए । काङ्ग्रेसका अरू कुनै नेतालाई उनीहरू ‘घाँस’ हाल्दैनथे । तर गणेशमानप्रति चाहिं उनीहरू श्रद्धा गर्थे । नभन्दै पहिलो छलफल लाजिम्पाटस्थित पद्मरत्न तुलाधरको घरमा भयो । त्यो बैठकमा तुलसीलाल, मनमोहन, कृष्णलाल बर्मालगायत मालेका नेताहरू झलनाथ खनाल र आर.के. मैनाली आदि संलग्न थिए । आगामी जनआन्दोलनबारे त्यो बैठकमा गणेशमानजीले लामो प्रवचन नै दिनुभयो । उहाँले कम्युनिस्टहरूलाई भन्नुभयो—‘तपाईंहरू यो आन्दोलनमा सहभागी हुन सक्नुहुन्छ भने आउनुहोस्, होइन सहभागी हुन सक्नुहुन्न भने कम से कम हाम्रो विरोधचाहिं कृपया नगर्नुहोला । राजासँग नेपाली जनताको यो अन्तिम लडाइँ हो । यो आन्दोलनमा जनताले हार्नुपन्यो भने यो देश रहन्छ कि रहँदैन त्यसै भन्न सक्ने अवस्था छैन । त्यसकारण देश बचाउने कि नबचाउने भन्ने आन्दोलन हो यो । यो राष्ट्रिय आन्दोलनलाई सहयोग नगर्नेलाई इतिहासले माफ गर्नेछैन ।’ प्रतिउत्तरमा कम्युनिस्टहरूले भने—‘काङ्ग्रेसको विश्वास हामी गर्न सक्दैनौं । उसले मझधारमा पुन्याएर हामीलाई निःसहाय छोडिदिन सङ्कोच गर्दैन । त्यसकारण ऊप्रति हामी सशङ्कित छौं ।’ कम्युनिस्टहरूको सबै कुरा सुनेपछि गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘ठीक छ । मलाई त विश्वास गर्न सक्नुहुन्छ ?’ तुरुतै मनमोहन अधिकारीले भन्नुभयो—‘तपाईंकै कारण त हामीले २०४२ सालमा तपाईंहरूको सत्याग्रहलाई सहयोग गरेका थियौं । आज पनि म मेरो पार्टीको तर्फबाट भन्छु—‘तपाईंको आन्दोलनप्रति हाम्रो

समर्थन रहनेछ ।' मनमोहनजीको समर्थनपछि प्रायः सबैले काइग्रेसप्रति होइन, गणेशमानप्रति समर्थन रहेको व्यहोरा व्यक्त गरे । जातेजाते गणेशमानजीले वामपन्थी मित्रहरूलाई थप सल्लाह दिई भन्नुभयो— 'तपाईंहरूले मलाई साथ दिने वचनबद्धता त व्यक्त गर्नुभयो तर, जनआन्दोलन जस्तो कुराको सञ्चालनको क्रममा सबैसँग सधै सम्पर्क गर्न कठीन हुन सकदछ, त्यसकारण तपाईंहरू सबै पार्टी मिलेर एउटा सानो कार्यकारी समिति अथवा मोर्चा बनाउनुभयो भने मलाई संयोजन गर्न सजिलो हुन्थ्यो । कृपया त्यसतर्फ पनि सोच्नुहोला ।'

यो सुझाव अनुसार सात पार्टीहरू मिलेर एउटा गठबन्धन बनाए । कालान्तरमा त्यही गठबन्धन कम्युनिस्ट पार्टी एकीकरणको कारक बन्न पुग्यो । त्यसैकारण केही राजनीतिक अध्येताहरू गणेशमान सिंहलाई एकीकृत कम्युनिस्ट पार्टीका पिता नै थिए भन्न रुचाउँछन् । यसरी गणेशमानजीलाई प्रस्तावित आन्दोलनको लगाम समाउने जिम्मेदारी सबैले मिलेर दिए । अब सर्वस्वीकार्य नेतृत्वको चयनको जिम्मेदारी पनि पूरा भयो ।

३) राजालाई स्मरणपत्र

यस क्रममा सर्वप्रथम राजालाई जानकारी दिनु उपयुक्त हुने ठनेर देशभरिबाट ५ लाख हस्ताक्षर भेला गरी श्री ५ महाराजाधिराज सरकारसमक्ष एक स्मरणपत्र दर्ता गराइयो । उक्त स्मरणपत्रमा भनिएको थियो— 'शान्तिपूर्ण ढड्गबाट बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनःस्थापना समय छैंदै गरिएन भने नेपाली काइग्रेसले निकट भविष्यमै एउटा बृहत् राष्ट्रिय जनआन्दोलन छेउनेछ । त्यस जनआन्दोलनले कसलाई कहाँ मिल्काउने हो थाहा छैन । तसर्थ समय छैंदै राजनीतिक सुझबुझको प्रदर्शन गरियोस् ।' नेपाली काइग्रेसको नेतृत्वमा भेला गरिएका ५ लाख नेपालीको हस्ताक्षरयुक्त त्यो मेमोरेन्डमको 'गुञ्ज' ले राजाको कानमा महीनौसम्म बतास लगाउन सकेन ।

४) भारतसँग सम्बन्ध विस्तार

गणेशमानजीले छिमेकी मुलुक भारतसँग सम्पर्क बढाउनुभयो । भारतीय काइग्रेस नेपाली काइग्रेसप्रति नकारात्मक थिएन । नेपाली नेताहरू बी.पी. कोइराला, गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराई लगायत वामपन्थी नेता

मनमोहन अधिकारीहरूले भारतको स्वतन्त्रताको निमित्त गरेको योगदान र भोगेको गोताले उः वेला भारतीय नेताहरू महात्मा गान्धी, जवाहरलाल नेहरू, जयप्रकाश नारायण, वल्लभभाई पटेललगायतका समाजवादी दलका नेताहरू समेत नेपालप्रति कृतज्ञ नै थिए । तर के कारण पन्चो कुन्नि, २०१७ सालको राजा महेन्द्रले गरेको 'कू' लाई भारतले मद्दत गयो । परिणामतः नेपालको प्रजातन्त्रले तीन दशकसम्म प्रतिकूलता बेहोर्नुपर्यो ।

नेपालका राजा र भारतका प्रधानमन्त्री राजीव गान्धीबीच उत्पन्न भएको असमझदारीका कारण दुई देशबीच व्यापार तथा पारवहन सन्धि हुन नसकेपछि परिस्थिति बदलिएको थियो । यो असहज परिस्थितिले सिर्जना गरेको दुई देशबीचको आगोलाई घिउ थप्ने काम भइरहेको थियो । यो परिस्थितिलाई प्रजातन्त्रवादीको अनुकूल बनाउन गणेशमान सिंहले एउटा पनि कसर छोड नुभएन । फलतः भारत सरकारलाई राजा र पञ्चायत व्यवस्थासँग टाढिन र प्रजातन्त्रवादीसँग नजिकिन बाध्य हुनुपर्ने अवस्थाको निर्माण गणेशमानजीले गरिदिनुभयो ।

नेपालका प्रजातन्त्रवादीको आन्दोलनलाई भारतको समर्थन आकृष्ट गर्न भारतीय काइग्रेसकै क्रियाकलाप आफै पनि अनुकूल हुदै गएको थियो । कुरा के भने, भारतको सत्तारूढ दल, भारतीय राष्ट्रिय काइग्रेसले आफ्नो स्थापनाको हीरक जयन्ती बम्बई शहरमा धुमधामका साथ मनाउँदै थियो । संसारभरिबाट राजनीतिक पार्टी र सरकार प्रमुखहरूको बम्बईमा जमघट गरिएको थियो । नेपालबाट पनि सरकार प्रमुखका तर्फबाट प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंह सहभागी थिए । साँच्चै भन्नुपर्दा यो समारोह विश्वकै राजनीतिक 'कुम्भमेला' झौँ थियो । यही क्रममा नै भारतीय राष्ट्रिय काइग्रेससँग पनि नेपाली काइग्रेसको सम्बन्ध दर्बिलो हुँदै गयो । भारतका प्रभावशाली अन्य नेताहरू चन्द्रशेखर, जर्ज फर्नान्डिज, मधु डण्डवते, शारद यादव जस्ता हस्तीहरू र पश्चिम बड्गालका मुख्यमन्त्री ज्योति वसुसँग बसेर गणेशमानजीले छलफल गर्नुभयो । परिणाम सकारात्मक रह्यो । प्रस्तावित आन्दोलनका निमित्त सबैले सहयोग दिने वचनबद्धता व्यक्त गरे । यो पटकको बम्बई बसाइले गणेशमानको हौसलालाई द्विगुनित बनाइदिएको थियो । उहाँले यो बम्बई मुकामको अवसरलाई प्रयोग गरेर

मानव अधिकार र प्रजातन्त्रको मन्त्र जपिरहने पश्चिमा राष्ट्रहरू र भारतभित्रका सबै दलका नेताहरूलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन सफल हुनुभएको थियो । त्यसैले उहाँको खुशीको सीमा थिएन ।

५) पश्चिमा राष्ट्रहरूसँग सम्बन्ध विस्तार

यही राजनीतिक ‘कुम्भमेला’ लाई आफ्नो प्रस्तावित जनआन्दोलनप्रति विश्वको ध्यानाकृष्ट गर्ने माध्यम बनाउनुभयो गणेशमानजीले । पश्चिमी राष्ट्रहरू बेलायत, जर्मनी, फ्रान्स लगायत अमेरिका, इजरायल र तमाम अन्य पश्चिमा मुलुकहरूका साथै ‘सोसलिस्ट इन्टरनेशनल’ सँग आबद्ध देशहरूका नेताहरूसँग गणेशमानजीले आफ्नो कुरा राख्ने अवसर प्राप्त गर्नुभयो । यसरी स्थापित सम्बन्धलाई दिगो बनाउनका निमित युरोप तथा अमेरिकामा रहेका नेपाली काइंग्रेसका नेता-कार्यकर्ताहरूलाई जिम्मा दिनुभयो ।

६) अनुकूल प्रेस/मिडिया

झट्ट हेर्दा सबै अनुकूल देखिए तापनि गणेशमानजी ढुक्क दिनुहुन्थेन । आफ्नो आन्दोलनलाई नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने सानोभन्दा सानो छिद्र पनि टाल्दै हिंड्ने गर्नुहुन्थ्यो उहाँ । यसै क्रममा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाहरूलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन व्यापक प्रयत्न गर्नुभयो । आफ्नो बुताले नभ्याउने व्यक्ति र संस्थाहरूसँग सम्पर्क बढाउन उहाँले आफ्नो अनुकूलका राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संवाददाताहरूलाई नै प्रयोग गर्नुभएको थियो । तिनताका नेपालमा दैनिक अखबार र टीभीहरू एकाधवटा मात्र थिए । ती पनि सरकारी नियन्त्रणमा थिए । प्राइभेट मिडियाहरू छन त थिए तर त्यति प्रभावकारी थिएनन् भने पनि हुन्छ । तिनताका जनमत निर्माण गर्ने काम ‘साप्ताहिक’ हरूले मात्र गर्थे । अधिकांश लोकप्रिय साप्ताहिक पत्रिकाहरू सरकारको विरोध नै गर्ने भएका हुनाले उनीहरूको सहयोग स्वाभाविक हिसाबले आन्दोलनले नै पाइराखेको थियो ।

समयको माग बमोजिम आवश्यक सुधारका निमित नेपाली काइंग्रेसले राजालाई दिएको ‘मेमोरेन्डम’ धेरै दिन भइसकेको थियो । यसबीच गणेशमानजीले प्रजातन्त्र स्थापनार्थ गरेको कसरतबाट राजा अनभिज्ञ रहने कुरै थिएन । तर

राजाको तर्फबाट कुनै प्रतिक्रिया आएको थिएन । राजाको प्रतिक्रिया जाने गणेशमानजीको उत्कट अभिलाषा थियो । त्यसकारण एकपल्ट भेटैरै आफ्नो कुरा राख्ने सोच उहाँले बनाइरहनुभएको थियो । भारतीय काइग्रेसको हीरक जयन्तीको कार्यक्रममा गणेशमान सिंहको नेतृत्वमै नेपालका प्रधानमन्त्री समेतलाई भारतले पारेको देखिएपछि भारतले गरेको व्यवस्था र गणेशमान सिंहको बम्बईमा देखिएको उच्चस्तरको सक्रियताले राजालाई पनि सोच्न बाध्य तुल्याएको रहेछ । यसै बीच एक दिन एकाबिहानै प्रधानमन्त्री मरीचमानले भेट गर्न चाहेको सूचना आयो छेत्रपाटीमा । भोलिपल्ट गणेशमानजीसँग भेटन उहाँकै छेत्रपाटीस्थित निवासमा स्वयं प्रधानमन्त्री मरीचमान आए । सामान्य भलाकुसारीपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री मरीचमानले भने— ‘वर्तमान राजनीतिका सम्बन्धमा श्री ५ ले यहाँसँग भेट गर्ने इच्छा गरिबक्सेको छ । समय मिलाउनुपच्यो’ । गणेशमानजीले भनुभयो—‘भइहाल्छ नि !’ गणेशमानजी स्वयं पनि राजासँग भेटेर उनको कुरा बुझेने फिराकमा हुनुहुन्थ्यो । भेटने प्रबन्ध चाँडै मिल्यो । भेटका क्रममा राजाले गणेशमानजीलाई आफ्नो हजुरबुवाको साथी भन्दै सम्बोधन गरेर यथोचित सम्मान पनि गरे । कुशलमझाल साटासाट गरे । तर काइग्रेसले बुझाएको मेमोरेन्डमबारे एक शब्द पनि राजाले उच्चारण नगरेपछि स्वयं गणेशमानजीले नै कुरा उक्काउँडै भनुभयो—‘सरकार ! देशको अवस्था अत्यन्त नाजुक छ । सरकारबाट समयमै सुधार हुन सकेन भने निकट भविष्यमै जनआन्दोलन गर्न हामी गइरहेका छौं । बृहत् आन्दोलन गर्नु हाम्रो

रहर होइन, बाध्यता हो । प्रजातन्त्रको अभावमा राष्ट्रियता र सार्वभौमसत्ताको जगेन्दा गर्न सकिंदो रहेनछ भने कुरा त प्रमाणित भइसक्यो । त्यसैले राष्ट्रियता जोगाउन पनि प्रजातन्त्र चाहिन्छ, चाहिन्छ । अब हुने आन्दोलनले व्यापक रूप लिने हुनाले त्यसले कसलाई कहाँ पुच्याउने हो त्यसै भन्न सकिन्न । त्यसैले आवश्यक सुधार गरेर आन्दोलनलाई ठार्न सक्नु बुद्धिमानीको काम हुन्छ । सरकारबाट पञ्चायतको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना भएको घोषणा भयो भने सबै कुरा समाधान हुन्छ । यो कुरा समय छँदै सरकारले बुद्धिदिनुपन्थ्यो । परिस्थितिको संवेदनशीलता श्री ५ मा जाहेर गर्ने इच्छा थियो, त्यसैले भेट गर्न आएको हुँ, सरकार !' राजा वीरेन्द्रले बडो धैर्यका साथ सबै कुरा सुने र अन्त्यमा भने— 'ठीक छ, गणेशमानजी ! म अवश्य खबर गर्नेछु ।' त्यसपछि राजाको खबर कहिल्यै आएन । गणेशमानजीले पनि राजाको खबरको इन्तजार गरेर व्यर्थमा आफ्नो मूल्यवान् समयलाई खेर फाँक्न चाहनुभएन । बरु जनआन्दोलनको तयारीमा अझ बढी एकाग्र हुनुभयो ।

जनआन्दोलनका निम्नि आफूले तयार पारेको प्रारूप र त्यस अनुसार चल्दा प्राप्त हुँदै गएको सफलताले गणेशमानजी भित्रेदेखि आफू उत्साहित हुनुहुन्थ्यो । उहाँले पहिले आफ्नै पार्टीलाई मिलाउनुभयो । त्यसपछि वामपन्थीहरूको विश्वास आर्जन गर्नुभयो । अनि जसका विरुद्ध सङ्घर्ष छेइनु छ, त्यसलाई लिखित मात्र होइन, व्यक्तिगत भेट गरेरै सम्झाउनुको साथै सम्भावित दुष्परिणामबारे सावधान गराउनुभयो । अनि छिमेकी मुलुक भारतका प्रायः सबै प्रभावशाली पार्टीहरूको आफूप्रति सहानुभूति जुटाउनुभयो । त्यसै गरी प्रजातान्त्रिक विश्व र विश्वभरका समाजवादीहरूको आश्वस्तता प्राप्त गर्नुभयो । त्यसउप्रान्त विश्वभरका मानव अधिकारवादी सङ्गठनहरू र पूरै प्रेसजगतको शुभेच्छा प्राप्त गर्नुभयो । अब यस्तो व्यक्तित्वलाई कसले हल्लाउने ? साँच्चै भन्नुपर्दा गणेशमान सिंहको अवस्था महाभारतकालका ती अर्जुन जो महाभारतको युद्ध भएरै छाड्ने पक्कापक्की भएपछि शक्तिसञ्चयका निम्नि विश्वभरका शक्तिपीठहरू भग्रण गरेर शस्त्रअस्त्रद्वारा सशक्तीकृत भएका थिए । ठीक त्यसै गरी विश्वसमुदायले गणेशमानको पिठिउँ थपथपाएको थियो । अनि त्यस्तो व्यक्तिको आत्मविश्वास किन नबढोस् ।

७) आखिरमा जनता

सबै तयारी सकिएपछि गणेशमानजीले आफूलाई जनतामा केन्द्रित गराउन थाल्नुभयो । यस क्रममा जनताको मनबाट ‘भय’ वा ‘डर’ भगाउने मनोवैज्ञानिक अभियान प्रारम्भ गर्नुभयो । गणेशमानजीले आफ्नो राजनीतिक जीवनको प्रारम्भमा आफै मनभित्रको ‘डर’ भगाउन एक प्रकारको तपस्या नै गर्नुभएको थियो । राणाविरोधी आन्दोलन र क्रान्ति गर्नका निमित्त क्रान्तिकारीले पहिले आफैभित्र रहेको डर वा भनौं भय हटाउनैपर्छ भनेर धेरै पटक उहाँले मध्यरातमा करवीर मसानमा गएर त्यहीं घण्टौं बसेर साधना गर्ने अभ्यास गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । त्यस्तो तपस्या र साधना तिमीहरू पनि गर भनी जनतालाई भन्नु व्यावहारिक हुँदैनथ्यो । त्यसैले गणेशमानजीले जनताको मनबाट शासकको ‘डर’ हटाउन आफैले राजा विरुद्ध आगो ओकल्न थाल्नुभयो । गणेशमानजीले निर्भयतापूर्वक भन्न थाल्नुभयो– ‘यो राजतन्त्र नेपालीका निमित्त ज्यादै महँगो साबित भइसक्यो । अब यो राजशाहीलाई देशले धान्न सक्दैन । हामी १५-१६ सालतिर मन्त्रिमण्डलमा छँदा हालका राजाका बाबु र बाजेले दुई लाख रुपैयाँ मागिपठाउँदा हामी इन्कार गर्थ्यौ । त्यस्तो राजा आज संसारको सबैभन्दा धनी मान्छेमध्ये पेरेको छ भनिन्छ । यो कसरी सम्भव भयो ? जनताचाहिं गरीब हुँदै जाने अनि राजाचाहिं विश्वकै धनीमध्येको पनि धनी !’ गणेशमानजीको यस्तो अभिव्यक्ति सुन्दा जनता आफै जिब्रो टोक्दै भन्थे– ‘होइन, यो गणेशमान कस्तो महसुर हँ । यसको मनमा त डर नामको चीजै छैन कि के हो ?’ केही दिनपछि नेहरू शतवार्षीकीको सन्दर्भमा काठमाडौंमा एउटा कार्यक्रम भएको थियो । त्यस कार्यक्रममा पुनः पहिलाको भन्दा कडा शब्दमा गणेशमानजीले राजाप्रति कठाक्ष गर्दै प्रस्तु शब्दमा भन्नुभयो– ‘देशमा यत्रो समस्या छ, उसलाई वास्तै छैन । भारतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री राजीव गान्धीले भन्नुभएको थियो नि, मैले राजालाई (नेपाल-भारत समस्याबारे) भेट्न खोज्दा, सरकार त शिकारमा होइबकसन्छ भन्ने जवाफ आयो ।’ पुनः भन्नुभयो– ‘जुन वेला रोम जलिरहेको थियो, त्यस वेला नीरो (राजा) बाँसुरी बजाइरहेका थिए भनेजस्तै ऊ नागर्जुनको दुष्पामा बसेर ‘रोम’ जलिरहेकोमा रमाइरहेको थियो ।’ यसरी सबैले बुझ्ने गरी व्यद्य गर्न समेत चुक्नुभएन । उहाँले भन्नुभयो– ‘अब पञ्चायतको समाप्ति र प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि निर्णयिक जनआन्दोलन गर्ने निर्णय हामीले

लिइसकेका छौं । यो सबैको साझा आन्दोलन हो । यो आन्दोलनमा सके सबैले मद्दत गर्नुहोस्, होइन सक्नुहुन भने पनि विरोध चाहिं नगर्नुहोला । पहिले हामी (काइय्रेस-कम्युनिस्ट) हरूलाई आपसमा लडाएर फाइदा उठाउने बकुल्ला भगत (राजा) बसेको थियो । त्यसले सधैं फाइदा लिदै आयो, अब त्यस्तो स्थिति आउनेछैन । हामी सबै राजनीतिक शक्तिहरू सचेत छौं । त्यसकारण सबै जना ढुक्क भए हुन्छ । जनआन्दोलन अवश्यमेव सफल हुनेछ ।'

'आज संसारभरि नै परिवर्तन र प्रजातन्त्रको अपूर्व लहर चलेको छ । तानाशाहीका पर्खालहरू धमाधम भत्किरहेका छन् ।' लौहपुरुषले व्यक्त गर्नुभएको यो निर्भीक एवं मर्मान्तक स्पष्टोक्तिले नेपाली जनतालाई मुलुकको तानाशाही शक्तिका विरुद्ध खडा गर्न ढूलो मनोवैज्ञानिक आधार, साहस र शक्ति प्रदान गन्यो । बाहिर प्रकट गर्न नसकिने आम नेपाली जनताको अन्तर्व्यथा र अन्तरआवाजले गणेशमान सिंहबाट यसरी वाणी पाएकाले जनमानस जनआन्दोलनको पक्षमा एकाएक तीव्र गतिमा आन्दोलित हुन पुग्यो ।

लौहपुरुषको यस्तो सिंहगर्जनाले एकै पटक एकातर्फ नेपाली जनतामा साहस भरियो भने अर्कोतर्फ शासक र स्वर्य राजालाई समेत भयाक्रान्त तुल्याईदियो । परिणामतः राजा वीरेन्द्रले आफ्नो सरकारलाई आदेश दिए— 'गणेशमानलाई थुनू ।' नभन्दै सरकारले २०४६ साल मङ्गसिर १५ गते गणेशमान सिंहलाई उहाँकै निवासबाटै पक्रेर भृकुटीमण्डपको पुलिस क्लबमा लगेर राख्यो । गणेशमानजीलाई गिरफ्तार गरेको खबर जड्गलमा डढेलो लागेझैं देशव्यापी फैलियो । देशभरिबाट कार्यकर्ता एवं हजारौंहजार प्रजातन्त्रप्रेमी काठमाडौं ओलिएर र नेपाल पुलिस क्लब जहाँ गणेशमानजीलाई राखिएको थियो, त्यसलाई चारैतिरबाट घेरे । आफूलाई पक्रेर लैजान लाग्दा गणेशमानजीले पत्रकारहरूलाई भन्नुभयो— 'आगामी आन्दोलनबाट तर्सिएर सरकारले मलाई पक्रिएको हो । यो आन्दोलन गणेशमानको मात्र होइन भन्ने सरकारलाई थाहा छैन । म रहूँ वा नरहूँ यो आन्दोलन नेपाली जनताले गरिछाड नेछू । मलाई थुन्दैमा नेपाली जनताले आन्दोलन गर्दैन भन्ने सोच्चु शासकको मूर्खता हो । यो आन्दोलन न मेरो हो, न त मेरो पार्टी नेपाली काइय्रेसको मात्र हो । नेपाली जनताले आफ्नो हक र हितका लागि गर्ने आन्दोलन हो यो ।

राष्ट्रलाई मसान बनाउन खोज्नेहरूले बेलैमा चेतून भनेर मैले सावधान गराएको हुँ। राष्ट्र नै रहेन भने हामी कोही पनि रहनेछैनौं। राष्ट्रलाई कसरी जोगाउने भन्ने मात्र मेरो चिन्ता हो। औषधि तीतो हुन्छ, औषधि खानु-नखानु रोगीको कुरा हो। डाक्टरले त औषधि खाने सल्लाह दिनैपर्छ, त्यसैले प्रजातन्त्र नरहे राष्ट्र रहन्न भनेर मैले भनेको हुँ र त्यस कुरामा म अझै ढृढ छु।

गणेशमान सिंहलाई पक्रिएको विरोधमा अब देशभरका स्कूल, कलेज, क्याम्पसहरू बन्द गरिए। सबै बजारहरू विरोधस्वरूप बन्द भए। यातायात पनि त्यसै गरी बन्द भए। यो अप्रत्याशित स्थितिबाट बच्नका निम्ति सरकारले गणेशमानलाई एउटा मुद्दा दर्ता मात्र गरेर छोड्ने निर्णय लियो। काठमाडौं जिल्ला अदालतले बयान लियो। त्यो बयानको प्रतिउत्तरमा गणेशमानजीले भनुभयो—‘देशको सार्वभौमिकता र स्वतन्त्रताको रक्षा कथनीले हुँदैन, करनीले मात्र हुन्छ। हामी संवैधानिक राजतन्त्रका विरोधी होइनौं, हामी त तानाशाही व्यवस्थाका विरोधी हौं। यथार्थ कुरा बोल्दा चोरको खुट्टा काद भन्दा चोरले खुट्टा थुतेझैं कसैले यो कुरा कुनै संस्था वा व्यक्तिमाथि आक्षेप गरेको सम्झन्छन् भने त्यो आफ्नो दोषी आत्मा बमोजिम अर्थको अनर्थ गरिएको हो। तपाईंले मेरो भाषा वा शब्द होइन, मनसाय बुझ्नुपर्छ।

काठमाडौं जिल्ला अदालतले यति बयान लिएपछि तारिखमा रिहा गर्ने आदेश दियो।

गणेशमानजीलाई पक्रन राजाले साहस गर्नुको मतलब हुन्थ्यो—गणेशमानजीका कदम ठीक ठाउँमा परेका छन्। आफूले चालेका कदमहरू ठीकठीक ठाउँमा परेका रहेछन् भन्ने प्रमाण थियो—गणेशमानको पक्राउ। अन्यथा राजाले यस्तो निर्णय किन गर्थे। जनआन्दोलनको दबाब राजामा नपरेको भए सम्भवतः राजाले गणेशमान सिंहलाई वास्तै गर्दैनथे। यो कुराको मनन गरेर ‘फलामलाई तातै छँदा ठोक्नुपर्छ’ भन्ने उक्ति मुताबिक नै यही वेला बजाउन चुक्नुहुन्न भनेर गणेशमान सिंहले २०४६ साल पुस १६ गते मेलमिलाप दिवसको दिन एउटा कार्यक्रममा भनुभयो—‘हामी बाध्यतावश आगामी आन्दोलन गर्न गइराखेका छौं। बहुदलीय व्यवस्था स्थापना नभएसम्म हाम्रो आन्दोलन रोकिनेछैन। आज हाम्रो देश बारुदखाना जस्तो भएको छ।

एउटा सानो आगोको फिलिङ्गोले देशव्यापी आन्दोलनको रूप लिनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु ।'

तृणमूलसम्मका जनतालाई आन्दोलित पार्नका निमित्त स्वयं गणेशमान सिंह जो नेपालको राजनीतिको आस्थाको केन्द्र र धरोहर हुनुहुन्थ्यो, उहाँले देशको पौरे भ्रमण गर्नुपर्ने थियो । तर उहाँप्रति सरकारको वक्रदृष्टि र गणेशमानजी स्वयंको कमजोर स्वास्थ्यका कारण देश भ्रमण सम्भव भएन । जनताको घरदैलोमा आफू पुन नसकेपछि उनीहरूसँग प्रत्यक्ष संवाद कसरी गर्ने त ? यो समस्या समाधानको जुक्ति पनि गणेशमानजीले निकाल्नुभयो । आधुनिक सञ्चार इन्टरनेट प्रविधिको त्यतिसारो विकास नभइसकेको त्यो २०४६ सालको पुस महीनामा गणेशमाजीले देशका लाखौं जनतालाई उनीहरूको व्यक्तिगत नाम नै लेखेर हुलाकबाट आफूले सही गरेको व्यक्तिगत पत्र प्रेषित गर्नुभयो । जनआन्दोलनका प्रणेताका हस्ताक्षर रहेको पत्र जो सरकारको विरुद्ध लेखिएको थियो, त्यसको प्रचारप्रसारको माध्यम स्वयं श्री ५ को सरकार अन्तर्गतकै हुलाक सेवा विभाग बन्न पुयो । हेर्नुहोस् त विधिको विधान ! योभन्दा आश्चर्यको कुरा अर्को के हुन सक्छ ? गणेशमान सिंहको त्यो व्यक्तिगत पत्रको व्यहोराको मजबून यस्तो थियो :

प्रिय.....

जय नेपाल ।

'दूलो त्याग र धेरैको बलिदानद्वारा सम्पन्न सात सालको क्रान्तिको उपलब्धिलाई बलपूर्वक समाप्त पारेर पञ्चायत व्यवस्था लादिएको २९ वर्ष भयो । यो अवधिमा बोल्ने, लेख्ने, सभा जुलूस गर्ने र सझाठित हुने जस्ता प्राकृतिक अधिकारबाट वञ्चित नेपाली जनताले प्रतिरोधमा उद्दने अरू वैध बाटो पाएका छैनन् । उनीहरूलाई शोषण, अन्याय, भ्रष्टाचार, मूल्यवृद्धि, तस्करी आदिको विरोधमा उद्दनसम्म दिइएको छैन ।

मैले महाराजाधिराजसँगको भेटमा राष्ट्रिय सहमतिको पहिलो कदमको रूपमा राष्ट्रिय सरकारको गठन र बहुदलीय आधारमा संसद्को निमित्त चुनावको घोषणा हुनुपर्छ भनेको थिएँ । देश सबैको हो, सबैले समान रूपमा

सङ्गठित हुने र आफ्नो घोषणापत्रको आधारमा चुनावमा भाग लिन पाउने अधिकार प्रदान गरिएमा सबै समस्याको समाधान स्वयं जनताले गर्नेछन् भन्ने मेरो धारणा रहेको छ । देश तथा जनताको कल्याण जे गर्दा हुन्छ, त्यही कुरा मैले राजा समक्ष राखेको थिएँ । परिणाम के निस्कियो यहाँहरू सबै सामु छँडै छ ।

नेपाल-भारत सम्बन्धमा उत्पन्न गतिरोधले जन्माएको सङ्कट र अभूतपूर्व महँगीमा समेत सबै राजनीतिक पक्ष र जनताको जस्तो झूर उपेक्षा भयो, त्यो कसैले भुलेको छैन र भुल्न सकिने पनि होइन । यस्तो अवस्थामा नेपालीका निमित जनआन्दोलनमा उत्तु बाहेक अर्को विकल्प छैन । तसर्थ आन्दोलन हाप्रो जीवनमरणको प्रश्न बनेको छ ।

यो आन्दोलन नेपाली जनताको आफ्नो आन्दोलन हो । यो एउटा राजनीतिक दलले सत्ताप्राप्तिका निमित गर्ने आन्दोलन होइन । आन्दोलनको लक्ष्य स्पष्ट छ— राष्ट्रिय सरकार र बहुदलीय शासनव्यवस्था ! त्यसैले यो आन्दोलनलाई प्रत्येक नेपालीको सहानुभूति, सहयोग र सहभागिता आवश्यक छ ।

निहित स्वार्थ भएका प्रतिगामी तत्त्व बाहेक यो आन्दोलनको विपक्षमा अरू कोही होलान् भन्ने मैले ठानेको छैन । साथै प्रजातन्त्र स्थापनाका निमित यो आन्दोलन सफल भएन भने नेपाल र नेपाली कोही कसैको अस्तित्व रहनेछैन भन्ने कुरा पनि यस घडीमा बिर्स्तुहुन्न ।

आज संसारभरि नै परिवर्तन र प्रजातन्त्रको अपूर्व लहर चलेको छ र तानाशाहीका पर्खालिहरू धमाधम भत्किरहेका छन् । प्रजातन्त्रको विजयपताका जताततै फहराइरहेको छ । नेपालमै पनि आन्दोलनको पक्षमा जुन उत्साह देशभर देखिएको छ, त्यो कसैबाट छिपेको छैन । यस्तो अनुकूल राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति पहिले कहिल्यै बनेको थिएन । यस्तो अवस्थामा पनि हामी निष्क्रिय अथवा अकर्मण्य रह्यौं भने हामीले वर्तमानलाई मात्र होइन, भावी पुस्ताको भविष्यलाई पनि अन्धकारपूर्ण तुल्याउनेछौं । त्यसैले जनआन्दोलनको पक्षमा आफ्नो स्थान, स्थिति र क्षमता अनुसारको सहभागिता तपाईंले प्रमाणित गर्नुहुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छ । यस्तो राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्ने अवसर

मानवजीवनमा यदाकदा मात्र आउँछ । अहिले तपाईं हाम्रो जीवनमा त्यो क्षण आएको छ ।

देशभरि भ्रमण गरेर आफ्नो विचार प्रकट गर्ने र त्यसबारे यहाँहरूको राय पनि बुझ्ने मेरो इच्छा देशको परिस्थिति र मेरो स्वास्थ्यको अवस्थाले पूरा हुन सकेन, त्यसैले यो पत्रद्वारा सम्पर्क गर्ने प्रयास गरेको छु । राष्ट्रले तपाईंबाट ठूलो अपेक्षा राखेको छ, यो पुनीत कर्तव्य पूरा गर्न तपाईं पछि पर्नुहुनेछैन भन्ने आशा एवं भरोसा मैले लिएको छु ।

तपाईंको
गणेशमान सिंह
चाक्सीबारी, काठमाडौं ।

देशवासी समक्ष एउटा राजनेताले राखेको यो ऐतिहासिक पत्रलाई सम्भवतः आजसम्मकै उत्कृष्टमध्येको पत्र हो भनिन्छ । यसमा भूटको नामोनिशान छैन । लेसभर पनि व्यक्तिगत स्वार्थ छैन । यसमा कसैप्रति दुराग्रह भैट्टैदैन । यसमा वस्तुस्थितिको सटीक विश्लेषण गरिएको छ । परिवर्तित विश्वको पदचापलाई पछ्याउन सिकाइएको छ । यसमा राजालाई समय छैंदै जनशक्तिसँग आत्मसात् गर्न सम्झाइएको छ । जनतालाई पनि यो जनताको आन्दोलनबाट विमुख भए आफ्नै सन्तातिले दुत्कार्नेछन् भनी बताइएको छ । फेरि यो आन्दोलन कुनै दलविशेषले सत्ताप्राप्तिका निम्न गरेको आन्दोलन होइन भन्दै सबै तप्काका जनतालाई प्रजातन्त्र प्राप्तिको महायज्ञमा आफ्नो स्थिति, अनुकूलता र क्षमता अनुसार संलग्न हुने सुविधा दिइएको छ । आन्दोलनमा विविध कारणवश संलग्न हुन नपाउनेलाई पनि ‘तपाईं यो आन्दोलनमा सहभागी हुन पाउनुहुन्न भने पनि ठीक छ, तर कम से कम यसको विरोध नगरिदिनुहोला’ भन्दै करजोर आग्रह गर्नुहुन्छ । यस्ता विश्वस्तरको नेता कहाँ पाउनु ?

गणेशमान सिंहको यो पत्रले देशभर नै एक प्रकारको सकारात्मक हलचल ल्यायो । साँच्चै भन्नुपर्दा यो पत्रले प्रजातन्त्र र नागरिक अधिकारको सन्दर्भमा राष्ट्रिय स्पन्दन नै पैदा गयो । हिजोसम्म खै क्या हो क्या हो भन्नेहरू अब भन्न थाले— ‘हामीले पनि अब आफ्नो राष्ट्रप्रतिको दायित्व निर्वाह गर्न केही गर्नु नै पर्छ ।’

यी र यस्ता यावत् सकारात्मक लक्षणहरू विद्यमान रहेकै वेला नेपाली काइग्रेसले पुस महीनामै एउटा आधिकारिक निर्णय सार्वजनिक गर्दै भन्यो— ‘आगामी जनआन्दोलन कहिलेदेखि प्रारम्भ गर्ने र कसरी गर्ने भन्नेबारे छलफल र निर्णय गर्न नेपाली काइग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलन यही २०४६ साल माघ ५, ६ र ७ गते काठमाडौंमा आयोजना गरिनेछ ।’ नेपाली काइग्रेसले जनआन्दोलन गर्ने पक्कापक्की भएपछि अब सरकार पनि सलबलाउन थाल्यो । यसै बीच सरकारले मोहनचन्द्र अधिकारी लगायत १२ जना वाम पृष्ठभूमिका राजबन्दी नेता कार्यकर्ताहरूलाई अप्रत्याशित रूपमा रिहा गयो । अतिवादी मानिने कम्युनिस्टहरूलाई रिहा गर्नु र शान्तिपूर्ण सङ्घर्ष गर्नु भन्ने काइग्रेसलाई थुन्नु आफैमा षड्यन्त्र हो । त्यसकारण सरकारको नियतमा खोट छ भन्ने कुरा घामजातिकै छर्लझग थियो । नभन्दै जेलबाट रिहा भएका नेता मोहनचन्द्र अधिकारीले एउटा पत्रिकाको अन्तर्वार्तामा भने— ‘हाम्रो लागि सबैभन्दा ठूलो कुरा राष्ट्रियता हो र पहिले राष्ट्र चाहिन्छ अनि मात्र प्रजातन्त्र ! राष्ट्रियतालाई सुरक्षित गर्ने काममा सहयोग गर्नुपर्यो भनी प्रधानमन्त्री भन्छन् ।’ यसबाट प्रस्तु हुन्थ्यो कि सरकार आगामी जनआन्दोलनलाई राष्ट्रविरोधी गतिविधिको रूपमा अर्थात्तन प्रयत्न गर्दैछ । अब सरकारको यो रणनीतिलाई विफल पार्न मोहनचन्द्र अधिकारीलाई नै प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने लागेर गणेशमानजीले मोहनचन्द्र अधिकारीकै सम्मानमा एउटा जलपान समारोहको आयोजना गर्नुभयो । गणेशमान सिंह जस्ता जननेताले आफूलाई गरेको सम्मान देखेपछि मोहनचन्द्र विभोर भए र त्यसपछि उनले जनआन्दोलनको प्रतिकूल जाने धृष्टता कहिल्यै गरेनन् । यो घटनाले मरीचमानको अस्त्र भुत्तो साबित भयो ।

राजालाई अब षड्यन्त्र गर्ने धेरै समय दिन हुँदैन भन्ने टुड्योमा पुगेका गणेशमानले देशभित्र र बाहिरको पूरै वातावरण आन्दोलनका निर्मित अनुकूल देखिए तापनि विदेशी मित्रहरूलाई पनि अझ बढी बचनबद्ध पार्ने हेतुले आफ्नो सम्पर्क सूत्रलाई विस्तारित गरे । यसै क्रममा भारतमा सत्तारूढ दल र सबैजसो राष्ट्रिय पार्टीहरूले नेपाली काइग्रेसलाई समर्थन पुने गरी वक्तव्य प्रसारित गरे । यो घटनाले गणेशमान र पूरै नेपाली काइग्रेसको हौसला बुलन्द भयो । नेपाली काइग्रेस र विशेष गरेर बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंहका निकट मानिनुहुने चन्द्रशेखर, मधु दण्डवते, जर्ज फर्नान्डिज, शरद यादव आदि प्रभावशाली

केन्द्रीय नेताहरू अनि विहार र यूपीका मुख्यमन्त्रीहरूलाई गणेशमानले आफ्नो विश्वासमा लिनुभयो र उहाँहरूलाई काठमाडौंमा हुने नेपाली काङ्ग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलनमा अवश्य आउने गरी चचनबद्ध गराउनुभयो । नेपाली काङ्ग्रेसको आन्दोलनलाई समर्थन गर्ने चचन दिनहुने अर्का मुख्यमन्त्री हुनुहुन्थ्यो— पश्चिम बङ्गालका ज्योति वसु !

नेपाली काङ्ग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलन

गणेशमान सिंहको निजी निवासको आँगनमा सम्पन्न नेपाली काङ्ग्रेसको यो राष्ट्रिय सम्मेलनलाई अनेकौं दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरकै भनिदिए हुने खालको थियो । ध्वजापताकाद्वारा सुसज्जित अत्यन्त, अनुशासित सम्मेलन जसमा भारतका प्रायः सबै राष्ट्रिय पार्टीहरूको उपस्थिति थियो भने अमेरिका, बेलायत, पश्चिम जर्मनी लगायत इजरायल समेतको उपस्थितिले सम्मेलनलाई अपूर्व बनाइदिएको थियो ।

नेपालको आन्दोलनको इतिहासमा जब जब ‘भारत दाहिना’ रह्यो तबतब यहाँका सङ्घर्षहरू सफल भएका छन् । भारतको सद्भाव बेगर यहाँ आजसम्म कुनै पनि सङ्घर्षको सफलता नेपालीले हातलागी गर्न सकेका छैनन् । त्यसैले यहाँका शासकहरूले आफ्ना विरुद्ध सङ्घर्षमा उन्ने साना-टूला पार्टीहरूको नाडी समाउने भनेकै त्यो अमूक पार्टी वा समूहलाई भारतको के-कति समर्थन र संलग्नता छ भनेबाट तिनको क्षमताको आकलन गर्ने गरिएको छ । यही परम्परालाई निरन्तरता दिई तत्कालीन सरकार र राजाले समेत गणेशमान सिंहको गर्जनालाई दाँत फुकिलाएको बूढो सिंहको रोदन बाहेक अरू केही सम्झाएका थिएनन् । राजालाई लागेको थियो— गणेशमानको पछाडि कुनै शक्ति राष्ट्र छैन । राजा र उनको सरकारको त्यही कमजोरीको फाइदा उठाउँदै गणेशमानले आफ्नो देशमा आन्तरिक तयारी गरिसकेका थिए । उनले आफ्नो आन्दोलनका निम्ति अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन पनि जुटाइसकेका थिए । यसको सुइँको पनि राजाले पाएका थिएनन् । त्यसैले त २०४६ साल माघ ४ गतेको दिनसम्म गणेशमान सिंहको गर्जनलाई वर्षाको पानीविनाको भ्यागुतोको ‘द्वारद्वार’ बाहेक केही सम्झाएका थिएनन् उनीहरूले । राजा वीरेन्द्रको सोचाइ थियो, ‘सय पचास काङ्ग्रेसी उपस्थित होलान्, तिनलाई शान्तिसुरक्षाको डन्डा लगाई नियन्त्रण

गरिनेछ ।' तर ४ गते दिउसो जब भारतीय जनता पार्टीका अध्यक्ष एवं वरिष्ठ नेता चन्द्रशेखरको नेतृत्वमा भारतका सत्तारूढ दलका प्रायः सबै प्रतिनिधिहरू लगायत सबै राष्ट्रिय दलका नेताहरू नेपाली काइग्रेसको सम्मेलनमा भाग लिन आएको खबर मिल्यो तब राजा र सरकारको होश उड्यो । बेहोशी एवं लहडमा सरकारले आफ्ना पाल्तु मण्डलेहरूको एउटा सानो जमात भारतबाट आएका पाहुनाहरू बसेको होटेल एभरेष्ट पठाएर पाहुनाको हुर्मत लिने गलत र असभ्य हक्कत गच्यो । आफूमाथि असभ्यता प्रदर्शन गर्न आएका सरकारका टटूहरूलाई भारतका वरिष्ठ नेता चन्द्रशेखरले तिनको हैसियत देखाइदिएपछि ती सबै लुरुक आआफ्नो घर फर्किएका थिए ।

भारत-नेपाल सम्बन्धको गहराइसम्म पुन नसकेका अधकल्चा भारतीय र नेपाली दुवैतर्फका राजनीतिज्ञहरूबीच साँच्चिकै भन्नुपर्दा Love and Hate अर्थात् प्रेम र धृणाको सम्बन्ध थियो । स्वार्थ मिल्दा प्रेम, अन्यथा धृणा । तर एकअर्काको योगदान र महत्व बुझ्ने परिपक्व र परिष्कृत राजनीतिज्ञहरूले एकअर्काप्रति सम्मान र सहयोगी भाव राख्दथे । भारत-नेपाल सम्बन्धको इतिहासका जानकार नेपाली राजनीतिज्ञहरूलाई पनि राम्रोसँग थाहा थियो, भारतले सदाशयता प्रदर्शित नगरिदिएको भए भारतका अन्य राजारजौटा, कश्मीर, सिक्किम र भूटानभन्दा नेपालको अवस्था भिन्न नहुन पनि सक्दथ्यो । यी यावत् सम्बन्धको यथोचित सन्तुलन मिलाउन नसकदा नेपाल-भारतको सम्बन्ध दुर्घटनाग्रस्त हुन सक्ने प्रचूर सम्भावना रहन्थ्यो ।

भारतका राजनीतिज्ञहरूको आगमनबाटै अन्यमनस्क अवस्थामा पुगिसकेको राजाको सरकार भोलिपल्टको सम्मेलनमा अमेरिका, बेलायत, जर्मनी, फ्रान्स लगायत इजरायलको उपस्थिति देखदा आश्चर्यचकित मात्र भएन वरन् घबराउँदै विक्षिप्तझैं देखिन थाल्यो ।

विश्वका शक्तिराष्ट्रहरू र भारतको सक्रिय उपस्थितिले श्री ५ को सरकार तिलमिलाएको त थियो नै, त्यसका साथ विश्वभरका समाचार संस्थाहरूको उपस्थिति र तिनले गरेको प्रचारले सरकारको होशै उड्न थाल्यो ।

विश्वपरिदृश्यमा यस्तो एउटा पार्टीले आयोजना गरेको एक प्रकारको सङ्घर्षको घोषणासभामा विश्वका प्रमुख राष्ट्रहरूको उपस्थिति र तिनको

ऐक्यबद्धता विरलै देखिने घटनाक्रम हुन् । सामान्यतः कुनै मुलुक राजनीतिक रूपले धराशायी भयो वा कुनै देश आर्थिक रूपले ध्वस्त भयो वा कहीं नरसंहार भयो वा कहीं आतङ्कले वैध सरकारलाई विस्थापित गर्ने आँट्यो वा कुनै युद्धग्रस्त मुलुकको पुनरुत्थान गर्न पन्यो भने यस्ता जमघट यदाकदा नभएका पनि होइनन् । तर नेपालमा त त्यस्तो विपरीतको अवस्था त केही थिएन । तैपनि एउटा प्रतिबन्धित दलको राष्ट्रिय सम्मेलनमा विश्वका प्रमुख मुलुकहरूको उपस्थिति आफैंमा अर्थपूर्ण थियो । त्यसका साथसाथै यिनीहरूले नेपाली काइग्रेसको आयोजना र उसको सङ्कल्पप्रति ऐक्यबद्धता जो प्रदर्शन गरे त्यो ‘न भूतो न भविष्यति’ थियो ।

यी त भए अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको कुरा । नेपालभित्र नै आजसम्म काइग्रेस र कम्युनिस्ट शक्तिलाई खेलाएर तिनलाई कहिल्यै एकै ठाउँमा आउन नदिने गरेको राजादरवारले वामपन्थीहरू गोलबद्ध भई एउटै मोर्चा बनाई नेपाली काइग्रेसको सम्मेलनमा उपस्थित भएको देखदा तीनछक परेको थियो ।

हुन पनि नेपाली कम्युनिस्टहरू एकबद्ध भएर कुनै निश्चित राजनीतिक सङ्घर्षमा जुट्नु भनेको असम्भवप्राय कुरा थियो । त्यस्तो असम्भव घटना सम्भव भएको यहीं देखियो । नेपालको वामशक्तिले पनि काइग्रेसले सञ्चालन गर्ने जनआन्दोलनमा सहभागी हुने संस्थागत निर्णय वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारी र वाममोर्चाकी अध्यक्ष साहाना प्रधानले सोही सभामा घोषणा गरेका थिए ।

अर्को कुरा । गणेशमानजीलाई परख गर्न मन लागेको थियो— आफै पार्टीका नेता एवं कार्यकर्ताहरूको ! उनीहरू मन, वचन र कर्मले आन्दोलनलाई सहयोग गरिरहेका छन् कि छैनन् भन्ने । २०४२ सालको सत्याग्रहमा सबैले सहभागिता जनाए पनि कोहीले अर्धमनले मात्र सघाएका थिए । स्वर्य महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नै पार्टीलाई नोक्सान पुने गरीप्रेसमा भन्नुभएको थियो—‘गणेशमानजीको जिद्दीले सत्याग्रह शुरू गरिहालियो । शुरू गरिएपछि यो केही दिन त चल्ला नि !’ तिनताका राजाले मुधारिएको पञ्चायतको पासा फ्याँकेका थिए । त्यो ललिपपले कोइरालालाई दोमनको अवस्थामा पुन्याएको थियो । तर यो पटक काइग्रेसी कार्यकर्ताको उत्साह र विश्वजनमतको सकारात्मकता

देखेका कोइराला उत्साहित देखिबन्थे । उनले आफ्नो संक्षिप्त भाषणमै राजा र पञ्चायत विरुद्ध भन्नु भनेका थिए । अब रह्यो का.वा. अध्यक्ष एवं सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टार्इको कुरा ! उनी त साँच्चिकैका सन्त नै थिए । बोलेको कुरा पुन्याइछोइने । उनको रिजर्भेशन एउटा मात्र थियो— ‘यत्रो आन्दोलन विना पैसा कसरी गर्ने भन्ने । त्यसको पनि जिम्मा गणेशमानजीले तै लिनुभएको हुनाले उनी ढुक्कथिए । उनको भाषणमा ढूढता थियो । अठोट अटल थियो । दोमनको त छाया समेत थिएन । अब रह्यो कुरा कार्यकर्ताको ! नेपाली काइग्रेसका कार्यकर्ता अति उत्साहित एवं जनआन्दोलनका निम्नि सरकारको थुनछेक, पक्राउ र यातनाको पर्बाह नगरी हजारौंको तादातमा काठमाडौंमा ओर्लिएका थिए । सभास्थलमा नअटाएर गणेशमानजीको घरभन्दा उत्तर ठमेलचोक र दक्षिणपट्टिको छेत्रपाटी चोकसम्म खचाखच भीडले आफ्ना प्रिय नेताहरूको भाषण सुन्न सडकमै बसेका थिए । नेपाली काइग्रेसका कार्यकर्ताहरूको अपूर्व उत्साह देखेका भारतीय जनता पार्टीका नेता चन्द्रशेखरले त शब्दसः आफ्नो भाषणमा भनिदिए— ‘यहाँका उत्साहित नवजवानहरूलाई देखेपछि मलाई विश्वास भएको छ, प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि नेपाललाई भारतको मात्र होइन कुनै पनि देशको सहयोग चाहिदैन । तपाईंहरू आफ्नो विश्वास र ढूढतालाई अगाडि बढाएर लैजानोस्, तपाईंहरूलाई चाहिएको जुनसुकै सहयोगका लागि सहकर्मीका नाताले, प्रजातन्त्रको सिपाहीका नाताले, एउटा छिमेकीको नाताले हामी सबै सधैं तपाईंहरूको साथ हुनेछौं ।’

चन्द्रशेखरले अगाडि भने— ‘म ती नवजवानहरूको अभिनन्दन गर्छु, म ती माताको अभिनन्दन गर्छु जसले आफ्नो अभिलाषाको मार्गमा जान मशाल जलाएर राखेका छन् र एउटा दुःख पालेर बसेका छन् । त्यो दुःख हराउनेछ, पीडा मेटिनेछ । प्रजातान्त्रिक भविष्य उज्ज्वल हुनेछ र नेपाल एक पटक फेरि विश्वमा उदाहरण बन्नेछ, यही मेरो कामना छ ।’

तीनदिने राष्ट्रिय सम्मेलनको समाप्तिपछि वास्तवमा गणेशमानजी अत्यन्त प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो । तर, उहाँले आफ्नो प्रसन्नतालाई छिपाउनुभएको थियो । एउटा कुशल योद्धाले सम्भावनाको अन्तिम पढाव पार नगर्नेजेल उत्ताउलो हुन हुँदैन भन्ने कुरामा उहाँ अत्यन्त सजग हुनुहुन्थ्यो । सुरक्षाकर्मीलाई प्रशिक्षण दिने ऋममा भनिन्छ नि ‘Do not let unturn every single stone before you celebrate.’

गणेशमानजी पनि वास्तवमा अन्तिम पढाव अर्थात् जनताको निर्णयको प्रतीक्षामा हुनुहुन्थ्यो । महाभारत युद्धपूर्व अर्जुनले श्रीकृष्णको सहयोग पाउने पक्कापक्की भएपछि यसै गरी प्रसन्न भएका थिए । तर एउटा सेनापाति वा भनौं सर्वोच्च कमान्डरले परिणाम हातलागी नहुन्जेल धीरज राख्नुपर्छ र प्रयत्न गर्न छोडौन हुन्न भन्ने मन्त्रको अनुशरण गरिएको थियो ।

गणेशमानजीले आफै आत्मकथामा आफ्नो बाल्यकाल समझँदै लेख्नुभएको छ— एसएलसी प्रथम श्रेणीमा पास गेरे काठमाडौं फर्किंदा उहाँमा आत्माभिमान यति धेरै थियो जसले उहाँलाई लाग्थ्यो रे, आफूले टेकेको पाइलाको बोझ बोक्न नसकेर पृथ्वी नै ढालिकएकी थिइन् । त्यो त बालापनको कुरा भयो, त्यसैले उहाँले सार्वजनिक गर्न सङ्कोच गर्नुभएन । आज उहाँले जुन सफलता प्राप्त गर्नुभएको छ, त्यो सफलता एसएलसीमा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभन्दा लाखौं गुणा ठूलो काम गर्नुभएको थियो उहाँले । तर उहाँ चूप हुनुहुन्छ किन ? किनभने उहाँ आज एउटा जिम्मेवार राजनेता, परिपक्व राजनीतिज्ञ र विश्वस्तरको परिष्कृत व्यक्तित्व भइसक्नुभएको छ । त्यसैले केही बोल्नुभएन । उहाँलाई जान्ने र भित्रबाटै चिन्नेहरू भन्छन्— ‘त्यो राष्ट्रिय सम्मेलनको सफलतामा गणेशमान सिंह जति प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो त्यस्तो खुशहाल चेहरा उहाँको पहिले कहिल्यै दिखिएको थिएन ।’ हो यी सबै कुराको विश्लेषण गर्दा नेपाली काइग्रेसको त्यो राष्ट्रिय सम्मेलनको सफलता आफैमा जनआन्दोलन : २०४६ को तीन चौथाइ विजयबराबरको थियो भन्नु अतिशयोक्ति नहोला ।

सरकारको प्रतिक्रिया

नेपाली काइग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलनले पञ्चायतीतरका शक्तिहरूलाई उत्साहित गराएको मात्र थिएन, यसले स्वयं राजा र उसको सरकारको सातो पनि लिएको थियो । त्यसैले २०४६ साल माघ ५ गते काइग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलन पहिलो दिनको कार्यक्रम सकिएकै साँझ प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंह र पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समितिका अध्यक्ष नवराज सुवेदीलगायत पञ्चायतका हस्तीहरूको एक आकस्मिक बैठक बस्यो । उक्त बैठकले निम्न रणनीति तय गन्यो :

१) नेपाली काइग्रेसको सम्मेलनमा भारतबाट आएका नेता चन्द्रशेखर बसेकै होटेलमा गई विरोध एवं ज्ञापनपत्र दिने, २) विदेशीलाई बोलाई नेपालको राजनीतिमाथि प्रभाव पार्न खोजनु नेपाली काइग्रेसले गरेको जघन्य राजनीतिक अपराध हो । काइग्रेसको यो अपराधको देशभरिका पञ्चायतका सम्पूर्ण एकाइहरूद्वारा भर्त्सना गर्ने र गराउने, ३) प्रधानमन्त्री र जाँचबुद्धि समितिका अध्यक्ष लगायतले सार्वजनिक रूपले काइग्रेसको विरोधमा बोल्ने, ४) तथाकथित जनआन्दोलनको विरुद्धमा देशैभर प्रतिकार समितिहरू बनाउने, ५) यही माघ महीनाको १५ गते काठमाडौंमा विशाल पञ्चन्यालीको आयोजना गर्ने ।

गणेशमानजीले एक वर्ष अधिदेखि जनआन्दोलन : २०४६ को तयारी थाल्नुभएको थियो । यसै बीच उहाँले आफ्नो योजनाको पहिलो बिगुल राजा वीरेन्द्रसँगको भेटका क्रममा उनकै बैठकमा चेतावनी स्वरूप बजाउनुभएको थियो । त्यस उप्रान्त आफ्नो पार्टीका नेता कार्यकर्ताहरूलाई तयार पार्नुभयो । अनि नेपालका वामपन्थीहरूलाई नेपाली काइग्रेसको नेतृत्वमा हुने जनआन्दोलनमा जुट्न तयार पार्नुभयो । त्यसपछि भारतका राजनीतिक शक्तिहरूलाई आफ्नो समर्थनमा बोलाउन थाल्नुभयो । त्यसपछि देशी/विदेशी सञ्चारमाध्यमहरूलाई कलिट्भेट (गोडमेल) गर्नुभयो । अनि अन्त्यमा विश्वसमुदायलाई आफ्नो अनुकूल बनाउनुभयो । यति लामो यात्रा तय गर्न गणेशमानजीलाई कति दुःख-कष्ट भयो होला ? फेरि उहाँले यी सबै काम गोप्य रूपले गर्नुभएको थिएन । आन्दोलनको तयारीका क्रममा उहाँ खुल्ला किताब जस्तै हुनुहुन्थ्यो । राजालाई सावधान गराउनेदेखि देशवासीलाई जागरूक गराउने अनि स्वयं प्रधानमन्त्री मरीचमानकै मुखिन्जेल बम्बईमा सम्पन्न भारतीय काइग्रेसको हीरक जयन्तीमा विश्वजनमत आफ्नो आन्दोलनको तर्फ आकृष्ट गरेका कुराहरू गोप्य थिएनन् । न त नेपालका वामपन्थीसँगको समझदारी नै गोप्य थियो । एउटा व्यक्ति भनौं वा एउटा पार्टीले यत्रो राजनीतिक यात्रा तय गरिसकदा सन्निपातले गाँजेको रोगीझैं निदाइरहेको सरकार आज माघ ५ गते नेपाली काइग्रेसले औपचारिक रूपमा, हजारौंहजार कार्यकर्ताको उपस्थितिमा त्यो पनि विश्वसमुदाय र भारतको विशेष उपस्थितिमा ललकारेपछि स्वप्नभद्र भएङ्गैं तिलमिलाउँदै अनेकौं रुन्चे

निर्णयहरू गर्न पुग्यो । तिनै निर्णयहरूमध्येको पहिलो निर्णय थियो— भारतका वरिष्ठ नेता एवं भारतीय जनता पार्टीका अध्यक्ष चन्द्रशेखरलाई विरोध स्वरूप ज्ञापनपत्र बुझाउने ।

माघ ५ गते राष्ट्रिय सम्मेलनको उद्घाटनमा भारतीय नेता चन्द्रशेखरले गर्नुभएको भावोत्तेजक भाषणले पञ्चहरूको निद्रा उडाइदिएको थियो । त्यसैले पञ्चायतको अति उच्चस्तरीय निर्देशनमा काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरका जिल्ला पञ्चायत सभापतिहरू ३०-४० जनाको 'संयुक्त जुलूस' लिएर माघ ६ गते चन्द्रशेखर बस्नुभएको होटेल एभरेष्ट शेराटनमा पुगे र विरोधपत्र दिए । विरोधपत्र दिँदा उनीहरूले अपशब्दहरू पनि प्रयोग गर्न लागेका थिए । तर चन्द्रशेखरले अलि उच्च स्वरमा उनीहरूलाई तिनको हैसियत बोध गराएपछि उनीहरूको मुख सुक्यो । उक्त विरोधपत्रमा भनिएको थियो—

'हामीले तपाईंबारे भारतका एक उत्तरदायी नेता तथा नेपाली जनताको मित्र भनी सुनेका थियौं । तर विगत दुई दिनमा हाम्रो देशभित्र तपाईंले गर्नुभएको गतिविधिले नेपाली भावनाप्रतिको तपाईंको असंवेदनशीलता औल्याउँछ । त्यसैले तपाईंको नेपाली राष्ट्रियता तथा स्वाभिमानप्रतिको आडम्बरपूर्ण घृणा स्पष्ट पार्छ ।

'नेपाली राष्ट्रिय संस्थाप्रति अपमान जनाउने तपाईंको अभिप्राय तथा नेपाली जनताको आन्तरिक मामिलामा नग्न हस्तक्षेप गर्ने चाहना अभिव्यक्त हुने तपाईंको खतरापूर्ण दृढतालाई तपाईंको गतिविधिले पुष्टि गरेको छ । तपाईंले हाम्रो देशमा हिंसा उक्साउने प्रयास गर्नुभएको छ । आमजनतामा जाने सामर्थ्य हुनुको सद्गत तपाईंको खुसामदीका लागि मात्र साहस देखाउने केहीको आवाजका लागि तपाईंले वकालत गर्ने प्रयास गर्नुभएको छ र तपाईंले नेपालका लागि के ठीक र के बेठीक भनी निधो गर्न आफैलाई न्यायाधीश घोषित गर्नुभएको छ । हामीले त गोरासाहेबहरूको दिन सकिएको विश्वास गरेका थियौं तर खोक्रो आडम्बरको आडमा तपाईंले अरू राष्ट्रलाई दबाउने र तिनको अस्तित्वको खाका आफूले थोपर्ने चाहना नेपाली जनतालाई देखाउनुभएको छ । तपाईं फर्किहाल्नुहोस् र आफ्नो जीवनका सबै पक्षमा प्रदर्शित दोधारे नीतिको सम्बन्धमा विचार गर्नुहोस् ।'

यसपछि सरकारी पैसाको आडमा देशभर पञ्चन्याली, भेला, सभा र आमसभाहरू प्रायोजित रूपमा हुन थाले । सभा र न्यालीहरूमा मरीचमान र नवराजको अनुसरण गर्दै पञ्चहरूले प्रजातन्त्र चाहनेहरूलाई निकृष्ट गाली गर्न थाले । प्रजातन्त्रवादी नेताहरूलाई ‘विदेशीको बुझ चढेका’, ‘भेडाको छाला ओढेका ब्वाँसाहरू’, ‘कोठे राजनीति गर्ने’, ‘विदेशीका दलालहरू’ भनेर गाली गर्नु सामान्य हुन थाल्यो । ‘जनता भट्टकाउने तत्त्वको भर्त्सना’, ‘नेपाली विरुद्ध अनर्गल कुरा गर्नु घृणित कार्य’, ‘राष्ट्रिय एकता विरुद्ध अनर्गल प्रयास खेदजनक’, ‘नेपालीको स्वाभिमानमा आँच पुऱ्याउने प्रयासको भर्त्सना’ जस्ता शीर्षक राखिएका वक्तव्य, सभा र न्यालीका समाचारहरूले सरकारी समाचारपत्रका पानाहरू भरिन थाले । आसन्न जनआन्दोलनलाई देशको आन्तरिक मामिलामा विदेशी हस्तक्षेप गराउने, राजनीतिको नाममा उच्छृङ्खलता-अराजकता प्रदर्शन गर्ने र राजसंस्थामाथि आँच पुऱ्याउने घृणित दुष्ययासका रूपमा जनसमक्ष पेस गर्ने अभियान चलाइयो । स्वभावतः यी सारा कुराहरूका पछाडि पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समितिको सबैभन्दा ठूलो भूमिका रह्यो । यसकै सक्रियतामा केन्द्रीय स्तरदेखि जिल्लास्तरसम्म अधोषित रूपमा जनआन्दोलन प्रतिकार समितिहरू गठन गरिए जसको काम, कर्तव्य जनआन्दोलनमा लाग्ने र यसलाई समर्थन गर्नेहरूको रिपोर्ट तयार पार्नु, उनीहरूका विरुद्ध आआफ्नो स्तरमा राज्यशक्तिको प्रयोग गर्नु र जनआन्दोलनका यावत् गतिविधिहरूलाई जसरी भए पनि असफल पार्नु रहेको थियो ।

नेपाली काइग्रेसलाई गाली गर्ने क्रममा पञ्चहरूले काइग्रेसलाई मूलतः जनताबाट तिरस्कृत नेताहरू, कोठे राजनीति गर्ने व्यक्तिहरू, असंवैधानिक कार्य गर्नेहरू विदेशीको इशारामा चल्ले गोटीहरू जस्ता विशेषणहरू प्रयोग गर्दथे । यस क्रममा विभिन्न अवसरमा यिनले बोलेको बोलीहरू यस्ता हुन्थे ।

प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंह श्रेष्ठले भने— ‘विदेशी हस्तक्षेप र प्रभावबाट देशमा प्रजातन्त्र ल्याउने कुरा गर्नु स्वयंमा हास्यास्पद कुरा हो, गैरजिम्मेवारीपूर्ण कार्य हो र राष्ट्रघाती अभ्यास हो । यस न्यालीले विदेशी म्रोत वा प्रभावबाट देशमा राजनीति गर्ने केही कमजोर मनमस्तिष्क भएकाहरूलाई नेपालीहरू सधैँ अस्वीकार गर्नु भन्ने कुरा प्रस्त पारेको छ । सिङ्गो नेपाललाई नचिन्ने, अनि

दुई वा तीन जनालाई नै सिङ्गौ नेपाल ठाने र तिनले स्वार्थवश जे भने त्यही पत्याउने, नेपालीले अभ्यास र अनुभूति गरिरहेको प्रजातन्त्रलाई बुझेर पनि बुझ पचाउने केही विदेशीको हालैका भनाइ हेर्दा विक्षिप्त मनस्थितिको आभास मिल्छ । नेपालीको भाष्य निर्माण नेपालीले आफै गर्नुपर्दछ, विदेशबाट होइन र विदेशपरस्त सोचाइबाट पनि होइन ।'

फागुन ४ गते काठमाडौं नगरपञ्चायतको चौथो नगरसभामा प्रमुख अतिथिको आसनबाट प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंह श्रेष्ठले भने— 'निर्दलीय प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्थाका लाखौलाख समर्पित कार्यकर्ताले केही मुठीभरको आधारहीन चुनौतीबाट आत्तिनुपर्ने स्थिति छैन । प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्थाको जग निकै सुदृढ भइसकेको छ । यसले समयसमयमा आएका हाँक, हुरी र चुनौतीको राजनैतिक ढाङमा सामना गर्दै आएको सर्वविदित छ । तीसतीस वर्षसम्म जनताकहाँ नपुगेका, कोठे गफलाई नै राजनीति ठानी षड्यन्त्रबाट सत्तामा पुग्न षट्यन्त्रको दुहाई दिनेहरूको भाषा र व्यवहारले आज कसैलाई प्रभावित पार्ने स्थिति छैन । जसको राजनीतिको शुरूआत अराष्ट्रिय भावनाबाट भएको छ, जसको राजनीति विदेशीद्वारा सञ्चालित छ, ती विदेशीको इशारामा यहाँ चल्छन् । बाह्य प्रभावबाट देशमा राजनीति गर्नेहरूलाई राष्ट्रको राजनीतिक प्रवाहले स्वतः तिरस्कृत गरिदिन्छ । प्रजातन्त्रिको खोक्रो नारा दिई सत्तामा पुग्न खोजनेहरूको चालबाजीलाई नेपालीहरूले राम्ररी बुझेका छन् । जनता सचेत भइसकेकाले आज झूट र हल्लामा भ्रमित हुने स्थितिमा छैनन् । पूर्वी युरोपको परिवर्तनका कुरा गरी यहाँ पनि परिवर्तनको दिवास्वप्न देखेहरूले गरेको कुरा विडम्बनायुक्त छ ।'

यसको भोलिपल्ट, फागुन ५ गते, राष्ट्रिय पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समितिका अध्यक्ष नवराज सुवेदीले नेपाल टेलिभिजनलाई एउटा अन्तर्वार्ता दिए । उक्त अन्तर्वार्तामा उनले जे-जे बोलेका थिए तिनै कुरा उनले देशैभरका सभाहरूमा बोल्ने र अन्यलाई पनि त्यस्तै बोल्न उर्दी दिएका थिए । उक्त अन्तर्वार्तामा उनले बोलेका कुरा बुँदागत मजबून यस्ता थिए—

(१) पञ्चायती व्यवस्था प्रजातान्त्रिक व्यवस्था नै हो । यसको जग सुदृढ एवं मजबूत छ, (२) यसमा जनताको चाहना र सुझाव अनुसार आतङ्कवादी

एवं अस्थिरतावादीलाई ठेगान लगाइन्छ, (३) भारतले आफ्नो विस्तारवाद नेपालमा थोपर्ने नीति अनुसार नेपालमाथि हस्तक्षेप गरिरहेछ, (४) मुठीभरका काइय्येसी नेताहरूले विदेशीको इशारामा कथित जनआन्दोलनको हल्ला गरिरहेछन्, (५) सरकारले आतइककारी बाहेक अरूलाई पत्रने र दुःख दिने गरेको छैन, (६) असंवैधानिक काम गर्नेलाई कारबाही गर भनेर देशभरि भएका पञ्चन्यालीको माध्यमबाट आवाज उठेको छ। त्यसैले केही असंवैधानिक काम गर्नेमाथि कारबाही गरिएको हो, (७) नेपालको शान्तिसुरक्षा र राजनीतिक स्थिरता खलबल्याउने केही भारतीयको चालबाजी हो, (८) अन्यत्रबाट भित्र्याइएका बाद र शासन दिगो हुँदैन भन्ने प्रयोग नेपालमा २०१७ सालमै भइसकेको थियो। आज सिङ्गो पूर्वी युरोपमा त्यही देखिएको छ, (९) भारतले नेपाललाई नाकाबन्दी गरेर केही दिनमै धुँडा टेकाउँछु भन्ने ठानेको थियो। त्यो सफल नभएपछि कथित जनआन्दोलनको कुरा आएको छ, (१०) अब यो पनि असफल भएपछि उनीहरूले यहाँ आतइक भित्र्याउने यत्न गर्नेछन्। हामी त्यसो हुन दिँदैनौं र (११) कम्युनिस्टको आडमा काइय्येसले जनआन्दोलनको कुरा गरिरहेछ, हेर्नुहोला तिनै कम्युनिस्टले एक दिन काइय्येसलाई विस्थापित गर्नेछन् अनि पश्चिमाहरूको होस खुल्नेछ।

माघ ५, ६ र ७ गते काठमाडौंमा भएको नेपाली काइय्येसको राष्ट्रिय सम्मेलनमा विश्व जनमत नेपाली काइय्येसको पक्षमा देखियो। त्यसकारण तिनको ऐक्यबद्धतालाई तोडनुपर्छ। त्यसका लागि निम्न कामहरू पञ्चायतको तर्फबाट गर्ने :

- क) भारत र पश्चिमाहरूको गठबन्धन टुटाउन यो आन्दोलनले कम्युनिस्टलाई केन्द्रबिन्दुमा पुच्याउँछ। त्यसकारण पश्चिमा राष्ट्रहरूले आन्दोलनबाट हात दिक्कनुपर्छ।
- ख) भारतले आफ्नो विस्तारवाद नेपालमा लाद्न प्रजातन्त्रवादीलाई प्रयोग गरिरहेछ।
- ग) यो आन्दोलनको लाभ शत्रुप्रतिशत वामपन्थी आतइककारीले मात्र उठाउनेछन्।

घ) सरकारले विश्वव्यापी मान्यताको बरिखिलाप मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन भन्ने प्रचार गर्ने ।

ड) सरकार आफ्नो अडानमा दुढ छर काइग्रेसी राजनीतिबाट आतइकित छैन भन्ने देखाउन भरमग्दूर प्रयत्न गरिरहेछ ।

दुवै पक्षका यी यावत् जुहारीबीच फागुन ७ गते आउनै औंटेपछि नेपाली काइग्रेसका अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र वाममोर्चाकी संयोजक श्रीमती साहाना प्रधानले माघ २७ गते औपचारिक दस्तखत गरेर एक संयुक्त विज्ञप्ति प्रकाशित गरे ।

जनआन्दोलनमा काइग्रेस र वाममोर्चाको कार्यगत एकता सम्बन्धी आधार र समझदारीहरू पूरा भएपछि पहिलोपल्ट माघ २७ गते नेपाली काइग्रेसका कार्यवाहक अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र संयुक्त वाममोर्चाकी अध्यक्ष साहाना प्रधानको संयुक्त हस्ताक्षर भएको एउटा अपील प्रकाशित गरियो जसमा जनआन्दोलनको आवश्यकता, लक्ष्य र उद्देश्यहरूको व्याख्या गर्नाका साथै आन्दोलनको प्रारम्भिक चरणका साझा कार्यक्रमहरूको घोषणा गरिएको थियो । उक्त अपीलको पूर्ण पाठ यस प्रकार छ—

“निरइकुश पञ्चायती व्यवस्था नेपाली जनतामाथि जबरजस्ती लादिएको २९ वर्ष भयो । नेपाली जनताको सम्पूर्ण अधिकार खोसिएको छ । मुख थुनिएको छ । विना हातहतियार भेला हुने, सभा गर्ने र जुलूस गर्नेसम्म राजनैतिक लगायत सबै प्रकारका अधिकार र स्वतन्त्र संस्थामाथि बन्देज लगाइएको छ । नेपाली जनता संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा निर्धारित सर्वमान्य मानव अधिकारबाट पनि वञ्चित छन् ।

नेपाली जनताको आर्थिक जीवन झन् कहालीलाग्दो छ । महँगी अकासिएको छ । बेरोजगारीले जीवन अस्तव्यस्त छ । तस्करी र कर्मिशनतन्त्र यस व्यवस्थाको आर्थिक मेरुदण्ड भएको छ । मुठीभर धनीहरू र आमजनताबीचको आर्थिक खाडल दिन प्रतिदिन फराकिलो हुँदै गएको छ । साधारण जनताको जीवन आर्थिक रूपले जर्जर र हातमुख जोरनलाई सम्म गाहो भएको छ ।

यस जनविरोधी पञ्चायती व्यवस्थाले गर्दै आएको अन्याय, अत्याचार र शोषणका विरुद्ध नेपाली जनता अनवरत सङ्घर्षमा छन् । आज नेपाली

जनता सजग र सचेत भइसकेका छन् । आफ्नो हकहितका लागि एक नेपालीले सम्मानपूर्वक बाँच्नका लागि सडकमा उत्रनु बाहेक अर्को विकल्प देखिदैन । आज सम्पूर्ण देश नै आन्दोलित भएको छ । परिस्थिति उत्साहवर्द्धक छ । नेपाली जनताले एकै आवाजमा परिवर्तनको माग गरिरहेको छ । समग्र रूपले हेर्दा आज हरेक दृष्टिकोणले जनआन्दोलनको स्थिति अनुकूल छ । काइय्येस, कम्युनिस्टका आआफ्ना अवधारणा र दर्शन भए तापनि आज कतिपय कुराहरूमा सहमतिका बिन्दुमा पुगी गोलबन्द भएका छन् । विभिन्न समूहमा विभाजित कम्युनिस्टहरूको संयुक्त मोर्चाको गठनले भावी जनआन्दोलनमा निश्चय नै ठूलो बल पुऱ्याउनेछ । इतर पक्षमा आज देखा परेको राजनैतिक मतैक्यको स्थिति आफैमा नौलो र ऐतिहासिक छ । आम नेपाली जनताको मनोगत स्थिति र देशको वस्तुगत स्थितिमा आज सामन्जस्य आएको छ । यही नै आन्दोलनको सबभन्दा अनुकूल स्थिति हो । यस जनविरोधी व्यवस्थाले चलाइआएको विभाजनको राजनीति अब चल्नेवाला छैन । प्रतिपक्षहरूको बीचमा हिजोको स्थिति छैन । आज के काइय्येस के कम्युनिस्ट सबैको एउटै तात्कालिक राजनैतिक लक्ष्य छ, एउटै नारा छ- ‘निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना ।’ तसर्थ शान्ति, प्रगति र प्रजातन्त्र चाहने देशका तमाम सङ्घर्षशील प्रजातन्त्रवादीहरू, वामपन्थीहरू, मजदूर, विद्यार्थी, युवा, किसान, कर्मचारी, शिक्षक, वकील, पत्रकार, व्यापारी तथा महिलाहरूलाई यस आन्दोलनमा सहयोग पुऱ्याई सहभागी हुन आह्वान गर्दछौं । हामीहरू एकजुट भएमा कुनै पनि शक्तिले रोकन सक्दैन । जनआन्दोलन जनताको आन्दोलन हो । हामी आफ्नो मनमा कुनै हिचकिचाहट वा द्विविधा नराखी निर्भय भई आन्दोलनमा उत्री पञ्चायतरूपी निर्दलीय पासोलाई चुँडालौं । विजय सत्यको नै हुन्छ । सत्य जनताको शक्ति हो । निरझकुश पञ्चायती व्यवस्थाको दिन अस्ताउन थालिसकेको छ । लडखडाइरहेछ, तेजोवध भइसकेको छ । भोलिको दिन, भोलिको राजनीति हाम्रो हो । तसर्थ आउनुहोस, हामी सब एक भई देशमा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गर्न कम्मर कसी आन्दोलनमा उत्रौं । परिवर्तन अवश्यम्भावी छ ।

हाम्रो आगामी साज्जा कार्यक्रम अहिले यस प्रकार हुनेछ :

१. **फागुन ७ गते**

देशव्यापी रूपमा दुवैले आफ्नाआफ्ना दलका झन्डा लिएर जुलूस प्रदर्शन र आमसभा गरी पार्टीहरू उपर विगत २९ वर्षदेखि लागेको प्रतिबन्धलाई तोड्ने ।

२. **फागुन ८ गते**

नेपाल बन्दको कार्यक्रम अन्तर्गत सम्पूर्ण यातायात, शिक्षण संस्था, व्यापार, कलकारखाना, उद्योगधन्दा र पसलहरू बन्द गर्ने ।

३. **फागुन १४ गते**

सारा देशभरि वर्तमान पञ्चायती व्यवस्थाको विरोधमा कालो दिवस मनाउनका लागि कालो झन्डा, कालो पट्टी बाँधी प्रदर्शन र आमसभा गर्ने ।

४. **फागुन १९ गते**

पुनः राष्ट्रव्यापी रूपमा बन्द गर्ने ।

अन्य कार्यक्रम पछि प्रकाशित गरिनेछ तर स्थानीय रूपमा भने परिस्थिति अनुसारको कार्यक्रमबीचको समयमा पनि सञ्चालन गरिरहन आह्वान छ ।”

यता जनआन्दोलनकारी पक्ष भने जनतामा उर्लिरहेको प्रजातान्त्रिक भावनालाई भित्रैदेखि यथार्थ रूपमा महसूस गर्दै र सरकारका घृणित एवं हास्यास्पद हतकण्डाहरूलाई सतर्क दृष्टिले नियाल्दै आन्दोलनको अन्तिम तयारीमा जुटिरहेको थियो । जनआन्दोलन शुरू हुन अब एक महीना पनि बाँकी थिएन । त्यसकारण नेपाली काइग्रेस र संयुक्त वाममोर्चा होमवर्क कार्यमा अहोरात्र तल्लीन भए । नेपाली काइग्रेसभित्र आन्दोलनका लागि महीनाँ अघि मतैक्य भएर पार्टीले निर्णय लिइसकेको र तयारीका क्रमहरू अनवरत चलिरहेकाले अन्तिम तयारीको क्रम सुचारू रूपले अघि बढाउन उसलाई कुनै अप्रयारो भएन । तर संयुक्त वाममोर्चा भख्वै मात्र गठन भएको हुनाले यो अवधि वामपन्थीहरूको तयारीका निमित्त त्यति पर्याप्त हुन सकेन । एक त काइग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलन मुख्यमा आइसकेको हुँदा हतारहतार वाममोर्चा गठन गर्नुपरेकाले

लामो समयदेखि आपसमा द्वेष तथा अविश्वास भएका समूहहरूका बीच पूर्ण विश्वास, सम्पूर्ण मतैक्य र सर्वाङ्गीण हार्दिक समझदारीको वातावरण नै सिर्जना भइसकेको थिएन । त्यसमाथि हरेक घटकका विभिन्न जिल्लामा रहेका शाखाहरू, जनवर्गीय सङ्गठनहरू र अन्य विभिन्न स्तरमा तालमेल र समन्वय गराउनका निमित त्यो ज्यादै छोटो अवधि थियो । तैपनि मूल कुराहरूमा सहमति र समझदारी कायम गरी वामपन्थीहरूले बडो मेहनतसाथ आफ्नो पक्षको तयारी गरे । यद्यपि वाममोर्चा केही समय अघि बन्न सकेको भए उनीहरूले अझ धक फुकाएर तयारी गर्ने अवसर पाउने थिए । यस क्रममा नेपाली काइग्रेसका सर्वोच्च नेता श्री गणेशमान सिंहलाई जनआन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डरका रूपमा स्वीकार गरियो र जनआन्दोलनका कुनै पनि महत्त्वपूर्ण तथा राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू उहाँको अन्तिम स्वीकृति र आदेशबाट मात्र गर्ने निर्णय गरियो । गणेशमान सिंह नेपाली राजनीतिको सर्वमान्य नेताका रूपमा स्थापित हुनुभएको यसै वेलादेखि हो ।

यसै अवधिमा नेपाली काइग्रेसले पहिले नै भनेझैं कार्यगत एकताका आधारहरू तयार गरिए । नेपाली काइग्रेसले घोषणा गरेको जनआन्दोलनमा वामपन्थीहरू पनि सहभागी हुने, दुवैले आआफ्ना कार्यक्रमहरू तयार गर्ने, एकले अर्काका कार्यक्रमहरूलाई जनआन्दोलनका कार्यक्रमहरूको रूपमा तय गर्ने र आन्दोलनसँग सम्बन्धित कार्यहरू सुचारू रूपले अघि बढाउने सहमति गरियो । नेपाली काइग्रेसले विभिन्न तहमा एकशन कमिटीहरू बनायो । सबैभन्दा माथिल्लो तहको केन्द्रीय एकशन कमिटी जगन्नाथ आचार्यको संयोजकत्वमा बनेको थियो र त्यसमा मार्शलजुलुम शाक्य, शैलजा आचार्य, पी.एल. सिंह, ओमकार श्रेष्ठ र बलबहादुर के.सी. हुनुहुन्थ्यो । त्यसपछिका विभिन्न तहका एकशन कमिटीहरूमा सर्वश्री हरिबोल भट्टराई, तीर्थराम डिगोल, श्रीराम श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्र कार्की, प्रकाशमान सिंह, बालकृष्ण खाण र नवीन्द्राराज जोशीहरू रहनुभएको थियो । आन्दोलनका कार्यक्रमहरू तयार गर्ने र अन्य व्यवस्था मिलाउने कामका निमित संयुक्त वाममोर्चाले पनि श्रीमती साहाना प्रधान, राधाकृष्ण मैनाली, नीलाम्बर आचार्य, कृष्णराज बर्मा, लीलामणि पोखरेल, श्यामकृष्ण कोजु र सिद्धिलाल सिंह रहनुभएको एउटा सचिवालय

(सेक्रेटरिएट) बनायो । नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय एकशन कमिटी र संयुक्त वाममोर्चाको सेक्रेटरिएटले तयार गरेका आआफ्ना कार्यक्रमहरूलाई एकशन कमिटी र वाममोर्चाका प्रतिनिधिहरूको संयुक्त बैठकले अन्तिम रूप दिने समझदारी कायम भएको थियो । यसै बीच मोर्चाको शक्तिशाली घटक मालेले नेपाली काइग्रेससँग सोझौ सम्पर्क गर्न एउटा समिति पनि बनाएको थियो जोसँग काइग्रेसका तर्फबाट बलबहादुर के.सी.ले सम्पर्क गर्नुहुन्थ्यो ।

यसै बीच नेपाली काइग्रेसले माघ १९ गते विज्ञप्ति प्रकाशित गरी जनआन्दोलनको प्रारम्भिक दुई दिनको कार्यक्रम दियो । विज्ञप्तिमा भनिएको थियो— ‘फागुन ७ गते नेपाली काइग्रेसको चारतारे झन्डा लिएर २९ वर्षदेखि लागेको प्रतिबन्धलाई तोडौ एक विशाल जुलूसले काठमाडौं नगर परिक्रमा गरी खुलामञ्चमा गएर आमसभामा परिणत हुनेछ । उक्त आमसभामा नेपाली काइग्रेसका नेताहरूले आजैदेखि देशमा सबै पार्टीहरू खुला र स्वतन्त्र भएको घोषणा गर्नुहुनेछ । त्यस सभामा वामपन्थीहरूले पनि भाग लिनेछन् । फागुन ८ गते सम्पूर्ण शिक्षण संस्था र यातायात बन्द गराइनेछ र यो आन्दोलन बहुदलीय व्यवस्था स्थापना नभएसम्म यसै गरी चलिरहनेछ ।’ जनआन्दोलन समाप्त भएको घोषणा हामी नेतात्रयले सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमबाट नगरेसम्म जस्तोसुके अवस्थामा पनि आन्दोलन जारी राख्नु भन्ने निर्देशन पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टार्इले पहिले नै गरिसक्नुभएको थियो ।

यसै बीच जनआन्दोलनको समर्थनमा लेख्ने पत्रपत्रिकाहरूमाथि पञ्चायती सरकारले अत्याचार शुरू गयो । पत्रपत्रिकाहरू जफत गर्ने, प्रेस बन्द गराउने, मण्डलेहरू पठाएर पत्रपत्रिका लुटून लगाउने जस्ता कामहरू लगातार हुन थाले । सम्पादक, प्रकाशक र प्रेस मालिकहरूलाई गिरफ्तार गर्ने, कुट्टने र यातना दिने क्रम चलाइयो । विदेशी सञ्चारमाध्यमहरूका निम्नि काम गर्ने नेपालीहरूलाई आन्दोलन सम्बन्धी समाचार पठाएबापत धम्की दिन थालियो । तर सरकारी आतइक जति बढे पनि पत्रपत्रिकाहरूले (पञ्चायतले पालेका केही प्रजातन्त्रविरोधी पत्रपत्रिकाले बाहेक, जसको कुल मुद्रित सङ्ख्या दुई सयभन्दा बढी हुँदैनथ्यो) आन्दोलनको समर्थनमा लेख्न छोडेनन् । बरु सरकारी आतइकको विरोधमा सम्पादकीय छापिने ठाउँ खाली राखेर विरोध प्रदर्शन गरे ।

सरकारले फागुन ४ गते एउटा वक्तव्य प्रकाशित गरेर ‘सबै पत्रपत्रिकाहरूलाई मर्यादित सीमाभित्र रहेर संयम र सन्तुलनका साथ प्रकाशनको दायित्व पूरा गर्न’ आग्रह गर्दै सोही दिन ‘प्रचलित कानुनको उल्लङ्घन गरी हालै केही पत्रपत्रिकाहरूले आपत्तिजनक समाचार प्रकाशित गरेको हुनाले श्री ५ को सरकारले कानुन बमोजिम कारबाही गरेको’ स्विकार्यो ।

फागुनको प्रारम्भमा संयुक्त वाममोर्चाकी अध्यक्ष साहाना प्रधानलाई सरकारले गिरफ्तार गयो । नेपाली काइग्रेसका केन्द्रीय नेता महेन्द्रनारायण निधिलाई जनकपुरमा गिरफ्तार गरियो । जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंह, नेपाली काइग्रेसका कार्यवाहक अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरातालाई फागुन ६ गते आआफ्नै निवासस्थानमा नजरबन्द गरियो ।

सरकारले सोचेको थियो— यो आन्दोलनलाई जनआन्दोलन भनिए तापनि यो २०४२ सालको सत्याग्रह जस्तै कार्यकर्ताद्वारा गरिने आन्दोलन हो । तसर्थ दश-बीस हजार कार्यकर्तालाई दुःख दिने, तर्साउने र गिरफ्तार गरेपछि आफै कथित आन्दोलन निस्तेज हुँदै जान्छ र अन्ततः असफल हुन्छ भन्ने थियो । जनताले पनि आन्दोलनलाई साथ दिनेछन् भन्ने विश्वास राजाको सरकारलाई छँदै थिएन । तसर्थ सरकारले काइग्रेस र कम्युनिस्टहरूका कार्यकर्ताहरूको गिरफ्तारीमा आफ्नो ऊर्जा खर्च गयो । त्यसै गरी नेताहरूलाई नजरबन्द गरेपछि स्वतः कार्यकर्ताको मनोबल ध्वस्त हुन्छ र आन्दोलनलाई परास्त गर्न सकिन्छ भन्ने विश्लेषण थियो सरकारको । तर, सरकारलाई ‘लेनेको देना पडगया’ भने जस्तै भयो । सम्मेलनको सफलताले सबै राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरूको मनोबल उँचा भएको थियो भने आमजनताको मनबाट ‘भय’ नामको चरी उडिसकेको थियो । आन्दोलनका निमित वातावरण अनौठो रूपले सकारात्मक हुँदै गइरहेको थियो । काइग्रेस र वामहरूको कार्यगत एकताले नजानिंदो हिसाबले नेपाली जनतामा मनोवैज्ञानिक असर पारेको थियो । जसको परिणाम स्वरूप जनतामा एक किसिमको नवीन राष्ट्रवादी भावको उदय भएथ्यो । त्यसैले तृणमूलका सामान्य जनता पनि भन्न थालेका थिए— यो पटक त मुलुकलाई निरझकुशताको जन्जीरबाट मुक्त गर्ने पर्छ ।

जनआन्दोलन प्रारम्भ

सगरमाथा आरोहणका निम्नित वर्षोंवर्ष लगाएर गरेको अभ्यासपछि सगरमाथाको चुचुरो चुम्न अन्तिम पढाव पुगदा आरोहीलाई जुन प्रकारको उत्साह, उमझ्ग र चुनौती अनि एक्साइटमेन्ट हुन्छ, २०४६ साल फागुन ७ गते गणेशमानजी त्यस्तै मनोदशामा हुनुहुन्थ्यो ।

दसौं वर्ष मेहनत गरेर एस्युएलसीका निम्नित आफूलाई तयार पारेको एउटा अब्बल विद्यार्थीलाई जुन उत्साह, जुन जाँगर र जुन दृढताका साथ परीक्षाको प्रतीक्षा रहन्छ, हो त्यस्तै अवस्थामा व्यग्रताका साथ प्रतीक्षारत हुनुहुन्थ्यो गणेशमानजी फागुन ७ गतेका निम्नित ।

गणेशमानजी यसकारणले मात्र व्यग्र हुनुहुन्थेन कि उहाँले यो दिनका लागि वर्षों मेहनत गर्नुभएको थियो । उहाँ आफूले गरेको मेहनत, त्याग र तपस्याको मूल्यमा प्रतिफलको आस गर्ने स्वार्थी पनि हुनुहुन्थेन । उहाँ त हुनुहुन्थ्यो एउटा कर्मयोगी ! उहाँको त एउटै मन्त्र, एउटै उद्देश्य र एउटै लक्ष्य थियो र त्यो थियो— निरद्वकुशताको जन्जीरबाट नेपाली मात्रलाई मुक्त बनाई तिनलाई रैतीको हैसियतबाट सम्मानित नागरिक बनाउने, बस । त्यसैले त यो ७७ वर्षको उमेरमा २० वर्षे युवामा हुने जोश, जाँगर र बलिदानी भावना थियो ।

गणेशमानजीको जीवनकथालाई विश्लेषण गर्ने, उहाँको मनलाई पद्धन सक्ने गम्भीर अध्येताले मात्र पत्ता लगाउन सक्ने एउटा रहस्य गणेशमानजीको विराट् व्यक्तित्वभित्र लुकेको थियो । यसलाई उहाँले कहीं कतै प्रकट गरेको पाइँदैन । कुरा के हो भने, गणेशमानजी साँचो अर्थको वीर हुनुहुन्थ्यो । उहाँ र बी.पी. कोइरालाले २००७ सालको क्रान्तिलाई लक्ष्य बनाएर नेपाली काइग्रेसको निर्माण गर्नुभयो । क्रान्तिका निम्नित आफू र आफ्ना कार्यकर्तालाई तयार पार्नुभयो । क्रान्तिकै निम्नित साधन र स्रोतको व्यवस्था मिलाउनुभयो । जनतालाई तयार पार्नुभयो । महात्मा गान्धीको शुभेच्छा लिनुभयो र अन्ततः युद्धरूपी अग्निकुण्डमा आफै हामफालेर उदाहरण बन्नुभयो । क्रान्ति प्रारम्भ हुनुपूर्व नै काठमाडौंमा रहेका राजा त्रिभुवनलाई पाल्पामा लगी स्थापित गर्ने र नेपाली सेनामा विद्रोह गराउने जिम्मा गणेशमानजीले आफैले लिनुभएको

थियो । भारतबाट काठमाडौं पुग्न लागेको ८-१० दिनमा गणेशमानजीको दिमागमा एउटा विचार फुरेछ । त्यो के भने— राजालाई पाल्पा पुच्चाउनुपूर्व नै राणाशासकहरूलाई एउटै चिह्नानमा किन नगाइने ? योभन्दा ढूलो जोखिम अर्को हुनै सक्तैनथ्यो ? तैपनि उहाँले आँट गर्नुभयो । यो कुरा उहाँले आफ्नो त्यो सानो दस्ता समक्ष राख्नुभएछ र त्यस्तो कार्य सम्पन्न गर्ने उपाय र योजना पनि बताउनुभयो— ‘इन्द्रजात्राका दिन सबै राणाहरू गद्दी बैठकमा जम्मा हुन्छन् । त्यही अवसरलाई मौका छोपी तिनीहरूमाथि बम प्रहार गर्ने र राजगढी हत्याउने !’ सामान्य व्यक्तिलाई यस्तो कुरा दुराग्रह लाग्न सक्दछ । हुन पनि हो ८-१० जनाको एउटा सानो दस्ताले सिङ्गो राज्यलाई क्षणभरमै सिध्याउँछु भन्ने कुरा दुराग्रह नै थियो । सामान्य व्यक्तिलाई जुन कुरा दुराग्रह जस्तो लाग्दछ त्यो एउटा वीरको हकमा लागू हुने कुरा होइन । वीरले सोच्ने यस्तै हो ! गणेशमानजी वीर हुनुहुन्थ्यो त्यसैले अरूलाई असम्भव जस्तो लाग्ने योजनालाई उहाँ आफै अन्जाम दिने साहस गर्नुभयो । गणेशमानजीको बाल्यकाल त्यही गद्दी बैठकको चार-पाँच सय गजवरपर उछलकुद र डन्डीबियो, घ्वाँइँ, तेलकासा र लुकामारी अनि गुच्चा खेलेर बितेको थियो । त्यसैले उहाँका निमित त्यो स्थान चिरपरिचित मात्र होइन उनी त त्यहाँका हुल्लडबाज पनि थिए । फेरि नेपालको दरवारसँग वषैँवर्ष उठबस गरेको पुरानो परिवारको सदस्य भएको हुनाले राणाहरूको कमजोरीको भेद उहाँलाई जति थाहा अरूलाई हुने कुरा थिएन । त्यसैले उहाँलाई आत्मविश्वास थियो कि गद्दी बैठकमा बसेका राणाहरूलाई एकै चिह्न बनाउने योजनालाई सफल पार्ने काम उहाँका निमित बायाँ हातको खेलभै थियो । त्यसैले यो एकशन सफल हुने विश्वास थियो उहाँको । सबै काम नियोजित योजना अनुरूप नै चल्दै थियो । यथास्थानमा व्यक्ति, हतियार, बम प्लान्ट गरिएका थिए । तर एकशन गर्ने अन्तिम रात उहाँको टीमको एक सदस्यले राणासमक्ष सबै भेद खोलिदिएछ । फलतः अन्तिम क्षणसम्म पुगेर योजना असफल भयो । साँच्चै भन्नुपर्दा उहाँको त्यो दस्ताको एउटा सदस्यले ‘गुहु’ नखाइदिएको भए राणाहरूको एउटै चिह्नान हुँदैनथ्यो भन्न सकिन्न । जे होस् गणेशमानजीको त्यो वीरतापूर्ण कार्यलाई नेपालको क्रान्तिको इतिहासले कहिल्यै भुल्ने छैन ।

हो, आफूले आँटेको त्यो काम फत्ते गर्न नपाएकोमा उहाँलाई जीवनपर्यन्त पश्चात्ताप भनौं वा थकथकी थियो । त्यसैले उहाँ बाँकी जीवनमा कुनै त्यस्तै परिवर्तन ल्याउन सक्ने युगान्तकारी कदमको तलाशमा हुनुहुन्थ्यो । महाभारत कथाका महानायक अर्जुनले रूखमा बसेको चरा नदेखेर त्यो चराको आँखाको नानी मात्र देखेझैं गणेशमानले पनि राजाको नाक रगड्ने दाउको ताकमा एकनिष्ठभावले लागिरहनुभएको थियो । सम्भवतः जनआन्दोलन : २०४६ लाई नै उहाँले यस प्रयोजनका निम्ति आफ्नो अभीष्ट बनाउनुभएको थियो ।

एउटा वीर पुरुषले महायुद्धमा शहादत प्राप्त गर्न नपाएकोमा जति पश्चात्ताप गर्छ त्योभन्दा बढी पश्चात्ताप गरेका थिए महाभारतका योद्धा वार्वरिकले, महाभारत युद्धमा सहभागी हुन नपाएकोमा । हो, गणेशमानजी पनि २००७ सालको क्रान्ति मार्फत युग नै परिवर्तन गर्ने आफ्नो जुन सङ्कल्प थियो त्यो पूरा गर्न नसकेकोमा आफूलाई सधैँ अद्युरो नै सम्भन्हुन्थ्यो । एक प्रकारको कुण्ठा भनौं कि आत्मगतानिले थिचिनुभएको थियो उहाँ । त्यसैले यस पटक प्राप्त भएको अवसरलाई निर्णायक तहमा पुच्चाउन उहाँ दृढसङ्कल्पित हुनुहुन्थ्यो । यो अवसरलाई उहाँले 'वार कि पार' बनाउन न्वारानदेखिको बल लगाइरहनुभएको थियो ।

जसरी एउटा विशाल वृक्षलाई ढाल्न बन्चरोको सयौं प्रहार आवश्यक हुन्छ र अन्तिम चोटपछि रूख ढल्छ, ठीक त्यसै गरी गणेशमानजीले पञ्चायती व्यवस्थामाथि प्रहार गर्दागर्दा त्यसलाई जीर्ण बनाइसक्नुभएको थियो । अबको अन्तिम प्रहार भनेको जनताको सहयोग र धक्का मात्र थियो । जनताको पूर्ण सहयोग प्राप्त हुन्छ भनेमा गणेशमानजी विश्वस्त हुनुहुन्थ्यो । नहुनु पनि किन र ? आखिर गणेशमानजीको निजी चाहना त केही थिएन त्यसमा । उहाँलाई न प्रधानमन्त्री बन्नु थियो, न त धन कमाउने नै अभीष्ट थियो । उहाँको लक्ष्य भनेको त नेपाली नागरिकलाई अधिकार सम्पन्न पार्ने र शहीदको सपना साकार पार्ने, बस । जनआन्दोलनको प्रकृति बुझेका परिपक्व राजनेता गणेशमान सिंहले सबै जनतालाई एकैपल्ट होमिन आग्रह गर्नुभएन । उहाँले जनआन्दोलनको कार्यक्रम दिँदा नै त्यसै गरी मिलाउनुभएको थियो । प्रथम चरणमा उहाँले आफू स्वयं लगायत नेतृत्व वर्गले पालैपालो कार्यकर्ताहरूको

नेतृत्व गर्दै शहरबजारको मैदानमा उत्रने, अनि सचेत वर्गलाई आह्वान गर्ने । त्यसै गरी उहाँले देशभरका विद्यार्थी, शहरबजारका खुद्रा व्यापारी, यातायात व्यवसायीलाई प्रेरित गर्ने । अनि दोस्रो चरणमा शिक्षक, प्राध्यापक, वकील, डाक्टर प्यारामेडिकल्स, इन्जिनीयरिङ तप्काका व्यक्तिहरू, त्यसै गरी वर्गीय तथा व्यावसायिक सङ्गठन अनि किसानहरूलाई जनआन्दोलन जस्तो महायज्ञमा सहभागी हुन आग्रह गर्नुभयो । तेस्रो चरणमा आम पब्लिक लगायत सबै जना होमिने योजना बनाउनुभएको थियो । ठीक छ आन्दोलनमा शामेल त हुने, शामेल भएकाले गर्ने के त ? भन्ने विषयमा बताइएको थियो— ‘यो जनआन्दोलन हो । त्यसैले प्रत्येक नागरिकले आआफ्नो ठाउँबाट सरकारलाई असहयोग गर्ने । तर हिंसाको कहीं कतै सहारा कदापि नलिने ।’ जनआन्दोलनबारे जनतालाई सम्झाउने क्रममा गणेशमानजीले भन्नुभएको थियो— ‘जनअसन्तोषको अधिव्यक्ति र जनताको असहयोगको माध्यमबाट सरकारलाई प्यारालाइज्ड अर्थात् बेकम्मा बनाइदिने र शासकलाई त्यस मार्फत सम्झाउने कि देश र पूरै विश्वको जनमत तिम्रो शासनव्यवस्था, पद्धति र सिद्धान्त विपरीत छ । समय छैंदै चेत या जनताको कारबाही भोग्न तयार होऊ ! बस । जनआन्दोलनले राजालाई दिने सन्देश यत्ति हो ।’ यो सन्देश राजा र शासकहरूसम्म पुऱ्याउनका निर्मित आवश्यक सम्पूर्ण चरण पार गरी अन्तिम प्रहारका लागि गणेशमानजी आफू तम्तयार हुनुहुन्थ्यो । यसका निर्मित उहाँले आफ्नो पूराका पूरा ऊर्जा खर्चनुभएको थियो ।

गणेशमानजीलाई थाहा थियो, जनआन्दोलन प्रारम्भ भइसकेपछि आफू लगायत पार्टीका अध्यक्ष र अन्य परिपक्व नेताहरूलाई सरकारले अवश्य पनि गिरफ्तार गर्नेछ । त्यस्तो अवस्थामा एकपछि अर्को नेताले आफू जोगिईकन कसरी आन्दोलनलाई सुस्ताउन नदिने भन्ने व्यापक तयारी गर्नुभएको थियो, उहाँले । यसै क्रममा शृङ्खलाबद्ध एकशन कमिटीहरू बनेका थिए । एकशन कमिटी र नेतृत्वबीच संवाद कसरी कायम गर्ने ? आवश्यक साधनम्मोतको जोहो कसरी मिलाउने ? कस्तो कस्तो कार्यक्रम प्रभावकारी हुन सक्छ ? त्यस्ता यावत् कुराको होमवर्क भइसकेको थियो । तथापि काइग्रेस र वाममोर्चाको केन्द्रीय एकशन कमिटीहरूले निश्चित गरेका कार्यक्रमहरूका अतिरिक्त स्थानीय

कमिटीहरूले व्यावहारिक कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पनि आआफै ढड्गाले गर्न पाउने स्वतन्त्रता तत्त्वत् कमिटीहरूलाई दिइएको थियो । यी यावत् क्रियाकलापमा गणेशमानजीले फागुन ६ गतेसम्मलाई उपयोग गरिसक्नुभएको थियो । फागुनको ६ गते साँझ उहाँलाई आफै निवासमा नजरबन्द राख्ने निर्णय गच्छो— श्री ५ को सरकारले । गणेशमानजी जो जनआन्दोलन : २०४६ का सर्वोच्च कमान्डर हुनुहुन्थ्यो उहाँलाई नजरबन्द गरेको खबर वनमा लागेको डेलोझैं क्षणभरमै देशैभर र विदेशमा पनि फैलियो । नजरबन्दकै अवस्थाबाट गणेशमान सिंहले जनताकै नाममा एउटा मार्मिक सन्देश प्रेषित गर्नुभयो । जसले जनताको उत्साह द्विगुनित पारेको थियो । सन्देशमा उहाँले भन्नुभएको थियो :

‘निरङ्कुश पञ्चायत व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनःस्थापनाका लागि भोलिदेखि हुने जनआन्दोलनमा झन्डा बोकेर स्वर्यं सडकमा उपस्थित हुने मेरो चाहना नजरबन्दीले गर्दा पूरा हुन सकेन । हाप्रो गिरफ्तारी र देशभरि चलाइएको दमनचक्रले जनआन्दोलनको बेगलाई शिथिल वा कमजोर पार्न सक्नेछैन । यस्तो दमन र धरपकडले आन्दोलनको आगोमा घिउकै काम गर्नेछ, जनताले आफ्नो अपमानको बदला लिनेछन् र आफ्नो नैसर्गिक अधिकारका निमित सङ्घर्षमा जुट्नेछन् भन्ने विश्वास नभएको भए मलाई ७५ वर्षको उमेरमा यस्तो अपूर्व जाँगर र उत्साह पैदा हुन सम्भव थिएन ।

यो काइग्रेस र कम्युनिस्टको मात्र आन्दोलन होइन । देशका सम्पूर्ण जनताको मौलिक, नागरिक र राजनीतिक अधिकारका निमित हुने, समाजका सबै वर्गका जनताको आन्दोलन हो, त्यसैले मैले यसलाई राष्ट्रिय मुक्तिको आन्दोलन भन्ने गरेको छु । ३० वर्षदेखि नेपालीको काँधमा दासताको जूवा बोकाउने निरङ्कुश तानाशाही शासनव्यवस्थालाई शान्तिर्पूर्वक फाल्ने यस्तो अवसरलाई कसैले गुमाउलान् भन्ने सोच्नै सकिन्न ।

यो आन्दोलन निर्णायक र युगान्तकारी हुनेछ । इतिहास निर्माणको यस्तो सुवर्ण मौकामा सबैले जीउज्यानले आन्दोलनलाई सघाउनेछन् र उज्ज्वल भविष्यको सपना साकार पार्नेछन् भन्ने मेरो विश्वास छ ।

जनता कहीं, कहिल्यै हारेको छैन, अन्तिम विजय जनताकै भएको छ । नेपालमा पनि जनआन्दोलनको जीत निश्चित छ ।’

गणेशमान सिंहको सन्देशले उत्साहित जनमानस फागुन ७ गते बिहान प्रजातन्त्र दिवसका उपलक्ष्यमा राजाले राष्ट्रको नाममा दिएको सन्देशबाट झन् आक्रोशित थयो । राजाको सन्देशमा राष्ट्रिय हित, मूल्यमान्यता र जनआकाङ्क्षाको नाम लिदै पञ्चायत व्यवस्थाको एकोहोरो तरफदारी गरिएको थियो । सन्देशको पूर्ण व्यहोरा (सम्बोधन बाहेक) यस प्रकार थियो—

‘श्री ५ त्रिभुवन जयन्ती तथा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र दिवसको पुनीत अवसरमा सर्वप्रथम हामी प्रातस्मरणीय स्वर्गीय श्री ५ त्रिभुवन तथा प्रजातन्त्रका लागि शहीद हुने सबै नेपालीप्रति हार्दिक श्रद्धाङ्गलि अर्पण गर्दछौं ।

‘समयानुकूल प्रजातान्त्रिक परिपाटी अनुरूप मुलुकलाई आधुनिकीकरणको दिशातर्फ डोच्याउने कार्यको थालनी २००७ सालको परिवर्तनबाट भएको थियो । जनआकाङ्क्षा तथा राष्ट्रिय हित, मूल्य र मान्यताप्रति प्रतिबद्ध प्रजातान्त्रिक आदर्शको विकासका लागि २०१७ सालमा नेपालले दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायत व्यवस्था अङ्गालेको हो । राष्ट्रिय जनमतसङ्ग्रहबाट अनुमोदित, देशको आवश्यकता अनुरूप यो व्यवस्था निश्चय पनि जनइच्छा अनुकूल भएको कुरा प्रमाणित भइसकेको छ । बहुमतको कदर गर्ने परम्परा प्रजातान्त्रिक संस्कार हो भने यस व्यवस्थाले अङ्गालेको विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट जनतालाई मुलुकको विकासको निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बनाउने र प्रजातान्त्रिक संस्कारलाई सुदृढ धार्ते र महत्वपूर्ण आधार पनि हो । प्रजातान्त्रिक परिपाटी अनुसार राजनैतिक व्यक्तिहरूले अधिकारको सदुपयोग गर्ने र जिम्मेवारी बोक्दै बहुमतको कदर गर्ने आचरणको पनि विकास गर्दै जानुपर्छ ।

नेपाली जनता आज आफै गाउँनगरमा भइरहेको प्रजातान्त्रिक अभ्यासबाट प्रजातन्त्रको मूल्य र मर्यादा कायम राख्ने कुरामा सचेत र सक्षम भइसकेका छन् । नेपालको विकास नेपालीहरूकै अठोट र कटिबद्धतामा आधारित हुन्छ । निःस्वार्थ भावनाले नेपाल र नेपालीको हितलाई नै लक्ष्य मानी समर्पित हुने चरित्रमा प्रजातन्त्र फस्टाउँछ । जनतामा गई राष्ट्रका लागि केही गर्न अठोट राख्ने कुनै पनि नेपालीले राष्ट्रिय समझदारी र सहमतिको न्यानो वातावरणबाट आफूलाई पृथक् ठानुपर्ने अवस्था हैन ।

अन्तमा, आजको परिप्रेक्ष्यमा हाम्रो भूराजनैतिक परिस्थितिलाई समेत दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रका लागि हामीले गर्नुपर्ने आआफ्नो कर्तव्यप्रति सचेत रही श्री ५ त्रिभुवन जयन्ती तथा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र दिवसको मर्म साकार पारौं, आजको दिनमा हाम्रो यही कामना छ ।'

ऐतिहासिक जनआन्दोलन प्रारम्भ

फागुन ७ गते ! यो ऐतिहासिक दिन !! २००७ सालमा पनि प्रजातन्त्र यसैदिन स्थापित गरिएको थियो । आज पुनः नेपाली काइग्रेसकै नेतृत्वमा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनःस्थापनाका निर्मित निर्णीयक जनआन्दोलन प्रारम्भ हुने दिन । यो दिन ठूलो उत्सुकता, आँट र सङ्कल्प बोकेर आएको थियो । आफ्नो लक्ष्य प्राप्त नभएसम्म अनवरत चलिरहने यस जनआन्दोलनको आरम्भ मध्याह्नमा हुने कार्यक्रम रहे पनि प्रजातन्त्रका लागि ‘कि गरिछोइने कि मरिछोइने’ अठोट लिएका राजनीतिक कार्यकर्ताहरू र स्वतन्त्रताप्रेमी नेपाली जनता बिहानैदेखि भित्रभित्रै चरम आन्दोलित भझरहेका थिए । दिउसो के होला, कस्तो होला भन्ने तीव्र कौतूहल आमजनमानसमा व्याप्त थियो भने हिनताबोधले पञ्चहरूको अनुहार निस्तेज हुन थालेको अनुभव हुन्थ्यो ।

फागुन ७ गते त्यही दिन थियो, जुन दिन नेपाली काइग्रेसको नेतृत्वमा सम्पन्न सशस्त्र क्रान्तिले २००७ सालमा, नेपालमा सर्वप्रथम प्रजातन्त्रको स्थापना गराएको थियो । त्यसको १० वर्षपछि, २०१७ सालमा, प्रजातन्त्रको हत्या गरेर पञ्चायत व्यवस्था लादिएपछि पनि सरकारी स्तरमा हरेक वर्ष यसै दिन प्रजातन्त्र दिवस मनाउने चलन चलाइएको थियो । श्री ५ त्रिभुवन जयन्तीका रूपमा समेत मनाइने यस दिन बिहानै राजाले राष्ट्रका नाममा सन्देश दिने र दिउसोतिर पञ्च, कर्मचारी, सैनिक, प्रहरी आदिलाई भेला गरेर नगर परिक्रमा गराउँदै टुँडिखेल पुऱ्याउने र पञ्चायती शासकहरूद्वारा भाषण गर्ने गरिन्थ्यो । टुँडिखेलको भाषण कार्यक्रमलाई उनीहरू आमसभा भन्ने गर्थे ।

सरकारले सदाझै यस पटक पनि सारा पञ्चहरू र सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई उर्दी दिएर त्रिपुरेश्वरस्थित दशरथ रङ्गशालामा उपस्थित गरायो । स्कूल र

क्याम्पसहरूबाट छात्रछात्राहरू र शिक्षक-प्राध्यापकहरू निजी क्षेत्र र उद्योगमा कार्यरत निम्न तहका कर्मचारी एवं मजदूरहरूलाई पनि यथाशक्य भेला गराइयो । जुलूसको आन्दोलनकारीहरूसँग मुठभेड हुन सक्ने सन्त्रासले राष्ट्रिय खेलकूद परिषद्बाट प्रशिक्षित जूडो-करातेबाजको ठूलो जत्था तयार पारियो । प्रहरी र सैनिकहरू त पर्याप्त मात्रामा छैंदै थिए ।

जुन वेला दशरथ रङ्गशालामा मानिसहरू भेला गराइँदै थिए, त्यसै वेला राजाबाट त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको नयाँ टर्मिनल भवनको उद्घाटन भइरहेको थियो । नारायणहिटी राजदरवारभन्दा केवल ४ किलोमीटरजीति पर रहेको यस भवनको उद्घाटनका लागि राजारानीलाई २०० किलोमीटर टाढा पोखराबाट हेलिकोप्टरमा ल्याइएको थियो । जनआन्दोलनको कुराले सरकारलाई केही फरक पारेको छैन भन्ने देखाउन भारी-भरकम सुरक्षा व्यवस्थाका बीच त्यो कार्यक्रम राखिएको थियो । भवनको उद्घाटन गरेर राजा पोखरा फर्किएपछि मन्त्री र महापञ्चहरू जुलूसमा भाग लिन हताहतार दशरथ रङ्गशालातर्फ दगुरे ।

राजाले विमानस्थलको उद्घाटन गर्न लागिरहेकै वेला पूर्वनिर्धारित कार्यक्रम अनुसार ठीक मध्याह्न १२ बजे देशमा २९ वर्ष अधिदेखि लागेको राजनीतिक पार्टीहरूमाथिको प्रतिबन्ध तोडौंदै, नेपाली काउँग्रेस र नेपाल कम्युनिस्टपार्टीका झन्डाहरू फहराउँदै, हजारौंको जुलूस राजधानीको मुटु नयाँ सडकमा निस्केको थियो । खिचापोखरी र प्युखातिरबाट एक सेकेन्डको फरक नपारी एकसाथ नयाँ सडकमा निस्केको त्यो जुलूस पञ्चायतको समाप्ति र बहुदलीय प्रजातन्त्रका नाराहरू लगाउँदै जब जुद्धशमशेरको शालिकतिर अघि बढ्यो, हजारौं जनता एकाएक ती नारामा साथ दिउँ पछि लागे । अगाडिबाट गोलीका पर्चा छुटे पनि विचलित नहुने जस्तो लाम्ने त्यो जुलूसले जुद्धशमशेरको शालिकनिर पुगा करीब १० हजारको प्रचण्ड रूप धारण गरिसकेको थियो । सडकका दुई छेउमा उभिएको अपार जनसमुदायले उत्साहसाथ ताली पिटीपिटी जुलूसको हार्दिक स्वागत गन्चो र नाराहरूमा साथ दिएर अभिवादन गन्चो ।

यस्तो अप्रत्याशित, अकल्पनीय जुलूस निस्केको देखेपछि सरकारले त्यस दिन ‘विशेष सुरक्षा’ को निमित नयाँ सडकमा खटाएका प्रहरीहरू

स्तब्ध भए । जुद्दशमशेरको शालिकवरपर उभिएका प्रहरीहरू हतारहतार छेउ लागेर किंकर्तव्यविमूढ मूर्ति जस्ता भएर विस्फारित आँखाले जुलूसलाई हेरिरहे । प्रहरीको त्यो हालत देखेपछि आन्दोलनकारीहरूमा झन् उत्साह थपियो र सडकका दुई छेउमा उभिएको जनसमुदाय पनि त्यही जुलूसमा शामेल भएर दाहिने मोर्डिई इन्द्रचोकतिर लाग्यो । दायाँबायाँतिरका घरहरू माथिबाट जुलूसको स्वागत फूल, अबीर र आन्दोलनका पर्चा-पम्प्लेटहरू बर्सिन थाले । नाराहरूले आकाश घन्कियो ।

इन्द्रचोक, आकाशभैरव अगाडि फलामको टोपी र सुरक्षा ज्याकेट लगाएका, बेतको ढाल र कटबाँसको लौरो बोकेका प्रहरीहरूको एउटा ठूलो जत्था उभिएको थियो । जब उसले गगनभेदी नारा लगाउँदै, पार्टीका झन्डाहरू फहराउँदै आफूतिर एउटा अपार जुलूस आइपुग्न लागेको देख्यो, आत्तिएर एकाएक कैयौं राउन्ड अश्रुयास प्रहर गच्यो र पूरा शक्तिले लाठीचार्ज शुरू गच्यो । प्रहरी र आन्दोलनकारीबीच एकछिन मुठभेड भयो । तितरबितर हुन थालेको समूहलाई दायाँबायाँका घर र पसलहरूले शरण दिए र ढोका लगाएर प्रहरीबाट जोगाइदाए । लेखक स्वयं ६३ जनाका साथ एउटा बिजुलीपसलमा बन्द भएको थियो, जुलूसभन्दा पछाडिको चोकमा आँखामा पानी छ्यापेर अश्रुयासको प्रभाव कम पाईं करीब ५०० जनाले शरण लिएका थिए । इन्द्रचोकको यस मुठभेडमा लगभग ५०० जनालाई नै प्रहरीले घेराबन्दी गरी गिरफ्तार गरेको थियो ।

२०४६ फागुन ७ गतेको पहिलो र मुख्य प्रदर्शन यही थियो । यसको लगतै सुन्धाराबाट एउटा र पाको— पोखलड्याडबाट अर्को विशाल जुलूस निस्क्यो । दुवैले अनेकौं ठाउँमा प्रहरीहरूसँग मुठभेड गर्दै नगरका विभिन्न भागको परिक्रमा गरे । जुलूसको क्रममा वरिष्ठ वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारी रत्नपार्कमा गिरफ्तार गरिनुभयो ।

यसै बीच दशरथ रझाशालाबाट निस्केर त्रिभुवनको शालिक परिक्रमा गर्दै सरकारी जुलूस नयाँ सडकतिर आयो । प्रधानमन्त्री, मन्त्रीहरू र महापञ्चहरूको नेतृत्वमा आएको त्यो जुलूस जब जनआन्दोलनको पहिलो प्रदर्शन भएको ठाउँ, खिचापोखरी प्युखा चौबाटोमा आइपुग्यो । आन्दोलनकारीहरूले

दुवैतिरबाट पञ्चायत विरुद्ध नारा लगाउन थाले । प्रहरीले यसका विरुद्ध शक्ति प्रयोग गर्न थालेपछि र त्यसको मारमा आमजनता समेत परेपछि सरकारी जुलूसमाथि चारैतिरबाट इँटाढुड्गा बर्सन थाले । स्थिति अनियन्त्रित भयो । त्रिभुवनको तस्वीर राखेको चारघोडे बग्नीका घोडाहरूले समेत बडो जोडले हिनहिनाउँदै, अगाडिका दुई खुट्टा उचालेर विद्रोह गरे र अधि बद्न मानेन् । मन्त्रीहरू, महापञ्च र पञ्चहरू आत्मएर हुड्गा हिर्काउँदै भाग्न थाले । जुलूस बिथोलियो । अधिकांश कर्मचारी र प्राध्यापकहरू त दशरथ रङ्गशालामा हाजिर गरेर उतैबाट भागिसकेका थिए । सरकारी दिवसहरूमा कोही अनुपस्थित नहोस् भनेर यसरी हाजिर गराइन्थ्यो र त्यस्तो हाजिरी गृह मन्त्रालयले लिएर कारबाही गर्थ्यो, बहादुर जूडो-करातेबाजहरू पनि कुन दुलामा छिए, पत्तो भएन !

एकछिनपछि जब प्रहरीले 'विरोधी' हरूलाई तितरबितर पारे, सरकारी जुलूस फेरि अधि बद्यो । यो जुलूसको आकार नयाँसङ्क पस्दाको भन्दा निकै सानो थियो । अलिकति अधि बढ्नेबित्तिकै, पीपलबोट र जुद्धशमशेरको शालिक अगाडि जुलूसले फेरि जनविरोधको सामना गर्नुपर्यो । महापञ्चहरूको हिम्मत पुच्छर लुकाएर भाग्यो । अब उनीहरू जसरी भए पनि जुलूसको कार्यक्रम सिध्याउनेतिर लागे । फलतः वसन्तपुर-मखन हुँदै इन्द्रचोक पुग्ने पूर्वनिर्धारित 'रुट' खारेज गरेर उनीहरू हतारहतार सोझै इन्द्रचोकतिर तेसिए । एकछिनपछि अधिको भयानक अश्रुग्यास प्रहारले अझसम्म पनि वातावरण बोझिल भइरहेको इन्द्रचोकमा पञ्चहरू आँसु पुछ्तै पुगेका मात्र के थिए, फेरि जनता उनीहरूमाथि खनिए । फेरि प्रहरीले ठूलो सङ्ख्यामा अश्रुग्यास प्रहार गरे र जनतामाथि लाठीचार्ज गरे । केही नलागेर इन्द्रचोकलाई मसानघाट नै बनाउनुपरे पनि पछि नहट्ने किसिमले प्रहरी कारबाही शुरू भएपछि जनसमूह तितरबितर भयो र पञ्चायती जुलूस हतारहतार असनन्तिर लम्क्यो । यस वेला तीन-चार जना शक्तिशाली मन्त्री र महापञ्चहरू रङ्गना सिनेमाहल पछाडिको बाटो भएर वटुटोल हुँदै, ऐटा हातमा टोपी र अर्कोमा आँसु पुछिरहेको रुमालका साथ, अतालिँदै इन्द्रचोक आझपुगे र त्यो 'निर्जन' बनेको ठाउँबाट जुलूसलाई भेट्न लगभग दगुर्दै असनन्तिर हानिए ।

सरकारी जुलूस असनबाट भोटाहिटी हुँदै रत्नपार्क पुगेपछि (त्यहाँ पनि कमलाक्षी-जमल-तीनधारा पाकशाला भएर टुँडिखेल आउने 'रुट' खारेज गरिएको थियो ।) फेरि जनसमूह प्रहरीको परवाह नगरी पञ्चहरूमाथि जाइलाग्यो । जनताको दुझाप्रहारले जुलूस तितरबितर हुन पुयो । प्रहरीहरू जनतालाई दुझाले हान थाले र पञ्च, महापञ्च तथा मन्त्रीहरू पनि एउटा हातले टोपी र सारी स्याहाईं अर्को हातले जनतामाथि दुझा प्रहार गर्न थाले । तर जनताको आँधीका सामु उनीहरूको केही लागेन । झन् विद्युत् प्राधिकरणनेरको सडक पार गर्ने पुलमुनि त निकै ठूलो र लामो सद्घर्ष भयो । प्रहरीले अश्रुयास र लाठीचार्जको उपायले पञ्चहरूलाई जसैतसै टुँडिखेलभित्र त हुल्यो तर यस्तो लाल्यो, मानौं टुँडिखेल स्वयं पञ्चहरूका विरुद्ध खडा भएको छ । पञ्चहरू त्यहाँ 'आमसभा' गर्न सक्ने मनस्थितिमा थिएनन् । मञ्चमा बस्ने हैमियत भएका महापञ्चहरू पनि कुर्सीमा बस्न नसकी उभिएर डराएको अनुहारले चारैतिर हेरिरहेका थिए । यसै वेला रत्नपार्कबाट बागबजार पस्ने ठाउँमा प्रहरीसँग जनताको मुठभेड भएको र प्रहरीले अश्रुयास प्रयोग गरेको आवाजले उनीहरू झन् आत्तिए । फलस्वरूप कथित आमसभा तुरुन्तै समाप्त गरियो र पञ्चहरू विशेष सुरक्षासाथ लुकतै, भादै घर फर्किए ।

त्यसपछि सरकारी पक्षलाई 'पराजित' गर्न सकेको उत्साहले काठमाडौंवासीहरूको जोश र उत्साहको सीमा रहेन । साँझ अबेरसम्म राजधानीका विभिन्न भागबाट साना-ठूला जुलूसहरू निस्किरहे र 'तानाशाही पञ्चायत व्यवस्था मुदावाद', 'प्रजातन्त्र ल्याउँछौं ल्याउँछौं' जस्ता नाराहरू गुन्जिरहे ।

यस दिन राजधानी बाहिरका प्रमुख शहर र सदरमुकामहरूमा पनि प्रदर्शनको कार्यक्रम सफल रह्यो । नारायणगढ, चितवनमा दशौं हजारको जुलूसमा प्रहरीले गोली बर्सायो र दुई जनाको हत्या गच्यो । त्यहाँ आन्दोलनलाई दबाउन सरकारले सेना बोलायो । विराटनगरको जुलूसमा देवकोटाचोकमा प्रहरीले दर्जनौं पल्ट अश्रुयाँस छाइनुका साथै लगभग एक दर्जन हवाईफायर गच्यो । पोखरामा जुलूसको प्रहरीसँग ठूलो मुठभेड भयो । तराई र पहाडका विभिन्न ठाउँमा पञ्चहरूद्वारा आयोजित पञ्चन्यालीहरू बिथोलिए । पूर्वी पाल्पा, रामपुरमा एक जना समेत गरी यस दिन प्रहरीले कुल पाँच जनाको

हत्या गच्यो भने हेटौंडामा आन्दोलनकारीहरूसँगको भिडन्तमा एक जना प्रहरी मारिए । देशभरिबाट करीब ३५०० जनालाई प्रहरीले गिरफ्तार गच्यो ।

जनआन्दोलनको पहिलो दिन नै कार्यक्रम आशातीत रूपमा सफल भएको र देशभरि अप्रत्याशित किसिमले स्वस्फूर्त जनसहभागिता देखा परेकाले आन्दोलनकारी नेताहरूको उत्साह र मनोबल बढेर सगरमाथाको टाकुरामा पुग्यो । जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहलाई नजरबन्द गर्ने सिलसिलामा उहाँको घरका सबै टेलिफोन लाइनहरू सरकारले काटिदिएको भए पनि एउटा गोप्य टेलिफोन लाइनमाथि उसको आँखा पर्न सकेको थिएन र त्यो चालू थियो । त्यसै लाइनबाट उहाँलाई कार्यक्रमको सफलताबारे जानकारी दिइयो ।

आन्दोलनको पहिलो कार्यक्रम नै अपूर्व रूपमा सफल भएको यस घटनाले प्रतिष्ठित अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमहरूमा प्रमुख स्थान पायो । बीबीसी, भवाइस अफ अमेरिका जस्ता सशक्त सञ्चारमाध्यमहरूले नेपालको घटनालाई अन्तर्राष्ट्रिय समाचारको अग्रपङ्किमा राखे र विस्तारपूर्वक वर्णन गरे । विश्वजनमत आन्दोलनकारीहरूको पक्षमा मोडिन थाल्यो । कुनै पनि त्यस्तो प्रतिष्ठित अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यम बाँकी रहेन जसले यस घटनाबारे बढीभन्दा बढी जानकारी नदिएको होस् । यता पञ्चायती सरकारले चाहिं सूर्यलाई हत्केलाले छोपे प्रयास गर्दै सरकारी अखबारहरूमा साना अक्षरमा ‘उग्रवादीहरूद्वारा जुलूसमाथि दुझामुढा प्रहार’ शीर्षकमा समाचार छपाउन थाल्यो । यो आन्दोलन उग्रवादी कम्युनिस्टहरूको नेतृत्वमा सञ्चालित छ र अब यसमा प्रजातन्त्रवादी शक्ति नेपाली काइम्प्रेसको कुनै हात छैन भनेर संसारभर चलेको कम्युनिस्ट विरोधी लहरको सहानुभूति लिन पञ्चहरूले गरेको यो प्रयास बडो दयनीय तथा हास्यास्पद थियो ।

जनआन्दोलनको दोस्रो दिन ‘नेपाल बन्द’ को राष्ट्रव्यापी कार्यक्रम आह्वान गरिएको थियो । अधिल्लो दिनझैं यस दिनको कार्यक्रम पनि पूर्णतः सफल भयो । राजधानी र उपत्यकाका शहरी क्षेत्रहरू लगायत अधिगाज्यका सम्पूर्ण शहरी क्षेत्र र प्रायः सदरमुकामहरूका बजार, यातायात, शिक्षण संस्थाहरू, कलकारखाना र बन्दव्यापार यो दिन ठप्प भए ।

फागुन ७ गतेको प्रदर्शन देशैभरि शानदार रूपले सफल भयो । यो सफलताले आन्दोलनकारीलाई हौसला दिएको थियो भने सरकारलाई बेचैनी । आन्दोलनको केन्द्रबिन्दु रहेको राजधानीका विभिन्न कोणबाट निस्कएका हजारौंहजार निहत्था जनताको गगनभेदी जिन्दावादको नाराले सिङ्गै पृथ्वीलाई उचालिरहेछ भन्ने भान हुन्थ्यो । बिचरा प्रहरीहरूले पनि के गर्नु ? लाखौं जनताको अगाडि केही सय वा भनौं केही हजार नै प्रहरीहरूले गर्नु नै के र । फेरि त्यो स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको आन्दोलन प्रहरीहरूको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र तिनको सन्तानका निमित्त पनि त थियो नि ! त्यसैले हाकिमको डरले भीडभाडमाथि नियन्त्रण गर्न खोजेको जस्तो गर्थे फेरि शान्त । जनआन्दोलन भनेको त्यही त हो नि ! समाजको प्रत्येक तप्काको सहभागिता नै जनआन्दोलनको खासियत हो । प्रहरी जस्तै सेना लगायत अन्य सुरक्षा निकायहरूका सदस्यहरू पनि भित्र मनदेखि आन्दोलनको पक्षमा थिए र देखावटी रूपमा चाहिँ लट्ठी बन्दूक घुमाएको देखिन्थ्यो । त्यसो त केही प्रहरीहरू प्रतिगामीका गोटी नभएका पनि होइनन् । तर, त्यो सद्ख्या अत्यन्त अल्प थियो । यी सबै कुराका बावजूद सरकारले ७ गते अर्थात् आन्दोलनको पहिलो दिन ३५०० जना आन्दोलनकारीलाई पक्रिएको थियो ।

भोलिपल्ट ८ गते नेपालबन्दको राष्ट्रिय कार्यक्रम थियो । सिङ्गो देश एक प्रकारले ठप्प थियो । देशमा यत्रो ठूलो राष्ट्रिय आन्दोलन भइरहेछ तर राजा चाहिँ केही भएको छैन जस्तो गरी पोखरा प्रवासबाटै ७ फागुनको नियमित शुभकामना प्रकाशित गरेर दिउसो पोखराबाटै हेलिकप्टरबाट काठमाडौं आएर त्रिभुवन अन्तर राष्ट्रिय विमानस्थलको टर्मिनल भवनको उद्घाटन गरी पुनः पोखरा फर्किएका थिए । राजाको यो व्यवहार जनतालाई चित बुझिरहेको थिएन । त्यसमाथि त्यही ७ गतेकै अवसरमा गणेशमानजीले प्रसारित गर्नुभएको सन्देशले जनताको रगत उमालिरहेको थियो । आन्दोलनकारी र मण्डलेबीच भएको सामान्य वादविवाद र झडपमा भक्तपुरको नासमन भन्ने ठाउँमा पुलिसले आन्दोलनकारीमाथि लाठी र गोलीको वर्षा गच्यो । फलतः ५ जना आन्दोलनकारीले शहादत प्राप्त गरे । भोलिपल्ट अर्थात् ९ गते राष्ट्रिय कार्यक्रम त थिएन र हिजो भक्तपुरमा भएको नृशंस हत्याको विरोधमा जनता स्वतः सडकमा उत्रिएका थिए । यसै बीच जनकपुरको जुदुकुहामा नेपाली काइग्रेसका कार्यकर्ता शिवधारीको घरमा

खानतलासी गर्दा उनी भेट नभएपछि घरका अन्य सदस्यहरूलाई पाता फर्काएर बाँधी अमानवीय तरीकाले पिटे । जब प्रहरी ज्यादतीको विरुद्धमा जनता उत्रिए तब प्रहरीले अचानक १५ राउन्ड गोली चलायो जसले तीन जना महिला र एक किशोरको ठाउँको ठाउँ मृत्यु भयो । जदुकुहाका महिलाहरू यो प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा वीरगति प्राप्त गर्ने प्रथम नारी थिए । यसदिन कुनै राष्ट्रिय कार्यक्रम घोषणा भएको थिएन । तर देशभरि जनता हत्याको विरुद्ध आन्दोलित त थिए नै । यसै बीच हत्या र हिंसाको विरुद्ध नेपाल बार एशोसिएसनको आह्वानमा इजलाश बहिष्कार गर्दै करीब ३०० जना वकिल सर्वोच्च अदालतको प्राइगणमा भेला भई पञ्चायतको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्थाको घोषणा गर्न माग गरे । यसै गरी १० फागुनमा सरकारले गरेको नरसंहारको विरुद्धमा विराटनगरका महिलाहरूले मुख्यमा कालो पट्टी र हातमा लालटिन बोकेर विरोध च्याली निकाली नारीशक्तिलाई जागृत हुन प्रेरित गरे ।

यसै गरी १२ गते त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षण अस्पतालमा डाक्टर हरूले गरेको आन्दोलनमाथि सरकारका प्रहरीहरूले बर्बर आतङ्क मच्चाउन छोडेनन् । यो बीचमा सरकारले हजारौंलाई गिरफ्तार गर्ने सयौं कार्यकर्ताको मनोबल गिराउन अनेकौं यातना दिने, गोदाममा कोच्चे, घण्टौं चीसो पानीमा राखिएदिने, फोहोर नालीमा टाउको जाकिएदिने, करेन्ट लगाउने, गुप्ताइगामा यातना दिने, खान नदिने, पिट्ने र हातखुट्टा भाँचिएदिने गर्थे । तैपनि आन्दोलनकारीको उत्साह घट्नुको सङ्ग अझ बढौदै गएको थियो ।

१४ गते देशभर कालो झन्डा गाइने कार्यक्रम थियो । यो कार्यक्रमको नेतृत्व नेपाली काइग्रेसका तर्फबाट काठमाडौं नगर पञ्चायतको निर्वाचनमा अत्यधिक मत ल्याई विजयी मेयर हरिबोल भट्टराई र वाममोर्चाबाट काठमाडौंबाटै राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनमा अत्यधिक मत ल्याई निर्वाचित भएका लोकप्रिय सांसद पद्मरत्न तुलाधर थिए । यो दिन सरकारले आफ्नो सत्ताको अत्यधिक बल प्रयोग गरेर बिहानैदेखि देशभर रोकेको त थियो तर दिउसो ३ बजेपछि त लाखौं जनसमुदायबीच ती बिचरा सुरक्षाकर्मीले केको रोक्नु ? नेता हरिबोल र पद्मरत्नले कालो झन्डा गाडिछोडे । यो क्रम देशभरि अत्यन्त सफल रह्यो ।

आन्दोलनको प्रथम चरणको घोषित कार्यक्रम फागुन १९ सम्म मात्र थियो । यो बीचमा यातायात नचलाउने यातायात व्यवसायीहरूलाई, दुकान-पसल नखोल्ने साहूहरूलाई र त्यसै गरी फ्याक्ट्री बन्द गर्ने मिल मालिकहरूलाई सरकारले खोजीखोजी पत्र थमाउने र मौखिक चेतावनी दिने गरेको थियो । तिमीहरूले आफ्नो व्यवसाय यथावत् सञ्चालन गरेनौ भने सुरक्षाकर्मीको डन्डा त भेट्छौ, भेट्छौ साथमा तिमीहरूले कल्पनै नगरेको करको भार बोकाइनेछ । त्यसै गरी प्रत्येक ट्याक्सीका ब्लु बुकहरू खोसेर बन्द गरिएको दिनमा गाडी गुडाएको सबुत प्रमाण सरकारले प्राप्त गरेपछि मात्र फिर्ता गरिनेछ, भनिन्थ्यो । शहरबजार बन्द छैनन्, सबै कुरा सामान्य छ भनका निर्मित सरकारका गाडीहरूमा रातो नम्बरप्लेट झुन्ड्याएर दिनभरि शहरभित्र खाली गाडी गुडाउने गरिन्थ्यो ।

आन्दोलनको चापले अत्तालिएको सरकारले विश्वसमुदायको ध्यानाकृष्ट गर्न र तिनलाई आन्दोलनकारीको पक्षमा नलाग्न नवीन रणनीति बनायो । उसको रणनीतिका बुँदाहरू थिए— (१) यो आन्दोलन काइग्रेसको नियन्त्रणभन्दा बाहिर गइसक्यो, (२) कम्युनिस्टहरूले आतइक मच्चाइरहेछन् र (३) कम्युनिस्टको आतइकलाई नियन्त्रण गर्न पञ्चायतलाई विश्वसमुदायले मद्दत गरोस् । यो कुरा पुष्टि हुने गरी श्री ५ को सरकारले एक विज्ञाप्ति प्रकाशित गरेर भन्यो— ‘केही अन्तर्राष्ट्रिय तत्त्वहरूले उग्रवादी विधंसात्मक कार्यहरूको माध्यमबाट समाजमा असुरक्षा र आतइकको वातावरण सिर्जना गर्न खोजेको देखिएको र अराजकता र अव्यवस्था फैलाउने उद्देश्यले गरिएका त्यस्ता आतइककारी गतिविधिलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न स्थानीय प्रशासनले कुनै कसर बाँकी नराख्ने चेतावनी दिन्छ ।’

जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डरले सरकारको षट्यन्त्र बुझिहाल्नुभयो, त्यसैले संक्षिप्त वक्तव्य प्रकाशित गर्नुभयो । उक्त वक्तव्यमा उहाँले भन्नुभयो— ‘झन्डै तीस वर्षदेखि जनताको पाशविक दमनको भरमा टिकेको तानाशाही पञ्चायत व्यवस्थाले शान्तिपूर्ण र निहत्था प्रदर्शनकारीमाथि गोली चलाएर बत्तीसभन्दा बढी मानिसको हत्या गरेको तथ्यलाई ढाक्न र विश्वजनमतलाई भ्रममा पार्न आन्दोलनकारीलाई ‘उग्रवादी कम्युनिस्ट’ को आक्षेप लगाउने

कुचेष्टा गरेको छ । आफ्ना एजेन्टहरूद्वारा गराएको तोडफोडको दोषारोपण आन्दोलनकारीमाथि लगाएर पञ्चायतले आफू पानीमाथिको ओभानो बन्न खोजेको छ । बन्दूक चलाएर शान्तिपूर्ण जुलूस प्रदर्शन गर्ने प्रदर्शनकारीको हत्या गर्ने सरकार हिंसावादी र आतङ्ककारी हो कि निहत्था जनता आतङ्ककारी ? उग्रवादी कम्युनिस्टको आक्षेप लगाएर काइंग्रेस र कम्युनिस्टलाई फोर्ने सरकारको दिवास्वप्न पूरा हुने छैन । हामी एक छौं । हाम्रो आन्दोलन तबसम्म जारी रहन्छ जबसम्म हामी साझा लक्ष्यमा पुँडैनौं ।'

जनआन्दोलन दास्तो चरणमा प्रवेश गर्नुपूर्व गणेशमानजीले आन्दोलनको सकारात्मक र नकारात्मक अनि यसका कमजोरी पक्षको समीक्षा गर्नुभयो । आन्दोलनको गति, यसले सिर्जना गरेको चाप र यसले आमनेपालीमा पुन्याएको असर र त्यसै गरी आफ्ना विदेशी शुभेच्छुकहरूको प्रतिक्रियाका सम्बन्धमा गणेशमानजी अत्यन्त सन्तुष्ट हुनुहुन्थ्यो । यो अवधिमा उहाँले अनुभूत गर्नुभएको कमी भनेको आफ्नो अलगै पत्रिका र रेडियो जस्ता सञ्चारका साधनहरू नहुनु नै थियो । तिनताकाको मिडिया आजको इन्टरनेटको जमाना जस्तो थिएन । एउटा साप्ताहिक अखबारले काठ्ठाँट नगरी आफ्नो सन्देश प्रकाशित गरिदियो भने त्यो मात्र पनि पर्याप्त हुने जमाना थियो । आन्दोलन जस्तो कार्यका निमित्त अलगै रेडियो स्टेसन नै आवश्यक पर्थर्यो । त्यस्तो साधनको जोहो पञ्चायत शासनकालमा गर्न सक्नु सम्भवको कुरा थिएन । तसर्थ जनआन्दोलनको समाचार मात्र प्रकाशित गर्ने गरी ‘जनआन्दोलन समाचार’ नामक समाचार पत्र प्रकाशित गर्न गणेशमानजीले आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई अहाउनुभयो र यो समाचारपत्र प्रकाशित पनि भयो । ‘जनआन्दोलन समाचारपत्र’ आन्दोलन अवधिभरमा जम्मा दश अङ्क प्रकाशित भएको थियो । यो समाचारपत्रलाई जनआन्दोलनको आधिकारिक दस्तावेज मानिन्थ्यो । गोप्य रूपमा नेपाली काइंग्रेसद्वारा सम्पादित र प्रकाशित यो समाचारपत्रको प्रकाशनपछि आफ्नो कुरा जस्ताको तस्तै जनतासम्म पुन्याउन अब अप्टेरो भएन । यद्यपि देशभरका समाचारपत्र र विदेशी समाचार माध्यमहरूले पनि यथेष्ट सहयोग र समर्थन गरेकै थिए । तथापि यो ‘जनआन्दोलन समाचार’ को प्रकाशनले आधिकारिकता प्रदान गरेको थियो, भन्दा हुन्छ ।

सरकार पक्षको यत्रो दबाव, यत्रो नम्न नृत्य अनि यति धेरै राजस्वको खोलो बगाएर आफ्नै नागरिकको हत्या गर्न किञ्चित् पनि सरम नमाने सरकारको ताण्डवनृत्य देखदा पनि नेपाली जनता किमार्थ डगेन् । बरु बर्बरताका विरुद्ध प्रतिकारमा उत्रिए । आफ्नो अधिकारको निमित्त शहादत हुन तँछाड र मछाड नै गरे । पहिलो चरणले के देखायो भने जनता भने तत्त्व अब जागिसक्यो । पञ्चायत अब धेरै दिनको 'मेहमान' होइन भन्ने कुरा यो पहिलो चरणले प्रमाणित गरेर देखाइदियो । यसरी पहिलो चरणको आन्दोलन सफल भएको थियो । जनताको शहादत कहाँ र कहिले नै खेर गएको छ र ?

जनआन्दोलनको दोस्रो चरणको रूपमा चैत १० गतेसम्मका निमित्त राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू प्रकाशित गरियो । त्यसअन्तर्गत देशव्यापी रूपमा फागुन २६ गते जुलूस र आमसभाहरू गर्ने तथा पञ्चायतका पुत्ला जलाउने, फागुन २७, २८ र २९ गते पार्टीका झन्डाहरू सर्वसाधारणलाई वितरण गर्ने, फहराउने र त्यसबारे व्याख्यान सभाहरूको आयोजना गर्ने, फागुन ३० गते जुलूस प्रदर्शन गर्ने चैत १ गते 'नेपाल बन्द' गर्ने र चैत १० गते जनएकता दिवसका रूपमा सम्पूर्ण पार्टीहरू, जनसङ्गठनहरू र पेशागत सङ्गठनहरूले आआफ्नो झन्डा बोकेर जुलूस प्रदर्शन गर्ने कार्यक्रम राखिदियो ।

जनआन्दोलनको दोस्रो चरणको पहिलो राष्ट्रिय कार्यक्रम शुरू हुनुभन्दा एक दिनअधि सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहले देशवासीका नाममा एउटा भावोत्तेजक अपील प्रकाशित गरी जनतालाई दबाउन खोज्ने पञ्चायती तत्वलाई कडा चेतावनी दिनुभयो र नेपालीहरूले प्रजातन्त्र प्राप्त नगरेसम्म आन्दोलन जारी राख्ने कुरा बताउनुभयो । श्री सिंहले उक्त अपीलमा भन्नुभएको थियो—

'शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनको माध्यमबाट प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाको महान् यज्ञमा हामी सबै समर्पित भएको आज एक पक्षभन्दा बढी भइसकेको छ । अहिलेसम्मका उपलब्धिहरूले प्रजातन्त्रको प्रबल कामना सर्वव्यापी छ र यसको उर्दौ लहरले ज्यानमारा पञ्चायती व्यवस्थाका गोली, लाठी, बुट र क्रूर यातनालाई दृढताका साथ खम्ज सकेको छ भन्न मलाई निश्चयका साथ उत्साहित पारेको छ ।

विशुद्ध शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनलाई बदनाम गर्ने उद्देश्यले ज्यानमारा पञ्चायती व्यवस्थाले आन्दोलन विधिवत् शुरू हुनुभन्दा अगावै हिंसालाई नेपाली समाजमा हुलिसकेको थियो । हजारौं प्रजातन्त्रप्रेमीलाई गिरफतार गर्नुका साथे प्रजातन्त्रका प्रहरी विद्यार्थीहरूमाथि साइधातिक हमला शुरू गरिसकेको थियो । नेपाली छात्राहरूलाई निर्वस्त्र पारेर तिनको शील भडग गरिएको छ । यो राष्ट्रिय बेइज्जतीको शीलहरण त्यस थलोमा तिनका रोहवरमा भएको थियो जहाँ नेपाली नारीत्वको तथाकथित प्रतीक भनेर दाढी गर्नेहरू यो क्रूर हिंसाचारलाई रमाइलो मानेर हेरिरहेका थिए । आफ्ना चेलीबेटीहरूको शील र सच्चरित्रप्रति जागरूक रहेका तमाम नेपालीहरूले ती पञ्चायती गुन्डा र तिनका पृष्ठपोषकहरूलाई थुक्नुपर्दछ । यो पाश्विक हिंसाको सशक्त प्रतिकार त्यही नै हो ।

नेपाली जनताले रगतको खोला बगाएर आफ्नो लागि २००७ सालमा ल्याएको प्रजातन्त्रलाई पुनः प्राप्त गर्न जनताले छेडेको जनआन्दोलन चरम उत्तेजनाको बावजूद पनि शान्तिपूर्ण रहेको अवस्थामा पशुबलको नग्न प्रदर्शन गरेर नेपालमा सन्त्रासको वातावरण फैलाउन खोजिएको छ । देशका विभिन्न भागमा भइहेका शान्तिपूर्ण प्रदर्शनहरूमा विनाकारण र विनाउत्तेजना गोली चलाएर ज्यानमाराको काम कसले गच्यो ? गोली चलाउने को ? ज्यानमाराहरू को ? गोली खाएर शहीद हुनेहरू को ? दशौं हजार देशवासी आज चीसो गोदाममा खानपीनको सट्टा ज्यानमारा पञ्चायतीहरूको लाठी, बुटको यन्त्रणा खपेर बसिराखेका छन् । यो पञ्चायती हिंसाचारका शिकार भएकाहरूको एउटै मात्र अपराध थियो— प्रजातन्त्रको चाहना र कामना गर्नु । समस्त संसारमा नैसर्गिक अधिकार मानिएको प्रजातन्त्रको कामना ज्यानमारा पञ्चायतीहरूका निपित अक्षम्य अपराध ठहरिएको छ । परन्तु मलाई विश्वास छ, प्रजातन्त्र चाहनु र प्राप्त गर्नु एउटा अपराध हो भने आगामी दिनहरूमा नेपालीहरूले त्यस वेलासम्म गौरव र अभिमानका साथ त्यस्ता अपराधहरू गरी नै रहनेछन्, जबसम्म तिनले आफ्ना आस्था, विश्वासलाई सँगालेर, शिर ठाडो पारेर, सम्मानित नागरिक भएर, निर्भयताका साथ बाँच्ने र विकास गर्ने अधिकार प्राप्त गर्नेछैनन् ।

कुनै पनि जनआन्दोलन बिथोल्न कुनै पनि तानाशाही शासनले भाडाका टटूहरूलाई प्रयोग गरेर षड्यन्त्र रच्ने गर्दछ नै । फेरि पञ्चायती व्यवस्था

नै भरौटे आठपहरियाहरूको शासनतन्त्र हो । यसकारण जहाँ प्रजातन्त्र र जनआन्दोलनको निन्दा लेनदेनको आधारमा हुन्छ, त्यहाँ निन्दा, प्रशंसा, भीड सङ्कलन र वक्तव्यबाजीको प्रत्येक लहर लेनदेनमा आधारित हुने कुरा तपाईंहरू सबैलाई थाहा छ । राजनीतिक पार्टीहरूमा घुसपैठका लागि पठाइएका गुप्तचरहरूलाई समेत ज्यानमारा पञ्चायतीहरू नड्याउन विवश भइसकेका छन् । आगामी दिनहरूमा पञ्चायती व्यवस्थाका गुप्तचरहरूको अरू बढी परिचय यसका नियन्त्रणमा रहेको रेडियो तथा टेलिभिजनबाट प्राप्त हुँदै जानेछ र राजनीतिक दलहरूको शुद्धताको प्रक्रिया पूरा हुँदै जानेछ । भेडाको छाला ओढेका ब्वाँसाहरूको पहिचान गर्न अब कठीन हुनेछैन ।

देशका यावत् म्रोतसाधनहरू एवं वैदेशिक सहायताको लूटद्वारा स्थापित तानाशाही पञ्चायती व्यवस्था धरमराउँदो अवस्थामा छ । तर यो धराशायी भइसकेको छैन । यसका निम्नि स्वाभिमानी प्रजातन्त्रप्रेमी नेपालीहरूको तर्फबाट अझ बढी त्याग, तपस्या र बलिदानको खाँचो पर्नेछ । प्रजातन्त्रको सङ्घर्षको यही माग छ । यसै बीचमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसित, जसले नेपाली जनताको यो महान् प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा प्रबल नैतिक समर्थन उपलब्ध गराएका छन्, म हार्दिक अपील गर्न चाहन्छु कि ज्यानमारा पञ्चायती व्यवस्थालाई हाम्रो निर्णयिक सङ्घर्षको सुखद परिणति प्राप्त नभएसम्म कुनै प्रकारको भौतिक सहायता नजुटाऊन् । चरम शोषण र दोहनमा पिल्साएका नेपालीहरूमाथि थप अत्याचार बर्साउन नेपाली जनताको हित गर्न दिइएको विदेशी सहायताको दुरुपयोग गर्ने थप अवसर प्राप्त नहोस् । प्रजातन्त्रका निम्नि जीवनमरणको निर्णयिक सङ्घर्षमा संलग्न रहेका नेपालीहरूमाथि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई निवेदन गर्न चाहन्छु कि ज्यानमारा पञ्चायती व्यवस्थाको तर्फबाट नेपालमा मानव अधिकारको सम्मान गरिएका फरेवपूर्ण दुष्प्रचारबाट प्रभावित नहुनु, चाहे त्यो फरेवपूर्ण प्रचार यो व्यवस्थाको सक्रिय एवं गतिशील नेताले गरेको किन नहोस् ।

ज्यानमारा पञ्चायती व्यवस्थाको यन्त्रणाको साधन बन्न पुगेको पुलिस र सेनाका जवानहरूलाई मैले प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको तर्फबाट चेतावनी दिनु आवश्यक सम्झेको हु । नेपाली ज्यान न त सस्तो छ, न इतिहास नै क्षमाशील छ । विवश आदर्शपालकको नकाब ओढेर निर्दोष, शान्तिपूर्ण, प्रजातन्त्रप्रेमी नेपालीहरूको जीवनसित खेलबाड गर्ने काम अविलम्ब रोकियोस् र कुनै

पनि अमानवीय, अन्यायपूर्ण र अनुचित आदेशको अवज्ञा होस् । पञ्चायती यन्त्रणा— मेशिनका कुनै पनि पूर्जलाई, त्यो चाहे ढूलो चक्का वा सानै ढिग्री किन नहोस्, नेपालीहरू क्षमा दिने अवस्थामा नहोलान् । मुलुकको स्थितिलाई पञ्चायती गुण्डाहरूले त्यतैतिर डोच्चाउँदैछन् ।

अन्यथा, प्रजातन्त्रप्राप्तिको आन्दोलनको क्रममा हताहत भएका समस्त नेपालीहरूका अधिल्तिर म नतमस्तक छु भने भय र त्रासबाट मुक्ति पाएर धर्मयुद्धमा अग्रसर भइरहेका सबैको म अभिवादन गर्दछु ।

हिंसा हात्रो लक्ष्यप्राप्तिको साधन होइन, परन्तु हिंसा हामीमाथि लाद्नेहरूले यो शाश्वत सत्यलाई बुझून कि प्रत्येक क्रियाको स्वाभाविक प्रतिक्रिया हुन्छ ।'

एकशन कमिटीले दिएको राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूका अतिरिक्त देशैभरका आमकार्यकर्ता र जनता स्वयंले स्वस्फूर्त रूपमा अनेकौं शान्तिपूर्ण कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिरहे । तीमध्ये काठमाडौंको पद्मकन्या कलेजमा महिला प्राध्यापकहरूद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसको उपलक्ष्यमा मनाइएको कार्यक्रम, त्यसै गरी विराटनगरका महिलाहरूले टोलका भुस्याहा कुकुरहरूलाई पञ्चायतको प्रतीक र तिनका सञ्चालक पञ्चहरूको आकृति प्रस्त देखिने गरी ओडाइदिएको ओद्नेले पूरे नगरमा हलचल मच्चाइदिएको थियो । नेपालका प्रत्येक ठूला-साना शहरबजार एवं गाउँ पञ्चायतहरूमा समेत पञ्चायतको पुतला जलाउने कामले ठूलो चर्चा पाएको थियो ।

सर्वमान्य नेता गणेशमानजीले दिनुभएको भावोत्तेजक वक्तव्यले जनतालाई सरकारको आतङ्क र भयबाट मुक्ति दिलाएको जस्तो देखिन थाल्यो । हिजोसम्म काइग्रेस र कम्युनिस्टको नामोच्चारण मात्र गर्दा पनि बात लान्ने भयले टाढै बस्ने गरेका सर्वसाधारण पनि अब त काइग्रेस-कम्युनिस्टको झन्डा बोक्ने, घरमा टाँग्ने र सार्वजनिक स्थानहरूमा गाइने गर्न थालेका थिए । देशैभर भएका सयकडौं कोणसभा र त्यसमा जनसाधारणको उपस्थिति देखदा जोकोहीले भन्न सक्थ्यो— अब जनताको मनबाट 'डर' भन्ने चीज उडिसक्यो ।

चैत १ गतेको 'नेपाल बन्द' लाई विफल बनाउन सङ्गठित रूपले शहरबजार घुस्ने गरेका प्रहरी, कर अधिकृत, अञ्चलाधीश कार्यालयका पदाधिकारी र नगर पञ्चायतका अधिकृतहरूलाई जनताले लगार्न थाले ।

नेपालको प्रायः सबै शहरी क्षेत्रहरू त्यस दिन सामान्यतः ‘मुक्तक्षेत्र’ जस्तो देखिन्थ्यो ।

सामान्यतः जनसाधारणमध्ये शिक्षक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरूलाई सचेत र प्रभावशाली वर्गको रूपमा लिइन्छ । तर यो आन्दोलनमा विद्यार्थी बाहेक शिक्षक र कर्मचारीले सङ्गाठित रूपले औपचारिक विरोध प्रदर्शन गरेका थिएनन् । यो कमी पनि यही दोस्रो चरणको आन्दोलनमा पूरा भयो ।

काठमाडौंस्थित कृषि विकास बैडकका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूले आज जनआन्दोलनको समर्थनमा एक घट्टा ‘पेन डाउन’ अर्थात् काम नगर्ने भन्ने विरोध प्रदर्शन गरे । जनआन्दोलनमा कर्मचारीको यो पहिलो संलग्नता थियो । त्यसै गरी शिक्षकहरूले आजसम्म जनआन्दोलनको कार्यक्रमसँग औपचारिक रूपले आबद्ध भएको देखिएको थिएन । त्यसैले सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले शिक्षकहरूलाई आह्वान गर्दै भन्नुभयो— ‘निर्दलीय तानाशाही पञ्चायत व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनःस्थापनाका निर्मित करीब एक महीनादेखि चलिरहेको राष्ट्रिय जनआन्दोलनमा सबै वर्ग र समूहले जसरी आफ्नो समर्थन र संलग्नता देखाएका छन्, त्यसै गरी शिक्षकहरू राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न पछि पर्नेछैनन् भन्ने मेरो विश्वास छ ।’

गणेशमानजीको आह्वानको लगतै पछि देशका सम्पूर्ण शिक्षकहरूले जनआन्दोलनलाई मद्दत पुने गरी आफ्ना पेशागत मागहरू अघि सार्ने निर्णय गरे र चैत ८ गते ‘कलम बन्द’ गर्ने तथा चैत १८ गते सडकमा उत्रिए पञ्चायत व्यवस्थाको विरोध गर्ने निर्णय गच्यो ।

अब समाजको प्रत्येक तप्का, त्यसमध्ये पनि विद्वत् एवं प्रबुद्ध समूहले पनि आफू जनआन्दोलनको भावनाभन्दा पृथक् नभएको सन्देश दिन थाले । त्यस सिलसिलामा चैत ३ गतेका दिन त्रिचन्द्र कलेजको सरस्वती सदनअधिलितरको चौरमा देशका प्रतिष्ठित साहित्यकार, कलाकार, रझगकर्मीले मुखमा कालो पट्टी बाँधेर जनआन्दोलनसँग ऐक्यबद्धता प्रदर्शन गरे ।

जनआन्दोलन दिन दुई गुना र रात चौगुनाको हिसाबले सफलतातर्फ उनुख भइरहेको वेला राजा र पञ्चायती नेताहरू चाहिं नेताहरूलाई सत्तोसराप

गर्ने र काइग्रेस-वाम एकतालाई टुक्राउन एडीदेखि चोटीसम्मको बल प्रयोग गरिरहेको वेला पञ्चायतरूपी निरझकुशघरमै विभाजनको छाया देखिन थाल्यो । पूर्वप्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्द लगायत राजेश्वर देवकोटा, श्रीभद्र शर्मा, डा. यादवप्रसाद पन्त, केशरबहादुर विष्ट जस्ता नरमपन्थी मानिने ४० जना राष्ट्रिय पञ्चायतका माननीय सदस्यहरूले वक्तव्य प्रकाशित गर्दै भने— ‘हिंसा र मुठभेडको स्थितिबाट कुनै उपलब्धि हासिल हुन सक्तैन । राजनीतिक समस्याको समाधान राजनीतिक तरीकाबाट खोजिनुपर्छ । हामी प्रजातन्त्रको विकासका लागि प्रतिबद्ध छौं । कुनै नेपालीले पनि राष्ट्रिय एकताको मौलिक विषयबाट चुक्न हुँदैन भने हाम्रो ढृढ धारणा छ ।’ एकातिर आफ्नै पञ्चायतभित्र यत्रो दरार पैदा भइसकेको छ, त्यो कुरा बुझैनबुझी राजाचाहिं मरेको बिरालो च्यापेर हिंदूने ढाडे जस्तै फेद कुहिसकेको पञ्चायतरूपी वृक्षलाई च्यापेर पोखराको पञ्चन्यालीमा राजा स्वयं आफ्ना चम्चाहरूको लहैलहैमा लागेर अनर्गल भाषण गरिरहेका थिए । पोखराको पञ्चन्यालीमा राजाले बोलेको अर्थहीन वक्तव्यले आन्दोलनकारीलाई आफ्नो आन्दोलन चर्काउन ‘अग्निहोत्री’ को काम गच्यो । उक्त अन्तम पञ्चन्यालीलाई राजा वीरेन्द्रले भनेका थिए—

‘कुनै पनि राजनैतिक व्यवस्था स्वयंमा साध्य नभई जनताको हक, हित र उन्नतिका निमित स्थापित साधन मात्र हो । हाम्रो राजनैतिक परम्परा लोकसम्मति नै राजनैतिक प्रणालीको आधार मानिएकाले राष्ट्रिय जनमतसङ्ग्रहद्वारा जनताको निर्णय अनुरूप पञ्चायत व्यवस्था कायम रहेको तथ्य सबैलाई थाहै छ । लोकसम्मति अनुरूप विगतका अनुभवहरू सँगाली आगामी दिनहरूमा जनताका इच्छा र आकाङ्क्षा पूरा गर्न सक्षम हुँदै जान सक्नु नै पञ्चायत व्यवस्थाको गतिशीलता हो । त्यसैले बितेका तीन दशकभित्र हामीले यस व्यवस्थामा समयोचित सुधार गर्दै आएका छौं र आउँदा दिनहरूमा पनि नेपालीका चाहना अनुकूल सुधार गर्ने क्रम जारी नै रहनेछ । संवैधानिक मर्यादाभित्र रहेर नै कुनै पनि समस्याको समाधान खोज्ने प्रक्रिया र परिपाटी अङ्गाल्नु प्रत्येक प्रजातन्त्रमा विश्वास राख्नेहरूको करतव्य पनि हुन्छ भन्ने कुरालाई कसैले पनि बिर्सनु हुँदैन ।

शान्ति, स्थिरता र सुरक्षामा खलल पार्ने कुनै पनि असंवैधानिक क्रियाकलापले प्रजातान्त्रिक अधिकारको उपभोग र विकासमा बाधा पुऱ्याउँछ ।

यसबाट कसैको हित हुँदैन भन्ने तथ्यलाई समेत सबैले बुझ्नुपरेको छ । मुलुक र जनताको हितलाई पन्छाएर अनुत्तरदायी र अमर्यादित कामकारबाहीबाट कुनै कुराको समाधान हुन सक्दैन । प्रत्येक नेपालीले आपसी समझदारी, अनुशासन र कटिबद्धताका साथ एकताबद्ध भएर राष्ट्र र समाजप्रति आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्नुपरेको छ । जनताको आस्था, विश्वास र समर्थनलाई निरन्तर कायम राख्न जनताको सेवा र आफ्नो आचरण नै मुख्य आधार हो भन्ने तथ्य राजनैतिक कार्यकर्ताहरूले कहिल्यै बिर्सनु हुँदैन ।

नेपाल र नेपालीको भाग्यनिर्माता अरू कोही होइन, नेपाली नै हुन् र नेपालको स्वाभिमानको जगेन्टा गर्ने अठोट र सङ्कल्प पनि नेपाली मात्रको एकतामा नै निहित छ ।'

आन्दोलन अब नेपाल अधिराज्यको सीमा पार गरी विश्वमा जहाँजहाँ नेपालीहरू बसोबास गर्दछन् त्यहाँका सरकार र संसद् सदस्यसमक्ष नेपालीले प्रदर्शन गर्न थाले । यस क्रममा भारतको नयाँ दिल्ली, अमेरिकाको वासिङ्टन डी.सी., बेलायतको लन्डन र जर्मनीमा बस्ने नेपालीहरूले च्याली, प्रदर्शन तथा ज्ञापनपत्र बुझाएका थिए ।

दोस्रो चरणको उत्तरार्द्धमा सञ्चय कोषका कर्मचारीहरूले पेन डाउन गरे । त्यसै गरी शिक्षकहरूले आआफ्नो विद्यालय बन्द गरेरै आन्दोलनको समर्थन गरे । यसै बीच आन्दोलनलाई अझ बढी उचाइमा पुऱ्याउन र सरकारलाई अप्टेरो अवस्थामा पुऱ्याउन एक्शन कमिटीका प्रमुखहरू नेपाली काइग्रेसका जग्नाथ आचार्य र वाममोर्चाका का.वा. अध्यक्ष राधाकृष्ण मैनालीले संयुक्त रूपमा हस्ताक्षर गरी एउटा वक्तव्य प्रकाशित गरेर जनतालाई मालपोत, पानीपोत, खानेपानी र बिजुलीको महशुल सरकारलाई नरिन आह्वान गरे । त्यसै गरी आन्दोलनका दुई संयोजकहरूले नेपाललाई सहयोग गर्ने दाता राष्ट्रहरू लगायत नेपाल समूह, विदेशी दातृसंस्था र दाता देशलाई समेत पञ्चायती व्यवस्थालाई कुनै ऋण सहयोग नदिन र यससँग कुनै पनि सन्धिसम्झौता नगर्न लिखित अपील गरेका थिए ।

यसरी दोस्रो चरणको आन्दोलन पनि सम्पन्न भयो, चैत १० गते । गणेशमान सिंह अर्थात् जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डरले यसको पनि समीक्षा

गर्नुभयो । उहाँले आफ्नो निष्कर्ष आन्दोलनका सञ्चालकहरूलाई उपलब्ध संयन्त्रको माध्यमबाट सम्झाउनुभयो । उहाँको आफ्नो भनाइ थियो—

आन्दोलनको दोस्रो चरण पनि अत्यन्त उपलब्धपूर्ण रह्यो । झट्ट हेर्दा यो अवधिमा अपेक्षित उपलब्ध हासिल भएन कि भने जस्तो लाग्न सकछ । तर, समग्रमा यो चरण पनि अत्यन्त उपलब्धपूर्ण रह्यो । कार्यकर्ताहरूको गिरफतारी र मृत्युको सङ्ख्या कम भएको छ । तर, आन्दोलनमा सहभागिता बढेको छ । राष्ट्रिय जीवनका प्रत्येक पक्ष यहाँसम्म आइपुगदा कुनै न कुनै ढाइगाबाट सबै पक्ष अब आन्दोलनसँग जोडिएका छन् । मलाई लाग्नैन यहाँसम्म आइपुगदा अब कुनै पक्ष अछुतो होला । त्यस अर्थमा यो दोस्रो चरण अत्यन्त सफल भएको छ । हेर्दै जानुहोला यही दोस्रो चरणको उपलब्धिले नै पञ्चायतलाई अन्तिम धक्का दिनेछ । त्यसकारण यो अबको तेस्रो चरणमा यस्ता कार्यक्रमहरू तय गर्नुहोस् कि जनतालाई लागोस्— मैले यत्रो ठूलो राष्ट्रिय महायज्ञमा केही गर्न सकिन भन्ने पश्चात्ताप नरहोस् । हुन सकदछ यो तेस्रो चरणको हाप्रो आन्दोलन नै निर्णायिक साबित होस् ।'

यहाँसम्म आइपुगदा २०,००० भन्दा बढी आन्दोलनकारी गिरफतार भइसकेका थिए । त्यसकारण बढी गिरफतारी दिनु जोखिमपूर्ण हुन सकदथ्यो । त्यसैले यो तेस्रो चरणको निर्मित राष्ट्रिय स्तरका निम्न कार्यक्रमहरू तय गरिए । (१) चैत १६ गते बेलुका ७ बजेदेखि ७:१० बजेसम्म देशव्यापी रूपमा बत्ती निभाउने, (२) चैत २२ गते देशभरका धार्मिक स्थलहरूमा शहीदहरूको सम्झनामा प्रार्थना सभा गर्ने, (३) चैत २७ गते देशव्यापी रूपमा निर्दलीय पञ्चायती संविधान जलाउने, कार्यक्रम प्रकाशित भयो । अरू स्थानीय कार्यक्रमहरू स्थानीय रूपमै स्थानीय कमिटीहरूले निर्णय गरी आवश्यकता अनुसार सञ्चालन गर्नेछ ।

चैत १३ गते घोडेजात्राको दिन थियो । जात्रा हेर्न शाही सैनिक मञ्चमा राजारानी लगायत प्रधानमन्त्री एवं उच्च पदस्थ अधिकारीहरू र दुँडिखेल वरिपरि हजारौ नेपाली जात्रा हेर्न उपस्थित थिए । ठीक त्यही बेला भकारी जत्रा ठूलठूला बेलूनहरू नेपाली काइग्रेस र कम्युनिस्टपार्टीका झन्डा बोकेर सुन्धाराबाट उडेर शाही सैनिक मञ्च वरिपरि मडागिरहेका दृश्य राजारानी लगायत सबैले एकटक लगाएर हेरिरहे । यो अनौठो दृश्यले देशैभर ठूलो चर्चा पाएको थियो ।

चैत १६ गतेबाट प्रारम्भ हुने तेस्रो चरणको आन्दोलन शुरू हुनुभन्दा एक दिनअघि अर्थात् चैत १५ गते गणेशमानजीले नेपाली जनतालाई अत्यन्त मार्मिक ढड्गाले सम्बोधन गर्दै एउटा अपील प्रकाशित गर्नुभयो । अपीलमा भनिएको थियो—

‘सहयोद्धा देशवासीहरू,

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाका लागि औपचारिक रूपमा थालिएको जनआन्दोलनले नेपालको कुनाकाञ्चालाई आन्दोलित पारेको र जनताले तानाशाहीको किल्ला ध्वस्त पार्ने सङ्कल्प गरिसकेको देखेपछि पञ्चायतका तथाकथित सक्रिय एवं गतिशील नेताले आफ्नो स्वेच्छाचारी निरझकुश शासनलाई ढाक्न तर्जुमा गरेको पञ्चायती व्यवस्था स्थापनाकालदेखि नै सुधिर्दै आइरहेको र अझ पनि सुधिर्दै जाने खोक्रो आश्वासन दिन थालेका छन् । विशाल जनादेश प्राप्त लोकप्रिय सरकार, संसद् र स्वयं राजाले दिएको संविधानलाई समेत सेनाको निर्मम पशुबलको प्रयोग गरी समाप्त पारिएको दिनदेखि नै सुधिर्दै आएको पञ्चायत त यति निर्मम, दमनकारी र निरझकुश छ भने अब सुधिर्दै पञ्चायत के कस्तो होला चेतनशील देशवासीहरूले राम्रारी बुझिसकेका छन् । तीस वर्षदेखि सम्पूर्ण सत्ता, स्रोत र साधनको दुरुपयोग गरेर पनि धोई-पखाली गाई नबने जस्तै पञ्चायत राजनीतिक व्यवस्था बन्न नसक्ने धुवसत्य हामी सबैले बुझेका छौं ।

जुन पञ्चायती संविधानले हामी नेपालीहरूलाई बोल्न दिएन, हामीलाई भेला हुन दिएन, हजारौंहजार नेपालीको बास अहिले जेलको चीसो छिँडी भएको छ, आफ्नो आस्था र विश्वास जोगाउन आज हजारौंहजारले पञ्चायती दमन खप्न नसकेर विदेशमा शरण लिन बाध्य भएका छन् । त्यही संविधानको परिधिभित्र हामीलाई बस्नु र त्यही संविधानको त्रासदीको परिधिभित्र सुधारको आशा गर्नु भन्नु नेपालीहरूलाई सदाका लागि कमाराको जीवन व्यतीत गर्नु भनेको हो । दासत्व नेपालीले ईश्वरको त स्वीकार गर्दैनन् भने स्वेच्छाचारी निरझकुश शासकहरूको त कुरै छाडौं ।

प्रत्येक नेपालीको घरदैलोले सक्रिय रूपमा भाग लिइरहेको जनआन्दोलनको प्रबलतालाई कम गर्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्रमा उदाहरणिदै गएको आफ्नो भ्रष्ट स्वरूपलाई नक्कली शृङ्खारद्वारा सुधार्ने उद्देश्यले दिइएको

सुधारको खोक्रो आश्वासनको वास्तविकता बुझ्न म विनम्रतापूर्वक अनुरोध गर्दछु । एउटा जनआन्दोलन निर्णायिक चरणमा प्रवेश गर्न लागेको वेलामा छटपटिएका शासकहरूले आफूउपर आइपरेको गम्भीर सङ्कटबाट मुक्ति पाउन यस्ता सस्ता नाटकीय व्यवहारहरू गर्दछन् नै । वर्तमान नेपालका स्वेच्छाचारी शासकहरू पनि सस्तो नाटकीयताका शिकार भएका छन् ।

‘म सोधन चाहन्छु, भुक्तभोगी देशवासीहरू र हामीप्रति हार्दिक एवं नैतिक सहानुभूति राख्ने प्रबुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसित-

१. त्यो पञ्चायती संविधान कस्तो होला, जसमा सम्पूर्ण मानव अधिकारहरूको उपभोगमा सर्वकालिक बन्देज लगाइएको छ ?
२. त्यो संविधान कस्तो होला, जहाँ पञ्चायतभन्दा पृथक्को प्रत्येक विचार, अभिव्यक्ति र शान्तिपूर्ण क्रियाकलाप राज्यविरुद्धको विप्लव ठहरिन्छ ?
३. त्यो पञ्चायती संविधान कस्तो होला, जहाँ तथाकथित जनप्रतिनिधिहरू कृत्रिम गर्भाधानको उपायहरूबाट प्रजनन गरिएका चेतना, विवेक र नैतिकताहीन तर मोटाघाटा पशुहरूसमान हुन्छन् र तिनले निरन्तर आफ्नो ब्रह्म र विवेकको विरुद्ध काम गर्न बाध्य हुनुपर्दछ ।
४. त्यो पञ्चायती संविधान कस्तो होला, जस अन्तर्गत तथाकथित जनप्रतिनिधिहरूको नाममा मुठीभर स्वेच्छाचारीहरूले स्वच्छन्दताका साथ मुलुक लुट्न र अन्तर्राष्ट्रिय सहायता हजम गर्न पाउँछन् ।

अतः मुख्यरित वर्तमान नेपाली जनचेतनाको आधारमा म भन्न उत्साहित छु, नेपालीहरूले आफै रगतपसीना बगाएर त्याएको सात सालको जनक्रान्तिका उपलब्धिहरूको पुनर्बहाली बाहेक अरू थोक कुनैको अपेक्षा गर्दैनन् । नेपालीहरूलाई बकस चाहिएको छैन । बरु आफ्ना लागि जनतान्त्रिक अधिकार प्राप्त गरेर जनताले सुनका पिंजडामा थुनिएकाहरूलाई बक्ससमा शासक बनाइदिएका थिए । नेपालीहरूको त्यो उदारता र कृतज्ञताको बदला २०१७ साल पुस १ गते यो देशलाई नै बन्दी शिविरमा परिणत गरे चुकाए ।

आज पनि नेपाल नात्सीवादको बन्दी एवं यातनाशिविरमा परिणत भएको छ । यो यातनाशिविरमा नेपाली समाजका सबै पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्नेहरूका अतिरिक्त नावालिग दूधे बालबालिकाहरू समेत परेका छन् । मलाई यति कुरामा दुःख छ कि देशभरि खडा गरिएका ती शिविरहरूमा म व्यक्तिगत रूपमा सरिक भएर यातनाको सहभागी हुन पाइनँ । परन्तु, मलाई प्रशस्त यातनाबोध छ र मेरो हृदय करुणाजनित उद्घेलनबाट मरणान्त छ ।

सहकर्मी देशवासीहरूमा मेरो निवेदन छ— यो जनआन्दोलनलाई त्यस चरमोत्कर्षसम्म पुच्याउनुहोस् जसको कोलाहलपूर्ण उद्घोषणाले यस देशका स्वेच्छाचारी शासकहरूको अन्त्य होस् र उनीहरू आफूले गरेका अपराधहरूका दुष्परिणाम भोग्न बाध्य होऊन् ।

वर्तमान जनआन्दोलनको बढ्दो चापबाट हतासिएर स्वेच्छाचारी शासकहरूले आन्दोलनकारीहरूलाई भौतिक रूपमा समाप्त पार्ने योजना बनाइराखेको सूचना मलाई प्राप्त भएको छ । अतः हुन सकदछ आगामी दिनहरूमा देशका अरू सपूतहरू शहीद भएको समाचार तपाईंहरूले सुन्नुपर्ना । यो राज्यले हुलेको र हुलन खोजेको आतङ्कवादको सशक्त प्रतिकार गर्न म नेपालीहरूलाई मानसिक रूपमा तयार रहनोस् भनी अपील गर्दछु ।

पुनः म यस कुरामा जोड दिन्छु, जनआन्दोलन त्यस बेलासम्म जारी रहनेछ । जबसम्म नेपालीहरू कमाराको सट्टा सम्मानित नागरिक बन्न पाउनेछैनन् । जबसम्म यो देश सबैको साझा सम्पत्ति नभएर निजी बिर्ता र जमीनदारी रहिराछ्छ ।

भनिन्छ, इतिहास आफै दोहोरिन्छ, पहिले त्रासदीको रूपमा र अनिपथि प्रहसनको रूपमा । तर म भन्छु, नेपाल ऐतिहासिक परिवर्तनको सङ्घारमा उभिइसकेको छ पूर्णतातिर अग्रसर हुँदै । सात सालको परिवर्तनलाई शायद इतिहासले पूर्ण मानेको छैन र यसै कारण स्वेच्छाचारी शासकहरूले नेपालीहरूलाई पूर्णता प्राप्तितिर छिटोछिटो डोच्याउन हिंसाचारलाई चकिँदै छन् ।

एउटा काँचुली फेर्न आतुर भएको समाजले यस्तै प्रक्रियाबाट गुज्रनुपर्दछ । हामी नेपालीहरूको हालको अवस्था पनि यस्तै छ । विश्वास गर्नेस्, विजय अन्ततोगत्वा जनताकै हुन्छ । इतिहासको यो सर्वकालीन नियमको अपवाद नेपालका शासकहरू बन्न सक्तैनन् ।'

तेस्रो चरणको आन्दोलनको प्रारम्भ नै विशेष प्रकारले थयो । कर्मचारी आन्दोलन, हडताल, पेनडाउन, शिक्षक एवं प्राध्यापकहरूका धर्ना, बैक एवं सञ्चय कोषका कर्मचारीहरूको विरोध एवं त्रि.वि.का उपकुलपति लगायत पदाधिकारीहरूलाई घेराबन्दी जस्ता कार्यक्रमहरू त देशैभरि निरन्तर चलिरहे । त्यति मात्र होइन अब त आन्दोलनले स्पर्श नगरेको क्षेत्र शायदै कतै अछुतो रहे होलान् ।

१६ गतेको बत्ती निभाउने कार्यक्रम कस्तो होला ? यस्तो सामान्य कुराले जनतालाई केको आन्दोलित गर्न सकिन्थ्यो भन्नेको पनि यहाँ कमी थिएन ? त्यसैले त्यस्तो सोचलाई जवाफ दिनकै निर्मित जस्तो देखिने गरी विद्यार्थीहरूले राति बत्ती निभाउने अभियानको प्रचारार्थ कार्यक्रमहरू गरे । उक्त कार्यक्रमलाई बिथोल्न प्रहरीले, शक्ति प्रयोग गच्यो । यस पटक आन्दोलनकारीले पनि निर्णय गरे— ‘अब इँटाको जवाफ पत्थरले दिनुपर्छ ।’ नभन्दै बिहानैदेखि पुलिसले जहाँजहाँ ज्यादती गच्यो त्यहाँत्यहाँ आन्दोलनकारीहरूले पनि जमेर प्रतिरोध गरे । अब प्रहरीका पोष्टहरू र गाडी जल्न थाले । हिजोसम्म प्रहरीमाथि जनताले आक्रमण गरेका थिएनन्, अब जनताले पनि ‘जस्तालाई तस्तै’ प्रत्युत्तर दिए । १६ गते दिनभरि नै देशैभरिका क्याम्पसहरूमा विद्यार्थी र प्रहरीको लाप्पा खेल्ने मैदानको रूपमा परिणत भएको थियो ।

चैत १६ गतेको साँझा ७ बजेदेखि प्रारम्भ भएको बत्ती निभाउने कार्यक्रमले साँच्चै भन्नुपर्दा आन्दोलनलाई अकल्पनीय उचाइसम्म पुच्याइदियो । आमजनतालाई जनआन्दोलनमा सहभागी हुन यसले जति सजिलो गच्यो सरकार र उसको सुरक्षाफौजलाई त्यतिकै अप्टेरो पाच्यो । सबैले बत्ती निभाएका छन् । सबैको झ्याल, कौशी, पटाङ्गिनीबाट इनकलाब जिन्दावाद ! पञ्चायत व्यवस्था मुर्दावाद !! बहुदलीय प्रजातन्त्र ल्याउँछौं, ल्याउँछौं !!! को गगनभेदी नारा लाग्य्यो । कसलाई पक्कने ? कसलाई कारबाही गर्ने ? यदाकदा प्रहरीहरूले जनतालाई बत्ती बाल्न माइकद्वारा आह्वान गरे । पुलिसको कुरा कसले सुन्ने ? कतिपय ठाउँमा जबरजस्ती गर्ने पुलिसहरूलाई जनताले पनि आक्रमण गरे । कसले कहाँबाट आक्रमण गच्यो प्रहरीले पतै पाएन । अब के गर्ने ? उपाय नै छैन । यही समय पारेर शहरभरि मशाल जुलूस निकाल्ने, कोणसभा गर्ने, शहर प्रवेश

गर्ने नाकाहरू खन्ने र सुरक्षाकर्मीलाई शहरभित्र छिर्न अवरोध खडा गर्ने जस्ता कार्यहरू हुन थाले । यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सजिलो र असरदार हुने भएकाले आन्दोलन अवधिभर रातभर बिजुली बत्ती निभाएर आफ्झो शहर र गाउँलाई सरकारमुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने लहर नै चल्यो । यस्तो आन्दोलनको तोड सरकारसँग थिएन । कसरी प्रतिकार गर्ने ? कसलाई कारबाही गर्ने ? के आमजनतामाथि सुरक्षाकर्मीले आक्रमण गर्ने ? यस्तो सामूहिक आक्रमण विश्वसमुदायले सहन गर्छ ? यी र यस्तै अप्टेरालाई सुलझाउन सरकारले सकिरहेको थिएन । त्यसै बीच भारत-नेपाल व्यापार तथा पारवहन सन्धि गर्नाका निम्ति भारतीय प्रतिनिधि काठमाडौं आउँदै छ भन्ने थाहा भएपछि आन्दोलनका तर्फबाट भारतीय प्रधानमन्त्री विश्वनाथप्रताप सिंहलाई सम्बोधन गर्दै स्मृतिपत्र लेखियो । जसमा भनिएको थियो— ‘जनताले अस्वीकृत गरेको पञ्चायती व्यवस्थासँग भारत सरकारले कुनै पनि नयाँ समझौता गन्यो भने नेपाली जनतालाई त्यो स्वीकार्य हुने छैन ।’ नभन्दै भारतीय प्रतिनिधिमण्डल काठमाडौं त आयो तर कुनै पनि समझौता नगरी फर्किएर गयो ।

अब शिक्षकहरूको देशव्यापी असहयोग अनि क्याम्पसका विद्यार्थीहरूको प्रहरीसँग दैनिकै जस्तो झटप हुन थालेपछि सरकारलाई यस्ता शिक्षण संस्थाहरू घाँडो हुन थालेकाले सरकारले नै बन्द गरिदियो । यसले अन्ततोगत्वा परोक्ष रूपमा आन्दोलनकारीलाई सहयोग पुग्यो । उता नेपाल बार एशोसिएसन, प्रध्यापक संघको अनेकौं विरोध कार्यक्रम, बैड्क कर्मचारीहरूको पेनडाउनको आगो सल्कैदैसल्कैदै निजामती कर्मचारीसम्म पनि पुगेपछि सरकार अत्तालिन थाल्यो । प्रहरीहरूले पनि के गरून् ? दिनभर हडतालीसँग जुध अनि रात परेपछि बत्ती निभाउने कार्यक्रमका कारण निष्पट्ट अन्धकारमा आन्दोलनकारीको पछिपछि दौड ! कसरी सक्ने ? प्रहरीले पनि अब जबाफ दिने अर्थात् हतियार जनता समक्ष समर्पण गर्ने बाहेक अर्को विकल्प बाँकी रहेको अवस्था थिएन ।

सत्ताको मदले शासकहरू अन्धा हुन्छन् भनिन्थ्यो । यहाँ त राजा मूर्ख नै हुन् कि जस्तो देखियो । आन्दोलनले पूरै देशलाई नै ठप्प पारेको बेला जनताको जायज माग पूरा गर्नुको सट्टा तिनै जनताले ‘मरीचमानलाई फाँसी दे’ भनेर आवाज घन्काइहेको बेला, त्यही व्यक्तिको प्रधानमन्त्रीत्वमा

मन्त्रिमण्डल पुर्नगर्ठन गरी अपेक्षाकृत रूपले नरम मानिने मन्त्रीहस्ताई हटाएर चरमपन्थी अर्थात् हार्डलाइनरलाई भित्राइयो । यो भनेको त राजाले या त जनताको शक्तिको अन्दाज गर्न सकेनन् या त उनी मूर्ख नै हुन् भन्ने परिचय दिएको मान्युपच्यो । जनताले राजाको यो कदमलाई चुनौतीको रूपमा लिए । फलतः २० गते देशभरि भारी झडपहरू भइरहे । हजारौंहजारको जुलूस पचासौ शहर एवं सदरमुकामहस्ता प्रदर्शित भए । जिन्दावाद ! मुर्दावादको नाराले पूरै मुलुक गुज्जायमान थियो । प्रहरीहरू लगायत सम्पूर्ण सुरक्षाकर्मीहरू या त नूर गिरेको अवस्थामा थिए या त आन्दोलनकारीकै पक्षमा पुगिसकेका थिए । सरकारी कर्मचारी, बैडक, संस्थानका कर्मचारीहस्तले सरकारको आदेश मान्य छोडिसकेको अवस्था थियो ।

यो तेस्रो चरणको मध्यसम्म आइपुग्दा जनआन्दोलनले देशको तृणमूलसम्मका जनतालाई आफ्नो समर्थनमा जुटाइसकेको छ भन्ने कुरा २१ र २२ गते राजधानीका तीनै प्रमुख शहरहरू पाटन, भक्तपुर र कीर्तिपुरले आफूलाई मुक्तक्षेत्र घोषणा गरेर प्रदर्शित गरे । यहाँका महिलाहरू समेतले घरेलु हतियार, खाली गाग्री र थालहरू अनि हातमा लट्टी लिएर जिन्दावाद ! गरेको दृश्यले प्रस्त्याउँथ्यो, अब पनि राजाले बुद्धि पुन्याएनन् भने एउटा सानो हावाको झोक्काले कहीं राजतन्त्र नै नउडाइदियोस् ।

यसै बीच आन्दोलनकारीहस्तले आन्दोलनलाई अझ उचाइसम्म पुन्याउने एउटा सामान्य जुक्ति निकाले । यसको अनुमोदन सर्वोच्च कमाउँबाट भएपछि गोरखापत्रमा कार्यरत एक जना पत्रकार शरच्चन्द्र वस्तीले एउटा अपील ढाप्ट गर्नुभयो र गणेशमानजीको अनुमोदनपछि उक्त अपील प्रकाशित भयो । अपीलमा बैडकका कर्मचारीको हवाला दिँदै भनिएको थियो—‘बैडकमा रहेका तपाईंहस्तको रकम झिकिहाल्नुहोस् ! समय छँदै झिक्नुभएन भने पञ्चायती सरकारले खाइदिनेछ । सरकारले जनताको रकम झिक्केर बैडक रितो पार्ने र आफू देश छोडेर भाग्ने योजना कार्यान्वयन गरिरहेछ । तसर्थ आफ्नो पैसा बैडकबाट झिकिहाल्नुहोस् ।’ उक्त अपीलमा अगाडि भनिएको थियो—

‘देशमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि चलिरहेको जनआन्दोलनलाई दबाउन भनेर वर्तमान सरकारले नेपाली बैडकहस्तमा तपाईंहस्तले जम्मा गरेको

रकम लगातार निकालिरहेको छ । बितेको ३५ दिनभित्रमा कुनैबाट ४० करोड, कुनैबाट ३५ र ३० करोड गरी एक अर्ब रुपैयाँभन्दा बढी सरकारले निकालिसकेको छ भने विगत एक हप्तायता त्यसको दोब्बर रकम निकाल्न हरेक बैडकलाई उच्चस्तरीय दबाब लगातार आइरहेको छ । हामी बैडक कर्मचारीहरूले जिति चाहेर पनि त्यसको प्रतिकार गर्न सक्ने अवस्था अब रहेन । पैसा दिन अस्वीकार गरेमा जागीर र जेल मात्र होइन ज्यानको समेत धम्की आउन थालेको छ ।

यही ऋम जारी रहेमा अब एक वा दुई हप्ताभित्रै नेपाली बैडकहरू टाट पल्टिने र दिवालिया हुने अवस्थामा पुगिसकेका छन् । तपाईंहरूले रगत-पसीना बगाएर, खाईनखाई, लगाईनलगाई, कत्रो आशाले जम्मा गरेको रकम यसरी भुस हुन लागेको देखेर हामी नराप्रोसँग छटपटिएका छौं । किनभने तपाईंहरूको रकम सुरक्षा गर्ने नैतिक जिम्मेवारी लिएर नै हामीले जागीर खाएका हौं । आन्दोलन दबाउने निहुँमा झिकिएको र झिकिन लागेको अधिकांश रकम पम्फादेवी जस्ता नक्कली नामधारीहरूको विदेशी बैडक खातामा जम्मा गर्ने षड्यन्त्र हुन लागेको चाल पाएर पनि हाप्रो मन मुरमुरिइरहेको र आत्मा रोझरहेको छ ।

त्यसैले हामी हाप्रा समस्त खातावाल दाजुभाइ, दिदीबहिनीहरूमा आफूले जम्मा गरेको सम्पूर्ण रकम बैडकबाट यथाशक्य चाँडो, आज वा भोलि नै झिकेर आआफ्नो बैडक खाता बन्द गर्नुहुन हार्दिक अपील गर्दछौं । तपाईंहरूको सम्पतिमाथि ब्रह्मलुट हुन लाएदा पनि चूप लागेर बस्न खोज्दा हाप्रो आत्माले नै हामीलाई धिक्कारेको हुँदा यो अपील गर्न विवश भएका छौं । रकम तपाईंहरूको, त्यसलाई के गर्ने भन्ने इच्छा पनि तपाईंहरूको । तर भोलि बैडकहरू टाट पल्टेपछि तपाईंहरूले ‘समयमै सूचना नदिएको’ दोष लगाउन पाउनुहोनेछैन । यो अपील गरेर हामी धर्मफराक भएका छौं ।

आउनुहोस्, आफ्नो सम्पत्तिलाई लुटिनबाट जोगाउनुहोस् । बैडकहरूबाट आआफ्नो पैसा झिकेर खाता बन्द गर्नुहोस् । चाँडो गर्नुहोस्, बैडक दुन्जुभन्दा अधि नै आफू जोगिनुहोस् !

यो अपील बिजुलीको गतिले देशैभरि व्याप्त भयो । फलतः बिहान बैडकहरू खुल्न पाउँदानपाउँदै आफ्नो पैसा निकाल्न आआफ्नो पायक पर्ने

शाखाहरूमा हजारौंको भीड लाम्न थाल्यो । एकाध दिनमै राष्ट्र बैद्यकको ढुकुटी रित्तिन सबने सङ्कटापन्न अवस्था सरकारलाई जाहेर गरेपछि राजाको होश ठेगानमा आउन थालेको हो कि भन्ने आभास मिल्न थाल्यो ।

जनताले जुन प्रधानमन्त्रीलाई फाँसी देउ भनेर माग गरिरहेछ, त्यसैको प्रधानमन्त्रीत्वमा रहेको मन्त्रिमण्डलको पुनर्गठनमा नरमपन्थीलाई निकालेर गरमपन्थीलाई भित्र्याउनु भनेको हताश मनस्थितिको अभिव्यक्ति बाहेक केही थिएन । जनताको विद्रोहको चापलाई विश्लेषण गर्ने जोकोहीले पनि भन्न सक्थ्यो— यसलाई निस्तेज पार्ने हो भने दुइटा मात्र उपाय छन् । ती हुन्— पहिलो हिटलरले गरेझैं नरसंहार गर्ने आँट गर्नु वा आन्दोलनकारीको माग पूरा गरिदिनु । योभन्दा तेस्रो विकल्प छैंदै थिएन । तर राजाले मरीचमानकै सहारामा बैतर्नी तर्ने मूर्खतापूर्ण प्रयत्न गरिरहेका छन् । यो मूर्खताको चरम स्थिति थियो । यही कुरा बुझेर गणेशमानजीले जनतालाई भावोत्तेजक बनाउने सन्देश चैत २२ गते अस्पतालको बेडबाटै जारी गर्नुभयो । उक्त सन्देशमा भनिएको थियो—‘जनतन्त्र छेकेहरूले मूल्य चुकाउनुपर्नेछ ।’ उक्त चेतावनीपूर्ण सन्देशको पूर्ण पाठ यस्तो थियो—

‘परिवर्तनकामी देशवासीहरू,

मैले योभन्दा पहिलो अपीलमा तपाईंहरूलाई यस कुराप्रति सचेत गराएको थिएँ— प्रजातन्त्रप्राप्तिको यज्ञमा आगामी दिनहरूमा अरू कति सहकर्मी देशवासीहरूले आफ्नो जीवनको आहुति दिनुपर्ने हुन्छ । मेरा ती आशइकाहरू सत्य साबित भएकोमा म आफूलाई दूलो भविष्यवक्ता समझेर हर्षित भएको छैन, बरु तीव्र रोषले मेरो हृदय छियाछिया पारेको छ । त्यसको मर्मान्ति पीडालाई यो अस्पतालरूपी जेलमित्र रहेर झैलिरहेछु ।

ललितपुरमा जे जस्ता घटनाहरू गराएर एक विशुद्ध शान्तिपूर्ण आन्दोलनलाई रक्तरञ्जित पार्ने चेष्टा गरियो, त्यसलाई म स्वेच्छाचारिता एवं निरङ्कुशताका विशुद्ध रुमानियाको सानो शहर तिमिसोआराका वीर निवासीहरूको अविस्मरणीय सङ्घर्षको प्रतिरूप सम्झन्छ । यदि तिमिसोआरा रुमानियाली निरङ्कुशताको पतनको पूर्व स्वरूप थियो भने के ललितपुर नेपाली स्वेच्छाचारिताको विनाशको द्योतक बन सक्तैन ? मलाई पूर्ण विश्वास छ, हामी परिवर्तनको सङ्घारमा पुगेका छौं । मृत्युशय्यामा पुगिसकेको नेपाली

स्वेच्छाचारिताको अन्तिम छटपटी ललितपुर तथा कीर्तिपुरका नरहत्या काण्डहरू हुन् । एउटा दैवी न्यायलाई परिवर्हणका नेपाली जनताले आफूलाई प्रजातन्त्रस्पी यज्ञमा निःसङ्कोच, निर्भय र निःस्वार्थ होमिरहेका छन् । यो अपूर्व त्याग, तपस्या र बलिदानले यथाशीघ्र ईश्वरीय न्यायलाई अवश्य पनि निष्पाउनेछ र त्यो बेला हाम्रा अहिलेका राजनीतिक मागहरू अपर्याप्त, अप्रासङ्गिक र जनचाहना अनुरूप हुनेछैनन् । यसको चेतावनी म निरझकुश शासकलाई दिन चाहन्छु, जनआक्रोशको केन्द्रबिन्दु अब पञ्चायत नभएर यसका जन्मदाता र पृष्ठपोषकहरू हुन थालेका छन् । अचेल भित्ताका लेखाइहरू र मर्माहत जनताका मुखारविन्दबाट निःसृत क्रोधपूर्ण नाराहरूमा अन्तर्निहित जनआकाइक्षाले यही नै बताइरहेको छ । राज्यद्वारा सुनियोजित तरीकाले हुलेको आतङ्कवादलाई अविलम्ब रोकनका लागि मैले आग्रह गर्दा भनेको थिएँ— प्रत्येक क्रियाको प्रतिक्रिया हुन्छ । देशव्यापी रूपमा लाढी कुकुर हरूको टाउकोमा सिउरिङ्गेका मुकुटहरूको यही नै प्रतिक्रियात्मक सङ्केत हो । मैले बारम्बार सार्वजनिक रूपमा सावधान गरेको थिएँ कि यो देश एउटा दूलो उथलपुथलतिर अग्रसर भइराखेको छ र समय छँदैमा उपचार नभएको खण्डमा त्यस उथलपुथलको पहिलो शिकार राजसंस्था नै हुनेछ । इतिहासलाई शायद यस्तै कुरा मञ्जुर छ क्यारे । इतिहासको स्वाभाविक गतिक्रमले उत्पन्न गर्ने कोलाहलमा म जस्ताहरूको विवेकका स्वरहरू लक्ष्यमा ठोकिकएर प्रतिध्वनित नभईकनै बिलाउन लागेका छन् । सम्भवतः नेपालको नियतिले मलाई भनिराखेको छ— गणेशमान ! म द्रुतगतिले अधि बढिरहेछु, तिमी मेरो वेगलाई छेक्ने चेष्टा नगर । नेपाली नियतिको त्यही चाहना हो भने त्यसप्रति म नतमस्तक छु ।

सत्ता सदैव भ्रष्ट हुनका लागि चुलबुलाइराखेको हुन्छ र एउटा निरझकुश सत्ता त झनै निरझकुश रूपमा भ्रष्ट हुन्छ नै । यो कथनको ज्यौँदो नमूना वर्तमान नेपालका निरझकुश शासक बनेका छन् जसलाई न त राष्ट्रिय आक्रोश न अन्तर्राष्ट्रिय निन्दाले संयमित र उत्तरदायी बनाउन सक्यो । सत्ताको अहङ्कारले बुद्धि भ्रष्ट भइसकेको स्वेच्छाचारी शासकको मति सुधार त्यस बेला शायद होला जब तिनीहरू इतिहासको रछानमा प्याँकिइसकेका हुनेछन् । तसर्थ म सबैमा अपील गर्छु— मौलिक परिवर्तन त्याउन आतुर भइसकेको इतिहासको गतिवेगलाई बढाओ ताकि चाँडो से चाँडो नेपालीहरू वर्तमान व्यथा, पीडा

र दुःखबाट उन्मुक्त हुन सकून् । त्यो उन्मुक्ति प्राप्तिका निमित्त एउटै मात्र सुगम मार्ग हो— घर, खेत, कलकारखाना, अद्डा-अदालत सबैथोकलाई केही समय बिर्सेर सडकमा उत्रनु र त्यति दूलो सझख्यामा उत्रनु कि जसको विशालताले बन्दूक बोक्नेहरूको हात काँपेसू र नेपाली ज्यानको सम्मान गर्न थालोस् ।

यसै बीच हामी नेपाली जनताको पीडा र व्यथामा साझेदार हुने सबै अन्तर्राष्ट्रिय सहकर्मीहरूलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु किनभने तिनका सहानुभूतिपूर्ण भावाभिव्यक्तिहरूले हाम्रो चहराइराखेको धाउमा मल्हमको काम गरेको छ ।

जनतन्त्र हामीले ल्याएका हौं र यसलाई हामी पुनः प्राप्त गर्ने नै छौं । यसका लागि चाहेको मूल्य हामी चुकाउन तयार छौं । जनतन्त्र छेकेहरूले पनि मूल्य चुकाउनुपर्ने नै छ, जसको मोलतोल गर्ने घडी पनि आएको छ ।'

अझ्येजीमा एउटा भनाइ छ— 'Hit The Iron When It Is Red' अर्थात् ठीक समयमा ठीक काम गर्नुपर्छ । आन्दोलनको तेस्रो चरणको प्रारम्भदेखि नै छिनछिनमा परिस्थिति बदलिरहेको हुन्थ्यो । वास्तवमा भने हो भने तेस्रो चरणको आन्दोलनदेखि नै पञ्चायतको दिनगिन्ती प्रारम्भ भइसकेको थियो । छिनछिनमा विकास हुने परिस्थितिलाई यथासमयमा देशभरि छरिएका आन्दोलनकारीकहाँ सूचना र सर्वोच्च कमान्डरको सन्देश पुन्याउन सक्नुपर्थ्यो । यसका निमित्त आन्दोलनकारीसँग सञ्चारका साधनका रूपमा 'जनआन्दोलन समाचार' नामक समाचारपत्र बाहेक अरू केही थिएन । यस्तो अवस्थाका निमित्त एउटा रेडियो स्टेशनको आवश्यकता महसूस भयो । यसका निमित्त साथीहरू नवीन चित्रकार, माथवर सिंहसँग सल्लाह गरेपछि केही रेडियो विशेषज्ञहरूसँग पत्रकार साथी शरच्चन्द्र वस्तीले छलफल गरी गोप्य रूपमा एक कामचलाउ तर शक्तिशाली रेडियो स्टेशन स्थापना गर्ने सल्लाह मिलाउनुभएछ । यसको कार्यान्वयन गर्ने अनुमति गणेशमानजीले दिनुभयो र आवश्यक रकम करीब एक लाख रुपैयाँको जोहो मिलाउने दायित्व मेरो काँधमा आयो । एक हप्ताभित्र रेडियो स्टेशन सञ्चालन गर्ने योजना थियो, हाम्रो ।

यसै बीच आन्दोलनले दिन दुई गुना रात चौगुना पकड जमाउँदै गयो । आन्दोलनद्वारा उत्पन्न परिस्थितिबाट राजा भित्रैदेखि भयभीत थिए । त्यसैले

२२ गते नै राजाले आफ्ना विश्वासपात्रहरूलाई दरवारमै बोलाई सल्लाह मशविरा गरेका थिए । उक्त मीटिङमा प्रधानमन्त्री मरीचमान लगायत राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्ष नवराज सुवेदी, भूतपूर्व प्रधानमन्त्रीहरू कीर्तिनिधि विष्ट, सूर्यबहादुर थापा, लोकेन्द्रबहादुर चन्द, नगेन्द्रप्रसाद रिजाल, राष्ट्रिय पञ्चायतका पूर्वअध्यक्षहरू रामहरि शर्मा, राजेश्वर देवकोटा र नैनबहादुर स्वाँहरू सम्मिलित थिए । त्यसै गरी राजाले त्यसै दिन सेना र प्रहरी प्रमुखहरूसँग पनि सल्लाह गरेका थिए ।

चैत २३ गतेसम्मको आन्दोलनको समीक्षा स्वयं दरवारको गुप्तचरले गरेको थियो । गुप्तचरको रिपोर्टमा भनिएको थियो— सरकारका प्रायः सबै निकायहरू निष्क्रिय भइसकेका छन् । सरकारप्रति जनताको तीव्र असन्तुष्टि छ । आन्दोलन सरकारको नियन्त्रणभन्दा बाहिर पुन लागिसक्यो । आन्दोलनबाट आजका मितिसम्म अछूत जस्तो देखिएको राजप्रासाद सेवाका कर्मचारीहरू, शाही नेपाली सेना र नेपाल पुलिस मात्र हो । नेपाल पुलिसमा त केही सय पुलिसले ‘हामी आफ्नै दाजुभाइमाथि गोली चलाउन असमर्थ छौं’ भनेपछि उनीहरूलाई प्रधान कार्यालयमै थुनाको अवस्थामा राखिएको थियो । त्यसकारण नेपाल प्रहरी बिटुलिसकेको उनीहरूको निष्कर्ष थियो । यही अवस्थाबाट अत्तालिएर राजा वीरेन्द्रले फेरि बैठक बोलाए । आज चाहिं मरीचमान र नवराजलाई बोलाइएको थिएन । राजाले आफ्ना सहयोगीलाई भने— देशको परिस्थिति बिग्रिसक्यो । त्यसैले मेरै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल गठन गर्नुपन्यो । तिमीहरू मलाई सहयोग गर ! सधै ठीक छ सरकार भनी सही थाप्ने पञ्चहरूमध्ये केहीले भने— ‘सरकार ! आन्दोलनको दबाव बढिरहेको छ । यस्तो बेला, खुदानाखास्ता नियन्त्रण बाहिर आन्दोलन गयो भने त्यो आन्दोलन सरकारका विरुद्ध गरिएको मानिन्छ । त्यसकारण सरकारले शासन सञ्चालनमा संलग्न हुन हुन्न कि ?’ पञ्चहरूको सल्लाह राजालाई ठीकै लागेछ क्यार । भोलिपल्ट २४ गते बिहानै ६:४५ बजे राजा वीरेन्द्रले रेडियो नेपालबाट आफ्नै स्वरमा सम्बोधन मार्फत देशमा शान्तिसुरक्षा र अमनचैन कायम राख्नुपर्नेमा सो कुरा वर्तमान मन्त्रपरिषद्ले गर्न नसकी जनधनको क्षति भएको कारण देखाउँदै, पाँच दिनअघि मात्र पुनर्गठित मरीचमान सिंह श्रेष्ठको मन्त्रपरिषद् विघटन गरी लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्री बनाइएको घोषणा गरे । उक्त

मन्त्रिपरिषद्लाई विभिन्न राजनीतिक विचारधारा राख्ने व्यक्तिहरूसँग वार्ता गर्ने, राष्ट्रिय पञ्चायतको अधिवेशन बोलाउने, संविधान सुधार सुझाव आयोग गठन गरिने र जनधनको क्षतिको जाँच गर्न जाँच आयोग गठन गर्ने अखितयारी दिइएको थियो । उक्त मन्त्रिमण्डलमा प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दका अतिरिक्त नयनबहादुर स्वाँ, पशुपतिशमशेर राणा, अच्युतराज रेमीहरू मन्त्री बनाइएका थिए । यो मन्त्रिमण्डलमा तुलनात्मक रूपले नरमपन्थीहरूको बाहुल्य भएको र केही मन्त्रीहरू काङ्गेससँग नजीक रहेका हुनाले काङ्गेससँग कुरा मिलाउन सक्लान् कि भन्ने झीनो आशाका साथ बनेको थियो । जनआन्दोलनमा दर्जनौं मानिस मारिसकिए, हजारौं अड्गाभड्गा भएका छन् । तिनको शहादतलाई अवमूल्यन गर्दै गणेशमान सिंह जस्तो सर्वोच्च कमान्डरले सम्झौता गर्लान् भन्ने सोच्नु राजनीतिक रूपले राजाको दिवालियापन थियो । तथापि गणेशमान सिंहले प्रतिक्रिया दिनुपूर्व नै जनता स्वयं घरबाट निस्कियो र भन्न थाल्यो—‘शाही घोषणा धोका हो’, ‘पञ्चायती व्यवस्था मुर्दावाद !’, ‘बहुलीय व्यवस्था ल्याउँछौं, ल्याउँछौं’, ‘इन्कलाब जिन्दावाद !’ आज यो २४ गतेको दिन सम्भवतः काठमाडौं उपत्यकाभित्र रहेका पाँच लाख घरमा वृद्धवृद्धा एवं बच्चाहरू बाहेक कोही पनि घरभित्र थिएनन् होला । चारै शहरको कुनै पनि दिशामा हेर्दा लाखौं जनता विरोधसभा एवं विरोधन्यालीमा संलग्न देखिएन्थे । शहरभित्र १५ मिनेटको दूरी तय गर्न दुई-दुई घण्टा लाग्यो । बाटोमा नारा घन्काउने लाखौं जनतालाई सडकका दुवै पेटी, कौशी र इयालबाट जनताले लावा, अबीर, फूल छर्किन्थे । प्रायः सबै घरबाट जनतालाई शीतलता दिन पानीको वृष्टि गराइन्थ्यो । यो अवधिमा प्रहरी लगायत सुरक्षा पदाधिकारीहरू कुन दुलोमा पसे जनताले थाहा पाएनन् । बीसौं शताब्दीमा अहिंसाको माध्यमद्वारा सिङ्गो देशलाई कब्जा गरेको यो अपूर्व दृश्य विश्वइतिहासकै निर्मित अनुपम हुन सक्दछ ।

देशको राजधानी काठमाडौं, अनि काठमाडौंको पनि मुटु मानिने जुद्धसडक, खिचापोखरी, त्रिपुरेश्वर, टेकु, कालीमाटी, दरवारटोल, वसन्तपुर, इन्द्रचोक, भेडासिड, असन, कमलाक्षी, छेत्रपाटी र ठमेलदेखिका लाखौंको सङ्ख्यामा एकत्रित आन्दोलनकारीहरू सबै सडकमा प्रदर्शन गर्दै, नारा लगाउँदै टुँडिखेलको खुलामञ्च, वीर अस्पतालदेखि रत्नपार्क र अर्कोपट्टि सुन्धारा र

उत्तरपट्टि विद्युत् प्राधिकरणदेखि शाही नेपाली सेनाको मुख्यालयको पश्चिमपट्टि रहेको भद्रकालीसम्म गगनभेदी नारा लगाइरहेका थिए । यसै बीच केही सहृदयी डाक्टरहरूले जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर एवं सर्वमान्य नेतालाई वीर अस्पतालको छतसम्म पुऱ्याए र जनसागरको निरीक्षण गराए । आफ्ना प्रिय जननेताको दर्शन गर्न पाउँदा ती लाखौं जनताले नारा लगाए— ‘वीर गणेशमान जिन्दावाद !’, ‘बहुदलीय व्यवस्था ल्याउँछौं, ल्याउँछौं’, ‘पञ्चायती व्यवस्था मुर्दावाद !’ गणेशमानजीको साथसाथै रहनुभएकी उहाँकी धर्मपत्नी मझगलादेवी एवं वरिष्ठ वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारीले छतबाटै हात हल्लाएर जनसमुदायको अभिवादन गरे ।

साँझ आआफ्नो घर फक्ने क्रममा प्रत्येक टोलतर्फ जानेको सझ्या मात्र पनि हजारैको तादातमा देखिन्थ्यो । प्रायः सबैको हातहातमा झन्डा, प्लेकार्ड जस्ता सामग्री देखिन्थ्ये । यसै क्रममा घण्टाघरबाट त्रिचन्द्र कलेज हुँदै वीरेन्द्रको शालिक र कमलादी पुगेका आन्दोलनकारीहरूमाथि प्रहरीले अनाहकमा गोली चलायो र दर्जनौलाई ढाल्यो । त्यसै गरी जमलबाट कमलाक्षी-असनतिर जाँदै गरेका हजारौं जनतामाथि एकाएक गोली हानी केहीलाई ढाल्यो । यो साँझ के कति जनतालाई प्रहरीले माच्यो, त्यसको अनुमान गर्न सकिएन । यो घटनाले प्रहरीप्रति जनताको घृणाभाव र एक प्रकारको घृणाको लहर नै चल्यो । यो घृणा कहिले कसरी विस्फोट हुने हो भन्न सकिन्न ।

यसै बीच नवनियुक्त प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्द र उनका मन्त्रीहरूले सुरक्षाको धेराभित्र बसेर शपथग्रहण गरे ।

चैत २५ गते काठमाडौंवासीले बिहान सबैरैदेखि ‘कफ्यु’ को सामना गर्नुपन्थ्यो । यसभन्दा अधि ‘कफ्यु’ भनेको कुन चरीको नाम हो नेपालीलाई थाहा थिएन । यो ‘कफ्यु’ को अवधिभर सुरक्षाकर्मीले शहरबजारको इयाल खोल्न पनि प्रतिबन्ध लगाएका थिए । ललितपुरकी एक गृहणीले अनजानवश इयालको खापा खोलेर बाहिर हेर्न खोज्दा प्रहरीको गोलीबाट ज्यानै गुमाउनुपरेको थियो ।

यसै बीच नवनियुक्त मन्त्रिमण्डलले देशभरका सबै राजबन्दीहरूलाई रिहा गर्ने निर्णय गन्यो र वरिष्ठ नेताहरूसँग संवादको थालनी गन्यो । स्वर्य प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्द र उनका मन्त्री अच्युतराज रेण्मी वीर अस्पतालमा उपचाररत

जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहलाई भेदन अस्पताल पुगे र वार्ता हुन सक्ने सझकेत दिएर फर्किए । त्यसै गरी काइयेसका अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टार्इकहाँ भेट्न गएका थिए— मन्त्रीद्वय पशुपतिशमशेर राणा र नैनबहादुर स्वाँर । उहाँहरूका अतिरिक्त यी मन्त्रीहरूले गिरिजाप्रसाद कोइराला लगायत वामनेताहरू मनमोहन अधिकारी, साहाना प्रधानसंग पनि भेटेका थिए । साथै पद्मरत्न तुलाधर र दमननाथ दुड्गानालाई हिरासतबाट मुक्त गरी वार्ताको वातावरण बनाइदिन आग्रह गरेका थिए ।

जनआन्दोलन चरम उत्कर्षमा

जनआन्दोलनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित पक्ष भनेका दुई मात्र थिए । ती थिए, जनआन्दोलनकारीको नेतृत्व गर्ने सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंह र अर्को पक्ष थियो निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्थाका संरक्षक राजा वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव ! दुवैको पृष्ठभूमिमा एकातर्फ नेपाली काइयेसका साथ दर्जनौं वामपन्थी पार्टीहरू र सम्भवतः जनआन्दोलनलाई नैतिक समर्थन गर्ने विश्वसमुदाय । अर्कोतर्फ राजाको नेतृत्वमा सञ्चालित पञ्चायती व्यवस्थाका पृष्ठपोषकहरू, सरकार स्वयं र सम्भवतः राजालाई गोप्य रूपमा समर्थन गर्ने केही पश्चिमा विरोधी देशहरू जस्तो चीन आदि दुवै पक्षले यो आन्दोलनमा आफ्नो पूर्ण शक्ति जमाएका थिए । चैत २४ गते पुगेपछि आन्दोलनमा चाप एकाएक बदलिएको थियो । यो बिन्दुमा पुगेपछि दुवै पक्षले आआफ्नो सबल र निर्बल पक्षको आत्मसमीक्षा गरे । विजयोन्मुख पक्ष अर्थात् जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहले बदलिएको परिप्रेक्ष्यमा आफ्नो आन्दोलनको समग्र मूल्याइकन गर्नुभयो ।

उहाँको मूल्याइकनको निचोड यस्तो थियो—

- १) जनआन्दोलनमा जनताको व्यापक र प्रभावकारी सहभागिता भएकाले त्यसका कार्यक्रमहरूका पनि दबाबले राजा गलिसकेका छन् भन्ने कुरा उनको हताशपूर्ण क्रियाकलापले प्रस्तुत्याएको छ । त्यसकारण यही बेला अन्तिम तर असरदार धक्का दिनुपर्छ । विजय सुनिश्चित छ ।

- २) यदि राजाले गति छोडे र हिंसा भद्रकियो भने के गर्ने ? सर्वोच्च कमान्डर असमन्जसमा पर्नुभएको थियो । किसुनजी लगायत मनमोहनजी जस्ता साथी/सहयोगीसँग सल्लाह गर्ने परिस्थिति थिएन । कोही विदेशीसँग कुरा गर्ने त सम्भावना नै थिएन । ‘मर्ता क्या नहीं कर्ता ?’ उहाँले अठोट गर्नुभयो— अहिंसात्मक आन्दोलनलाई अझ सशक्त बनाउने । यसलाई यति सशक्त बनाउने कि सामुन्ने आउने बन्दूकधारी सिपाहीको हात समेत गोली चलाउन नसेकर कामोस् । अर्को विकल्प उहाँसँग छँडै थिएन ।
- ३) कुनै पनि बेला राजाकहाँबाट समझौता वार्ताका निम्नि प्रस्ताव आउन सकछ । त्यस्तो अवस्थामा भारत वा तेस्रो देशमा वार्ता गरौं भनिन सकछ । त्यो कदापि नमान्ने सङ्कल्प गर्नुभएको थियो गणेशमानजीले । किनभने विदेशी भूमि भन्ने बित्तिकै त्यहाँ विदेशीले टाड अडकाउँछ ! २००७ सालको त्रिपक्षीय (भारत, राजा र काइग्रेस) को समझौतालाई उहाँले त्यही बेला ‘धोका हो’ भन्नुभएको थियो । त्यसैले जोसँग जसरी समझौता गर्नु छ त्यो नेपालमै गरिनेछ । गणेशमानजीको यो अठोट थियो ।

यही समझौता वार्ताबारे गणेशमानजीले अर्को पनि अठोट गर्नुभएको थियो । त्यो के हो भने— समझौता वार्ताका निम्नि सर्वोच्च नेताको हैसियतले अवश्य पनि गणेशमानजीलाई नै बोलाइनेछ । यदि त्यस्तो आह्वान भयो भने गणेशमानजीले आफू वार्तामा नबस्ने । उहाँको अठोट थियो— यति ठूलो सङ्घर्ष भइसक्यो, यति धेरै नेपाली मारिइसके । सङ्घर्षको यति ठूलो उभार आइसक्यो अब केको वार्ता ? त्यसैले वार्ता नै गर्नु छ भने पहिला आन्दोलनका माग पूरा भएको कुरा घोषणा गर अनि बाँकी कुराको व्यवस्थापनका निम्नि वार्ता गर्दै गरौला । सर्वोच्च कमान्डर जनआन्दोलनको माग पूरा नभएसम्म कदापि वार्तामा बस्नेछैन ।

उता सरकार पक्ष अर्थात् राजा वीरेन्द्र पनि सम्भावित दुष्परिणामबाट आतङ्कित थिए । देशको परिस्थिति र आफूले सङ्कलन गरेको सूचनाहरूले उनलाई चिन्तित बनाएको थियो । त्यसैले उनी पनि निम्न निष्कर्षमा पुगेका थिए ।

- १) ३० वर्षदेखि आफूले पालनपोषण गरेर पुलपुल्याएर पालेको पञ्चायतले जनताको मनमा जरा गाडन सकेको रहेनछ । राजसंस्था सबै नेपालीको संस्था हो । त्यसकारण जनआन्दोलनको मर्मलाई स्वीकार गर्नु नै बुद्धिमानी हुन्छ । त्यसैले कुनै तेस्रो देशको संलग्नतापूर्व आफै नेपाली नेपालीबीच नेपालमै समझौता किन नगर्ने ?
- २) आन्दोलनसँग समझौता गर्नेपर्ने परिस्थिति आइसकेको अवस्थामा समझौता वार्ता गर्न किन ढिलो गर्ने ? त्यसकारण यथाशीघ्र दुड्गोमा पुगौं ।
- ३) त्यसकारण समझौता वार्ता गर्नाका निम्नि नयाँ तर नरमपन्थी प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने जसमा काइयेसी र वाम पृष्ठभूमिका पञ्चहरू पनि संलग्न हुन् । यही सोच अनुरूप २४ गते मरीचमानलाई हटाएर लोकेन्द्रबहादुरको प्रधानमन्त्रीत्वमा नयाँ मन्त्रमण्डल गठन गरिएको थियो ।

यसरी हेर्दा दुवै पक्षको सोच परिपक्व थियो । दुवै पक्ष राष्ट्रवादी हुन् भनेमा सन्देह रहेन । दुवै पक्षले आआफ्नो हैसियतसँग आत्मसात् गरेका थिए । त्यसकारण समझौता वार्ता प्रारम्भ हुन धेरै दिन लागेन ।

चैत २५ गते देशैभर कफ्यु लागेको थियो । यसै बीच नयाँ प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूले आन्दोलनका क्रममा पक्राउ परेका महत्वपूर्ण नेताहरूलाई रिहा गर्ने र शीर्ष नेताहरूसँग भेटघाट र सम्पर्क बढाउने काम गरे । यसै क्रममा वामपन्थी नेता पद्मरत्न तुलाधर र काइयेसका दमननाथ दुड्गाना, वाममोर्चाकी साहाना प्रधानहरूलाई सरकारले रिहा गच्यो । त्यसै साँझ अस्पतालमा रहनुभएका गणेशमान सिंहसँग प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दले सद्भावना भेट गर्नुभयो । भोलिपल्ट प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दले पुनः वीर अस्पतालमा गएर जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर एवं सर्वमान्य नेता गणेशमानजीलाई भेटी सरकारसँग वार्ताको प्रस्ताव राखे । प्रधानमन्त्रीको प्रस्ताव तत्काल अस्वीकार गर्दै गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘हाम्रो सङ्घर्ष राजासँग हो, तपाईं (सरकार) सँग होइन ।’ प्रतिउत्तरमा प्रधानमन्त्री चन्दले भने— ‘ठीक छ, वार्ता गर्न तपाईं तयार हुनुहोस् श्री ५ तत्पर होइबक्सन्छ । पहिला तपाईं तयार हुन पच्यो ।’

गणेशमानजीले पुनः भन्नुभयो— ‘पहिला आन्दोलनको माग, पञ्चायतको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना पूरा भएको सार्वजनिक घोषणा गराउनुहोस् अनि वार्ताको प्रक्रिया शुरू हुन्छ ।’ अब युद्ध जितिसकियो भन्ने चाल पाएपछि सर्वोच्च कमान्डर किन दर्चकन्थे ? त्यसमाथि लौहव्यक्तित्व गणेशमान सिंह !

सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहको प्रतिक्रिया लिएर राजदरवार फर्किएका प्रधानमन्त्री राजाको सकारात्मक सन्देश लिएर केही घटाभित्रै पुनः वीर अस्पताल फर्किए । (स्मरण रहोस्, त्यस बेलासम्म गणेशमानजीले आफ्ना सहयोगीहरू कृष्णप्रसाद भट्टराई, गिरिजाप्रसाद कोइराला, मनमोहन अधिकारी, साहाना प्रधान, राधाकृष्ण मैनाली र झलनाथ खनालसँग बदलिएको परिस्थिति र वार्ताबारे छलफल गरी रणनीति बनाइसक्नुभएको थियो ।) प्रधानमन्त्री चन्दले गणेशमानजीलाई भने— ‘तपाईंका शर्तहरू मान्न सरकार तयार होइबकसन्छ वार्ताका निम्नि प्रतीक्षारात होइबकसन्छ । यो सन्देश सुनेपछि गणेशमानजीले प्रधानमन्त्री चन्दलाई भन्नुभयो— ‘राजाको औपचारिक सन्देश आइसकेको छैन । आउला ! ठीक छ । म वार्ताका निम्नि हाम्रा आधिकारिक नेताहरू पठाउनेछु । उहाँहरूसँग कुरा गेरेर आजै श्री ५ बाट घोषणा भयो भने म पनि महाराजाधिराजसँग भेट गर्नेछु ।’ यसरी आन्दोलनको माग पूरा नभइसकेको परिप्रेक्ष्यमा आन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डर स्वयं राजासँग भेटन उपयुक्त हुँदैन भनेर उहाँले राजासँग भेटन समेत परहेज गर्नुभयो । उहाँ प्रत्येक पाइला फुकीफुकी चालिरहनुभएको थियो । प्रत्येक सम्भावित दुष्परिणामबाट आन्दोलनलाई उहाँले बचाइरहनुभएको थियो ।

त्यसपछि गणेशमान सिंहको स्वीकृति लिएर नेपाली काइग्रेसका कार्यवाहक अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला तथा संयुक्त वाममोर्चाकी अध्यक्ष साहाना प्रधान र सदस्य राधाकृष्ण मैनाली, चार जना नेताहरू जनआन्दोलनका प्रतिनिधिका रूपमा राजासँग वार्ता गर्न राति ९ बजेतिर नारायणहिटी राजदरवार जानुभयो ।

कफ्युले गर्दा घरघरमा थुनिएका जनताबीच नेताहरू राजासँग वार्ता गर्न गएको चर्चा टेलिफोनका माध्यमबाट बिस्तारबिस्तार चल्न थाल्यो । दरवारमा वार्ता शुरू भएपछि रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो नियमित

प्रसारणको समय (क्रमशः ११ र १० बजेसम्म) भन्दा पछि पनि कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहने सूचना प्रसारित गरे । त्यसपछि अधिराज्यभर नै जनताको उत्सुकताले सीमा नाच्यो ।

राति ११ बजेर पाँच मिनेट जाँदा राजदरवारको हवाला दिँदै राजनीतिक पार्टीहरूमाथिको प्रतिबन्ध हटाइएको र संविधानमा यसै अनुसार परिवर्तन गरिने घोषणा गरियो ।

यस सम्बन्धमा राजदरवारबाट प्रकाशित विज्ञप्तिमा भनिएको थियो—

‘आजको अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण र नेपालीहरूको एकतालाई समेत विचार गरी नेपालीहरूकै वर्तमान चाहना अनुसार नेपालको संविधान, २०१९ मा रहेको ‘दलविहीन’ शब्द हटाई तदनुसार समाजका विभिन्न विचारधारा प्रतिबिस्त्रित हुने गरी संविधान सुधार सुझाव आयोगले सुझाव लिई मौसूफका हजूरमा प्रतिवेदन जाहेर गर्नेछ । श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट लोकसम्मतिमा आधारित राजनीतिक परम्परा र प्रजातन्त्रको आदर्शलाई नै व्यवस्थाको मूल आधार मानी समयसमयमा राजनीतिक सुधार गरिबक्सरै आएको कुरा सबैमा विदितै छ ।’

यसको लगतै नेपाल टेलिभिजनले जनआन्दोलनका प्रतिनिधिहरूसँग दरवारमै संक्षिप्त अन्तर्वार्ता लिएर तत्काल प्रसारित गच्यो । उहाँहरू चारै जनाले ‘नेपालको संविधानबाट ‘दलविहीन’ शब्द हटाई दलहरूमाथि लगाइएको प्रतिबन्ध समाप्त भएकाले जनआन्दोलन निश्चित रूपमा रोकिएको’ बताउनुभयो । उहाँहरूले वर्तमान सन्दर्भमा राष्ट्रिय पञ्चायतको व्यवस्था कायमै रहनु विरोधाभासपूर्ण देखिएकाले अब पञ्चायत छिँडै विघटन हुनुपर्छ’ भन्ने माग राजासमक्ष राखेको पनि बताउनुभएको थियो । अन्तर्वार्ताको क्रममा कृष्णप्रसाद भट्टराईले ‘श्री ५ महाराजाधिराज सरकार अत्यन्त सज्जन व्यक्ति होइबक्सन्छ, मौसूफको उदारता र जनताप्रति रहेको उत्कट प्रेमको कारणले नै आज हाम्रो बहुदलको मागलाई स्वीकृति बक्स भएको छ’ भन्नुभयो भने गिरिजाप्रसाद कोइरालाले ‘अहिले हामीले ठूलो शुभ अवसर पाएका छौं, जसको इमानदारीका साथ आपसी मनमुटाव, ईर्ष्या, द्वेषलाई त्यागेर राष्ट्रिय सहमतिको आधारमा प्रयोग गर्न हामीले सक्यौं भने नेपालको भविष्य उज्ज्वल

हुन्छ र प्रजातान्त्रिक परिस्थितिमा अराजकता फैलाउन खोज्ने तत्वलाई सम्पूर्ण जनता र पार्टीहरू मिलेर एकलो पार्नुपर्छ भन्नुभयो । श्रीमती साहाना प्रधानले ‘राजासँगको पहिलो भेटमा जुन किसिमको वातावरण बन्यो त्यसले नेपाली जनताले चाहेको स्वतन्त्रता र सम्पूर्ण मानव अधिकारहरू प्राप्त गर्ने सम्भावना आफूले देखेको’ स्पष्ट पार्दै ‘जनआन्दोलनमा नेपाली काइंग्रेस र वामपोर्चाको एउटै कदम, आवाज र एउटै सोचाइ भएको’ बताउनुभयो भने राधाकृष्ण मैनालीले ‘निर्दलीयताको अन्त्य र बहुदल प्राप्तिको माग अहिले पूरा भएको छ’ भन्दै ‘यसलाई हामीले उचित रूपले प्रयोग गर्न्यौं भने नेपाली जनताले खोजे जस्तै राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न पाउनेछन्’ भन्नुभयो ।

यसरी प्रजातन्त्रिको स्थापनाका लागि फागुन ७ गतेदेखि चलेको जनआन्दोलन पचासौं दिनमा सफलतामा पुगेर सम्पन्न भयो ।

देशमा राजनीतिक पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटेको अर्थात् २९ वर्षपछि पुनः बहुदलीय व्यवस्था प्रारम्भ भएको घोषणा रेडियो र टेलिभिजनबाट सुन्नासाथ राजधानीका सम्पूर्ण जनता हर्षिव्विभोर भएर आआफ्नो कौशीमा निस्की नारा लगाउन थाले । असीमित खुशीको कारणले कैयौं मानिस सडकमा उत्रे र नाच्दैगाउँदै हिंडन थाले । आपसमा अबीर दलादल हुन थाल्यो । तर कर्फ्यु लगाउन खटिएका सशस्त्र प्रहरी र सैनिकहरूले तीमध्ये निकै जनालाई गोली हानेर मारिदिए । उनीहरूलाई कर्फ्यु समाप्त गर्ने आदेश दिइएकै रहेनछ । यसरी यस रात राजधानीको हर्ष, शोकमा परिणत भयो र उल्लास विषादमा बदलियो । आधिराज्यका अन्य शहरहरूमा भने हर्षोल्लास व्यक्त गर्ने क्रम रातभरि नै चलिरह्यो ।

विजय उत्सव चैत २७ गते

सद्घर्ष, क्रान्ति, आन्दोलन या भनौं प्रतिस्पर्धामा पनि कसैले जिल्ले वा कसैले हार्ने वा कसैले कसैलाई उछिन्ने कुरा स्वाभाविक हो । क्रान्ति वा आन्दोलनहरूमा राजनेताहरूले बेलैमा बुद्धि पुञ्चाउन सकेनन् भने यदाकदा जित्तेले हार्ने र हार्ने पक्षले जितेका उदाहरण पनि अनेकौं छन् । राजनीतिमा कहिलेकाहीं यस्तो पनि स्थिति आइलाग्छ कि सद्घर्षरत दुई पक्षमध्ये दुवैले

जित्दैन । अन्त्यमा जित्ने त तेस्रो पक्ष पो भयो ! जो असम्बन्धित पक्ष हो । उसले ठाँ ठुठाँमा आफ्नो टाड यसरी पसारिदिन्छ कि वास्तविक कर्ताहरू पाखा लाग्दछन् र त्यो तेस्रो पक्ष चाहिं ठालु पल्टिन्छ र उसैले ‘तर’ मार्छ !

२००७ सालको क्रान्तिको परिणति त्यही परिवेशमा सम्पन्न भएथ्यो । नेपाली काइग्रेसले राणाशासक विरुद्ध क्रान्ति गच्यो । त्यस क्रान्तिमा सयौं नेपाली मारिए । हजारौं घाइते तथा अपाइङ्ग भए । लाखौं घरबारविहीन भए । राणाशासक विस्थापित पनि भयो । तर नेपाली काइग्रेस जो विजयी पक्ष हो ऊ स्थापित हुन पाएन । हार्ने पक्ष विस्थापित त भयो तर जित्ने पक्ष स्थापित हुन पाएन । स्थापित त भयो तेस्रो पक्ष अर्थात् राजा त्रिभुवन र भारत ! राजा त्रिभुवनको काँधमा बन्दूक राखेर भारतले सबैलाई कजायो । काइग्रेसले के गरोस् ? नखाँ दिनभरको शिकार; खाँ भने कान्छा बाबुको अनुहार ! के गर्ने ? हो यस्तो सङ्घर्षमा त्यस्तो अवस्था पनि आइलाग्न सकछ । राजनेताले सावधान हुनुपर्ने अवस्था यस्तैमा हो ।

आज चैत २७ गते पुनः त्यस्तै २००७ सालको जस्तो अवस्था कहीं नआइदियोस् भनेर सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंह अत्यन्त सजग हुनुहुन्थ्यो । विजयश्रीको समाचारले उहाँलाई प्रसन्न तुल्याएको त हो तर उहाँ आफ्नो प्रसन्नतालाई पनि सावधानीपूर्वक खटाइखटाइ अभिव्यक्त गरिरहनुभएको थियो । पहिलो चरण अर्थात् राजा-काइग्रेसको वार्ताकै बहानामा तेस्रो शक्ति (विदेशी) को प्रवेश हुन सकदथ्यो । त्यो सम्भावनालाई गणेशमानजीले बडो जुकितपूर्वक टाढै राख्नुभयो र राजाकै दरवारमा वार्ता गराएर एउटा निष्कर्षमा पुच्याइदिनुभयो । फलतः दलमाथिको प्रतिबन्ध राजाले तत्क्षण हटाए । अझै एउटा माग जिउँदै थियो । त्यो थियो— पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य । त्यो नभएसम्म गणेशमानजीले चैनको सास फेरिरहनुभएको थिएन । त्यसैले यही चैत २७ गते नै उहाँले अर्को एउटा भावोत्तेजक वक्तव्य प्रकाशित गर्नुभयो । उक्त वक्तव्यको पूर्ण पाठ यस्तो थियो—

‘प्रजातान्त्रिक सङ्घर्षको लामो इतिहासको क्रममा सदैव अग्रपङ्किमा रहेको नेपाली काइग्रेस नेपालमा पूर्ण प्रजातन्त्र स्थापना गर्ने महान् यज्ञमा

आफ्नो अग्रणी भूमिका खेल्ने दृढतालाई कायम नै राख्न चाहन्छ । इतिहासले सुम्पेको यो महान् दायित्वलाई हामीले अतीत कालका कठीनतम घडीहरूमा सबै थोकको बलिदान दिएर वहन गरेका थियौं भने देशको नियति र भविष्यप्रति जिम्मेवार रहेको एक मात्र पार्टीको नाताले भविष्यमा पनि उत्तिकै समर्पणका साथ पूरा गर्दै जानेछौं भन्ने हाम्रो सङ्कल्पमा कसैले पनि शङ्का नगरोस् ।

‘वर्तमान संविधानबाट दलविहीन शब्द झिकिनासाथै र राजनीतिक दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा हुनासाथै प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको काम पूरा भइसक्यो भन्ने भ्रमको शिकार न त नेपाली काइग्रेस छ न यसलाई समझौतावादी भन्ने अन्यायपूर्ण आरोप लगाई हिँडनेहरूलाई यो सुहाउने कुरा हो । राजनीतिक दलहरूको विद्यमानतालाई स्वीकार गरेर यसका झन्डा र साइनबोर्ड जस्ता प्रतीकचिह्नहरू फर्किँदैमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भयो भन्ने मोहजालमा नेपाली काइग्रेस कहिल्यै फसेको छैन । जनताबीचबाट उछिएको यो सङ्घर्षशील पार्टीलाई आमनेपालीहरूको राजनीतिक चेतनाको स्तरको पूर्ण ज्ञान छ । जनता अब ठगिन सक्तैनन् । तिनीहरूले ठगिएको अनुभूति लिन बाध्य भएको अवस्थामा भोलि जनआक्रोशले के कस्तो रूप लिन सक्छ र त्यसको वेगले कक्सलाई कतातिर हुत्याइदिने हो भन्ने स्थितिबोध अब त सबैलाई भएके हुनुपर्दछ भनी म आशा गर्न चाहन्छु ।

‘बहुदलीयताको सिद्धान्तलाई आगामी दिनहरूमा तर्जुमा गरिने शासनविधानमा कसरी र कुन हदसम्ममा इमानदारीपूर्वक समाहित गरिन्छ, त्यसै अनुरूपको प्रतिउत्तर नेपाली काइग्रेसको हुनेछ । तसर्थ म भन्छ, प्रजातान्त्रिक सङ्घर्ष जारी नै छ, यसको परिवेश र प्रकटीकरणको स्वरूप अहिले भिन्न छ । प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना र आफ्नो नियति निर्धारणमा पूर्णतया सहभागी हुने नेपाली जनताको नैसर्गिक अधिकार पुनर्प्राप्ति नभएसम्म समय, परिस्थिति र अनुकूलता अनुसार सङ्घर्षको स्वरूप निरूपण गर्ने विकल्पहरूलाई नेपाली काइग्रेसले आफूमै सुरक्षित राखेको छ ।

‘दलविहीन शब्द झिकेपछि वर्तमान पञ्चायती संविधान एउटा विरोधाभासपूर्ण खोक्रो दस्तावेज भएको र यसका सञ्चालकहरूको संवैधानिक वैधता समाप्त भइसकेको तथ्य निर्विवाद छ । तथापि, विरोधाभासलाई

टिकाइराख्नाले हाप्रो नोक्सानी भएर टिकाइराख्नेहरूको इमानदारी, विश्वसनीयता र परिवर्तित परिस्थिति अनुरूप आचरण गर्ने इच्छा नै शङ्काको विषयवस्तु हुन जानेछ । ठगिंदा-ठगिंदा पाको भइसकेका, चार दशकदेखिको पढ्यन्त्र, फरेब र विश्वासघातले सचेत भइसकेका नेपाली जनताको सम्मान गर्ने इमानदारीपूर्ण संस्कारको म अपेक्षा गर्दछु । यो युगका नेपालीहरू न त कमारा हुन् न रैती नै । तिनीहरूको एक मात्र चाहना राष्ट्रनिर्माणमा पूर्णतः सहभागी बन्न पाएका सम्मानपूर्ण नागरिक बन्नु हो । यो चाहनालाई पूरा गर्ने सङ्कल्पबाट नेपाली काङ्ग्रेस यथावत् अविचलित छ ।

गणेशमानजीको वक्तव्यले एकातर्फ राजालाई बाँकी माग पूरा गर्न पर्याप्त दबाव सिर्जना गच्यो भने अर्कोतर्फ नेपाली जनता जो विजयोल्लसित मनोभावनाले रमाइरहेका थिए, तिनलाई सावधान पनि गराएको थियो ।

२६ गते रातिको राजाको शाही घोषणा सुन्नासाथ आमजनता सडकमा विजयोल्लास व्यक्त गर्न चाहन्थ्यो तर कफ्युका कारण मन खोलेर बाहिर निस्कन पाएका थिएनन् । २७ चैतको बिहानै सेनाले कफ्यु हटायो, त्यसपछि त जनसागर नै उर्लियो— विजय उत्सव मनाउन ।

बिहान ६.३० बजे बल्ल रेडियो नेपालले कफ्यु समाप्त भएको घोषणा गच्यो । त्यसपछि राजधानीका सडकहरूमा उल्लसित जनसमुदायको समुद्र उर्लियो । पार्टीका झन्डाहरू बोकेका, झन्डाकै लुगा लगाएका, अबीरले पुरिएका, हरेक वर्ग, उमेर र समुदायका जनता एकअर्कालाई बधाई दिँदै, अभिनन्दन गर्दै, बहुदलीय व्यवस्थाको स्वागतमा गदगद भएर गगनभेदी नारा लगाउँदै, गीत गाउँदै, नाच्तै, प्रजातन्त्रको असीम उल्लास प्रकट गर्दै जतातै हर्षविभोर जुलूसमा परिणत भए । तानाशाहीबाट मुक्ति र स्वतन्त्रता प्राप्तिको हार्दिक प्रसन्नता एक-एक नेपालीमा अटाईनअटाई छचलिकरहेको थियो । यस्ता जुलूस अधिराज्यका सबै भागमा निस्के र सर्वत्र प्रजातन्त्रको स्वागतमा विशाल आमसभाहरू भए ।

दिन जति छिप्पैदै गयो, जनताको हर्ष र उल्लास उति बढ्दै गयो । राजधानीका सडकहरू पनि अबीरले रङ्गिए । सडक, गल्ली र घरहरू चारतारे र हँसिया-हथौडाअझिकित राता झन्डाहरूले भरिए । काठमाडौंमा उर्लिएको ‘न

'भूतो न भविष्यति', त्यो अथाह, अपार जनसमुदाय ब्यान्ड बाजा र नौमती बाजा बजाउँदै, लोक र आधुनिक नृत्यहरू गर्दै अनन्त जुलूसका रूपमा शहर परिक्रमा गर्दै रह्यो । मोटरसाइकल, कार, ट्याक्सी, ट्याम्पो, भ्यान, जीप, बस, मिनिबस, ट्रक कुनै पनि सवारी साधन जुलूसमा समिलित नभएको थिएन । अरू सारा संसार बिसेर सबै प्रजातन्त्रको स्वागतमा मग्न भए ।

काठमाडौंको कुनाकुनाबाट निस्किएका लाखौं जनताका जुलूसहरू च्यालीमा परिणत भए र तिनले तीनै शहरको परिक्रमा गरी अन्ततः दिनको ३ बजेतिर खुलामञ्चमा आयोजना गरिएको आमसभामा समिलित भएको थियो । खुलामञ्चमा जनता नअटाएपछि खुलामञ्चका दायाँबायाँका चौडा सडकहरू पनि भरिभराउ भएका थिए । उक्त ऐतिहासिक सभालाई सम्बोधन गर्ने क्रममा सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले भन्नुभएको थियो— 'हामीले मागेको बहुदल हो, त्यो पाएका छौं । अरू कुरा पूरा हुन बाँकी छ । त्यसपछि मात्र पूर्ण प्रजातन्त्र आउँछ । त्यसका निम्ति सबै एकजुट भएर लानुपर्छ ।' नेपाली काइग्रेस काठमाडौं जिल्ला अध्यक्ष मार्शलजुलुम शाक्यको सभापतित्वमा भएको त्यस आमसभामा पार्टीका कार्यवाहक अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टार्इ, महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला, जगन्नाथ आचार्य, हरिबोल भट्टार्इ, मझगलादेवी सिंह, बलबहादुर के.सी., बालकृष्ण खाण, संयुक्त वाममोर्चाकी अध्यक्ष साहाना प्रधान, मानार्थ अध्यक्ष तुलसीलाल अमात्य, पद्मरत्न तुलाधर, निर्मल लामा, कृष्णराज बर्मा, विष्णुबहादुर मानन्थर, वरिष्ठ वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारी, मालेका झलनाथ खनाल आदिले सम्बोधन गर्नुभएको थियो । सबैले जनआन्दोलनमा जनताको विजय भएको र यसको उपलब्धिलाई संस्थागत गर्न अथक प्रयास गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिनुभयो ।

सम्बोधनको क्रममा गिरिजाप्रसाद कोइरालाले भन्नुभएको थियो— 'यो जीत हामी प्रजातन्त्रवादीको मात्र होइन, राजाको पनि जित हो । पञ्चायतको पनि हो ।' कोइरालाको यो अभिव्यक्ति सुन्नासाथ आमश्रोता आत्रोशित भयो । तिनले कोइरालाको हुर्मत लिए । सभामा कोलाहल मच्चियो । कोइराला बोल्न चाहन्थे तर जनताले उनलाई बोल्न दिएनन् । जनतालाई शान्त हुन वामपन्थीका तर्फबाट काठमाडौंका पद्मरत्न तुलाधर र काइग्रेसका तर्फबाट हरिबोल

भट्टराईले ठूलो मेहनत गरे । जनता केको शान्त हुनु ? अझ उग्र भए । अनि कृष्णप्रसाद भट्टराईले आफै उठेर प्रयत्न गर्नुभयो, तर त्यो पनि व्यर्थ नै साबित भयो । आखिरमा स्वयं गणेशमानजी द्यासमा उभिएर तिनै चिच्याइरहेका आमजनतालाई फट्कार्दै भन्नुभयो— ‘तपाईंहरूले देशमा प्रजातन्त्र ल्याउन र मानव अधिकार स्थापित गर्न बलिदान दिनुभयो तर एउटा व्यक्ति वा नेताले बोलेको सुन्ने धैर्य पनि लिन सक्नुभएन ? तपाईंहरूलाई कसरी प्रजातन्त्रवादी भन्ने ? एउटा व्यक्तिलाई आफ्नो मनमा लागेको कुरा बोल्न पनि दिँडैन भने कस्तो प्रजातन्त्र खोजेको हो हामीले ? यदि तपाईंहरू प्रजातन्त्रवादी हो भने धैर्य गरेर सबैको कुरा सुन्नुहोस् ।’ कसैको पनि कुरा सुन्नै नचाहने तिनै जनता गणेशमानजीको चाहिं फट्कार सहेर बस्यो । त्यसपछि ऋमिक रूपले सबै शान्त भए । अन्ततः कार्यक्रम शान्तिपूर्वक सम्पन्न भयो । यो घटनाले दुझ्टा कुरा प्रस्त भयो । पहिलो कुरा के भने जनता राजा र पञ्चायतको नामै सुन्न चाहौदैन । दोस्रो कुरा— गणेशमान सही अर्थका जननेता हुन् । उनी आमजनताको प्रवाह विपरीत (Anti-current) पनि जाने हैसियत राख्छन् । यदि त्यसो नहुँदो हो त, अरूले अनुनय-विनय गर्दा समेत शान्त नहुने आमजनता गणेशमान सिंहको चाहिं फट्कार सहेर चुप्प किन बस्थे ? बस्यो त ! यसबाट पनि प्रमाणित हुन्छ कि गणेशमानजी जननेता मात्र होइन, उहाँ सही अर्थको सर्वमान्य नेता नै हुनुहुन्थ्यो ।

पञ्चायतको विघटन

चैत २८ गते पारस्परिक विचार-विमर्श र छलफल पश्चात् नेपाली काइग्रेस र संयुक्त वाममोर्चा पञ्चायती निकायहरूको तत्काल विघटन हुनुपर्ने निष्कर्षमा पुगे । फलतः चैत २९ गते उनीहरूले संयुक्त वक्तव्य प्रकाशित गरी आठसूत्रीय मागहरू अधि सारे । उक्त मागहरू यस प्रकार थिए—

- १) श्री ५ महाराजाधिराजबाट चैत २६, २०४६ मा दलविहीनता समाप्त गरी पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाइएकाले दलविहीनताको आधारमा गठित राष्ट्रिय पञ्चायत र मन्त्रिपरिषद् दुवै निकायहरू असान्दर्भिक भएकाले यिनको हामी तत्काल विघटनको माग गर्दछौं ।

- २) नेपालको वर्तमान संविधानको स्वरूप र त्यसमा निहित भावना आजको परिवर्तित बहुदलीय राजनीतिक प्रणालीसँग प्रतिकूल हुन गएका धारा-उपधाराहरू श्री ५ महाराजाधिराजबाट तुरन्त खारेज हुनुपर्दछ ।
- ३) जिल्लादेखि गाउँ तहसम्मका पञ्चायतका निकायहरूलाई स्थानीय जनताको दैनिक व्यवहारमा असर नपर्ने गरी भइग गरिनुपर्छ ।
- ४) पञ्चायत र वर्गीय सङ्गठनका चल-अचल सम्पत्तिहरूको राष्ट्रियकरण हुनुपर्दछ ।
- ५) वर्तमान जनआन्दोलनमा परेका र सोभन्दा अधिदेखि रहेका राजबन्दीहरूलाई तथा राजनीतिक प्रतिशोधले मुद्दालगाइएकाहरूलाई रिहा तथा मुद्दा खारेज गर्नुपर्छ ।
- ६) वर्तमान आन्दोलनमा शहीद भएका परिवारहरूलाई ससम्मान आर्थिक सहयोग दिइनुपर्छ तथा घाइतेहरूको उपचार एवं आवश्यक भरणपोषणको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- ७) संयुक्त वाममोर्चा र नेपाली काइग्रेसको उचित प्रतिनिधित्व भएको संविधान आयोग गठन गर्नुपर्छ ।
- ८) वर्तमान राष्ट्रिय जनआन्दोलनलाई दबाउन प्रयोग गरिएको हिंसा र यातनाको निष्पक्ष जाँच गरी दोषीलाई उचित दण्ड दिइनुपर्दछ ।

चैत ३० गते पाटनमा नेपाली काइग्रेस र संयुक्त वाममोर्चाको संयुक्त आमसभा सम्पन्न भयो जसलाई सर्वश्री कृष्णप्रसाद भट्टराई, बेनीबहादुर कार्की, मझगलादेवी सिंह, वासु रिसाल, साहाना प्रधान, तुलसीलाल अमात्य, निर्मल लामा, झलनाथ खनाल आदिले सम्बोधन गर्नुभयो । सो अवसरमा चैत २९ गते संयुक्त रूपमा प्रस्ताव गरिएको आठसूत्रीय माग राजालाई पठाइसकिएको र मागहरू समयमै पूरा नभएमा पुनः आन्दोलन शुरू हुन सक्ने कुरा वक्ताहरूले बताउनुभएको थियो ।

सोही दिन अपराह्न सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले नारायणहिटी राजदरवारमा राजासँग भेट गरी आठसूत्रीय मागबारे कुरा उठाउनुभयो ।

तर राजाले त्यसबारे आफूलाई कुनै जनकारी नभएको बताएपछि श्री सिंहले यसका निम्न प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दको व्यवहारप्रति अप्रसन्नता व्यक्त गर्नुभयो । गणेशमान सिंहले उक्त मागहरू पूरा गरिने कुरा वैशाख १ गते नववर्षको सन्देशमा समावेश गर्न आग्रह गर्दा सन्देश तयार भइसकेको तर मागहरू यथासम्भव चाँडै पूरा गरिने विश्वास राजाबाट दिलाइएको थियो ।

वैशाख १ गते नयाँ वर्ष शुरू भएपछि भोलिपल्ट २ गते, आठसूत्रीय माग र सम्बन्धित विषयहरूमा तत्कालीन सरकार र आन्दोलनकारी पक्षबीच बिहान ११ बजेदेखि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा वार्ताको आयोजना भयो । वार्ताका निम्न नेपाली काइग्रेसका तर्फबाट सहायक महामन्त्री योगप्रसाद उपाध्याय र दमननाथ दुङ्गाना, संयुक्त वाममोर्चाका तर्फबाट कृष्णराज बर्मा र नीलाम्बर आचार्य मनोनीत हुनुभएको थियो भने सरकारी पक्षबाट प्रधानमन्त्री चन्द तथा मन्त्री पशुपतिशमशेर राणा र अच्युतराज रेग्मी समिलित हुनुहुन्थ्यो । तर आन्दोलनकारी पक्षलाई असहयोग गर्ने मनसायले दुई घण्टासम्म वार्ता प्रारम्भ नै गरिएन । दिउसो करीब १ बजेदेखि वार्ता चल्न थाले पनि साँझा हुन लाग्दासम्म कुनै निष्कर्ष ननिस्केको थाहा पाएपछि जनता र राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले वार्ताका नाममा सरकारले बदमाशी गर्न लागेको आशङ्कामा प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई धेर्न थाले । रात पर्न लागेपछि धेरा झन् बाक्तो भयो । राति अबेरसम्म नाराहरू लागिरहे र जनआक्रोशको फलस्वरूप केही सरकारी गाडीहरू सामान्य रूपमा क्षतिग्रस्त पनि भए । जनताको धेरा रातभरि रहिरह्यो तर भोलिपल्ट बिहानसम्ममा पनि वार्ताको कुनै निष्कर्ष निस्केन । वार्ता सफल नभएपछि तीव्र जनदबावले गर्दा पञ्चहरूको बाँकी बक्यौता मनोबल पनि दुट्यो ।

वैशाख ३ गते बिहान c.५० बजे राजाबाट राष्ट्रका नाममा शाही घोषणा भयो र सोही घोषणाबाट नेपालको तत्कालीन संविधानका धारा २५, २६क, २७, २८, २९, धारा र सोही ११ को उपधारा २क, धारा ४१ख तथा धारा ६७क विघटन गरी राष्ट्रिय पञ्चायत र पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समिति विघटन

गरियो । विघटन गरिएका धाराहरूमध्ये केही पञ्चायतका वर्गीय सझाठन र अन्य निकायहरूसँग सम्बन्धित र केही निर्दलीयतासँग सम्बन्धित थिए । यसरी यो शाही घोषणाबाट पञ्चायतको विघटन भयो । यसै घोषणाले लोकेन्द्रबहादुर चन्दको मन्त्रिपरिषद्लाई ‘अर्को व्यवस्था नभएसम्म मुलुकको दैनिक कार्यभार सम्हाल्न’ मात्रका निमित्त तोक्यो ।

अन्तरिम सरकारको गठन

वैशाख ३ गतेकै दिन अपराह्न सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले राजासँग भेट गरी अन्तरिम सरकार गठन गर्ने विषयमा करीब दुई घण्टा व्यापक छलफल गर्नुभयो । यस ऋममा राजाबाट श्री सिंहलाई अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को प्रधानमन्त्री पद सम्हाल्न बारम्बार आग्रह गरिएको थियो । तर उहाँले आफ्नो स्वास्थ्य खराब रहेको र निकट भविष्यमै उपचारका लागि देशबाहिर जानुपर्ने कारण देखाउँदै विनम्रतापूर्वक त्यो आग्रह अस्वीकार गर्नुभयो र आफ्ना पुराना साथी तथा नेपाली काइग्रेसका कार्यवाहक अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्री बनाउन सिफारिश गर्नुभयो ।

यसपछि यसै दिन गणेशमान सिंहको निवासमा पत्रकारहरूको भेलाबीच नेपाली काइग्रेसद्वारा कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्री पदका लागि मनोनयन गरिएको जानकारी दिइयो । यो मनोनयनलाई संयुक्त वाममोर्चाले पनि समर्थन गच्छो ।

उहाँको सिफारिशमा ११ सदस्यीय अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को गठन गरियो । मन्त्रिपरिषद्मा नेपाली काइग्रेसका तर्फबाट प्रधानमन्त्री लगायत चार जना, संयुक्त वाममोर्चाका तर्फबाट तीन जना, राजाद्वारा मनोनीत दुई जना र स्वतन्त्र बुद्धिजीवीहरूका तर्फबाट दुई जनालाई समावेश गरिएको थियो । अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को गठन यस प्रकार भएको थियो—

१. कृष्णप्रसाद भट्टराई, प्रधानमन्त्री— राजदरवार सम्बन्धी, रक्षा र परराष्ट्र
२. श्रीमती साहाना, प्रधानमन्त्री— उद्योग र वाणिज्य
३. केशरजड्ग रायमाझी, मन्त्री— शिक्षा तथा संस्कृति र सामान्य प्रशासन

४. अच्युतराज रेणी, मन्त्री— आवास तथा भौतिक योजना
५. महेन्द्रनारायण निधि, मन्त्री— जलस्रोत र स्थानीय विकास
६. योगप्रसाद उपाध्याय, मन्त्री— गृह र सञ्चार
७. नीलाम्बर आचार्य, मन्त्री— कानुन तथा न्याय, श्रम तथा सामाजिक कल्याण र पर्यटन
८. मार्शलजुलुम शाक्य, मन्त्री— आपूर्ति र निर्माण तथा यातायात
९. झलनाथ खनाल, मन्त्री— कृषि, भूमिसुधार तथा व्यवस्था र वन तथा भूसंरक्षण
१०. देवेन्द्रराज पाण्डे, मन्त्री— अर्थ
११. मथुराप्रसाद श्रेष्ठ, मन्त्री – स्वास्थ्य

प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति र मन्त्रिपरिषद्लाई निर्देशन अपूर्व घटना !

जनआन्दोलन : २०४६ को सफलताले देशमा पुनःस्थापित गरेको प्रजातन्त्रमा दुई अपूर्व घटना नेपाली इतिहासमा अझैकित (दर्जे) भयो । त्यो के भने— नेपालमा आजसम्म जो जति प्रधानमन्त्रीहरू नियुक्त भए ती सबै या त राजा स्वयंले आफ्नो विवेकले ठानेको व्यक्तिलाई नियुक्त गरेका थिए, या कुनै अमूक पार्टीको संसदीय दलको सिफारिशमा त्यस दलका नेतालाई नियुक्त गरिन्थ्यो । तर यो पटक अर्थात् प्रजातन्त्र पुनःस्थापित भएपछि बनेको अन्तरिम मन्त्रिमण्डलको प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले तोकेको व्यक्तिलाई नै राजाले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपरेको छ । नेपालमा नेपाली जनताको एउता छोराले जनताकै अर्को छोरालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न राजसंस्थालाई सिफारिश गरेको र तिनै व्यक्तिलाई राजाले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न बाध्य हुनुपरेको घटना नेपालको इतिहासमा ‘न भूतो न भविष्यति’ भयो । गणेशमान सिंहले तत्कालीन महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहसमक्ष नेपाली काङ्गेसका अध्यक्ष श्री कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्रीका निमित सिफारिश गर्नुभयो र त्यही सिफारिशलाई स्वीकार गर्दै राजा वीरेन्द्रले कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई अन्तरिम मन्त्रिमण्डलको प्रधानमन्त्री नियुक्त गरे ।

दोस्रो घटना ! नयाँ मन्त्रिमण्डलका नवनियुक्त मन्त्रीहरूको शपथग्रहणको कार्यक्रम सिंहदरवारमा आयोजित गरियो । शपथग्रहणको कार्यक्रममा गणेशमानजी पनि उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । पद तथा गोपनीयताको शपथको कार्यक्रम सम्पन्न भइसकेपछि सामान्यतः राजाले नवगठित मन्त्रिमण्डललाई निर्देशन बक्स हुने प्रचलन हो । तर यस पटक मन्त्रिमण्डललाई निर्देशन दिने दायित्व नवनियुक्त प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टाराईले सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहको काँधमा राखिदिनुभयो । नवगठित मन्त्रिमण्डललाई निर्देशन दिने क्रममा गणेशमानजीले निम्न कुराहरु क्रमशः भन्नुभयो—

“हामीले जुन लक्ष्य लिएर जनआन्दोलन गरी व्यवस्थामा परिवर्तन ल्याएका छौं, त्यो परिवर्तनलाई कार्यान्वित गर्ने जिम्मेवारी मन्त्रिपरिषद्माथि आएकाले सानातिना कुराहरुमा नअलझी मौलिक कुरामा ध्यान दिनुहोला ।

“यो इतिहासको रचना नेपाली जनताले रगतको खोलो बगाएर गरेको हो । मन्त्रिपरिषद्का सदस्यहरूले यो मर्मलाई बुझ्नुपर्दछ र जनताको सर्वोत्तम हितका निम्निकाम गर्न सक्नुपर्दछ ।

“सैद्धान्तिक रूपमा फरकफरक धारणा राख्ने नेपाली काङ्गेस र कम्युनिस्टहरूले मिलेर जनआन्दोलन सफल पारे जस्तै अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्लाई पनि पूर्ण सफल पार्न सक्ने मतलाई विश्वास छ ।

“एक वर्षभित्रै चुनाव गराउने र प्रजातान्त्रिक संविधान बनाउने कार्यलाई मन्त्रिपरिषद्ले प्राथमिकता दिनुपर्छ । अरू काम जे गर्नु होस् त्यसको मलाई मतलब छैन । मेरो मतलब त यत्ति हो कुनै पनि बहानामा संविधान बनाउने र निर्वाचन गर्ने कार्य रोक्न वा ढीलो गर्न पाउनुहोनेछैन । वास्तवमा अरू केही नगरेर यी दुइटा मात्र काम गरे मात्र पनि हुन्छ । तर सरकारले अरू नियमित कार्य गर्नेपन्यो ।

“अब हामीले पूर्ण प्रजातान्त्रिक र समुन्नत राष्ट्र निर्माण गर्नु छ । भविष्यमा पनि प्रजातन्त्रमाथि कुनै खतरा आइलाग्यो भने हामी एकजुट भएर त्यसको सामना गर्नेछौं ।

“अन्तरिम सरकारले दीर्घकालीन प्रभावका दूलाठूला कदमहरू उठाउन नसक्ला तर असल दिशामा शुरुआत त अवश्य पनि गर्न सकिन्छ । अब वहाना गरेर जनताबाट हामी उम्कन सक्तैनौं ।

“नेपालको जनसङ्ख्यामा पन्चानब्बे प्रतिशत किसानहरू भएकाले यहाँ शोषण र दुःख छ भन्दा किसानहरू नै शोषित र दुःखित छन् भन्ने मानुपर्दछ । त्यसकारण सामन्ती प्रथाको अवशेषलाई जरैदेखि अन्त्य गर्नुपर्नेछ । क्रमिक रूपले गरिनेछ ।

“भारतसँग व्यापार तथा पारवहन सन्धि नहुँदा नेपाली जनताले दुःख भोग्नुपरेको छ । यसतर्फ पनि सरकारको ध्यान जाओस् ।”

प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईले सो अवसरमा आफूले नेपाल-भारतबीच उत्पन्न गतिरोध समाप्त पारेर पूर्ववत् सम्बन्धको स्थिति (स्ट्राटसको एन्टे) कायम गर्ने, सबै छिमेकीहरूसँग असल सम्बन्ध स्थापना गर्ने, बजारमुखी अर्थव्यवस्था अपनाउने, १८ वर्ष पुगेकालाई मताधिकार प्रदान गर्ने र एक वर्षभित्रमा नयाँ प्रजातान्त्रिक संविधान जारी गराई आमनिर्वाचन सम्पन्न गराउने वचन दिनुभयो । उहाँले भन्नुभयो— ‘मेरो लक्ष्य प्रधानमन्त्री बन्नु होइन, मुक्ति हो र मुक्तिभित्र स्वतन्त्रता पनि पर्ने हुँदा सम्पूर्ण नेपालीको मुक्ति मेरो लक्ष्य हो ।’

यसरी २०४७ बैशाख ६ गते कृष्णप्रसाद भट्टराईको प्रधानमन्त्रीत्वमा अन्तरिम मन्त्रिमण्डल गठन भएपछि जनआदोलन : २०४६ को सुखद पटाक्षेप भयो र नेपाल नाम गरेको यो प्राचीनतम् मुलुक एकपटक पुनः प्रजातान्त्रिक युगमा प्रवेश गच्यो ।

जनआन्दोलनका उपलब्धिहरू

यो एकाइसौं शताब्दीमा जनआन्दोलन जस्तो अहिंसात्मक आन्दोलन सफल परिणातिमा पुन सक्नु आफैंमा एउटा उपलब्धि हो । जुन समयमा नेपालमा जनआन्दोलनको तयारी भइरहेथ्यो त्यसै ताका यो पृथ्वीको अर्कोपटि अर्थात् पूर्वी यूरोपका देशहरूमा कम्युनिस्टको जन्जीर चुँडालेर प्रजातन्त्र र स्वतन्त्रताका निम्न भएका आन्दोलनहरूमा तानाशाहहरूले लाखौं प्रजातन्त्रप्रेमीको कल्पेआम गरिरहेका थिए । तर विजयपताका त जतातै

जनताले नै फहराइरहेका थिए । नेपालमा पनि जनताको अधिकार स्थापित हुने कुरामा द्विविधा थिएन । आन्दोलन चरमविन्दुतर्फ अधि बढिरहेको थियो त्यस्तो तरल अवस्थामा यदि यहाँका शासकहरूले विवेक छोडेका भए यति कम (लगभग ५०) जनाको बलिदानबाट, त्यो पनि मात्र ४९ दिनमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापित हुनु, त्यति सम्भव कुरा थिएन । सम्भव नहुनु मात्र होइन, यहाँका राजाले थोरै पनि विवेक छोडेका भए हजारौं आन्दोलनकारीहरूले शहादत प्राप्त गर्ने थिए । त्यस अर्थमा यो जनआन्दोलनले अकल्पनीय उपलब्धि हासिल गरेकै हो । आखिर यो स्तरको राष्ट्रिय जनआन्दोलन र यसले छोडेको सकारात्मक सन्देशहरू आजसम्म भएका अरू कुन राष्ट्रिय सङ्घर्षहरूले दिन सकेका छन् र ? जनआन्दोलन : २०४६ को उपलब्धिहरूको गणना मात्र गर्ने हो भने अर्को एउटा यत्रै पुस्तक लेखे पनि स्थान अभाव हुन जानेछ । तथापि यो जनआन्दोलनले स्थापित गरेका केही कालजयी उपलब्धिहरूलाई यसरी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

१) जनता अजेय तत्त्व हो भन्ने पुनर्पुष्टि

जनता भन्ने तत्त्व अजेय शक्ति हो । यसलाई बन्दूकको आडमा केही दिन छेक्न सकिएला तर सदा काल थिचिराख्न सकिन्न भन्ने पुनर्पुष्टि यो जनआन्दोलन : २०४६ ले गरेर देखाइदियो । यो जनआन्दोलनको बीजारोपण, यसको रचना, यसको सञ्चालनका निमित आवश्यक रणनीति तयार गर्ने काम निश्चय पनि नेपाली काइग्रेसका सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले गर्नुभएको हो । उहाँलाई जनआन्दोलनका सबै राजनीतिक पार्टीहरूले एक स्वरमा ‘सर्वोच्च कमान्डर’ बनाएका पनि हुन् । नेतृत्वकर्ताको हिसाबले शतप्रतिशत नै जश उहाँलाई दिनु पर्छ । तर उहाँ स्वयं भन्दैहुनुहुन्छ— ‘जनआन्दोलन : २०४६ अवश्य पनि हामीहरूले नै शुरू गरेका हाँ तर पछि गएर जनता हामीभन्दा अगाडि पुग्यो । जनता अधिअधि हामी पछिपछि भयो॑’ हुन पनि हो, जनआन्दोलन : २०४६ मा निर्णायिक साबित भएका केही कार्यक्रमहरू न त कसैको निर्देशनमा तयार गरिएको थियो न त यस्ता कार्यक्रमहरू अन्यत्र कतै भएको सुनिएका नै थिए । त्यसैले ती कार्यक्रमहरू विशुद्ध रूपले नेपाली जनआन्दोलनका मौलिक

कार्यक्रमहरू थिए, जसलाई विश्वका शान्तिप्रिय सत्याग्रही र अहिंसामा विश्वास गर्नेका लागि प्रेरणादायी कार्यक्रम साबित भए । त्यस्ता प्रेरणादायी कार्यक्रमहरू मूलतः निम्न थिए । (क) कुनै क्षेत्र विशेषलाई ‘मुक्त क्षेत्र’ घोषित गरी त्यहाँ सरकारका हिंसा पिपासुलाई पस्न नदिने (ख) ‘ब्याल्क आउट’ अर्थात् कुनै क्षेत्रविशेषलाई पूर्णतः अन्धकारमा परिणत गराएर सरकारलाई छिँदने (ग) चैत २४ गते देशैभर शाही घोषणाको विरुद्ध ‘जनसागर’ अर्थात् ‘मान्छेको समुद्र’ प्रदर्शन गरियो । त्यो कुनै पार्टी वा समूहको कार्यक्रम थिएन । स्वस्फूर्त रूपमा देशैभरका जनता एकत्रित हुनु भनेको विलक्षणको कुरा हो । (घ) बैडकबाट आफ्नो जम्मा रहेको पैसा निकालिहाल अन्यथा शासकले खाइदिनेछ भन्ने अपील यस जनआन्दोलनको मौलिक कार्यक्रम साबित भयो । त्यो अभियानलाई केही दिन लम्ब्याउन दिइएको भए नेपालका सबै बैडकहरू एकै पटक धराशायी हुने थिए । परिणामतः देशको सिङ्गारे अर्थतन्त्र नै थला पर्न सक्थ्यो । (ड) त्यसै गरी मन्दिर, मस्जिद र गिर्जाघरहरूमा ‘पञ्चायती सरकारको सद्बुद्धि आओस’ भनेर जो प्रार्थना सभाहरू आयोजना गरिए तिनले एकातर्फ आन्दोलनलाई कुनै धर्म वा जातिको भेदभाव नराखी तृणमूल स्तरका जनतासम्म पुऱ्याएको थियो भने अर्कोतर्फ त्यही कार्यक्रमले सरकारलाई विवश र लाचार तुल्याइदिएको थियो । ‘जनता अजेय तत्व हो ।’ भन्ने कुराको जुन व्यावहारिक पुष्टि नेपालको जनआन्दोलनले गच्यो त्यो वर्णनातीत उपलब्धि हो ।’

२) विदेशीले चियाउन पनि पाएन

नेपालमा आजसम्म जति पनि परिवर्तनकारी सङ्घर्षहरू भएका छन् तिनको निर्णायिक भूमिकामा सधैं विदेशीहरू रहे । २००७ सालको क्रान्ति नेपाली काइग्रेसले गच्यो तर सम्झौता भयो दिल्लीमा ! त्यो पनि भारतकै खटनपटनमा । त्यस्तै २०१७ सालमा राजाले प्रजातन्त्रको विरुद्ध गरेको ‘कू’ लाई समर्थन गराउन सगरमाथाको शिरलाई बीचबाट चिरेर सन् १९६२ मा चीनलाई सुम्पिइयो । तिनै राजा महेन्द्रले नेपालको सार्वभौम अधिकार रहेको भूमि कालापानी, लिपुलेकलाई भारतको जिम्मा लगाइदिएका थिए । हालसालैको

कुरा गर्दा पनि २०६२-६३ को जनआन्दोलन हुनुपूर्व युद्धरत माओवादी र संसद्वादी ७ प्रमुख दलहरूबीचको बाह्रबुँदे सम्झौता भारतकै तदारूकता र नेतृत्वमा दिल्लीमै सम्पन्न भएको थियो । त्यसै गरी दोस्रो जनआन्दोलनको सफलता पश्चात् अधि बढ्ने मार्गचित्र पनि दिल्लीमै कोरिएको थियो । यो भन्दा लज्जाको कुरा अर्को के हुन सक्छ ?

हो, २०४६ माघ ५ गते गणेशमान सिंहको घर कम्पाउन्डभित्र भएको काइग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलन (जनआन्दोलनको घोषणा-सभा) मा भारतका सबै राजनीतिक दलका नेताहरूले आफ्नो भाषणमा भनेका थिए— ‘नेपालीहरूको उत्साह देखुदा तपाईंलाई कसैको सहयोगको आवश्यकता नै छैन । तर पनि तपाईंहरूलाई आवश्यकता पन्यो भने भनुहोस् हामीहरू सघाउन तयार छौं । तपाईंहरूलाई सहयोग गर्नकै निमित्त हामी भारतीय मित्रहरू मात्र होइन, विश्वसमुदायका अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, जर्मनी लगायत पश्चिमा मुलुकहरू पनि सहयोग गर्छौं भनेर पड्कितबद्ध भएर यहाँ बसेका छन् । त्यसैले निश्चन्त रहनुहोस्, जीत तपाईंहरूको हुनेछ । विजय प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको हुनेछ ।’ विदेशीहरूको यस्तो भाषण सुनेको सरकार र उसको पिछलगूहरूले भन्न थालिहाले— ‘विदेशीको बुई चढेर देशमा प्रजातन्त्र ल्याउँछौं भन्ने दिवास्वप्न देख्ने अराष्ट्रिय तत्त्वहरूलाई नेपालीले चिनिसकेका छन् ।’ उनीहरू, प्रजातन्त्रवादी नेताहरूलाई ‘विदेशीको बुई चढेका’, ‘भेडाका छाला ओढेका ब्वाँसाहरू’, ‘कोठे राजनीति गर्ने’, ‘विदेशीका दलहरू’ भन्ने विशेषणले गालीगलौज गर्थे । जुन कार्यक्रममा विदेशीलाई बोलाएर गणेशमानले आफ्नो देशको आन्तरिक मामलामा विदेशी हस्तक्षेप गरायो भनेर पञ्चनेताहरूले सत्तोसराप गरिरहेका थिए, त्यही कार्यक्रममा गणेशमानजीले अमेरिका र भारतलाई फट्कार्दै भन्नुभएको थियो—

‘साथीहरू, हिचकिचाउनु वा आतिनु पर्दैन । यस पटक हाम्रो जोश, जाँगर र उत्सुकताको साथसाथ भारत फेरि हामीसँगै छ । यस पटक भारतले पनि राम्रो सबक सिकेको छ कि प्रजातन्त्रलाई बेवास्ता गरी तानाशाहीलाई साथ दिंदा के हुँदो रहेछ । भारत बाध्यतावश भनुहोस्, वा अरु कुनै कारणले होस् अहिले हाम्रो पक्षमा छ । आज भारतले हाम्रो पक्षमा जति (नैतिक

समर्थन) देखाएको छ, त्यसको सयमा एक अंश मात्रै पनि ३० वर्ष अगाडि देखाइदिएको भए हाम्रो स्थिति नै अर्को हुन्थ्यो ।

‘यो विधिको विडम्बना हो कि के हो, अमेरिका प्रजातन्त्रवादी देश, तर यसले जहिले पनि निरझकुश तानाशाहीलाई साथ दिइरह्यो । विश्वभरका प्रजातान्त्रिक सानासाना देशहरू उसको मुख ताकदथे तर ऊ आफ्नो मुन्दो अकाँतिर फर्काउँथ्यो । उसलाई प्रभुत्ववादको होडमा अगाडि उभिनु थियो । त्यसैले दुनियाँभर गन्हाएका तानाशाहहरूलाई अमेरिकाले साथ दिई आयो । तर अब आएर विश्वमानव गोर्वाचोभले प्रभुत्ववादको होड छोडेको कारणले विश्वमा एउटा नयाँ परिदृश्यको उद्घाटन हुन पुगेको छ । सोभियत संघले खुकुलो र नरम नीति अझगीकार गरेयता प्रजातन्त्रको नयाँ हावा बहन थालेको छ । यसको समर्थन अमेरिकाले पनि गरेको हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति पनि निरझकुश तानाशाहहरूको पक्षमा छैन । त्यसकारण पनि हाम्रो विजय सुनिश्चित छ ।’

विश्वकै शक्तिराष्ट्र अमेरिका र विस्तारवादी भनिने भारतलाई दुनियाँ सामु फट्कार्ने हैसियत भएका विश्वस्तरका राजनेता हुनुहुन्थ्यो— गणेशमानजी । आश्चर्य त के भने त्यस्तो ठाडो फट्कार सहेर पनि अमेरिका, पश्चिमा देशहरू र भारतले जनआन्दोलनलाई समर्थन गर्न छोडेनन्, बरु अझ बढी प्रतिबद्धता उनीहरूले देखाएका थिए । यस्ता महानतम नेतालाई पञ्चहरू चाहिं भन्दै थिए— ‘विदेशीको बुई चढेर प्रजातन्त्रको सपना देख्ने नेता !’ गणेशमानले साँच्चिकै त्यस बेला विदेशीको बुई चाढिदिएका भए यहाँबाट राजतन्त्र उहिल्यै गायब भइसकेको हुने थियो । राजा महेन्द्र, राजा वीरेन्द्र, गिरिजा, प्रचण्ड र माधवलाई दबाव दिएर मूल्य असुल गर्न पल्किएका शक्तिराष्ट्रहरूले गणेशमानलाई अवश्य पनि दबाब दिने प्रयत्न गरेकै हुनुपर्छ । तर परिणामले देखायो कि २०४६ सालको जनआन्दोलनको निर्णायक क्षणमा शक्ति राष्ट्रहरूले आफ्नो हैकम चलाउन पाएका थिएनन् । केही विश्लेषकहरूको भनाइ छ— ‘गणेशमान सिंहको लौह व्यक्तित्वको कारण उनीहरूले उहाँसमक्ष आफ्नो स्वार्थ अगाडि सार्ने हिम्मत नै गरेनन् ।’ कारण जेसुकै होस् । जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि अर्थात् चैत २४, २५ र २६ गते नेपालमा जस्तो राजनीतिक परिस्थिति सिर्जना

भएको थियो त्यो अवसर हस्तक्षेपकारी विदेशी शक्तिका लागि सुनौलो अवसर थियो, आफ्नो टाड अडाउन । सम्भवतः त्यो प्रयत्न शक्तिराष्ट्रहरूले अवश्य पनि गरेकै हुनुपर्छ । यसरी हेरेर ल्याउँदा कुन निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने नेपालमा आजसम्म भएका आन्दोलनहरूमध्ये विदेशीले हस्तक्षेप गर्न नपाएको वा नसकेको एउटा मात्र राष्ट्रवादी र देशभक्तिपूर्ण आन्दोलन भनेको जनआन्दोलन : २०४६ नै हो । यस्तो भन्न पाउँदा नेपालीहरूको शिर गर्वले उँचा हुन्छ । यो परिस्थिति सिर्जना गर्नका निमित गणेशमान सिंहले जुन वातावरण बनाउनुभयो त्यसको परिणाम स्वरूप विदेशी शक्तिराष्ट्रहरूले हस्तक्षेपको कुरै छोडौं चियाउन समेत पाएनन् । यो परिस्थिति निर्माणका निमित राजा वीरेन्द्रलाई पनि साधुवाद दिनैपर्छ । नेपालीका निमित योभन्दा ठूलो गौरवको कुरा अर्को हुनै सक्दैन । हाम्रो आन्तरिक व्यवस्थापनमा बाहिरियाहरू संलग्न हुन नसक्ने परिस्थितिको निर्माण गणेशमानजीले जो गरिदिनुभयो त्यो स्वाधीन नेपालको इतिहासको एउटा मात्र सग्लो उदाहरण हो ।

(३) एउटा तपस्वीको तपस्या पूर्ण फलीभूत भएको दिन !

गणेशमान सिंह नाम गरेको यो लौह व्यक्तित्वले आफ्नो राजनीतिक यात्रा प्रारम्भ गरेपछि दुई पटक लगाएर दुईवटा सङ्कल्प लियो । जसलाई पूरा गर्न उसले दिव्य पचास वर्षसम्म आफ्नो लौह स्वरूपको शरीरलाई रगडिरट्यो । उसले आफ्नो शरीरलाई यति रगड्यो यति रगड्यो, अन्ततः ऊ अब लौहपुरुष होइन वरन् लौहभष्म पुरुषमा परिणत भयो । उसको त्यो तपस्यालाई फलीभूत पार्दै अन्ततः जनआन्दोलन : २०४६ सम्पन्न भयो । ती लौह व्यक्तित्व गणेशमान सिंहले लिएको पहिलो सङ्कल्प थियो— ‘शहीदलाई दिएको वचनको पालना गर्ने ।’ कुरा के भने, सिंहदरवारमा कैदी अवस्थामा रहँदा श्री ३ महाराजले आफ्नो निर्णय सुनाए— ‘गङ्गालालले हाम्रो शासन व्यवस्था र मुलुककै विरुद्ध कार्य गरेकाले निजलाई फाँसीको सजाय दिइन्छ ।’ आफूमाथि लागेको आरोप र त्यसको आधारमा सुनाइएको फैसलापछि जेल फर्किने क्रममा गणेशमानजीको नजीकै पुगेपछि टक्क रोकिएर गङ्गालालजीले सुस्तरी भन्नुभयो— ‘गणेशमान दाइ, Don't forget my blood.’ गणेशमानजीले पनि तत्क्षण उत्तर दिनुभयो— ‘त्यस विषयमा तपाईंले चिन्नै गर्नुपर्दैन ।’ त्यसपछि

गझगालालजीसँग गणेशमानजीको फेरि कहिल्यै भेट भएन । गझगालालजीलाई केही दिनपछि राणाले फाँसी दियो । उहाँ देश र नेपाली जनताका निमित शहीद हुनुभयो । हो, त्यसै क्षण गणेशमानजीले सझकल्प गर्नुभएको थियो— ‘म मेरो अनन्य मित्र एवं देशको शहीद गझगालालजीको सपना (प्रजातन्त्र स्थापना गर्ने काम) पूरा गर्न नसकेसम्म विश्राम लिनेछैन । त्यसका लागि जस्तो मूल्य चुकाउन परे पनि म पछि हट्टेनेछैन ।’ आज उहाँको त्यही सझकल्प पूरा भएको दिन हो । शहीद गझगालाल करिखुसी भए हुन् ।

गणेशमानजीले गर्नुभएको दोस्रो सझकल्प थियो— २००७ साल फागुन २ गते अर्थात् उहाँलाई जेलबाट मुक्त गरिएको दिन । त्यस दिन गणेशमानजी जेलमुक्त हुनु भएको खुशियालीमा हाँस्दै, खेल्दै, रमाउँदै दुँडिखेलमा जम्मा भएका लाखौं नेपाली जनताले एक स्वरमा चिच्च्याउँदै नारा घन्काइरहे— ‘वीर गणेशमान, जिन्दावाद !’ यहाँसम्म त ठीकै थियो । यो नारा सुनिरहनुभएका गणेशमान पनि मक्खै हुनुहुन्थ्यो । त्यसपछि अर्को नारा लायो— ‘हाम्रो नेता, गणेशमान जिन्दावाद !’ यो नारा सुन्ने बित्तिकै आफू बसेको खुला जीपबाट उहाँ स्वयं कराउनुभयो— ‘ए ! म नेता होइन, मलाई नेता नभन !’ कसले सुन्ने उहाँको कुरा ? ती लाखौं जनताले त सुन्ने सम्भव नै थिएन । कसैले सुनेन । आफूसँगै जीपमा बसेकाहरूलाई नेहोरा गर्दै उहाँले भन्नुभयो— ‘ए भाइ ! गएर भनिदिनुहोस् न, गणेशमान नेता होइन भनेर ।’ ती केटाहरू गएको जस्तो त गरे, तर त्यो नारा रोकिएन । घण्टौघण्टासम्म घन्किराख्यो काठमाडौं उपत्यकाभागी सुनिने गरी गुञ्जियो— ‘हाम्रो नेता गणेशमान, जिन्दावाद !’

गणेशमानजीले आफूलाई ‘नेता’ भनाउन नखोज्नुको कारण पनि जानिराखौं । गणेशमानजीलाई राम्रोसँग थाहा थियो— आफूलाई नेता भनाउन कुनै आइतबार कुर्नु पर्दैनथ्यो । तर नेता कहलाइसकेपछि त्यो (नेता) को दायित्व पूरा गर्न करिन कठीन हुन्छ भन्ने पनि उहाँलाई राम्रोसँग ज्ञान थियो । नेता जस्तो व्यक्तिले यदि आफ्नो दायित्व पूरा गर्न सकेन भने उसलाई अपराध लाग्छ भन्ने ठान्नु हुन्थ्यो उहाँ । हो, गणेशमानजीलाई त्यो दायित्व र अपराधको डर थियो ! त्यसैले उहाँ आफूलाई कसैले नेता नभनिदियोस् भन्ने चाहनुहुन्थ्यो । आफूले मात्र चाहेर के गर्नु ? जनताले उहाँको कुरा सुनेन ।

‘हाम्रा नेता गणेशमान, जिन्दावाद’ को नारा दिनभर लागिरह्यो । गणेशमान सिंह जनताको सामुन्ने आफू लाचार हुनुहुन्थ्यो र भन्नुभयो— ‘ठीक छ ! मैले भनेको मानेनौ । अब म नै तिमीहरूले भनेझौं तिमीहरूको नेता भइदिउँला !’ हो, त्यसै दिन गणेशमान सिंह नाम गरेको त्यो लौह व्यक्तित्वले अर्को एउटा सझकल्प अर्थात् भीष्मप्रतिज्ञा गच्छो । त्यो भीष्मप्रतिज्ञा थियो— ‘तिमीहरूलाई निरझकुशता र तानाशाहीको जन्जीरबाट मुक्त नगराई चैनको सास लिनेछैन ।’ सझकल्प त गरियो अब यसलाई कसरी पूरा गर्ने भन्ने प्रश्न खडा भयो गणेशमानको सामुन्ने ।

गणेशमानजीका यी दुवै सझकल्पहरूलाई पूर्ण गराउन सक्ने अस्त्र भनेको ‘पूर्ण प्रजातन्त्र’ मात्र थियो । राणाशासनको त्यस्तो अन्धकारको युगमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्दू भन्ने सझकल्प गर्न जति सजिलो थियो, त्यतिकै कठीन थियो— सझकल्प पूरा गर्न । गणेशमानजी भन्नुहुन्छ— ‘सझकल्प त गरिसकियो ! अब जसरी पनि गर्नु नै छ ।’ हो, यी दुई सझकल्प पूर्ण गराउन गणेशमानजीले दिव्य पाँच दशक सझधर्षरत रहनुभयो । दुनियाँमा यस्तो इतिहास कहाँ पाइन्छ ?

यसरी आफूले गरेको सझकल्पबाट पछि नहट्ने स्वभावका गणेशमानजीले शहीद गङ्गालालजीलाई दिएको वचन र आफूलाई नेता तुल्याउने नेपाली जनतालाई निरझकुशताबाट मुक्त गराउन दिव्य ५ दशक सझधर्ष गरिरहनुभयो । यही निरन्तरको सझधर्षबाट कहिल्यै नथाक्ने र कहिल्यै विमुख नहुने स्वभावकै कारण उहाँलाई ‘लौहपुरुष’ भनियो । हो, उहाँको यो ५ दशक लामो सझधर्ष आफैमा एउटा तपस्या थियो ! जनआन्दोलन : २०४६ को सफलताले उहाँ जस्तो तपस्वीको तपस्यालाई फलीभूत पारेको थियो ! गणेशमानजीले आफ्नो पुस्तकमा स्वयं भन्नुभएको छ—‘साँच्चै भन्नुपर्दा जनआन्दोलन : २०४६ ले मलाई जनताको ऋणबाट उऋण तुल्याइदिएको छ ।’

(४) गणेशमानको नयाँ रणनीतिको विजय

‘राष्ट्रिय मेलमिलाप’ को नीति लिएर २०३३ सालमा भारत प्रवासबाट बी.पी. कोइरालासँग स्वदेश फर्केदेखि नै गणेशमान सिंहका अलग धारणा र

विचार प्रकट हुन थालेका थिए । ‘राष्ट्रिय मेलमिलाप’ को नीति अन्तर्गत बी.पी. कोइराला ‘राष्ट्रियताको सवालमा राजासँग मिल्ने र प्रजातन्त्रको सवालमा राजासँग झगडा गर्ने’ भन्दै राजाप्रति नरम हुनुहुन्थ्यो र कम्युनिस्टहरूलाई साथ लिएर हिंडन उत्सुक हुनुहुन्थेन भने गणेशमान सिंह चाहिं राजाप्रति कठोर र पञ्चायतको समाप्ति तथा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि कम्युनिस्टहरूलाई पनि साथै लिएर हिंडन सकिने धारणामा हुनुहुन्थ्यो । बी.पी.ले ‘पञ्चहरू काइग्रेससँग नतर्स र काइग्रेसीहरू पञ्चसँग नझस्क’ को लाइन लिनुभएको थियो भने गणेशमानले चाहिं पञ्चायतविरोधी राजनीतिक शक्तिहरूसँग काइग्रेसले झस्कन र तर्सन नहुने लाइन प्रतिपादन गर्न थाल्नुभएको थियो । २०१७ सालदेखि नै राजाले नेपाली काइग्रेसलाई कमजोर बनाउन कम्युनिस्टहरूलाई प्रयोग गर्दै आएको र पञ्चायतविरोधी यी दुई शक्तिबीच सधैं फाटो उत्पन्न गराएर तानाशाही व्यवस्था निर्धक्क चलाइराख्न सफल भएको यथार्थ नदेखेको जस्तो गरेर बी.पी.ले २०३३ सालपछि पनि बारम्बार कम्युनिस्टहरूकै हौवा देखाएर राजालाई आफ्नो पक्षमा लिन खोजिरहनुभएको थियो । कसैसँग भिक्षा मागेर प्रजातन्त्र आउँदैन भन्ने कुरामा विश्वस्थ हुनुहुन्थ्यो, गणेशमानजी । यसका लागि त तानाशाहसँग सङ्घर्ष नै गर्नुपर्छ भन्ने उहाँको स्पष्ट दृष्टिकोण थियो । त्यसैले राष्ट्रियता र प्रजातन्त्रका निमित्त पञ्चायतविरोधी एवं प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना गर्न चाहने शक्तिहरूबीचको सहमति, सहभागिता र मेलमिलाप नै ‘राष्ट्रिय मेलमिलाप’ हो भन्ने बी.पी.भन्दा अलगै धारणा प्रस्तुत गर्दै गणेशमान सिंह प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि यसै अनुरूपको नयाँ रणनीति बनाउने दिशातिर अघि बढनुभएको थियो ।

जनआन्दोलन : २०४६ पूर्णतः गणेशमानजीको यही नवीन रणनीतिको प्रयोग थियो । बी.पी.को मेलमिलापभन्दा सर्वथा पृथक् रणनीतिको प्रयोग गणेशमानजीले गर्नुभएको हुनाले ‘राजाले देला र खाउँला’ भनेर मुख बाएर बसेका परम्परावादी काइग्रेसी, बी.पी.का अन्धभक्तहरू र बी.पी.कै पारिवारिक सदस्यहरू गणेशमानजीको यो नयाँ नीतिगत फइकोबाट सन्तुष्ट थिएनन् । त्यसैले त्यस्ता काइग्रेसीहरूले जनआन्दोलनलाई खासै मद्दत पनि गरेनन् । उनीहरूको

सहयोग भनेको यति थियो, उनीहरूले जनआन्दोलनलाई सार्वजनिक रूपमा विरोध गरेनन् । बस ! यस्तो अवस्थामा कथडकाल जनआन्दोलन : २०४६ असफल भएको भए गणेशमानजीलाई त्यस्ता तत्वले कति चिथोर्दा हुन्, सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । तसर्थ यो जनआन्दोलन गणेशमान सिंहको नवीन रणनीतिको पनि विजय थियो । (स्मरण रहोसु, यसको डेढ दशकपछि गणेशमान सिंहको यही रणनीतिलाई अझ्याकार गरेका बी.पी. कोइरालाकै सहोदर भाइ तथा पूर्वप्रधानमन्त्री एवं नेपाली काइग्रेसका तत्कालीन सभापति गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गणेशमानजीभन्दा अझौ एक कदम अघि बढेर २०६२-६३ मा उग्र कम्युनिस्ट मानिएका माओवादीसँग मिलेर नेपालबाट राजतन्त्रलाई नै उडाइदिए ।)

अहिंसाका पुजारी महात्मा गान्धीको अवसानपछि भारतमा मात्र होइन यो दक्षिण एशिया क्षेत्रभर नै 'इंटको जवाफ पत्थरले' भन्ने राजनीति बलवान् हुँदै गयो । फलतः अहिंसालाई विस्थापित गर्न थालियो । नेपाल पनि त्यस्तै कुराबाट प्रभावित हुँदै गयो । राजतन्त्रको निरझकुशता र उसको मांसाहारी सोचलाई गणेशमानको यो शाकाहारी जनआन्दोलन सफल परिणतिमा पुगेबाट 'अहिंसक आन्दोलन सर्वकालिक विषय हो । यसको प्रासङ्गिकता चिरस्थायी रहनेछ' भन्ने कुरा प्रमाणित भयो ।

चैत २७ गतेको विजयोत्सवको जुन आमसभा काठमाडौंको खुलामज्चमा भएथ्यो त्यसमा गिरिजाप्रसादले जे बोले त्यसको औचित्य प्रमाणित गर्न उनले सकेका थिएनन् । त्यसैले त आमजनता उग्र बन्यो र उनलाई बोल्नै दिएन । वस्तुतः उनले भन्न खोजेका कुरा असत्य थिएनन् । हो, वास्तवमा जनआन्दोलन : २०४६ को विजेता जनतापक्ष मात्र थिएन, वरन् त्यो आन्दोलनमा राजाले पनि विजय हासिल गरेका थिए । त्यो विजय वास्तवमै राजाको पनि विजय थियो भन्नाका कारणहरू निम्न छन्-

१) राजसत्ता जोगियो

नेपालको इतिहासको सूक्ष्म अध्ययन गर्ने अध्येता वा इतिहासकारलाई राम्रोसँग थाहा छ, नेपालको प्रत्येक परिवर्तनकारी आन्दोलनमा भारतको

भूमिका निर्णयिक रहेंदै आएको छ। राजालाई उचालेर नेपाली जनतालाई पछार्ने अनि फेरि जनतालाई च्यापेर राजालाई दपेट्ने उसको एक प्रकारको अघोषित नीति नै हो। राणालाई विस्थापित गरेर काइग्रेसलाई २००७ सालमा स्थापित गरेको नौ महीना पुदानपुग्दै पुनः नेपाली काइग्रेसलाई विस्थापित गरेर राजा त्रिभुवनलाई काखी च्याप्न भारतले कुनै सझकोच गरेन। त्यसपछिको १० वर्ष त भारतका निम्ति अनुकूल नै रह्यो। नेपालको अस्थिरतालाई भारतले उसका निम्ति अनुकूल सम्झने गरेको छ। वि.सं. २०१५ सालको आमनिर्वाचनको माध्यमबाट स्थापित भएको बी.पी. कोइरालाको सरकारलाई सत्र महीनामै सैनिक 'कू' को माध्यमबाट अपदस्थ गरेर राजा महेन्द्रलाई स्थापित गर्न भारतकै सहयोग र साथ थियो भन्ने कुरा अब गोप्य विषय रहेन। २०४५ सालमा राजा वीरेन्द्र र भारतका प्रधानमन्त्री राजीव गान्धीबीच चर्किएको अहम्को टकरावले जनआन्दोलन : २०४६ का निम्ति भूमिका तयार पारिदियो। नेपाली काइग्रेसले २०४६ सालमा छेडेको जनआन्दोलनले भारतसँग नैतिक समर्थन लिएको तथियो तर सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले बडो बुद्धिमत्तापूर्ण ढङ्गबाट निर्णयिक क्षणमा भारतलाई टाढै राख्न सफल हुनुभयो। त्यो जनआन्दोलनको लपटाले जब सिद्ध्यो देश नै लपेटिन थाल्यो तब राजा वीरेन्द्रले पनि बडो सुझबुझका साथ जनताकै शरणमा जानु उचित समझाए। राजा वीरेन्द्र समझदार नै रहेछन्। उनको यो सुझबुझपूर्ण निर्णयले आफ्नो सत्ताको आयु कम्तीमा पनि अर्को दुई दशक लम्बियो। राजा वीरेन्द्रको जस्तै इतिहासचेत र संयमित बुद्धि भएको भए २०६२-६३ मा उनका सहोदर भाइ राजा ज्ञानेन्द्रले आफ्नो पुर्खाको धरोहर 'राजशाही' किमार्थ पनि गुमाउनुपर्ने थिएन। त्यस अर्थमा राजा वीरेन्द्रले आफ्नो पुर्खाको धरोहर 'राजतन्त्र' जोगाएर आन्दोलनमा विजय हासिल गरेकै हुन् भन्न कन्जुसी गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन।

२) पञ्चायत जोगाउन राजतन्त्रलाई किन दाउमा ?

पञ्चायती व्यवस्थालाई देशमा स्थापित गर्न यो देशका राजाहरूले ३०-३० वर्ष खर्च गरे। परिणाम के आयो ? गरीबी, अशिक्षा, रोग, अविकास र अस्थिरता ! राजाले पञ्चहरूलाई सत्तामा बनाइराख्न आफ्नो प्रतिष्ठा दाउमा

राखे । तर तीस वर्षसम्म ती पञ्चले न जनताको मन जित्त सके न त भारतलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन नै सके । त्यस्ता बाँदरका पुच्छर जस्ता पञ्चहरूलाई पालिराख्नुको के प्रयोजन ? राजा वीरेन्द्रले यो कुरा मनन गरे । त्यसकारण उनले एकाबिहानै निर्णय गरे— ‘राजतन्त्रलाई पञ्चायतको सती जान किमार्थ दिनेछैन ।’ राजाले जनआन्दोलन : २०४६ का सर्वोच्च कमान्डरलाई खबर पठाए— ‘म तपाईंहरूको माग पूरा गर्न तयार छु आउनुहोस् वार्ता गराँ !’ न भन्दै राजाले जनतासँग वार्ता गरे । समझौता भयो । त्यही समझौता अनुसार देशमा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापित भयो । राजाको के गयो ? केही गएन ! अझ जनतासँग नजीक हुन पाइयो र विश्वजनमतले पनि उनलाई प्रजातन्त्रवादी राजाको रूपमा स्वीकार गरे । के यो सानो कुरा हो ? त्यस कारण जनआन्दोलन : २०४६ ले राजालाई जितायो किन नभन्ने ?

३) बी.पी. कोइरालाको भनाइ थियो— ‘राजालाई देशभक्त बन्ने बाध्यता छ । देश रहे उनी राजा बन्न पाउँछन् । देशै नरहे राजा बन्न कहाँ जाने ?’ हो, यो कुरालाई राजा वीरेन्द्रले बडो मनोयोगका साथ मनन गरेर जुन पक्षमा जनता छन्, त्यस पक्षमा जान उनले परहेज गरेनन् । फलतः बहुदल आए पनि राजतन्त्र त रहिरहने भयो । त्यसैले यो जनआन्दोलनमा राजाको पनि जीत भएको थियो । हिजो पञ्चायत छँदा खान्थ्यो एउटाले तर दोष आउँथ्यो राजाको टाउकोमा । बहुदलीय व्यवस्थामा उनी संवैधानिक राजा थिए । राजाले पाउने यावत् मान, मर्यादा र सुविधाका उनी अधिकारी थिए । तर, दोषको भारी चाहिं दलहरूले बोक्नुपर्थ्यो । क्या मज्जा । अति महत्त्वाकाङ्क्षी बन्ने चाहना नराख्ने हो भने संवैधानिक राजतन्त्रमा राजालाई जस्तो हाइसन्चो अर्को कसैलाई हुँदैन । त्यसकारण संवैधानिक राजतन्त्रमा राजाको जीतैजीत मात्र थियो ।

४) सिद्धान्तनिष्ठ नेतासँगको समझौता

क्रान्ति, युद्ध र सङ्घर्षहरूमा एउटा पक्षले जित्यो र अर्को पक्षले हात्यो भने त्यहाँ समझौता वार्ताको प्रासङ्गिकता बाँकी रहेदैन । तर, हार्दै गझरहेको पक्षको नेतृत्व बुद्धिमान् छ भने उसले समझौताको माध्यमबाट क्षति कम गराउन सकछ । केही अविश्वसनीय र धूर्त नेतृत्वले समझौता वार्तालाई प्रयोग गरेर

अनपेक्षित परिस्थिति पैदा गरिदिएका घटनाहरू यदाकदा नभएका पनि होइनन् । तर, दुवैतर्फका नेतृत्वहरू विश्वसनीय, जिम्मेदार र सिद्धान्तनिष्ठ छन् भने दुवै पक्ष (Win-Win) जीतको अवस्थासम्म पुन नसक्ने होइन । हो, २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलन चरमोत्कर्षमा पुगेपछि राजा वीरेन्द्रले महसूस गरे— ‘जनताको चाहना बहुदलीय प्रजातन्त्र नै रहेछ । अब समय छैंदै जनताको चाहना अनुसार उनीहरूको नासो (प्रजातन्त्र) उनैलाई नबुझाउने हो भने यहाँ जे पनि हुन सक्छ । हजारौं नेपाली मारिन सक्छन् । हामीले विदेशी हस्तक्षेप पुनः बेहोर्नुपर्ने हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा दुवै पक्षले नजितेर विदेशीले पनि जित्न सक्छ । राजतन्त्र नै जान सक्छ । त्यसकारण सम्झौता वार्ता प्रारम्भ गरिहालौं ।’ अन्ततः आन्दोलनरत पक्षसँग राजाको सकारात्मक वार्ता भयो । सार्थक सम्झौता भयो । फलतः दुवै पक्षले जितेको अनुभूति गरे । जनताको पक्ष अर्थात् आन्दोलनरत पक्षले त जित्नु नै थियो, जित्यो । सत्ता हत्यायो । आफ्नो शासन चलायो । यहाँ अनौठो तर सुखद कुरा के भने, त्यो राजा जो (पञ्चायत) को पक्ष लिएर पराजित भयो, त्यसको संरक्षकको हिसाबले राजतन्त्र पनि पञ्चायतको सती जानुपर्यो नि ! गएन । किन ? राजा वीरेन्द्र कुशल राजनेता पनि थिए, यसकारण राजतन्त्र पराजित भएन । उनले दूरक्षितजमा राजशाही विरुद्ध मडारिरहेको सङ्कटलाई आन्दोलनकै ऋममा आँकिसकेका थिए । त्यसैले सम्झौता वार्ताको अस्त्र फ्याँकेर आफ्नो राजसत्तालाई जोगाए । राजाको यो कदम कम बुद्धिमतापूर्ण थिएन । आग्खिर उनले आफ्नो राजतन्त्र जोगाए । आफ्नो सम्पत्ति जोगाए । राजगद्वीमाथि आफ्नो सन्तानको अधिकारलाई अवरुद्ध (ऋमभद्रा) हुन दिएनन् । सब यथावत् रह्यो । पद, प्रतिष्ठा, मान, मर्यादा र राजमुकुट सबै ! उनले हार्नुपरेको एउटै मात्र कुरा थियो— पञ्चायत । त्यस्तो पञ्चायत जसलाई तीस वर्ष राजाले आफ्नो प्रतिष्ठा दाउमा राखेर भरणपोषण गर्दै आएका थिए । त्यसले त राजनीतिमा एउटा सिन्को पनि भाँचेको रहेनछ । त्यसरी पुलपुल्याएर राखेको पञ्चायतले प्रतिपक्षसँग न शास्त्रार्थ गर्न सक्यो न त मुकाबिला नै ! यस्तो बाँदरको पुच्छलाई च्यापिराखेर आत्मराति गर्नुको के प्रयोजन ? त्यसकारण राजा वीरेन्द्रले तत्क्षण निर्णय गरेर निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्थालाई त्यागिदिए र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई स्वागत

गरे । यस्तो निर्णय लिन सक्नु राजा वीरेन्द्रका निमित्त जीत नै जीत थियो । यस्तै जीत हासिल गर्न उनका सहोदर भाइ ज्ञानेन्द्रले वि.सं. २०६२-६३ मा सकेनन् र राजशाहीबाटे हात धुनुपन्यो । यस अर्थमा त राजा वीरेन्द्र बुद्धिमान् नै रहेछन् नि, होइन ?

राजा वीरेन्द्रको यो जीतका कारण स्वयं र उनको निर्णयक्षमतालाई मात्र तिने धृष्टता कसैले गयो भने त्यो फेरि अर्को गल्ती हुन सक्छ । यो कुरा किन भनिराखिएको छ भने— यदि २०४६ सालको जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंह जस्ता सिद्धान्तनिष्ठ व्यक्तित्वको नियन्त्रणमा जनआन्दोलन नहुँदो हो त राजाका ती यावत् प्रयत्नहरू निरर्थक हुन पनि सक्थे । गणेशमानजी बडो सिद्धान्तनिष्ठ व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । जनआन्दोलन विजय उप्रान्त गणेशमानजीलाई प्रभोक गराउन यहाँका केही उग्र कम्युनिस्टहरूले उहाँलाई भनेका थिए— ‘गणेशमानजी ! आज तपाईंको हात माथि छ । तपाईं जनआन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डर मात्र होइन, सर्वमान्य नेता पनि हुनुहुन्छ । पूरै नेपाल तपाईंको पछि लागेको छ, आज । यो अवस्था अवश्य पनि सधै रहनेछैन । त्यसकारण बेला यही हो, राजतन्त्रलाई मिल्काउने र देशमा गणतन्त्र स्थापना गर्ने । अधि बद्नुहोस् । हामी पनि तपाईंलाई साथ दिनेछौं ।’ ती उग्रावामपन्थीको कुरा सुनेपछि गणेशमानजीले तिनलाई भन्नुभयो— ‘हेनुहोस् साथीहरू ! म पनि तपाईंहरूको भावनाभन्दा टाढाको व्यक्ति होइन । मेरो पनि त्यस्तै इच्छा हुन सक्दछ । तर, इच्छा मात्र भएर के गर्नु ? हामीले जनआन्दोलन शुरू गर्दा त्यो माग राखेकै थिएनौं । हाम्रो माग त दुइटा मात्र थिए— बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य । त्यति त हो नि हामीले मागेका । हामीले आफूले मागेको माग राजाले पूरा गरिसके । अब कुन नैतिकताले माघै नमागेको कुराको अद्दको थापेर फेरि आन्दोलन गरौं ? यो त सरासर अनैतिक कुरा भएन र ? फेरि मैले त्यस्तो अनैतिक माग अधि सारे भने यिनै नेपाली जनता जसले यो आन्दोलन सफल पार्न यत्रो बलिदान र कुर्वन्नी गरे ती जनताले म जस्तो अनैतिक कुरा गर्ने, छिनछिनमा कुरा फेर्ने नेतालाई नेता मानिरहलान् ? त्यसकारण यस्तो अनैतिक र सिद्धान्त विपरीत कामको आशा कम से कम मबाट नगर्नुहोस् ।’

गणेशमानजीको शिक्षाप्रद फट्कार सुनेका ती उग्र कम्युनिस्टहरूले भने— ‘तपाईंले नगर्ने हो भने यो देशमा गणतन्त्र ल्याउन हामी सङ्घर्ष गर्नेछौं । हाप्रो जनआन्दोलन रोकिनेछैन, जारी छ ।’ गणेशमानजीले भनुभयो— ‘जनआन्दोलन गर्नुहोस् । मेरो शुभकामना ।’

राजा वीरेन्द्रले गणेशमान सिंह जस्ता सिद्धान्तनिष्ठ र परिष्कृत जननेतासँग सम्झौता गरेका थिए । त्यसैले उनी निश्चन्त थिए, अन्यथा केही हुँदैन भन्ने । लगभग यस्तै अवस्था आइलाग्दा २०६२-६३ को जनआन्दोलन उप्रान्त राजा ज्ञानेन्द्रले गिरिजाप्रसाद र पुष्पकमल दाहाललाई विश्वास गरेर जनताको नासो जनतालाई नै फर्काएँ भनेर निश्चन्त निदाएका थिए । जब कोइराला र दाहालको हातमा देशको ‘ताला-कुजी’ हातलागी भयो अनि एकाबिहानै आफ्नो एउटा मन्त्रीलाई दूत बनाएर नारायणहिटी दरवार पठाए आफ्नो सन्देश सुनाउन । सन्देशमा भनिएको थियो— ‘देशमा गणतन्त्र आइसक्यो अब तपाईं आफ्नो राजमुकुट सरकारलाई बुझाउनुहोस् र आफ्नो ‘झिटीगुन्टा’ लिएर महाराजगञ्जको आफ्नै घरमा गइहाल्नुहोस् ।’ राजा ज्ञानेन्द्रले भने— ‘हाप्रो सम्झौता त यस्तो थिएन नि ! फेरि तपाईंहरूको आन्दोलनको माग पनि गणतन्त्र त थिएन नि !’ दूतले भने— ‘राजनीतिमा यस्तै हुन्छ । यसैको नाम राजनीति हो ।’

हो, राजा वीरेन्द्र यस्तो अवस्थाबाट जो बाँचे त्यो गणेशमान सिंह नाम गरेको त्यो साँचो ‘सिंह’ कै अनुग्रहको कारण थियो । अरू केही होइन । यस्ता महानतम, नैतिकवान् र सिद्धान्तनिष्ठ नेतासँग सम्झौता गर्न पाउनु राजा वीरेन्द्रको विजय नै हो ।

**

प्रजातन्त्रको संवर्द्धन र विकासको मार्गचित्र

(२०४८ सालमा हुन गइरहेको पहिलो आमनिर्वाचनका निमित घोषणापत्र तयार गर्ने ऋममा थियो— नेपाली काइग्रेस । आफूलाई लागेका केही प्रस्तावहरूमाथि पार्टीमा छलफल गराएर त्यसलाई घोषणापत्रमा समावेश गर्ने इच्छा रहेछ गणेशमानजीको । त्यसैले उहाँका कुराहरू समाविष्ट गरेर एउटा मस्यौदा तयार पार्न उहाँले मलाई अहाउनुभयो । उहाँका कुराहरू मैले टेप रेकर्डरमा रेकर्ड गरेको थिएँ । त्यही टेपको आधारमा घोषणापत्रको एउटा खेस्ता (ड्राफ्ट) तयार गरियो । पार्टीभित्र त्यो ड्राफ्टको व्याख्या गर्ने जिम्मा पनि उहाँले मलाई नै दिनुभएको थियो । नेतात्रय— गणेशमानजी, किसुनजी र गिरिजाबाबूका अतिरिक्त नेपाली काइग्रेसका तत्कालीन उच्च एवम् बौद्धिक भनिने नेताहरूको उपस्थितिमा गणेशमानजीको यो प्रस्तावको व्याख्या मैले नै गरेको हुँ । मेरो काम सकिएपछि भनियो— ‘एकदम राम्रो छ, सबै कुरा घोषणापत्रमा समावेश गरिनुपर्छ ।’ तर दुभाग्य ! गणेशमानजीको त्यो प्रस्तावको एउटा बुँदा मात्र पनि नेपाली काइग्रेसले प्रकाशित गरेको घोषणापत्रमा समाविष्ट गरिएन ।

त्यो टेप गरिएको आज तीस वर्ष भइसकेछ । गणेशमानजीले आफ्नो पार्टीलाई दिएको त्यो सुझाव अब इतिहास भइसक्यो । त्यो इतिहासलाई अब जनतासमक्ष प्रस्तुत गरौं भनेर टेपरेकडरबाट रेकर्ड गरिएको क्यासेट खोल्न खोज्दा त्यो क्यासेट काम नलाग्ने हिसाबले बिग्रिसकेको रहेछ । नेपाली काइग्रेसको कार्यालयमा होला कि ? भनेर खोजियो तर के पाइन्थ्यो ? अन्ततः संयोगले केही टिपोटहरू मेरो कलेकशनमा फेला परे । त्यसको आधारमा मलाई यो पुस्तकमा आवश्यक सामग्री तयार पार्न गाहो भएन । यो अध्याय त्यसैको आधारमा तयार पारिएको हो । तीस वर्षअघि गणेशमानजीसँग टेपरेकर्ड गर्ने, त्यसलाई उतार गर्ने र त्यसलाई सिलसिलेवार ढङ्गले तयार गरी एउटा प्रस्तावको रूप दिने र त्यसको व्याख्या गर्ने व्यक्तिमति म स्वयं भएको हुनाले यस अध्यायमा गणेशमानजीका भावनाहरू राम्रोसँग प्रतिबिम्बित छन् भन्ने मेरो विश्वास छ ।

यस पुस्तकमा यो अध्याय यसकारण पनि आवश्यक भयो कि यसले गणेशमान सिंह भन्ने व्यक्तिलाई समयले संयोगवश मात्र नेता बनाएको थिएन वरन् उहाँ सबै दृष्टिले नेता कहलिन योग्य हुनुहुन्थ्यो भन्ने स्पष्ट पार्छ । उहाँमा आफ्नो देशको विकास कसरी गर्ने भन्ने दृष्टिकोण र सुस्पष्ट तस्वीर पनि थियो । नेपाली काइग्रेसभित्र यति गहिरो सोच राख्ने नेता गणेशमानपछि बी.पी.बाहेक अर्को मैले देखेको छैन ।)

गणेशमानजीलाई भलीभाँति थाहा थियो, गरीबी, दरिद्रता र अभावमा प्रजातन्त्रलाई किमार्थ बचाउन सकिन्न । त्यसकारण नेपाली जनताले दुःखले आज्याको यो प्रजातन्त्रलाई जोगाउने हो भने सबैले मिलेर देशबाट गरीबी, दरिद्रता र अभावको उन्मूलन गर्नपछि पहिलो कदम चाल्नैपर्छ । त्यसैले प्रजातन्त्र प्राप्त भएकै दिन आफ्नो वक्तव्यमा उहाँले भन्नुभयो- ‘राजनीतिक क्रान्ति पूरा भएको छ । अब यो राजनीतिक क्रान्तिको जगेर्ना गर्न हामीले आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्नुपर्छ । यदि सकेन्तै भन्ने याद राख्नुहोला- पञ्चायतभन्दा

पनि खतरनाक अधिनायकवादले प्रजातन्त्रलाई विस्थापित गर्नेछ अनि नेपाली जनताले गरीबी, दरिद्रता र अभाव मात्र होइन गुलामी समेत स्वीकानुपर्ण हुन सक्दछ।' गणेशमानजी जनतालाई डर, त्रास र भय देखाएर तिनीमाथि शासन गर्ने धूर्त राजनेताहरूमध्येका हुनुहुन्थेन। उहाँमा शासन गर्ने न रहर थियो न त इच्छा नै। उहाँको मक्सद र लक्ष्य एउटा मात्र थियो, त्यो थियो— प्रजातन्त्र, बस। त्यसैले प्रजातन्त्रको स्थापना र त्यसको संवर्द्धनकै निर्मित आफ्नो पूरे जीवन समर्पित गर्नुभयो। उहाँ दूर क्षितिजमा मडारिन थालेको सम्भावित खतरालाई समयअघि नै आँक्न सक्नुहुन्थ्यो र समय छँदै जनतालाई सावधान मात्र होइन, त्यससँग जुध्ने जुक्ति पनि सिकाउनुहुन्थ्यो। उहाँद्वारा निर्मित यो घोषणापत्र त्यस्तै दस्तावेजमध्ये एक हो। यस घोषणापत्रमा प्रजातन्त्रको संवर्द्धन गर्ने उपाय, देशविकासका निर्मित आवश्यक आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्ने सूत्रहरू र यो काममा राजनीतिक नेताहरूले सावधानी वर्तेन् भने मुलुकले भोग्नुपर्ने दुर्गतिको चेतावनी छ।

नेपालमा सन्त नेता मानिनुहुने तत्कालीन अन्तरिम प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईले तोकिएकै समयमा संविधान बनाएको र त्यही संविधान अनुसार आमनिर्वाचन पनि सम्पन्न हुने अवस्था देखेपछि भट्टराईप्रति कृतज्ञ हुनुहुन्थ्यो गणेशमानजी। २००७ सालको क्रान्ति सम्पन्न भएपछि आफू स्वयं र बी.पी. कोइराला एवं सुवर्णशमशेर र भारत समेत लाप्दा पनि प्रजातान्त्रिक संविधान ल्याउने र निर्वाचन गराउन नसकेको कटु यथार्थबाट भयभीत गणेशमानजी यस पटक कृष्णप्रसादले तोकिएकै समयमा सबै कुरा सफलतापूर्वक अधि बढाइरहेको देखदा प्रसन्न मात्र हुनुहुन्थेन, वरन् उहाँ प्रजातन्त्रको संवर्द्धन हुने कुरामा विश्वस्त हुन थाल्नुभएको थियो। संविधान त बनिसकेकै थियो, अब आमनिर्वाचन पनि सन्निकट नै भएको अवस्थामा एक दिन दिउसो म (लेखक) गणेशमानजीको निवास क्षेत्रपाटी पुगेको थिएँ। संयोगले गणेशमानजी खानपीन सकीवरी आफै बैठकमा आरामले बसिरहनुभएको रहेछ। मलाई देखनेबित्तिकै भित्र बोलाउनुभयो र एकछिन केही सोचे जस्तो गरी मौन रहनुभयो। एकाध मिनेटको मौनतापछि उहाँले भन्नुभयो— 'ढकालजी ! निर्वाचन अब नजिकिदै छ, त्यसको तयारीमा हामी सबै जुट्नु छ। सबैले आआफ्नो ठाउँबाट पार्टीलाई सकदो सहयोग गर्नुपर्छ। केही दिनयता मैले तपाईंलाई सम्भकरहेको छु। हाम्रो

पार्टीलाई तपाईंले राम्रोसँग चिन्नुभएकै छ । उसले कसकसको सहयोग लिने हो थाहा छैन । तर हाम्रो कर्तव्य हामी आफैले गर्नु बेस । कुरा के भने, आगामी निर्वाचनका निम्नि बनाइने घोषणापत्र हामी पनि मस्यौदा गरौं र पार्टीलाई सुभाओँ । यसका लागि गम्भीर अध्ययन र लेखनको आवश्यकता पर्छ । यो काम तपाईंले गर्नुहोस् र ड्राफ्ट बनाइराखौं । कसो ?' मैले भने- 'भइहाल्छ नि, गणेशमानजी !' उहाँले थप्नुभयो- 'मलाई लागेका कुरा एक-दुई दिनमा म तपाईंलाई टिपाउनेछु ।' २०१५ सालको निर्वाचनका निम्नि हामीले (पार्टीले) बनाएको घोषणापत्रको पनि राम्रोसँग अध्ययन गर्नुहोला । पार्टीले हाम्रो सहयोग मागे दिउँला नमागे ठीकै छ, हाम्रो के जान्छ र ? मैले भने- 'ठीक छ, गणेशमानजी ! हजूरका सूत्रबहु पाओँ । म तत्क्षण कार्य प्रारम्भ गरिहाल्छु ।' यत्तिकैमा कोही उहाँलाई भेट्न आउँदै छ भन्ने थाहा पाएपछि उहाँसँग बिदा हुन म उठें । जातेजाते गणेशमानजीले भन्नुभयो- 'पर्सि यसै वेलातिर बसौं हुन ?' मैले भने- 'भइहाल्छ नि हजूर ! म पर्सि यसै वेला आउनेछु ।'

आफूले भन्न खोजेको कुरा सूत्रबद्ध रूपले स्पष्टसँग पस्कन सक्ने अद्भुत क्षमताका धनी हुनुहुन्छ गणेशमानजी भन्ने कुरा मलाई धेरै अधिदेखि नै अनुभव थियो । गणेशमानजीको जीवनी 'मेरो कथाका पानाहरू' प्रकाशनपूर्व शृङ्खलाबद्ध रूपले दैनिक जस्तो उहाँको अन्तर्वार्तालाई रेकर्ड गर्ने कार्यमा प्रारम्भका धेरै शृङ्खलामा उक्त पुस्तकका प्रस्तोता माथ्वरसिंह बस्नेतजीका साथ विश्व सन्देश साप्ताहिकको सम्पादकमण्डलको सदस्यका हैसियतले म स्वयं र पत्रकार एवं साहित्यकार मित्र हरि अधिकारी साथै हुन्थ्यौं । गणेशमानजीमा भएको इतिहासचेत, पुरानो घटनाको सजीव चित्रण गर्न सक्ने अद्भुत क्षमता र तिनलाई सूत्रबद्ध र सटीक ढण्गमा पस्कन सक्ने कला मैले यति लामो लेखन एवं पत्रकारिताको जीवनमा विरलै देखेको छु ।

गणेशमानजीको त्यो क्षमताको विलक्षणताको दर्शन गर्ने अवसर मलाई यो पटक पुनः मिल्यो । पूर्वीनिर्धारित समयमै पर्सिपल्टका दिन म क्षेत्रपाटी पुगें । मलाई थाहा थियो कि गणेशमानजी आफूले भन्नुपर्ने कुराहरू मुखाग्र भन्नुहुनेछ । त्यसकारण कलमले टिपिराख्नु सम्भव पनि हुँदैन भनेर क्यासेट रेकर्डलाई खल्तीमा राखेर गएको थिएँ । सामान्य औपचारिकतापछि गणेशमानजीले

बोल्न थाल्नुभयो— नेपाली जनताको बलिदान र अथाह त्यागको बदौलत राजनीतिक क्रान्ति अब अन्तिम चरणमा आइपुगेको छ । आमनिर्वाचनको सफलताको साथसाथै राजनीतिक क्रान्ति पूर्ण रूपले सम्पन्न हुनेछ । यो राजनीतिक क्रान्तिलाई दीगो र सार्थक परिणतिसम्म पुन्याउन मुलुकमा आर्थिक क्रान्ति गर्नु अनिवार्य रूपले आवश्यक छ । आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्न सकिएन भने राजनीतिक क्रान्ति सफल भयो भन्नुको केही अर्थ छैन । यदि आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्न सकेनौं भने अब त प्रजातन्त्र मात्र अपहरित हुने होइन, हाम्रो सार्वभौमिकता पनि के हुने हो, त्यसै भन्न सकिन । त्यसकारण आर्थिक क्रान्तिको अपरिहार्यताबाटे मैले जोड दिई आएको हुँ । फेरि आर्थिक क्रान्ति भनेको जादूको छडी होइन, जो यसो घुमाइदिएपछि पुग्यो ! आर्थिक क्रान्तिलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न तुल्याउन सरकारको दूरदृष्टि, इमानदार प्रयत्न, साधनको वस्तुपरक उपयोग, वैज्ञानिक सीप र प्रविधिको अधिकतम प्रयोग र यी सबैभन्दा दूलो र महत्वपूर्ण कुरा भनेको यसका निमित्त आमजनताको सकारात्मक सहभागिता नै हो । यसका निमित्त सरकारले इमानदारीपूर्वक प्रयत्न गर्नुपर्छ । जनतालाई भरोसा दिन सक्नुपर्छ । तसर्थ सरकारको तेतृत्व गर्ने पात्र एवं नेताहरूको चरित्र विश्वसनीय बनाउनका निमित्त ऊ अनुशासित, इमानदार र निःस्वार्थी हुनैपर्छ । यसका साथमा नेताको स्वभाव एवं आनीबानीमा सादाही पनि भलिक्नुपर्छ । यसका अलवा नेताहरू एवं निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले आआफ्नो निर्वाचन क्षेत्रभित्र आफूलाई सीमित नराखी आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जा राष्ट्र विकास र राष्ट्रिय दृष्टिकोण अनुरूप बनाउनुपर्छ । सिङ्गो राष्ट्रकै विकास गरियो भने स्थानीय समस्याहरू त स्वतः समाधान भइहाल्नेछन् नि भन्ने भावना बनाउनुपर्छ । तथापि हामीले हाम्रो विकासको पूर्वाधार ग्रामीण अर्थतन्त्रमै निर्भर हुनेछ भन्ने कदापि भुल्न हुँदैन । एउटा कुरा हामी काइग्रेसीहरूले कहिल्यै पनि भुल्न नहुने के हो भने, यो देशमा २००७ सालको सशस्त्र क्रान्ति नेपाली काइग्रेसले नै गरेको हो । त्यसै गरी २०४६ सालको सफल जनआन्दोलन पनि नेपाली काइग्रेसले नै गयो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ पनि नेपाली काइग्रेसले नै बनायो । अब हुन गइरहेको आमनिर्वाचन पनि नेपाली काइग्रेसकै नेतृत्वमा सफल हुनेछ । यत्रो इतिहास भएको पार्टी दुनियाँमा अन्यन्त्र कहीं पनि पाइँदैन । तसर्थ यो हाम्रो गौरवमय इतिहासलाई अभ

बढी समुज्ज्वल बनाउन यो संविधानको अरूपन्दा बढी हामीले नै मर्यादा र पालना गर्नुपर्छ । हामीले नै संविधानलाई नजरअन्दाज वा उल्लङ्घन गर्न्यौं भने राजा वा कम्युनिष्टहरूले यसलाई किन मान्छन् ? यो कुरालाई हृदयझगम गर्दै हामीले प्रत्येक कदम फुकीफुकी चाल्नुपर्नेछ । कथंकदारिचित जानेर वा अन्जानमै पनि संविधानको उल्लङ्घन हामी काइग्रेसीबाटे भयो र हामीले नै यसको मर्यादा कायम गर्न सकेनौं भने 'समय' ले हामीलाई कदापि पर्खिबस्ने छैन । त्यस अवस्थामा देश विकासको जिम्मेवारी वहन गर्ने पात्र समयले परिवर्तन गर्नेछ । तसर्थ यो संवेदनशीलतालाई राम्रोसँग बुझौं । अब हाम्रो देशको प्रजातन्त्र संवर्द्धित भइसक्यो । अब कसैले यसको बाल वाँका गर्न सक्ने छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित नहुन्जेल नेपाली काइग्रेसका नेता एवं कार्यकर्ताले विशेष किसिमले दुःख सहने र मेहनत गरिरहने अभ्यास गर्नुपर्छ । मेरो अनुमानमा यस्तो सङ्कटपूर्ण वा भनौं संवेदनशील अवधि भनेको करीब १५ वर्षको हुनेछ । यस अवधिसम्म धानियो भने त्यसवेलासम्म जनता सचेत भइसकेका हुनेछन् । शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारले एउटा पडाव पार गरिसकेको हुनेछ र प्रजातन्त्र संवर्द्धित भइसकेको हुनेछ । अनि त यसलाई चलाउने हिम्मत कसले गर्थ्यो ?

यिनै प्रमुख कुराहरूको आलोकमा आवश्यक योजनाहरू तर्जुमा गर्दै आगामी १५ वर्षभित्र यो देशमा आर्थिक क्रान्ति सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने मेरो अठोट छ । यो गहनतम जिम्मेवारी पूरा गर्न नेपाली जनता, त्यसमध्ये पनि नेपाली काइग्रेसका नेता-कार्यकर्ताहरूले अभ बढी दुःख भेल्नु र परिश्रम गर्नुपरेको छ ।

यी सबै कुराको योजना बनाउने तरखर गर्नुपूर्व हामी काइग्रेसीले भुल्न नहुने अर्को कुरा के हो भने नेपाली काइग्रेस प्रजातान्त्रिक समाजवादी पार्टी हो । प्रजातन्त्र र समाजवादको मूल्यमा हामीले कसैसँग सम्झौता गर्न सक्दैनौं । हामीलाई विश्वास छ— समाजवादकै माध्यमबाट हामी आर्थिक क्रान्तिको महायज्ञलाई सफल परिणतिसम्म पुऱ्याएर नेपाल र नेपालीको सेवा गर्नेछौं ।

यी यावत् कुराहरूलाई मध्यनजर गर्दै प्रजातन्त्रको संवर्द्धन र देशमा आर्थिक क्रान्तिलाई सफल परिणतिसम्म पुऱ्याउन निम्न उपायहरू अवलम्बन

गर्नुपर्नेछ । मेरा यी उपायहरूका अतिरिक्त पढे-लेखेका सम्बन्धित विषयका ज्ञाताहरूको सहयोग त लिनुपर्छ नै जुन काम पार्टीले अवश्य गर्ला पनि ।

विकासका सोपान

मेरो दृष्टिमा विकासका आधार वा भनौं सोपान चार हुन् । (१) जनताको विश्वास आर्जन/जित्ने काम (२) पूर्वाधार तयार गर्ने (३)फड्को मार्ने अवस्था (४) आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्ने ।

(१) जनताको विश्वास जित्ने काम

नेपाली जनताले यो डेढ शताब्दीयता अकल्पनीय दुःख भोगेका हुन् । रोग, भोक र अशिक्षाको जाँतोमा सदियौंसम्म पिसिन बाध्य बनाइएका नेपाली जनतालाई सरकार भन्ने तत्व कुन चरीको नाम हो थाहा छैन । उनले त सरकार भनेको निरझकुश शासक हो भन्ने मात्र जानेका छन् । त्यसैले सरकार भनेको जनताको सेवाका निमित्त बनाइन्छ र भत्काइन्छ भन्ने चेतना कहिल्यै भएन उनमा । उनलाई त सरकार भनेको मालिक हो र जनता भनेको रैती हो भन्ने बाहेक अन्य केही थाहापत्तो नै छैन । नेपाली काइग्रेसले गरेको २००७ सालको क्रान्तिले रैतीलाई जनतामा परिणत गर्ने प्रयत्न त गरेको हो तर राजा र सामन्तहरूलाई यो कुरा सह्य भएन । त्यसैले अनेक बहानामा २०४६ सालसम्म नेपाली जनताले स्वाभिमानका साथ आफूलाई सार्वभौम 'नागरिक' बन्ने अवसरबाट वज्चित नै हुन पन्चो । त्यसकारण नेपालीलाई अब हामीले अब तपाईंहरू कसैको रैती होइन । तपाईंहरू त यो देशको स्वतन्त्र एवं सार्वभौम नागरिक हो भन्ने सम्भाउनु छ । तपाईंहरूकै पक्षमा अब संविधान बनेको छ । त्यही संविधान अनुसार तपाईंहरूले आफ्नो इच्छा अनुसारको सरकार बनाउनुहुनेछ र तपाईं स्वयं वा तपाईंका छोराछोरी पनि यो देशको प्रधानमन्त्री बन्न सक्नेछन् । जनतालाई जागरूक एवं सचेत बनाउने यस्तो दायित्व राजा वा कम्युनिष्टहरूले कदापि पूरा गर्ने छैनन् । उनीहरू पनि त यस्तै निमुखाहरूलाई 'दास' भन्दा माथि उठन नदिएर तिनैमाथि अझै दशकौंसम्म शासन गर्न उद्यत छन् । त्यसैले जनतालाई सचेत र जागृत गराउने जिम्मेवारी वा भनौं दायित्व सौभाग्यले नेपाली काइग्रेसकै काँधमा इतिहासले सुमिपएको छ । त्यसकारण

नेपाली काइग्रेसका नेता-कार्यकर्ता गाउँगाउँ पस्नुपच्यो र ती निमुखा जनतालाई नेपाली काइग्रेसको सरकार तपाईंबाट लगान वा कूत उठाउन होइन । यो त तपाईंहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारी दिन आएको हो भने सम्भाउन सक्नुपच्यो । सदियौदेखि यस्तै लोलोपोतो सुन्दै टाठाबाठाबाट शोषित हुँदै आएका निमुखा जनता पुनः हाम्रो पनि चिल्लो कुरालाई अवश्य पनि एकाएक विश्वास गर्ने छैन् । त्यसकारण अब पञ्चायतरूपी सामन्ती शासन गइसक्यो र प्रजातान्त्रिक समाजवादी व्यवस्था आएको छ । त्यसैले तपाईं (जनता) को सेवा गर्नेछ भने विश्वास दिलाउन निम्न कुरा गर्नुपर्छ ।

(क) राहत

राहत भन्ने बित्तिकै मानिसको मनमा ‘दया’ भन्ने कुरा अनायासै आइहाल्छ । ठूलाले सानालाई, धनीले गरीबलाई, शक्तले अशक्तलाई, पढेकाले नपढेकालाई, शासकले शासितलाई गर्ने ‘निगाहा’ वा ‘दया’ समिक्षने संस्कार छ हामीकहाँ । नेपाली काइग्रेस यस्तो कुरामा विश्वास गर्दैन । आफ्नो मुलुक भनौं वा आफ्नो राज्यबाट प्राप्त हुनुपर्ने राहत वास्तवमा नागरिक अधिकार नै हो । यो शाश्वत कुरा हो, त्यसैले त भनिन्छ नि ! समाजवादी राष्ट्रले आफ्नो नागरिकको यावत् आवश्यकताहरूको दायित्व र जिम्मेवारी लिन्छ । पश्चिमी समाजवादी देशहरूले आफ्ना नागरिककाप्रति ‘From Cradle to the grave’ अर्थात् जनताका निम्नि ‘कोक्रोदेखि कात्रोसम्म’ का आवश्यकताहरू राज्यले नै उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त अङ्गालेका छन् । धनी मुलुकहरूमा यस्ता आवश्यकता राज्यले पूरा गरेका पनि छन् । तर, नेपाल जस्तो विपन्न मुलुकले अहिले नै त्यस्ता सुविधाहरू उपलब्ध गराउँछु भनी फोस्तो आश्वासन नेपाली काइग्रेसले दिन सकैन । तर, समाजवाद अनुरूप उपलब्धि हासिल हुनु पूर्व नै हामीले कमितमा पनि शिक्षा र स्वास्थ्यलाई निःशूल्क र स्तरीय बनाउनै पर्छ । यो काम तत्काल गर्न सकिने कुरा होइन । तर सात देखि दश वर्षभित्र यो सुविधा जनतालाई उपलब्ध गराउँछु भनेर योजनाबद्ध हिसावले अघि बद्न सक्यौं भने त्यो असम्भव कुरा पनि होइन । यसो गर्नु काइग्रेसको कर्तव्य पनि हो । यसका अतिरिक्त मेरो विचारमा ‘राहत’ दुई प्रकारका हुन्छन् (१) मनोवैज्ञानिक (एउटै आदेशले देशैभरि लागू गर्न सकिने) राहत (२) भौतिक राहत । मनोवैज्ञानिक

राहत पनि अनेकौं छन् । त्यीमध्ये हाम्रा सन्दर्भमा निम्न कुराहरूमा हामीले केन्द्रित हुनु आवश्यक देखदछु ।

(१) मनोवैज्ञानिक राहत : नेपाल नाम गरेको यो सानो तथा संवेदनशील मुलुकभित्र अनेकौं जातजाति, धर्म, भाषा, वेशभूषा, लिङ्ग र सम्प्रदायका मानिसहरू निवास गरेका छन् । बितेको यो एकाध शताब्दीमा यहाँ राज्य गर्ने शासकहरूले हाम्रो मुलुकको विविधतामाथि खेल्दै आफ्नो दुनो सोझ्याउँदै आए । विविधतामा एकताको खोजी गरी राष्ट्र निर्माण गर्ने प्रयत्न यहाँ कहिल्यै भएन । परिणामतः भट्ट हेर्दा शान्ति जस्तो देखिए तापनि विद्वेषको दावाग्नि भित्रभित्र मढारिहने गरेको छ यहाँ । यो दावाग्निलाई मत्थर एवं शीतल बनाउन राज्यले इमानदार प्रयत्न गरेकै छैन । राज्यको शासनमाथि कब्जा गरी बसेका वर्गले पिछडिएका समुदायहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै अगाडि बढाउनुपर्ने हो । तर त्यसो भएको कहिल्यै देखिएन । त्यसकारण नेपाली काङ्गेसले यिनको यथोचित सम्मान एवं अवसर उपलब्ध गराई राज्यव्यवस्थामा पिछडिएका समुदायलाई नजानिंदो हिसाबले संलग्न गराउँदै लग्नेछ । भनाइको मतलब सरकारले आफ्नै हैसियतले नियुक्त गर्ने पाउने पदहरूमा योग्यता अनुसार प्रथम प्राथमिकता हिमाल तथा दुर्गम पहाडमा निवास गर्ने (राई, मगर, गुरुड, भोटे) जस्ता जनजातिलाई अनि त्यसपछि दोमो अवसर मधेशीलाई, त्यसपछि नेवार समुदायलाई र अन्त्यमा ब्राह्मण र क्षत्रीहरूलाई उपलब्ध गराइनुपर्छ । होइन यो संवेदनालाई काङ्गेसले बुझन सकेन भने एउटा उच्छृङ्खल तत्त्वले ती सीमान्तकृतको भावनाको दावाग्निमाथि इन्धन थपेर सिद्धौ मुलुकलाई खरानीमा परिणत गर्न सक्दछ । यो अवस्था आउनुपूर्व यो देशका सीमान्तकृत जातजाति, धर्म, लिङ्ग र क्षेत्रका दलित पीडित जनताको भावनाको कदर जुक्तिपूर्वक गर्नुपर्दछ । यसो गर्न सकिएको अवस्थामा ती तमाम व्यक्तिले— ‘हो त नि; हामीलाई हेर्ने र हाम्रो संवेदनशीलता बुझ्ने सरकार बल्ल पो आएको रहेछ’ भनेछन् । यो विविधतायुक्त राष्ट्रलाई भावनात्मक रूपले एकीकरण गर्ने यो अचुक अस्त्र हो । राष्ट्रिय एकीकरणको यो प्रक्रियालाई नेपाली काङ्गेसले पक्रन सकेन भने अरू कसले सक्ने ? स्मरण रहोस— गणेशमान सिंहले भावनात्मक रूपले राष्ट्रिय एकीकरणका निमित नेपालका जाति, जनजाति, भाषा, लिङ्ग र धर्मका व्यक्तिलाई मनोवैज्ञानिक राहत जो दिनुपर्दछ भनेर भन्नुभएको थियो

त्यसको ठीक विपरीत हुने गरी गिरिजाप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित सरकारले विभिन्न ६ देशका निम्नित राजदूतहरू नियुक्त गर्दा ५ जना ब्राह्मण एक जना क्षत्री समुदायका परेका थिए । यस्तो कर्मको गणेशमानजीले घनघोर आपत्ति एवं विरोध गर्नुभयो । तर, ‘उल्टा चोर कोतवालको डॉटे’ भनेखै गणेशमानजीलाई नै ‘साम्प्रदायिक बन्यो’ भनी दोषारोपण गरियो ।

(२) भौतिक राहत

(अ) दैनिक उपभोग्य सामग्री सस्तोमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था

मिश्रित अर्थतन्त्र वा प्रजातान्त्रिक समाजवादी अर्थव्यवस्था लागू गर्न सक्नु सामान्य कुरा होइन । तर, लोककल्याणकारी राज्यले मानव अधिकारको पनि मर्यादा राख्नै अधिक बढनका निम्नित मिश्रित अर्थव्यवस्थालाई अँगाल्नैपर्छ । यसै परिप्रेक्षमा गणेशमानजीले नेपाली जनतालाई तत्काल राहत पुऱ्याउने उद्देश्यले यस्तो सुझाव दिनुभएको थियो ।

तिनताका नेपालको आर्थिक कारोबार अधिकांशतः भारतमाथि नै निर्भर थियो । त्यसैले त राजीव गान्धीले नेपाललाई नाकाबन्दी लगाइदिंदा नेपाल पानीविनाको माछा जस्तो हुन पुगेको थियो । त्यही अनुभवले हुन सक्छ आइन्दा यस्तो नहोस् भनेर अत्यावश्यक सामग्रीहरूमा आत्मनिर्भर हुनुपर्छ भन्ने धारणा बनाउनुभएको थियो, गणेशमानजीले । उहाँलाई थाहा थियो आत्मनिर्भर नहुन्जेलसम्म त भारतमाथि नै भर पर्नु बाहेकको अर्को विकल्प पनि थिएन । त्यसमाथि जनतालाई सस्तो र सुलभ मूल्यमा उपलब्ध गराउने भनेको फलामको चिउरा चपाउनु सरह काम थियो । तथापि गणेशमानजीले एउटा गहिरो अध्ययन गर्नुभएको रहेछ । उहाँले गर्नुभएको अध्ययनमा भारतबाट आयात गरिएका दैनिक उपभोग्य सामग्रीहरू नेपालीको घरआँगनमा पुने वेलासम्म कम्तीमा पनि चार-पाँच ठाउँमा बिचौलियाहरूले आफ्नो भाग न्यूनतम १० देखि २० प्रतिशतसम्म खाएर उपभोक्ताकहाँ पुऱ्याउने गरेका रहेछन् । यसले गर्दा प्रायः सबै सामग्रीहरू कम्तीमा पनि ५० देखि १०० प्रतिशतसम्म महँगो हुने गरेको रहेछ । त्यसकारण सरकारले विशेष प्रयत्न गरेर यो बिचौलियाको सङ्ख्या आधा घटाउने व्यवस्था मिलाउन सक्यो भने सहजै आधा मूल्य घटाउन सकिने जुक्ति उहाँले निकाल्नुभयो । त्यसैले सरकारलाई भन्नुभयो—

नेपाल सरकार अन्तर्गतका नेशनल ट्रेडिङ लिमिटेड, साल्ट ट्रेडिङ लिमिटेड, नेपाल खाद्य संस्थान र कृषि सप्लाई संस्थानहरू जस्ता संस्थाले सोभै भारतका उत्पादकहरूसँग खरीद गरी नेपालका खुदा व्यापारीहरूलाई वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकियो भने जनतालाई उपभोग्य सामग्री कम्तीमा पनि आधा कम मूल्यमा उपलब्ध गराउन सकिनेछ । सरकारको प्रयत्न भनेको ती संस्थाहरूलाई निजी क्षेत्रका आयातकर्ताहरूसरहको प्रतिस्पर्धी बनाउन सक्नु मात्र हो । यो गर्न नसकिने कुरा थिएन । गणेशमानजीको यो योजना कार्यान्वयन गर्न सकिएको अवस्थामा देशभरका प्रत्येक गाविसहरूमा सस्तो तथा सुलभ सामग्रीहरू वितरण गर्ने सहकारीहरूलाई क्रियाशील गराउन सकिन्थ्यो । यस्ता हजारौंहजार सहकारीलाई सकृद बनाउन सकेको अवस्थामा लाखौं शिक्षित बेरोजगारलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी उपलब्ध गराउन सकिन्थ्यो । यो योजनाले प्रत्यक्ष रूपमा देशको अर्थतन्त्रलाई कर्ति हो कर्ति मद्दत गर्थ्यो, त्यसको लेखाजोखा छैन । यस्तो व्यवस्था लागू गरियोस् भनेर गणेशमानजीको सन्देश एवं सुभावको रूपमा लिखितपत्र लिएर आफ्नै पार्टीका प्रधानमन्त्रीहरू गिरिजाप्रसाद र शेरबहादुरको छिंडीमा उहाँको दूत बनेर म कैयौं पटक गएको छु । तर, सधैं हात लाग्यो फुस्सा !

(आ) स्वास्थ्य बीमा

जनताको स्वास्थ्य अधिकारका सम्बन्धमा गणेशमानजी अत्यन्त चिन्तित हुनुहुन्थ्यो । स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने जनताको अधिकार नै हो । समाजवादको मर्म पनि त्यही हो । तर राज्यले यस प्रकारको सेवा एकै पटक सबैलाई उपलब्ध गराउन त्यति सम्भव नहुन सकदछ । त्यसकारण चरणबद्ध रूपले गर्दै जानुपर्छ भन्ने उहाँको सुभाव थियो । उहाँको भनाइ थियो— ‘सबैभन्दा पहिले गरीबीको रेखामुनि बाँच्च बाध्य नेपाली जनताका निमित्त स्वास्थ्य बीमाको सुविधा उपलब्ध गराइयोस् । त्यसका निमित्त गरीबीको रेखामुनिका जनता कर्ति छन् ? भन्ने तथ्याङ्कको कुरा यकिन गरौं ।

(इ) रोजगार

रोजगारीको खोजमा हजारौंको सझौतामा नेपालीहरू भारतका विभिन्न सहरमा वर्षैदेखि गइहेका छन् । त्यसै गरी भारतबाट पनि हजारौं भारतीयहरू

नेपालमा आएका छन् । नेपालीमा सीप छैन, त्यसकारण सामान्य मजदूरी गर्न्हन् । जसले गर्दा नेपालीको आम्दानी अत्यन्त न्यून छ । तर, भारतबाट आएका मजदूरहरू मध्यमस्तरकै भए तापनि सीपयुक्त छन् । त्यसकारण उनीहरू यहाँबाट ठूलो रकम आफ्नो देश लैजान्छन् । एक लाख नेपालीले भारतबाट नेपाल ल्याउने रकम जति होला त्योभन्दा कैयौं गुणा बढी रकम केही हजार भारतीय मजदूरहरूले यहाँबाट लैजाने गरेका छन् । यस्तो विडम्बनायुक्त अवस्थाबाट जनताले मुक्ति पाउनुपर्छ । यसबाट नेपालीलाई मुक्ति दिलाउन केही दिन वा महीनाको सामान्य तालीम दिन सकियो भने नेपालीको आम्दानीमा आशातीत वृद्धि हुन सक्दछ । यसरी विविध प्रकारका सीपको तालीम दिइयो भने विदेश जाने श्रम देशमै रहनेछन् र विदेश वा भारत गए भने पनि तिनीहरूको आयमा अकल्पनीय वृद्धि हुने निश्चित छ । तसर्थ अल्पकालीन तालीमको व्यवस्था गरै ।

सयौं मजदूरहरूले महीनौं लगाएर गर्ने काम हिजोआज आधुनिक यन्त्रहरू जस्तो लोडर, बुल्डोजर, स्कार्भेटर जस्ता मेसिनरीहरूको प्रयोगले नेपाल जस्तो अल्पविकसित मुलुकका मजदूरहरूको गाँस खोसेको छ । त्यसकारण केही वर्ष लोडर, बुल्डोजर जस्ता मेशिनरीहरू प्रयोग गर्ने कामलाई निरुत्साहित गरी मानवश्रमलाई नै प्राथमिकता दिइनुपर्छ । यसो गर्दा ठूलठूला मेशिनहरूको प्रयोगले वातावरणमा ल्याउने दुष्परिणामको प्रकोपबाट मुलुकलाई केही वर्ष बचाउन पनि सकिन्छ ।

यसरी प्राथमिक रूपमा राहतको व्यवस्था मिलाइदिएपछि ‘हो, अब साँच्चिकैको जनतामुखी सरकार बनेको रहेछ । यसलाई हामी सबै मिलेर सहयोग गर्नुपर्छ । यो सरकार र प्रजातन्त्रलाई बचाउनुपर्छ’ भन्ने भावना जानेछ आमजनतामा । राष्ट्र विकासका लागि जनताको यो भरोसा र विश्वास अन्ततः सरकारको निर्मित अमूल्य ‘पूँजी’ नै साबित हुनेछ, भन्ने विश्वास थियो— गणेशमान सिंहको ।

यसरी जनताको विश्वास आज्ञन गरिसकेपछि अब विकासको दोस्रो चरणमा प्रवेश गरै । विकासको दोस्रो चरणको प्रवेश भनेको विकासका पूर्वाधारहरूको पहिचान र तिनको निर्माण गर्ने कर्तव्य सरकारको बन्दछ ।

गणेशमानजीले विकासका पूर्वाधारहरूको चयन यसरी गर्नुभएको थियो— (१)
पूँजी (२) जनशक्ति (३) शिक्षा (४) स्वास्थ्य (५) रोजगार

(ख) छात्रवृत्ति कार्यक्रम

माथि उल्लेख गरिएका जाति, जनजाति, मधेशी एवं विपन्न परिवार हरूको पहिचान गरी तिनका बालबालिकाको शिक्षाको जिम्मा सरकारले लिनुपर्छ । यस्ता पिछिडिएकाहरूका निमित्त क्रमशः देशका प्रत्येक जिल्लामा काठमाडौंको बूढानीलकण्ठ जस्ता आवासीय विद्यालयहरू खोलिनुपर्छ र त्यस्ता स्कूलहरूमा ती सीमान्तकृत नेपाली जनताका सन्तानलाई पढाइनुपर्छ । अलगै विद्यालयहरू नखोलुन्जेल सम्बन्धित जिल्लास्थित बोर्डिङ स्कूलहरूमा त्यस्ता विद्यार्थीहरूलाई सरकारले छात्रवृत्ति दिए भए पनि अध्ययनको सुविधा मिलाउनुपर्छ । स्मरण रहोस्— गणेशमान सिंहको यही सपनालाई सार्थकता दिने उद्देश्यले गणेशमान सिंहका हामी जस्ता केही सहयोगीहरूको एउटा सानो समूह जसलाई शरच्चन्द्र वस्तीको अध्यक्षतामा ‘गणेशमान सिंह छात्रवृत्ति कार्यक्रम’ स्थापित गन्यौ । (स्मरण रहोस् उक्त कार्यक्रमको निमित्त चन्दा वा अनुदानको रूपमा एक रुपैयाँ पनि कसैसँग स्वीकारिएको थिएन ।) उक्त कार्यक्रम अन्तर्गत ४ सय ३५ जना विपन्न विद्यार्थीलाई काठमाडौंका १०० वटाभन्दा बढी प्रतिष्ठित बोर्डिङ स्कूलहरूमा भर्ना गरियो । यो कार्यक्रमलाई ती सबै स्कूलहरूले आफूले जिम्मा लिएका विद्यार्थीहरूलाई कक्षा १ देखि कक्षा १० सम्म निःशुल्क अध्ययन एवं शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध गराएका थिए । यो कार्यक्रमका निमित्त अमर आदर्श विद्यालयका प्रिन्सिपल वसन्तकुमार श्रेष्ठ र गहनापोखरीस्थित एकता बोर्डिङ स्कूलका प्रिन्सिपल अर्जुन अधिकारीको सहयोगमा एक सयभन्दा बढी विद्यालयसँग समन्वय गरिएको थियो । हामी जस्ता निरीहले सञ्चालन गरेको छात्रवृत्तिले त १०-१० वर्षसम्म त्यस्ता सयौं विद्यार्थीको व्यवस्थापन गर्न सकिंदो रहेछ भने सरकार वा पार्टीले चासो देखाउने हो भने नहुने के नै थियो र ?

(ग) वृद्ध भत्ता

लोककल्याणकारी राज्यहरूले आफ्ना नागरिकलाई बेरोजगार भत्ता, अपाङ्ग भत्ता, सुत्केरी भत्ता एवं वृद्ध भत्ता जस्ता अनेकौं सुविधा दिने गरेका

छन् । हाम्रो जस्तो मुलुकले त्यसरी भत्ता वा पैसा पुग्ने गरी वितरण गर्न सकिने कुरा त होइन । तर नयाँ र प्रजातान्त्रिक सरकारले ‘जनताको दुःख र दर्द अनुभूति गरेको छ है’ भन्नकै लागि र ती निमुखाहरूलाई साइकोटिक सहयोगको रूपमा थोरै नै भए पनि रकम उपलब्ध गराएर ‘जनताका निमित्त सरकारले केही गर्दै छ है’ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न यस्तो वृद्ध भत्ताको व्यवस्था गर्न सकियो भने त्यस्तो कार्यक्रम उपलब्धमूलक हुन सक्थ्यो । स्मरण रहोस्— गणेशमानजीको यो आग्रहलाई उहाँकै आफ्नै पार्टी नेपाली काइग्रेसको सरकारले कहिल्यै स्वीकारेन । बरु २०५१ सालमा एमालेका अध्यक्ष मनमोहन अधिकारीको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित सरकारले उहाँको कुरा सुन्न्यो । एक दिन प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारी गणेशमानजीलाई भेटन खुमलटार आउनुभयो । त्यही अवसरमा मनमोहनजीलाई गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘प्रधानमन्त्रीजी ! नेपाली जनताले धैरै दुःख पाएका छन् । ती सबैलाई तपाईंले के-कति गर्न सक्नुहुन्छ, थाहा छैन । तर मेरो एउटा सानो अनुरोध छ— ‘कृपया, यो देशका वृद्धवृद्धाहरूलाई महीनाको पाँच सय रुपैयाँ मात्र भए पनि वृद्ध भत्ताको रूपमा उपलब्ध गराइदिनुहोला । यसो गर्नुभयो भने म तपाईंको त्यो गुन कहिल्यै बिसने छैन ।’ यो कार्यक्रम प्रधानमन्त्रीजीलाई पनि चित बुझेछ । तुरुन्तै मनमोहनजीले भन्नुभयो— ‘गणेशमानजी ! ढुक्क हुनुहोस्, यति नै भनेर भन्न त म सकिन्दैन तर तपाईंको इच्छा अनुसार वृद्ध भत्ताको अवश्य व्यवस्था मिलाउनेछु ।’ नभन्दै त्यही वर्षको बजेटमा मासिक रु. २०० उपलब्ध गराउने गरी वृद्ध भत्ताको व्यवस्था भयो । (स्मरण रहोस् यही कार्यक्रमले प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीलाई अमर बनायो भने एमालेलाई जनताले नेपाली काइग्रेसभन्दा उँचो आसनमा विराजमान गरायो ।)

विकासका पूर्वाधारबारे

विकासका पूर्वाधारको चयन गर्नुपर्क छाम्रो विकासको लक्ष्य के हो ? हामीले चाहेको विकास कस्तो हो ? ठूलठूला हवाई तथा पानीजहाज बनाउने हो कि ? कम्प्युटर बनाउने कि मोटर गाडी बनाउने ? वा होइन, त्यस्तो होइन । अहिलेलाई त स्वदेशी खपतकै निमित्त दैनिक उपभोग्य सामग्री उत्पादन गर्ने ? हो, पहिला यो कुराको लक्ष्य तय हुनुपन्यो ! पञ्चायती व्यवस्थाले

यही मर्मसँग आत्मसात् गर्न नसकेकै कारण देशलाई रसातलमा पुच्याए । पञ्चायतकै अनुभव हाम्रा निर्मित शिक्षा बन्न सकदछ । त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्थ्यो—‘गरीब नेपालीहरूलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर योजना बनाउनुपर्छ ।’ त्यसका अतिरिक्त हामीले लक्ष्य गरेको आर्थिक क्रान्तिका निर्मित आवश्यक सम्पूर्ण पूर्वाधारको निर्माण हामीले ५ देखि १० वर्षभित्र गरिसक्नुपर्नेछ । त्यसका निर्मित दुई प्रकारको लक्ष्य राखिनु उपयुक्त देखिन्छ । ती हुन् : (१) दैनिक उपभोग्य सामग्रीको उत्पादन, भण्डारण, वितरण र व्यापार प्रणालीको व्यवस्था । (२) दोस्रो भनेको दीर्घकालीन योजनाको तर्जुमा र तिनका निर्मित आवश्यक पूर्वाधारको तयारी ।

अत्यावश्यक दैनिक उपभोग्य वस्तु भनेका के हुन् ? यस अन्तर्गत एक सामान्य व्यक्तिले बिहान सबैरे उठेदाखि राति नसुतुन्जेलसम्म जे-जे प्रयोग गर्छ, ती सबै अत्यावश्यक उपभोग्य सामग्रीभित्र पर्छन् । जस्तै : साबुनपानी, दुथपेष्ट, दाल, चामल, नून, तेल, तर्करी, मसला, लत्ताकपडा, पुस्तक, कापी, कलम, दाउरा, भाँडावर्तन, औषधि र आवासहरू नै हुन् । यिनको सहज आपूर्ति आफै देशभित्र गर्नका निर्मित केही नयाँ उद्योगधन्दाको स्थापना र कृषिमा सामान्य सुधार गरी प्रविधिको प्रयोग गरियो भने आत्मनिर्भर हुन नसकिने होइन ।

अब रह्यो कुरा दीर्घकालीन लक्ष्य परिपूर्तिका निर्मित योजना तर्जुमा कसरी गर्ने र कुन कुन क्षेत्रका लागि कस्तो कस्तो आधारभूत पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने ? यस सन्दर्भमा गणेशापानजीको भनाइ थियो—‘नेपालको विकासका आधार निम्न छन्— (क) आधुनिक कृषि उत्पादन र हरित क्रान्ति, (ख) पर्यटन व्यवसायलाई संख्यात्मक भन्दा गुणात्मक र बढी व्यावसायिक बनाउने, (ग) जलस्रोत भारतमा निर्यात गर्ने ताकि भारतको स्वीच नेपालको हातमा होस्, (घ) विदेशमा निर्यात गर्न सकिने उद्योगधन्दा खोल्ने, (ड) जडीबुटी व्यापार र उत्पादनलाई आधुनिकतासँग जोड्ने, (च) राष्ट्रिय वनको संरक्षण गर्ने र (छ) जनशक्ति ।

यी माथि उल्लेख गरेका परियोजनाहरूका निर्मित आवश्यक पूर्वाधारहरू निम्न छन्— (क) सडक (ख) रोपवे (ग) सुरुडमार्ग (घ) शिक्षा (ड) स्वास्थ्य (च) सुरक्षा (छ) कानून (ज) कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि (भ) देशभर

भण्डारण गृहहरू निर्माण गर्ने (ज) श्रम आपूर्तिको भरपर्दो संस्था र श्रमिकको तालीममा विशेष ध्यान दिने (ट) रोडा, बालुवा, गिर्वी, इँटा, फलाम लगायतका निर्माण सामग्रीको उद्योगहरूको स्थापना गर्ने र देशको वातावरण नखल्बलिने गरि त्यसका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ ल्याउने स्थानहरूको चयन गर्ने । उद्योगहरूलाई छरपस्ट हुन नदिने । उद्योगीहरूको आवश्यकताका यावत् कुराहरू सरकारले गर्ने र सरकारले आफ्नो सेवाको स्तर बढाएर निश्चित समयसीमाभित्र सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

समाजका प्रत्येक सदस्य अर्थात् व्यक्तिव्यक्ति धनी भयो भने समाज र सिङ्गो देश नै धनी हुन्छ । प्रजातान्त्रिक समाजवादको दृष्टि त्यतैतर्फ परिलक्षित हुने भएकाले नेपाली काइग्रेसले पहिले पनि मिश्रित अर्थव्यवस्था लागू गर्ने प्रयत्न गरेको थियो । नेपाली काइग्रेसले प्रत्येक नेपालीको सम्पत्तिमाथिको अधिकारको संरक्षण गर्ने मात्र होइन, प्रत्येक व्यक्तिविशेषलाई स्वतन्त्र रूपले आयआर्जन गर्नका लागि वातावरण बनाइदिने र आर्थिक सहयोगका साथसाथै प्रविधि र प्रबन्धको पनि व्यवस्था मिलाइदिनेछ । कृषिका सन्दर्भमा नेपाली काइग्रेस मूलतः जमीनमाथि आश्रित मजदूर तथा किसानको पक्षमा रहनेछ । जमीन नभएकाहरूको लागि कृषिभूमि र घरबासको व्यवस्था मिलाउने र जमीनदारहरूको अनुत्पादक जमीनको उचित मुआब्जा दिएर वास्तविक किसानको हातमा जमीन हस्तान्तरण गर्नेछ । यसरी प्राप्त गरेको जमीनमा निजले खेतीपाती र उत्पादन किसानले नगरेको अवस्थामा निजसँग खोसेर पुनः अर्को निमुखा किसानलाई जमीन हस्तान्तरण गर्नेछ ।

सामुदायिक उत्पादन र वितरण प्रजातान्त्रिक समाजवादको मेरुदण्ड नै हो । समाजलाई मजबूत र समृद्ध गराउने योभन्दा अर्को विकल्प छैन । तसर्थ सामूहिक खेती किसानी, सामूहिक माछापालन, सामूहिक पशुपालन र सामुदायिक बजार व्यवस्थापनका साथै बैड्किङका निमित नेपाली काइग्रेसको सरकारले विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नेछ ।

माथि उल्लेख गरिएका अधिकांश योजनाहरू मूलतः व्यक्ति र सामुदायलक्षित छन् । त्यसकारण यस्ता परियोजनाहरूको प्रत्यक्ष लाभग्राहीहरू व्यक्ति र सामुदाय नै हुनेछन् ।

जनतासँग सम्बन्धित अत्यावश्यक उपभोग्य सामग्रीहरूको उत्पादन, भण्डारण र वितरणको हकमा व्यक्ति, सामुदाय र सरकारलाई समानान्तर रूपमा प्रतिस्पर्धी बनाइनेछ । यो व्यवस्थाले कुनै पनि पक्षलाई गैरजिम्मेवार हुन वा कसैलाई एकाधिकार दिन प्रोत्साहित गर्नेछैन । सरकारले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति र ऊर्जा जनताको यस्तै सेवामा निवेश गर्नेछ ।

पूँजीको व्यवस्थापन

हाम्रो जस्तो विपन्न मुलुकलाई सबैभन्दा ठूलो चुनौती भनेकै पूँजी नै हो । यो तत्त्व हाम्रा निर्मित हालका लागि चुनौतीको रूपमा रहेको भए तापनि यथोचित प्रबन्ध इमानदारीपूर्वक गर्न सकियो भने यसको जोहो मिलाउन असम्भव चाहिँ छैन । पूँजीभन्दा पनि ठूलो कुरा भनेको जनताको विश्वास जित्ने कुरा हो । जनताको भरोसा र विश्वास जित्न सकियो भने धैरै कुरा व्यवस्थित आसान हुँदै जान्छन् । नेपाली जनता सोभा छन्— तपाईं (नेतृत्ववर्ग) भरोसायोग्य बनिदिनुहोस् । जनता एकछाक खाएर भए पनि तपाईंको अभियानलाई साथ दिनेछन् । यहाँका शासकहरूले सधैं आफूलाई सामन्त सम्भिए । त्यसैले नेपाली जनताको मन कुँडिएको छ । जहिलेदेखि नेताका हृदय त्याग, क्षमा, दया निःस्वार्थता र मितव्ययिताप्रति प्रवृत्ति हुन्छ, त्यस दिनदेखि तिनलाई नेपालीले पूर्णतः विश्वास गर्न थाल्नेछन् । त्यसकारण देशमा ल्याउनुपर्ने परिवर्तनको पहिलो वाहक नेताहरू नै हुनुपर्छ । नेताले जुन बाटो देखाउँछ, जनता तिनलाई नै पछ्याउनेछन् । त्यसैले आफ्नो चरित्र निर्माणमा राजनीति गर्न चाहने नेता-कार्यकर्ताहरू लागिहाल्नुपर्छ ।

पूँजी निर्माणका तीन प्रक्रिया छन् । ती हुन्—

(क) आर्थिक क्रियाकलाप बढाउने ।

माथि हामीले जे-जे कुरा भनेका छौं । तिनलाई कार्यान्वयन गर्न र सकारात्मक परिणाम प्राप्त गर्न हामीलाई कम्तीमा पनि पाँचदेखि सात वर्ष लाग्न सक्दछ । यो पाँच-सात वर्षभित्र नेता इमानदार पाइयो र माथि भनिए बमोजिमतिनले काम-कुरा हुँदै गए भने हामीले मौजुदा आर्थिक क्रियाकलापलाई १० देखि १५ गुणाले बढाइसकेका हुनेछौं । यो आर्थिक

क्रियाकलापमा आएको अभिवृद्धि आफैमा पूँजी निर्माणको सङ्केत हो । यो पाँच-सात वर्षको अवधिमा हामी दैनिक गुजाराका निम्नित आवश्यक प्रबन्ध गरिसक्ने हुनेछौं । भनाइको मतलब आत्मनिर्भर हुनेछौं । हो, आफै बलमा उभिन सक्नु गौरवको विषय त हो । तर यस्तिले आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्नका निम्नित पर्याप्त हुने चाहिं होइन । यो आत्मनिर्भर आर्थिक अवस्थाले कम से कम दिनानुदिनको समस्याबाट छुट्कारा त पाइयो । यो पाँच-सात वर्षको अवधिमा प्रत्येक नेपाली व्यक्तिगत रूपमा करको दायराभित्र आइसकेका हुनेछन् । चाहे उनीहरू कर दिन योग्य हुन् वा नहुन्, यो कार्यले सरकारलाई राजस्व कर्ति आउला त्यो अलगै कुरा भयो । यो व्यवस्थाले सम्पूर्ण नेपालीको एकसरो लगत सरकारसँग रहनेछ । देश विकासका निम्नित आवश्यक योजना बनाउन यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन सक्छ ।

(ख) विदेशी मित्राष्ट्रहरू र विश्व बैडक र त्यस्तै प्रकृतिका विश्व संस्थासँग ऋण लिने । यसरी ऋण सहयोग लिँदा आफ्नो देशको स्वाभिमानलाई बन्दकी राख्न नपरोस् भन्ने कुरामा विशेष जोड दिइनुपर्दछ । गणेशमानजीको भनाइ थियो— नेपालमा सफलतापूर्वक सम्पन्न भएको जनआन्दोलन २०४६ ले विश्वमानचित्रमा यो मुलुकको प्रतिष्ठा उच्च भएको छ । साथै नेपालीको यो गर्वोन्तत प्रतिष्ठालाई बरकरार राख्न सक्यो भने विश्वसमुदायले हामीलाई दिल खोलेर सहयोग गर्नेछन् । त्यस्तै दिनको प्रतीक्षाका निम्नित मैले हाम्रा नेताहरूको चरित्रमा दाग नलागोस् भनेर बारम्बार सावधान गर्दै आएको हुँ । यति गर्दा पनि पुगेन भने म स्वयं कमण्डलु र भिक्षापात्र बोकेर भिक्षाटनका निम्नित विश्वभ्रमणमा निस्कन पनि सक्छु ।

(ग) सिङ्गो विश्व एउटा सानो ग्रामको रूपमा परिणत भएको आजको अवस्थामा पुरातन सोच अनुरूप अन्तरमुखी भएर सङ्कुचित चित्तको आधारमा म जे गर्दू, आफै मात्र गर्दू भन्ने मुढाग्रही बन्न हुन्न हामीले । त्यसैले आफ्नो स्वाभिमान र सम्मानलाई बरकरार राख्दै विदेशी पूँजीपतिहरूलाई नेपालमा लगानी गर्न सक्ने प्रबन्ध मिलाएर पनि पूँजी निर्माण गर्न हामी सक्दछौं । एकाध दशक यसरी व्यवस्थापन गरियो भने केही समयपछि हामीलाई कसैको आर्थिक सहयोगको आवश्यकता नपर्न पनि सक्दछ ।

जनशक्ति

हाम्रो देशको शिक्षाको अवस्था अत्यन्त नाजुक छ । हामीले हाम्रो क्षमताको अभिवृद्धि आफैले समयमै गर्न सकेनौं भने समकालीन विश्वसँगको प्रतिस्पर्धामा हामी सधैं पछाडि नै रहनेछौं । यसरी हामी बाँकी विश्वसँग प्रतिस्पर्धी हुन सकेनौं र आफै साधनको सटुपयोग गर्न नसक्ने अवस्थामा रह्यौं भने विश्वभरका मुलुकहरूले हामीप्रति सद्भाव देखाएर यथेष्ट पूँजी उपलब्ध गरायो भने पनि त्यो पूँजीको सटुपयोग कसरी गर्ने ? यस्तो अवस्थामा हामीसँग भएको पूँजी बाँदरको हातमा भएको नरिवल जस्तै हुन जानेछ । तसर्थ हामीले हाम्रो मानवपूँजीको स्तरोन्नतितर्फ लागि हाल्नुपर्नेछ । यसका निम्नि हामीले निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्नेछ ।

(क) निजामती प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने (ख) पार्टीका युवा कार्यकर्ता र अन्य युवाहरूलाई विकासकार्यमा संलग्न गराउने (ग) प्रविधि आयात गर्ने (घ) विश्वस्तरका व्यवस्थापकहरू तयार गर्ने

नेपालको निजामती प्रशासनमा सबै खराब वा अक्षम नै छन् भन्ने होइन । उनीहरू अक्षम वा खराब देखिएका कारण उनीहरूमाथि राजनीति हावी भएकाले नै हो । साँच्चै भन्नुपर्दा नेपालको प्रशासनमा पचास प्रतिशतभन्दा बढी नै कर्मचारीहरू प्रतिस्पर्धी र सक्षम छन् जस्तो मलाई लाग्दछ । यिनलाई समयसापेक्ष तालीम दिन सकियो भने तिनको क्षमता विश्वस्तरको हुन सक्दैन भन्ने छैन । त्यसकारण तिनका निम्नि प्रशिक्षण र तालीमको व्यवस्था गरैं ।

(ख) नेपालमा पढे-लेखेका युवाहरू उत्साहित त छन् तर यिनीहरू राजनीतिमा त्यति साहो संलग्न भएको देखिएको छैन । देशको भविष्य युवाहरूको काँधमै निर्भर छ । राजनीतिमा युवाहरूको संलग्नता नगण्य छ । यसरी युवाको सहभागिता कम हुनु भनेको विडम्बना मात्र होइन, यो त ठूलो राजनीतिक समस्या नै हो । तसर्थ शिक्षित, अर्धशिक्षित र अशिक्षित सबै खालका युवाहरूलाई राजनीति र विकासकार्यमा संलग्न गराउनका निम्नि योजनाहरूको तर्जुमा गरिनेछ । युवाहरूलाई यसरी तयार गरिनुपर्छ कि भोलि आवश्यकता पर्दा देशको नेतृत्व बागडोर पनि यिनैले सम्हाल्न सक्नु ।

यस क्रममा राजनीति गर्ने इच्छा भएका युवाहरूलाई तालिम स्वरूप उनिहरूलाई निश्चित समयका निम्नि समाज सेवाको कार्यमा अनिवार्यरूपले लगाउने । कुनै युवा कार्यकर्तालाई राजनीतिक वा सरकारी काममा नियुक्त गर्नु छ भने सम्बन्धित व्यक्तिले समाजसेवा कर्ति र कस्तो गच्छो भन्ने आधारमा मुल्याङ्कन गरिनु पर्छ ।

(ग) चाहे कृष्णमा होस् चाहे उद्योगधन्दा वा व्यापार व्यवसायमा नै किन नहोस् हामीले आधुनिक प्रविधिलाई भिन्न्याउनैपर्छ । चीन, भारत वा अन्य जुनसुकै देश जसले निश्चित समयमा विकासको फट्को मारेका छन् तिनले आफूभन्दा विकसित देशबाट प्रविधि आयात गरेर नै सफलता हासिल गरेका हुन् । उदारीकरणको समयमा चीनले प्रतिवर्ष दसौं हजार आफ्ना युवाहरूलाई विदेशमा ज्ञान आर्जन गर्न पठाउने गरेको थियो । उसले यो प्रक्रिया दशौं वर्ष चलायो । आज हेर्नुहोस् त परिस्थिति बिस्तारबिस्तार बदलिन थालेको छ । हामीले पनि त्यसै गर्नुपर्छ ।

हिजो चीनमा उत्पादित सामानलाई विश्वबजारले उपेक्षाभावले हेर्थ्यो । जब विश्वभरका उद्योगी व्यापारीहरूले चीनमा निवेश गर्न थाले तबदेखि चीनको उत्पादन प्रयोग नगरी उपभोक्ताले धर नपाउने भएका छन् । यी सबै कुरा प्रविधि आयातकै कमाल हो । त्यसकारण हाप्रो क्षमता र आवश्यकता बमोजिम प्रविधिको आयात र एफडीआई अर्थात् विदेशी पूँजीको निवेशलाई प्रश्रय दिनैपर्छ ।

(घ) निजामती कर्मचारीहरूलाई तालीमको व्यवस्था गरेपछि नेपालको प्रशासन चुस्त र दुरुस्त बनाउन हामी सक्षम त हौला ! तर, हाप्रो समग्र आर्थिक व्यवस्था र क्रियाकलापलाई विश्वस्तरको कसरी बनाउने ? के हामीसँग त्यस्ता विश्वस्तरका व्यवस्थापकहरू छन् त ? छैनन्, अवश्य पनि छैनन् । भए पनि साहै कम ! यो कमीको परिपूर्ति गराउन निजी क्षेत्रको सहायता लिन सकिन्छ । निजी क्षेत्रका उद्योगी व्यवसायीहरूले यसतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्छ । सरकारले त सहजकर्ताको भूमिका खेल्ने मात्र हो । समयको अन्तरालमा यस्तो हुन्छ पनि । निजीस्तरबाट यो काम ढीलो हुने भयो भन्ने सरकारलाई लाय्यो भन्ने आपैनै निजामती कर्मचारीहरूलाई पनि यस्तो तालीम दिएर कमीको पूर्ति गर्न नसकिने होइन ।

जमीनको व्यवस्थापन

पूँजीको प्रबन्ध पनि मिल्यो, आवश्यक जनशक्ति र व्यवस्थापकहरूको व्यवस्थापन पनि भयो रे ! अब उद्योगधन्दा वा बन्द-व्यवसाय स्थापना गर्ने कहाँ त ? यो एउटा जटिल र मुलुकलाई दूरगामी असर गर्ने प्रश्न हो । त्यसकारण यसको निरूपण अत्यन्त बुद्धि पुन्याएर, उचित ढण्डाले गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सामान्यतः हाम्रो अर्थतन्त्रको रिडिको हड्डी (ब्याक बोन) ग्रामीण अर्थतन्त्र नै भएकाले र नेपाली काइग्रेसको सोच पनि गाउँहरूको मौलिकता नष्ट नगरी आर्थिक उन्नति र प्रगति गर्ने भन्ने छ । त्यसकारण सम्भव भएसम्म देशका प्रत्येक ग्रामीण क्षेत्रमा कम्तीमा मझौला स्तरका उद्योगधन्दा स्थापना गरिनेछ । कृषिको हकमा प्रत्येक गाविसले आफूलाई आवश्यक प्रायः सबै खाद्यान्न आफै गाउँमा उत्पादन गर्नेछ र शिक्षाको हकमा कम से कम एक-एकओटा हाइस्कूल र क्षेत्रगत हिसाबले ग्राजुएट कलेजको व्यवस्था हुनेछ । यसका अतिरिक्त योजना आयोगले काइग्रेसका यी सपना नखलबल्याई आवश्यक अन्य व्यावहारिक योजनाहरूको तर्जुमा गर्न सक्नेछन् । यस्तो योजना बनाउँदा कैयौं दुर्गम स्थानमा रहेका गाविसहरूलाई एकीकृत गरी बस्ती विकास गर्दै लैजानुपर्ने पनि हुन सक्छ । सानासाना बस्ती एवं गाउँहरूलाई यथास्थितिमा विकास गर्दै भनी सोच्नु लगानी र त्यसको प्रतिफलको हिसाबले व्यावहारिक नहुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा दुई-चार वा १०-१५ वटै गाविसहरूलाई एकीकृत गरी सुविधाजनक स्थानमा स्थानान्तरण गरी आधुनिक गाविस, जसलाई सुधारिएको अथवा प्रगतिशील ग्राम पञ्चायत (जो रूपमा बस्ती विकास गर्न सकिन्छ । यसरी विकास गरिने बस्तीहरू रणनीतिक हिसाबले कम खर्चिलो र कालान्तरमा आर्थिक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न सकिने गरी व्यवस्था गरिनुपर्छ । बस्ती विकास गर्दा त्यस क्षेत्र वा जिल्लाको संस्कृति भल्क्कने गरी बनाउन सकियो भने पर्यटनका दृष्टिले पनि एक दिन त्यो क्षेत्र आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्य बन्न सक्दछ ।

यसरी उद्योग व्यवसायका निम्नि जमीनको प्रयोग गर्दा ठूला उद्योगहरू तराईमा, मध्यम स्तरका उद्योगहरू उपत्यका एवं भित्री मधेशमा र साना तथा कुटीर उद्योगलाई पहाडी जिल्लाहरूमा स्थापित र सञ्चालित गरिनुपर्छ ।

नेपालको भूबोट नै यस्तै छ, हामी अधिकांश भूगोलमा दूलादूला उद्योग स्थापित गर्न सक्दैनौं। तसर्थ हामीले नेपाल सुहाउँदो हल्का उद्योग मात्र स्थापना गर्ने हो कि? जसरी स्वीटजरल्यान्डले घडी बनाएर नाम र दाम दुवै कमायो। हामीले पनि कम्प्युटर, क्याल्कुलेटर, फाउटेन पेन, डटपेन जस्ता हल्का कुरा उत्पादन गर्न उपयुक्त हुन्छ कि?

मजदूर

नेपालमा मजदुर हाम्रो आवश्यकता अनुसार पर्याप्त छन्। तर विडम्बना के छ भने यहाँका मजदूरहरू अदक्ष र अशिक्षित भएका हुनाले एकातर्फ समग्र उत्पादकत्वमा यिनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकेका छैनन् भने अर्कोतर्फ यिनीहरू अधिकांश बेरोजगार छन्। रोजगार पाएकाहरूमध्ये पनि अदक्ष भएका हुनाले यिनको कमाइ अत्यन्त न्यून छ। त्यसैले मजदूरहरूको समग्र जीवनस्तरको अभिवृद्धि र उत्पादकत्वमा बढोत्तरी गर्ने हो भने पहिलो शर्त हो— प्रशिक्षण तथा तालीम। त्यसकारण मजदूरहरूको क्षमता र आयस्ता अभिवृद्धिका निमित विशेष योजना बनाइनेछ ताकि भारतबाट श्रम आयात गर्न नपरोस्।

मजदूर र मिलमालिकहरूबीच दुनियाँभर हुने गरेको द्वन्द्वले नेपालमा घर गर्न नपाओस् भन्ने हेतुले विशेष प्रकारका उद्योगहरूमा मजदूरहरूलाई पनि मिलको शेयरहोल्डर बनाउने व्यवस्था मिलाएर परीक्षण गर्ने योजना नेपाली काइग्रेसको छ। यदि यो प्रयोग सफल भयो भने सबै उद्योग र मिलहरूमा मजदूरहरूलाई पनि क्रमशः मिल मालिक बनाउँदै लैजाने व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

माथि उल्लेख गरिएका यावत् कार्यहरू नेपाली काइग्रेसको सरकारले पाँचदेविं सात वर्षभित्र सम्पन्न गरिसकेको हुनेछ। यो अवस्थासम्म पुगदा हाम्रो जमीन, मजदूर, पूँजी र प्रबन्धको क्षमता पूर्ण रूपले परिष्कृत र प्रतिस्पर्धी भइसकेका हुनेछन्। हामी यस वेला आफ्नो आन्तरिक आवश्यकता पूरा गरी आर्थिक क्रान्तिका निमित सम्पूर्ण पूर्वाधारहरू निर्माण गरी विकासका निमित फड्को मार्ने अर्थात् टेक अफ (Take Off) का निमित तम्तयार अवस्थामा रहनेछौं। प्रतीक्षारत अवस्थामा पुगेछौं। यो अवस्थासम्म पुगदा हाम्रो देशको समग्र तस्वीर यस्तो भइसकेको हुनेछ—

- क) यस अवधिमा भूमिसुधारको सफल कार्यान्वयन भइसक्ने हुनाले त्यस अवस्थासम्मा खेत जोनेहरू सबै जग्गाधनी भइसकेका र जग्गाधनी एवं जमीनदारहरूले चाहिं आफ्नो अनुत्पादक जमीनको मुआब्जाको रकमलाई उद्योग व्यवसायमा लगाएर अरू बढी निवेश गर्न उत्साहित भइसकेको अवस्था हुनेछ ।
- ख) प्रत्येक नेपालीले जीवन धान्ने आधारभूत आवश्यकताका सामग्रीहरू सस्तो तथा सुलभ ढड्गाले उपभोग गरिरहेको अवस्था हुनेछ ।
- ग) प्रत्येक नेपालीले स्वच्छ पिउने पानी, न्यूनतम स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको सुविधा प्राप्त गरिसकेका हुनेछन् ।
- घ) ६५ वर्ष नाधेका प्रत्येक वृद्धवृद्धाले निर्वाह भत्ता प्राप्त गरिसकेका हुनेछन् ।
- ङ) गरीबीको रेखामुनि रहेका प्रत्येक घरले कम्तीमा एक जनाले रोजगार वा बेरोजगार भत्ता प्राप्त गरेको हुनेछ ।
- च) गरीबीका रेखामुनि रहेका प्रत्येक व्यक्तिको औषधोपचारको बीमा भइसकेको हुनेछ ।
- छ) सरकारले नियुक्त गर्ने राजनीतिक नियुक्तिका पदमा योग्यता पुगेका जनजाति तथा पिछडिएका वर्गलाई प्रश्रय दिइएको हुनेछ ।
- ज) जाति, जनजाति, पिछडा सामुदाय र विपन्न परिवारका कम्तीमा पनि एक बालक वा बालिकालाई स्तरीय बोर्डिङ स्कूलमा पढाइएको हुनेछ ।
- झ) परम्परागत कृषिलाई यान्त्रिकीकरण गरिएकाले मध्यमस्तरीय प्रविधियुक्त कृषिप्रणालीको विकसित भइसकेको हुनेछ ।
- ञ) प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा जेटीए लगायत विकास सेवकको व्यवस्था भइसकेको हुनेछ ।
माथि उल्लिखित यी यावत् ग्रामीण सुधारका प्रयासले सम्पूर्ण नेपालीहरूमा एउटा सकारात्मक भावना र राष्ट्र पुनर्निर्माणको जागरण भइसकेको अवस्था हुनेछ ।

अब शहर-बजार एवं राजधानीको अवस्थाबारे सिंहावलोकन गरौं

- क) शहर-बजारका शिक्षित बेरोजगारहरूको रोजगारीमा आशालागदो प्रगति भइसकेको हुनेछ ।
- ख) सरकारको सहयोगमा सहकारीको माध्यमद्वारा दैनिक उपभोग्य सामग्रीहरूको पसल (Outlets) हरू खुलेको मात्र होइन; यिनले विकासको गति पक्रिसकेको अवस्था हुनेछ ।
- ग) घरघरका धाराहरूमा स्वच्छ एवं निर्मल पिउने पानी मनग्य आउन थालेका हुनेछन् ।
- घ) सरकारी विद्यालयहरूको गुणस्तरमा अभिवृद्धि र निजी विद्यालयहरूको स्थापना भइसकेका हुनेछन् ।
- ङ) विश्वस्तरको लेखापाल, प्रबन्धक र व्यापार प्रवर्द्धकहरूका अतिरिक्त अध्ययन र अध्यापनमा देश र विदेशमा पनि पढे-लेखेका हजारौं नेपाली उत्पादन भइसकेका हुनेछन् ।
- च) सहरको मौलिकता र संस्कृति बचाउने लहर चलेको हुनेछ ।
- छ) पर्यटकीय स्थलहरूमा विश्वस्तरीय सेवाहरू उपलब्ध गराउन थालिएका हुनेछन् ।
- ज) यातायातको सेवामा सरकार र निजी क्षेत्र समानान्तर रूपमा उत्रिएका हुनेछन् ।
- झ) बाग, बगौचा र उद्यानहरूको निर्माण भइसकेका र बनिसकेका हुनेछन् ।
- ञ) प्रत्येक सहरवासीले सफासुग्धरको महत्त्व बुझी वातावरणको संरक्षणका लागि अभियान नै सञ्चालन गर्ने गरेका हुनेछन् ।
- माथि उल्लेख गरिएका यी यावत् सकारात्मक परिणामहरूको आलोकमा राष्ट्र स्वयंले समग्रमा विविध क्षेत्रमा निम्न उपलब्धिहरू हासिल गरिसकेको हुनेछ ।

राजनीतिक क्षेत्रको उपलब्धि

- क) संसदीय प्रजातन्त्र र बहुदलीय व्यवस्थाले ऋमशः संवर्द्धित हुँदै गइसको स्पष्ट देखिने गरी सकारात्मक परिवर्तनका सझकेतहरू देखिनेछन् । राजनीतिमा नैतिकताको मूल्य स्थापित भइसकेको हुनेछ ।
- ख) सत्ता सञ्चालकहरूले प्रजातन्त्रको मूल्य र मर्मसँग आत्मसात् गरेका हुनेछन् । तिनमा सत्ताको मद र अहङ्कार लेस मात्र पनि देखिने छैन । संविधान र कानूनको मर्मलाई यिनले कहिल्यै उल्लङ्घन गर्ने छैनन् । उदाहरणका रूपमा कृष्णप्रसाद भट्टार्इलाई अगाडि सार्न सकिन्छ । उनको कार्यकुशलता, उनको सहास, उनको सहिष्णुता र उनको मितव्यिता आगामी पुस्ताका निमित अनुकरणयोग्य मात्र होइन उदाहरण बनिसक्नेछ ।
- ग) समाज सेवाको तालिम र अनुभव हासिल गरेका युवाहरूको राजनीतिमा प्रवेश गर्ने प्रवृत्ति बढेका कारण देशको राजनीति बढी उदार र अझ बढी नैतिकवान् बन्दै गएको अवस्था हुनेछ ।

आर्थिक

आर्थिक दृष्टिले पनि यो ५-७ वर्षमा नेपालले आशातीत प्रगति गरिसकेको हुनेछ । राष्ट्रको दुकुटीमा कम्तीमा पनि ५० गुनाको अभिवृद्धि भइसकेको हुनेछ । यो अवधिमा मुलुकले निम्न क्षेत्रमा फड्को मारेको हुनेछ ।

- क) कम्तीमा पनि ३ हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन भइसकेको हुनेछ ।
- ख) दूला तथा मझौला उद्योगका निमित कम्तीमा पनि २ हजार किमी कालोपत्रे सडक बनाइसकेको हुनेछ ।
- ग) नेपालका प्रत्येक नागरिक र विदेशी कामदार समेतको व्यक्तिगत विवरण र लगत लिएर तीनलाई करको दायराभित्र ल्याइसकिएको हुनेछ ।

- घ) प्रत्येक नेपालीको घरआँगनमा पिउन योग्य खानेपानी पुन्याइएका कारण पानीका कारण उत्पन्न रोगबाट नेपालीले छुट्कारा पाइसकेका हुनेछन् ।
- ङ) उद्योगका निमित्त उपयुक्त वातावरण भएको स्थानमा औद्योगिक ग्रामको स्थापना गरिएको हुनेछ ।
- च) विश्वस्तरका प्राइभेट र सरकारी बैडकहरू बजारमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेका देखिनेछन् ।
- छ) मजदुरलाई दिइएको तालिम, शिक्षा र अन्य अवसरले समग्रमा मजदुरको मनोबल उच्च भएको र समयको अन्तरालमा मिलेको अंशियार पनि हुन सक्ने नयाँ प्रयोगले उनीहरू आत्मविश्वासी भएको देखिनेछ ।
- ज) भूमिसुधारको सकारात्मक प्रभावका कारण त्यस अवस्थासम्म पुग्दा जग्गाविहीन सुकुम्बासी देशमा हुने छैनन् । जमिनको उत्पादकत्वमा अकल्पनीय बढोत्तरी भइसकेको हुनेछ ।
- झ) परिवर्तित समग्र आर्थिक क्रियाकलापले देशभर अभूतपूर्ण रूपले यातायात व्यवस्थामा सुधार भइसकेको अवस्था देखिनेछ ।

प्रशासनिक

- क) नेपालको प्रशासन चुस्त एवं दुरुस्त मात्र होइन प्रतिस्पर्धी पनि भएको देखिनेछ ।
- ख) स्वदेशी एवं विदेशी निवेशकर्ताहरूको लगानीको संरक्षण र मुनाफा आफ्नो मनखुशी गर्न पाउने स्वतन्त्रताको ग्यारेन्टी दिने कानून कार्यान्वयन भइसकेको हुनेछ ।
- ग) विश्वस्तरका लेखापाल/प्रबन्धक एवं उद्यमी मनग्य सङ्ख्यामा उत्पादित भइसकेका हुनेछन् ।

यी माथि उल्लेख गरिएका यावत् पूर्वाधारहरू आर्थिक क्रान्तिका निमित्त मनग्य नभए तापनि पर्याप्त चाहिं हो भन्न जोकोहीलाई कर लाग्दछ । यिनै

पूर्वाधारहरूको जगमा आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गर्नु छ । अब आर्थिक क्रान्ति भनेको के हो र यसको सञ्चालन कसरी गर्ने भने कुरा हामीले विश्वका अन्यत्रका मुलुकहरू जहाँ आर्थिक क्रान्ति सफलतापूर्वक सम्पन्न भए तिनको अनुभव हाम्रा लागि पनि उपयोगी हुन सक्दछन् । यस्ता प्राविधिक कार्यहरू देशीविदेशीद्वारा गराइनुपर्छ । नेपाली काइग्रेसको सोचाइमा निम्न विषयहरूमा जोड दिनु आवश्यक छ-

- क) जलविद्युतको उत्पादन १० वर्षीभत्र कम्तीमा पनि १० हजार मेगावाट पुऱ्याइनुपर्छ ।
- ख) कम्तीमा पनि १० लाख (स्तरीय) पर्यटकहरूलाई पुगे आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराइनुपर्छ ।
- ग) कृषि जमीन जोत्ने वास्तविक किसानको हातमा गइसकेको हुनाले उत्पादनमा कम्तीमा पनि १० गुना बढी बढोत्तरी भएको हुनुपर्छ ।
- घ) भौगोलिक विविधताबाट लाभ लिएर तर्कारी र फलफूल जस्ता बेमौसमी उत्पादनहरू भारतका बजारमा उच्च मूल्यमा बिक्री गर्न सकिनेछ ।
- ड) हाम्रो कृषि उत्पादन विदेशी बजारमा सहज प्रवेश गर्न र प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने गुणस्तरको हुनेछ ।
- च) दूध प्रशोधन, माछा एवं प्रशोधित मासु अनि दुग्ध उत्पादनहरू जस्तै : धिउ, चिज, मखन, चकलेट इत्यादि निर्यात गर्ने ।
- छ) कृषिमा आधारित उद्योगहरूका उत्पादनहरू जस्तै : तेलहन, चिनी, मैदा, चामल, जाम, जेली, फलफूलका क्यान फूडहरू निर्यात गरिनेछ ।
- ज) जडीबुटीको न्यूनतम प्रशोधन र आवश्यक Branding गरेर विदेशमा निर्यात गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

निर्यातमूलक उद्योगहरू

(१) गार्मेन्ट (२) गलैंचा (३) पश्मना (४) जडीबुटी (५) औषधि (६) हल्का सामग्रीहरू जस्तै : घडी, पेन, खेलौना आदि ।

यी माथि उल्लेख गरिएका उद्योगहरूका अतिरिक्त विज़हरूको सुभाव अनुसार अन्य उद्योगहरू पनि स्थापना गर्न सकिनेछ । औद्योगिक क्रान्तिको हकमा विकसित राष्ट्रहरूको अनुभव हाम्रा लागि मार्गीनिर्देशक बन्न सक्दछन् ।

सांस्कृतिक शहर

उपत्यकाका तीनै शहर विश्वकै सांस्कृतिक महत्त्वका शहरहरू हुन् । यिनको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न सकियो भने साधनको त हामीलाई कहिल्यै अभाव हुने छैन, साथै यसले विश्वमा नेपालको प्रतिष्ठा उँचो बनाउन ठूलो मद्दत गर्नेछ । यसका अलावा लुम्बिनी, जनकपुर, पोखरा र चितवनलाई पर्यटन बजारमा प्रस्तुत गर्न सक्यो भने कल्पनातीत लाभ लिन सकिन्छ ।

हाम्रा पुर्खाले हामीलाई सांस्कृतिक धरोहरको रूपमा पाटी, पौवा, मन्दिर, भाषा र संस्कृति हस्तान्तरण गरे । हामी आगामी पुस्तालाई के छोड्ने त ? हो, यसका निमित्त हामीले एउटा नयाँ सांस्कृतिक सहर बनाउँ भन्ने मेरो प्रस्ताव छ । मेरो विचारमा देशको राजधानी काठमाडौंमा २५-३० किलोमीटर लम्बाइको आधुनिक बाटो बनाउँ । उक्त बाटोको दुवै किनारामा हाम्रो देशका पचहत्तरवटै जिल्लाको संस्कृति भल्कने घरहरू बनाउँ । यस्ता कार्यले शहरको सुन्दरतामा अभिवृद्धि त गर्छ नै साथमा पर्यटकहरूलाई आकर्षित पनि गर्छ । काठमाडौं आएका पर्यटक जोसँग समग्र नेपाल घुम्ने समय छैन भने पनि उसले कम से कम यो सांस्कृतिक शहर धुमेपछि नेपालको सझिक्षिप्त जानकारी चाहिँ पाउनेछ । यस्ता अनेकौं सकारात्मकताका अतिरिक्त यस्ता सांस्कृतिक सहरको सबैभन्दा ठूलो सकारात्मक पक्ष भनेको राष्ट्रिय एकीकरणको भावना हो । सबै जिल्लामा बसोबास गर्ने चार वर्ण छत्तीस जातका बासिन्दाहरू नेपालका नेपाली हुन् भन्ने सन्देश यसले दिन्छ ।

गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘यो असम्भव काम हो जस्तो मलाई लाग्दैन । वि.सं. १९९० को महाभूकम्पपछि जुद्धशमशेरले कलकत्ता र लन्डनका शहर हरूको भक्भल्को आउने गरी काठमाडौंको इन्द्रचोक (जुद्धशमशेरको शालिकदेखि आकाशभैरव) सम्मको शपिङ सेन्टर बनाएका थिए । त्यो आजसम्म पनि आफ्नो मौलिकता प्रदर्शन गर्न सक्षम छ । तसर्थ अनुकूल

मिलेमा हाम्रो मौलिक वास्तुकला भल्कने यस्तो एउटा सांस्कृतिक शहर बनाउने व्यवस्था गरौं ।

घोषणापत्रका विशेषताहरू

- १) नेपालमा आजसम्म यहाँका राजनीतिक पार्टीहरूले जे-जति घोषणापत्रहरू प्रकाशित र वितरित गरे तिनमा शासकले शासितलाई, सामन्तले आफ्नो रैतीलाई अनि दाताले याचकलाई ‘निगाह’ गरेखै— ‘हामीलाई भोट दिनुभयो भने हामी तपाईंहरूलाई यी-यी सुविधाहरू दिनेछौं’ भन्ने गरेका छन् । तर, गणेशमान सिंहले चाहिँ आफ्नो प्रस्तावित घोषणापत्रमा जनतालाई दिनेभन्दा पनि जनताको समस्या बुझ्ने, तिनको मनोदशा बुझ्ने अनि तिनलाई प्रजातन्त्रको मर्म बुझाउने उद्देश्यका साथ सेवा र राहतहरू उपलब्ध गराएर पञ्चायत गएको र प्रजातन्त्र आएको अनुभूत गराउन खोज्नुभएको छ । यसका निमित्त राजनीतिक नेता एवं कार्यकर्ताहरूमा सादगी र सेवाभाव हुनुपर्ने र तिनमा शासक होइन, जनताको सेवक बन्न प्रेरित गर्नुभएको छ । गणेशमानजीको यो मनोविश्लेषण सर्वथा नवीन प्रयोग हो ।
- २) गणेशमानजी यो देशका शोषित, पीडित, दलित र जनाजातिका मसीहा नै हुनुहन्थ्यो । यिनीहरुको विषयमा उहाँको घोषणापत्रमा केही नबोलिएको भए, त्यो उहाँको कमजोरी नै हन्थ्यो । उहाँले यसमा शब्दशः भन्नुभएको छ— ‘सरकारले नियुक्त गर्ने पदहरूमा पहिलो प्राथमिकता उच्च हिमाल एवं पहाडका जनजाति एवं सीमान्तकृत जातिलाई, त्यसपछि तराईवासी अनि नेवार र आखिरीमा ब्राह्मण र क्षत्रीहरूलाई अवसर उपलब्ध गराइनु न्यायोचित हुन्छ । सरकारको यो कर्मले राष्ट्रिय एकीकरणको भावनाको प्रक्रियालाई आश्चर्यजनक रूपले फड्को मार्नेछ । यसले हाम्रो देशमा रहेको जातजाति, धर्म, लिङ्ग एवं भाषाभाषीबीच देखिने विभेदको खाडललाई सङ्कुचित पार्न मद्दत पुऱ्याउनेछ ।’ यो मननयोग्य विशेषता हो ।
- ३) गणेशमानजीको शक्ति उहाँको आकर्षण र उहाँको बल भनेको नैतिकता नै हो । उहाँ भन्नुहन्थ्यो— अनैतिकताकै कारण पञ्चायतको

पतन भयो । त्यसकारण आफूले बनाएको घोषणापत्र मार्फत उहाँले प्रजातन्त्रका नेताहरूलाई नैतिकता बचाउन र बोलेको पुऱ्याउन सक्ने भरोसायोग व्यक्तित्वको विकास होस् भनि प्रयत्न गर्नुभएको छ । यो पनि हत्तपत्त अन्यत्र देखिने कुरा होइन ।

- ४) नेपाली राजनीतिज्ञहरूको स्वभाव र क्षमताबारे गणेशमानजी भलीभाँति जानकार हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई डर थियो कहीं नेपाली काइग्रेसकै नेताहरूले स्वार्थवश आफैले बनाएको संविधानको आफै धज्जी नउडाऊन् । त्यसैले आफै पार्टीका नेताहरूलाई संविधानप्रति प्रतिबद्ध हुन र त्यसको मर्यादाको उल्लङ्घन नगर्ने सार्वजनिक प्रतिबद्धता व्यक्त गर्न आफै घोषणापत्र मार्फत बाँध्न खोज्नुभएको छ । उहाँले शब्दशः भन्नुभएको छ— आफैले बनाएको यो प्रजातान्त्रिक संविधानको मर्यादा र पालना नेपाली काइग्रेसले नै गरेन भने राजा र कम्युनिस्टहरूलाई यसको मर्यादा र पालना गर्न के खाँचो ?
- ५ आफ्ना पार्टीका कार्यकर्ताहरूलाई समाजसेवा कार्यमा प्रविष्ट गराउने र त्यसैको आधारमा उनीहरुको मुल्याङ्कन गर्ने जुन परिकल्पना गणेशमानजीले गर्नुभएको छ, त्यो सर्वर्थ नौलो प्रयोग हो । उहाँको योजना र परिकल्पना अनुसार युवा शक्तिको उपयोग गर्न सकियो भने कालान्तरमा निश्चय पनि यो मुलुक नैतिकवान् राजनेता उत्पादन गर्न अवश्य पनि सफल हुने छ ।

यसरी ५ देखि १० र १५ वर्षभित्र नेपालको मुहार कस्तो र कसरी बनाउन सकिन्छ भन्ने गणेशमानजीको सुस्पष्ट दृष्टिकोण र मार्गचित्र देखदा ठोकेरै भन्न कर लाग्छ—‘गणेशमान भन्दा भीजनरी नेता नेपालको राजनीतिक क्षितिजमा आजसम्म देखिएको थिएन ।’ अब उहाँ भौतिकरूपमा हुनुहुन्न, उहाँका सपना कार्यान्वयन गर्ने अभिभारा अब हाप्रो हो ।

**

जनजागरण अभियान

(सर्वसत्तावादका विरुद्ध तेस्रो सङ्घर्ष !)

(गणेशमानजीले आफ्नो जीवनकालमा निरङ्कुशता, अधिनायकवाद र सर्वसत्तावादी शासकहरूका विरुद्धको सङ्घर्षलाई नेतृत्व दिनुभयो । शब्दशः भन्नुपर्दा राणाहरूको जहानियाँ शासन, शाहहरूको निरङ्कुशता र स्वयं आफैले जन्माएको नेपाली काइग्रेसको सर्वसत्तावादी (प्रजातन्त्रविरोधी सोच) प्रवृत्ति, जसलाई उहाँ ‘पिरिजा प्रवृत्ति’ भन्नुहुन्थ्यो, यी तीन शक्तिसँगको सङ्घर्षका निमित उहाँले बि.सं. १९९७ देखि २०५२ सम्म अर्थात् दिव्य ५५ वर्ष खर्च गर्नुभयो । राणाहरूको जहानियाँ शासनविरोधी उहाँको सङ्घर्षको प्रतिफलको रूपमा २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना त भयो तर, नेपालका राजाहरूले त्यसको अपहरण गरे । गणेशमानजीले ४० वर्षपछि २०४६ सालमा जनआन्दोलन नै गरेर त्यो अपहरित प्रजातन्त्रलाई पुनःस्थापना त गराउनुभयो तर त्यो पुनःस्थापित प्रजातन्त्रको चीरहरणमा स्वयं उहाँकै पार्टी नेपाली काइग्रेस प्रयुक्त भयो । हो, त्यही क्रममा प्रजातन्त्रलाई नेपाली काइग्रेसको ‘सर्वसत्तावादी सोच’ बाट उद्धार गर्नका निमित जुन सङ्घर्ष गणेशमानजीले छेड्नुभएको थियो, त्यसलाई ‘जनजागरण

अभियान' भनिन्छ । त्यही जनजागरण अभियान गणेशमान सिंहको जीवनको तेस्रो र आखिरी सङ्घर्ष थियो । यो सङ्घर्षलाई एउटा टेगानसम्म पुन्याउन उहाँले भ्याउनुभएको त हो तर, प्रजातन्त्रलाई संवर्द्धित गर्ने आफ्नो सपना पूरा गर्न नपाउँदै उहाँ ८२ वर्षको उमेरमा परलोक हुनुभयो । आफैले जन्माएको पार्टीका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्दाको समय कति दर्दनाक र पीडादायी हुन्छ भन्ने कुरा जान्न खोज्नेका निमित्त उहाँको यो 'अन्तिम सङ्घर्ष' अनुपम सामग्री बन्न सकछ ।

विश्वराजनीतिमा यस्ता लौह व्यक्तित्वहरू विरलै भेटिन्छन् जसले आफ्नो जीवनमा एकपछि अर्को निरझकुश शासकसँग प्रजातन्त्र र मानव अधिकार स्थापनार्थ निरन्तर पाँच दशकसम्म लडिरह्यो-लडिरह्यो । एकाध पटक सफलता हातलागी पनि भयो । तर प्रत्येक सफलताले अर्को निरझकुशतासँग लडनैपर्ने बाध्यकारी परिस्थिति सिर्जना गरिदिन्थ्यो । यति हुँदा पनि उसले कहिल्यै पनि हार मानेन । हो, तीनै लौह व्यक्तित्वको नाम हो-गणेशमान सिंह ।)

पृष्ठभूमि

नेपाली जनजिब्रोमा एउटा लोकप्रिय लोकोक्ति छ- 'म ताकछु मुढो बन्चरो ताकछ धुँडो ।' यसै भनाइलाई पुष्टि गर्ने गरी अद्यग्रेजी भाषामा पनि भनिंदो रहेछ- 'Man proposes God disposes' जनआन्दोलन : २०४६ का सर्वोच्च कमान्डर एवं सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले नेपाल नाम गरेको यो अत्यन्त संवेदनशील मुलुकको समृद्धि र समुन्नत भविष्यको परिकल्पना प्रजातन्त्रकै माध्यमबाट पूरा गर्ने सपना देखुनुभएको थियो । जनआन्दोलन प्रारम्भ गर्नुपूर्व उहाँले त्यही आफ्नो सपना जनजनमा वितरण गर्दै प्रस्तावित आन्दोलनका निमित्त समर्थन जुटाउनुभएको थियो । जनताले उहाँलाई निराश बनाएनन् । जीवन पर्यन्त नेपाली जनताले कहिल्यै उहाँलाई निराश बनाएका छैनन् । अन्ततः जनआन्दोलन सफल भयो । जनताले त निराश बनाएनन्, तर उहाँकै पार्टीले उहाँलाई निराश बनायो । गणेशमानजीले

आन्दोलनपूर्व जनतालाई कबोल गर्नुभएका वचन पूरा गर्न उहाँकै पार्टी नेपाली काइग्रेसले उहाँलाई सघाएन । त्यसैले गणेशमानजी निराश हुनुहुन्थ्यो । यही सन्दर्भलाई जोडेर माथि भनिएको उखान— म ताकछु मुढो बन्चरो ताकछ धुँडो भनिएको हो ।

गणेशमानजीले त्यत्रो जनआन्दोलनको रचना र कार्यान्वयन गर्नुभयो । त्यसलाई सफल पनि तुल्याउनुभयो । तर जसै आन्दोलन सफल भयो, अन्तरिम सरकार बन्यो, संविधान बन्यो, निर्वाचन सम्पन्न भयो, निर्वाचनमा काइग्रेसले नै बहुमत ल्यायो त्यसपछि काइग्रेसकै एकमना सरकार बन्यो अनि षट्यन्त्र सुरु भयो गणेशमान जस्ता महापुरुषको अपमान, अनादर र तिरस्कार गर्ने ! अब यस्तो व्यवहार हुन थाल्यो मानौं गणेशमान केही होइन । काइग्रेसको व्यवहार त्यस्तो बिग्रिएको छोरो जस्तो थियो जो आफ्नो बाबुको सम्पूर्ण आर्जनमाथि एकाधिकार जमाउँछ तर बाबुआमाको हेरचाह, स्याहारसुसार चाहिं गर्दैन । उल्टै उपेक्षाभाव व्यक्त गर्छ एउटा कृतञ्ज सन्तानभैँ ।

समय बित्दै जाँदा अब त काइग्रेस मात्र होइन कम्युनिस्टहरू र जनआन्दोलनमा भागै नलिएका वामपन्थीहरूले पनि डिड हाँकदै जनआन्दोलन मैले नै गरेको हुँ पो भन्न थाले । यो प्रवृत्ति बदौ बदौ यहाँसम्म पुग्यो कि जसका विरुद्ध जनआन्दोलन भएथ्यो तिनका नेताहरूले समेत जनआन्दोलन उनीहरूकै कारण सफल भएको हो भन्न सद्कोच नगर्ने अवस्था थियो । उता जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहचाहिं भन्दै हुनुहुन्थ्यो— ‘जनआन्दोलन मैले गरेको भन्छन् यहाँका मान्छेहरू । त्यस्तो होइन । जनआन्दोलन वास्तवमा जनताले गरेका हुन्, नेताहरूले गरेका होइनन् । नेताले त वातावरण बनाइदिने मात्र हो । मैले पनि त्यति मात्र गरेको हुँ ।’

गणेशमानजी आफूले भन्न खोजको कुरा उखान-टुक्का एवं नेपाली संस्कृतिलाई जोडेर बडो जीवन्त एवं सटीक तरीकाले राख्ने गर्नुहुन्थ्यो । गणेशमानजीको त्यस्तो संस्कृतिप्रेमको प्रसङ्ग जोडै संस्कृतिविद् एवं शताब्दीपुरुष सत्यमोहन जोशीले एउटा अन्तर्वार्तामा भन्नुभयो— ‘गणेशमान सिंहजी नेपाली संस्कृतिको ढूलो प्रशंसक हो । उहाँले कुनै विशेष घटनाको व्याख्या गर्न पन्यो भने नेपाली जनतालाई संस्कृतिसँग जोडेर बडो मार्मिक

दझाले विषय प्रस्तुत गर्नुहुन्थ्यो । जनआन्दोलन वास्तवमा कसले गरेको थियो भन्ने कुरा प्रस्तुत्याउन उहाँले नेपाली संस्कृतिको एक सटीक उदाहरण प्रस्तुत गर्दै भन्नुभयो— ‘ललितपुरको मच्छन्दनाथको जात्रा जुन सांस्कृतिक दृष्टिले पाटन शहरको धरोहर हो, त्यसलाई प्रत्येक वर्ष हजारौ मान्छेले तान्दै तान्दै ललितपुरको पूरै नगर परिक्रमा गर्दछन् । स्वाभाविक रूपमा हजारौ मान्छे जहाँ हुन्छन् त्यहाँ टोलटोलका कुकुरहरू पनि अवश्य पुग्ने नै भए । हजारौ मानिसले तानिरहेको त्यो रथको मुनि चारै पाइङ्गाको बीचमा केही कुकुरहरू संयोगले पुगेछन् । भीडभाडमा च्यापिनु नपर्दा र आरामले रथको मुनि हिँडिरहन पाउँदा ती कुकुरहरू विभोर हुँदै भन्दा रहेछन्, क्या सजिलोसँग यत्रो ठूलो रथ तानियो हुगि ? अर्को कुकुरले भन्यो— हाम्रा लागि यति तानु के भारी कुरा हो र ?’ हो, ठीक त्यसै गरी जब नेताहरू २०४६ सालको आन्दोलन आफैले सफल तुल्याएको डिड हाँकथे तब कुनापट्टि फर्केर गणेशमानजी मुस्कुराउनुहुन्थ्यो र मनमनै भन्नुहुन्थ्यो— ‘बोकाले दाँह हुने भए गोरु केका लागि ?’

महाभारतको कथामा पनि एउटा यस्तै प्रसङ्ग आउँछ । प्रसङ्ग यस्तो छ— युद्ध समाप्तिपछि पाँचै जना पाण्डव आफ्ना शुभेच्छुकहरूसँग विजयोत्सव मनाइरहेका थिए । छेवैमा बसेर भगवान् कृष्ण रमिता हेरिरहनुभएको थियो । पाँचै पाण्डवलाई एक प्रकारको अहङ्कारले छोपिसकेको थियो । यसै बीच एक भाइ पाण्डवले विभोर हुँदै भन्दै थिए— ‘मैले यस्तो गरें, उस्तो गरें । त्यसैले त यो महाभारत युद्ध सफल भएको हो नि !’ फेरि त्यसमाधि अर्को भाइले थप्यो— ‘युद्ध हामीले हारिसकेका थियौं, मेरो बुद्धिले समय छैंदै काम गच्यो त्यसैले जितियो ।’ तेस्रो पाण्डवले भन्यो— ‘म नभएको भए त हामीलाई आपत् नै पर्ने रहेछ ।’ चौथोले भन्यो— ‘युद्धमा बल मात्र भएर हुन्न बुद्धि पनि चाहिन्छ । त्यो बुद्धि म बाहेक अरूसँग थिएन भन्ने प्रमाण यही युद्ध हो ।’ पाँचौं पाण्डव पनि कोहीभन्दा कम कहाँ थिए र ? उनले पनि भने— ‘युद्धको जीतको कारण कसैको पराक्रम वा युद्धकलाको मात्र हुँदैन । त्यसका लागि जन्मजात क्षमता हुनुपर्छ, जुन म बाहेक अरू कोहीसँग थिएन । त्यसैले यो युद्धको विजयको श्रेय मैले मात्र पाउनुपर्छ ।’ कुनामा बसेर मुसुमुसु मुस्कुराइरहनुभएका भगवान् कृष्ण चाहिं आश्चर्य मान्दै सबैको अहङ्कारलाई नियालिरहनुभएको थियो । उहाँ मनमनै भन्दै हुनुहुन्थ्यो— ‘मैले दिएको शिक्षा अरूले बिर्सिएकोमा केही थिएन

तर अर्जुनले कसरी बिर्सियो ? जुन बुँदाले उसलाई यत्रो विश्वयुद्ध जित्न प्रेरित गच्यो, त्यसैलाई ऊ आज बिसैदै छ ! ठीक छ, यिनीहरूलाई ‘औषधि’ गरैंला ।’ युद्ध जितेको जश एकलै कुम्ल्याउने होडमा अब त पाण्डवहरू आफै लडौला जस्तो पो गर्न थाले । अब यो सम्भावित दुर्घटना कसरी टार्ने ? एउटा बुझक्कड पाण्डवले प्रस्ताव राखे— ‘हामी आफू आफू नै भिडन थाल्यौं । यसो गर्न हुन् । जाओं भगवान् कृष्णकहाँ र उनलाई सोधौं । उनले सबै कुरा बताइहाल्नेछन्, नि !’ सबैले यो सल्लाह माने र भगवान् कृष्णकहाँ गए । उनीहरूमध्येका जेठा भ्राता युधिष्ठिर महाराजले भगवान्‌सँग सोधे— ‘भगवान् ! महाभारत युद्धमा हामीमध्ये कसको भूमिका अहम् रह्यो जसले गर्दा विजयश्री सम्भव भयो ? कृपया बताइदिनुहुन्छ कि ?’ भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभयो— ‘मैले तपाईंहरूमध्ये कोही एक जनाको नाम लिएँ भने, भगवान् समेत अन्याय गर्दा रहेछन् भन्ने दोष मलाई लाग्न सकछ । तसर्थ एक जना वीर पुरुष यहाँ छन् जसले यो पूरै युद्धको शुरुदेखि अन्त्यसम्म निरीक्षण र त्यसको विश्लेषण गरेका छन्, उनलाई नै सोध्नुहोस् । उनका बारे अहिले म तपाईंहरूलाई यति मात्र भन्न सक्छु कि, जसलाई सोधन तपाईंहरू जाँदै हुनुहुन्छ, उनको खुट्टामा बाँधिन पनि तपाईंहरूमध्ये कोही लायक हुनुहुन्न । ठीक छ, जानुहोस् ! उः त्यो बाँसमा झुन्डिएको व्यक्ति देखौ देखौ हुनुहुन्छ नि ? हो उनै महापुरुषको पहिले दर्शन गर्नुहोस् र आफ्नो चित्त शान्त पार्नुहोस्, अनी उनीसमक्ष आफ्नो जिज्ञासा राख्नुहोस् ।’

भगवान् कृष्णको आज्ञाबाट नूर गिरेको महसूस गरिरहेका पाँचै पाण्डव त्यो बाँसको टुप्पामा झुन्डचाइएको व्यक्तिको टाउको (मुण्ड) नजिकै गए प्रणाम गरे र आफ्नो प्रश्न राखे । उक्त व्यक्ति (मुण्ड) ले भन्यो— ‘हेर पाण्डवहरू हो ! तिमीहरूले पनि त्यो महान् युद्धमा आफ्नो बुद्धि र वर्कत अनुसार लड्यौ होला । तर, मैले त त्यत्रो महाभारतको युद्धमा शुरुदेखि अन्त्यसम्म भगवान् कृष्णको चक्र बाहेक अरू केही देखौ देखिनँ । अब तिमीहरू आफै निर्णय गर, यो युद्ध कसले वा कसको कारणले जितियो होला ।’ ती वीर महापुरुषको कुरा सुनेर पाण्डवहरू लज्जित भएका थिए ।

ती वीर को थिए त ? यो पनि जानिहालौं । बाँसमा झुन्डिएको त्यो टाउको (मुण्ड) को कथा आफैमा अत्यन्त रोचक छ । कुरा के भने— एउटा व्यक्तित्व जसको वीरताबारे भगवान् कृष्णलाई मात्र ज्ञात थियो । ती व्यक्ति महाभारत

युद्ध प्रारम्भ हुने दिन हस्याडफस्याड गर्दै युद्धभूमितर्फ आउँदै रहेछन् । उनलाई देखेबित्तिकै भगवान् श्रीकृष्ण युद्धभूमि छोडेर त्यो व्यक्ति भएपछि फटाफट जानुभयो । भगवान्लाई थाहा थियो— यदि यसलाई रोकन सकिएन भने यसले मेरो पक्षलाई जिन दिने छैन । तसर्थ केही उपाय गर्नुपच्यो । त्यसैले उसलाई अलमल्याउँदै परसम्म लानुभयो, जहाँ अरू कसैले नदेखून् । त्यो सुरक्षित स्थानमा पुगेपछि भगवान्ले भन्नुभयो— ‘तमी कता जाँदै छौ हाँ ?’ उसले भन्यो— ‘युद्धमैदानमा प्रभु !’ कृष्णले भने— ‘किन ?’ उनले भने— ‘म पनि युद्धमा भाग लिन जाँदै छु ।’ ‘कसको पक्षमा लड्छौ त ?’ उनले जवाफ दिए— ‘दुर्योधनको पक्ष कमजोर छ, त्यसैले उसैको पक्षमा लड्नेछु ।’ कृष्णले भने— ‘होइन युधिष्ठिरको पक्षमा लड्डे हुन ?’ उनले जवाफ दिए— ‘होइन जो कमजोर छ, उसैको पक्षमा लड्छु र उसलाई जिताउँछु, कमजोरलाई जिताउनु मेरो धर्म हो ।’

अब परेन त भगवान्लाई फसाद ! किनभने श्रीकृष्णलाई थाहा थियो, ती व्यक्ति वीर एवं पराक्रमी थिए । उनलाई कसैले परास्त गर्नै सक्दैनथ्यो । त्यसकारण आफ्नो वाचा आफै तोडै श्रीकृष्णले आफ्नो चक्रले त्यो व्यक्तिको शिरोच्छेदन गरिदिए । भगवान् कृष्णकै बाहुलीबाट आफू शिरोच्छेदित हुने अवसर प्राप्त गर्दा भित्रभित्रै ती वीर प्रसन्न त थिए नै तथापि यस्तो ऐतिहासिक एवं युगान्तकारी युद्ध लडनबाट वज्ज्चत हुन पर्दा दुखित पनि थिए । त्यसैले भगवान्लाई बिन्तीभाउ गर्दै उनले भने— ‘प्रभु ! म हजूरलाई जान्दछु । हजूरको हातबाट जीवनमुक्त हुन पाउनु मेरो अहोभाग्य हो । युद्ध लडनबाट मलाई यहाँले रोकिबक्सियो, ठीक छ । कम से कम यो महान् युद्ध हेँ अवसर त मिलाइदिनुहोस् ?’ भगवान् कृष्णले उनको निवेदन स्वीकार्नुभयो र आफ्नो हातले छेवैमा रहेको बाँसघारीको अग्लो टुप्पोमा लगेर उसको शिर द्वन्द्वाइदिनुभयो, ताकि पूरे महाभारत युद्ध उनले देखन सकून् । ती योद्धा, वीर र महापुरुष, थिए— वार्विक !^३

^३ यी दुई कथाहरू यहाँ यसकारण जोडियो कि जनआन्दोलन : २०४६ का सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहकै उपस्थितिमा विभिन्न पार्टीका नेताहरूले लाजै नमानी भन्न थालेका थिए— जनआन्दोलन हाप्रो कारण जिताएको हो । यहाँसम्म कि यो श्रेय लिन पञ्चहरू पनि पछि पर्दैनथे । यस्तो प्रवृत्ति देखेर नेपाली जनता दिक्क थिए ।

जनआन्दोलनको भावना अनुरूप सरकार गठन

२०४७ साल वैशाख ३ गते राजा वीरेन्द्र र सर्वोच्च कमान्डर गणेशमानबीच नयाँ सरकार गठनका सम्बन्धमा भएको निर्णायक बैठकमा राजाले गणेशमान सिंहलाई जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर एवं नेपाली काइग्रेसका सर्वोच्च नेताको हैसियतले प्रधानमन्त्रीको पद स्वीकार गर्न अनुरोध गर्नुभएको थियो । तर गणेशमानजीले स्वीकार गर्नुभएन बरु सो कुर्सी नेपाली काइग्रेसका सभापति एवं सन्तनेता मानिनुहोने कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई सुमिप्नु उचित हुने कुरा बताउनुभयो, जसलाई राजा वीरेन्द्रले स्वीकारे ।

देशको राष्ट्राध्यक्ष र जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डरबीच सम्पन्न उक्त निर्णायक बैठकपछि नारायणहिटी दरबारबाट आफ्नो निवास चाक्सीबारी फर्किएपछि गणेशमान सिंह लगायत कृष्णप्रसाद भट्टराई र गिरिजाप्रसाद कोइरालाको संक्षिप्त बैठक बसेको थियो । उक्त बैठकमा गणेशमानजीले राजासँग भएको पूरे वृत्तान्त सुनाउनुभएको थियो । उहाँले भन्नुभयो—‘कृष्णप्रसाद भट्टराईले आगामी अन्तरिम सरकारको प्रधानमन्त्रीत्व सम्हाल्नुहोनेछ । मन्त्रिमण्डलमा कक्सलाई सामेल गराउने भन्नेबारे हामी बसेर फेरि छलफल गरौंला । एक-दुई दिनमै सरकार बनाउनुपर्नेछ । गिरिजाबाबु पनि यहाँ हुनुहन्छ । त्यसैले आजै म तपाईंहरूलाई केही कुरा भन्नु, सुन्नुहोस्— नेपाली जनताको ठूलो त्याग र ३० वर्ष लामो तपस्याका कारण प्रजातन्त्र यहाँ पुनःस्थापित भएको छ । हामीले बुद्धि पुन्याएनौं भने पुनः नेपाली जनताले २०१७ सालको जस्तै दुर्भाग्यपूर्ण नियति भोग्न नपर्ला भन्न सकिन्न । त्यसकारण संविधान नबनुन्जेल हामीले फुकीफुकी पाइला चाल्नुपर्नेछ । प्रजातान्त्रिक संविधान बन्न नदिन यहाँ पहिलेको जस्तै ठूलाठूला षड्यन्त्र हुन सक्छन् । त्यस्ता सम्भावित दुर्घटनाबाट यो मुलुक र प्रजातन्त्रको उद्धार हामीले नै गर्नु छ । त्यसकारण हाम्रो काँधमा ठूलो जिम्मेवारी आएको छ । यस पटक पनि हामी सफल भएनौं भने प्रजातन्त्र त गुम्छ गुम्छ जनताको बलिदान पनि खेर जान्छ र हाम्रो मुलुकको सार्वभौमिकता पनि गुम्न बेर छैन । तसर्थ तत्कालका निम्नित मेरा निम्न सुझावहरू कृपया सुन्नुहोस् र त्यसलाई मनन गर्नुहोस् ।

- १) यो अन्तरिम सरकार भएको हुँदा यसका दुईवटा मात्र जिम्मेवारी छन्। ती हुन्-
- क) तोकिएको समयभित्र संविधान बनाउनु।
  - ख) नयाँ संविधान बमोजिम आमनिर्वाचन गर्नु, बस। प्रधानमन्त्री र हामी सबैको अब अर्जुनदृष्टि यसैमा हुनुपर्छ। यी दुई दायित्व हामीले सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सकेनौ भने नेपाली जनताले हामीलाई क्षमा गर्नेछैनन्। तपाईंलाई सहयोग गर्न तपाईंका पछि सिङ्गो पार्टी छ, कार्यकर्ता छन्। सबैभन्दा ठूलो शक्ति भनेको जनता हो, त्यो जनता अहिले पनि हाम्रै पक्षमा छ। अनि म स्वयं पनि छैदै छु तपाईंहरूका साथ। म सदा तपाईंहरूको सहयोगीको रूपमा रहनेछु। मलाई सत्ता र कुर्सीसँग मोह छैन।
- २) दोस्रो कुरा— सरकार सञ्चालनको सन्दर्भको कुरा हो यो। सरकार सञ्चालनका बारे पनि मेरा तीन धारणा छन्। ती हुन्-
- क) जनताले पञ्चायती व्यवस्थालाई विस्थापित गरेर प्रजातन्त्र पुनःस्थापित गरे। त्यसका निमित्त तिनलाई पुरस्कार स्वरूप तत्कालका निमित्त राहतको व्यवस्था हामीले मिलाउनैपर्छ।
  - ख) हाम्रो देश विविधता भएको देश हो। जातजाति, धर्म, भाषा, लिङ्गमा विभक्त छ हाम्रो समाज। त्यस्ता प्रत्येक वर्गका व्यक्तिहरूको कदर प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले गर्छ भन्ने सन्देश हामीले दिन सक्नुपर्छ। प्रजातन्त्रले कसैलाई भेदभाव र अन्याय हुन दिईन भन्ने कुरा देखाउन सक्नुपर्छ हामीले। त्यसनिमित्त सरकारले नियुक्ति गर्नुपर्ने पदहरूमा सबै वर्ग, धर्म, भाषा, क्षेत्रलाई मिलाएर सकेसम्म सीमान्तकृतहरूलाई प्राथमिकता दिअौं।
- ३) तेस्रो कुरा के हो भने— शासक वा नेता जसले सरकार र पार्टीलाई नेतृत्व दिन्छन् तिनको व्यक्तित्व स्वच्छ, निर्मल र श्रद्धालायक होस्। यसका निमित्त नेता वा प्रधानमन्त्रीले सादगीको प्रदर्शन, मितव्ययी,

थोरै बोल्ने र बोलेको कुरा पुन्याएर छाड्ने आदत बनाउनुपर्छ । यस्तो आदत हामीले बसाल्यौं भने हामीले चाँडै नै जनताको भरोसा र विश्वास जित्त सक्नेछौं । र, यो भरोसा र विश्वास नै आगामी निर्वाचनका निम्नि हामीलाई ‘पूँजी’ बन्न सक्दछ । यिनका अतिरिक्त धेरै कुरा हामीले गर्नु छ । त्यसका निम्नि हाम्रो पार्टी छ, सरकार छ, तिनले योजना बनाउने नै छन् । म पनि आफ्ना कुराहरू राख्दा लिखित रूपमै राख्ने प्रयत्न गरौंला । एउटा कुरा हामीले जे गर्दा पनि हाम्रो पार्टी प्रजातान्त्रिक समाजवादी पार्टी हो भन्ने कुरा बिर्सन हुन्न है । गणेशमानजीको प्रस्ताव दुवै नेताले स्वीकार गरेर एकै स्वरमा भने—‘यहाँको कुरा हामी शतप्रतिशत मान्नेछौं ।’ गणेशमानजी पनि ढुक्क हुनुभयो ।

समयको अन्तरालमा छिटपुट असमझदारीका बावजूद कृष्णप्रसाद भट्टराईद्वारा नेतृत्व प्रदान गरिएको मन्त्रिमण्डलले अत्यन्त राम्रो काम गर्यो । अरू काम गर्नु नै के थियो र ? तोकिएको समयमा संविधान बनाउनु र निर्वाचन गर्नु मात्र न हो ! काम दुईवटा मात्र देखिए तापनि यी काम वास्तवमा प्रजातान्त्रिका आधारस्तम्भ नै थिए । त्यसैले अरू विशेष उल्लेख्य काम नभए तापनि समयमै संविधान बनेको र त्यसै गरी निर्वाचन भएकोमा गणेशमानजीले कृष्णप्रसाद भट्टराईको उच्च मूल्याङ्कन गर्नुभएको थियो । २००७ सालको सफल ऋान्तपश्चात् बी.पी. कोइराला, गणेशमान सिंह र सुवर्णशमशेर जस्ता हस्तीहरू हुँदा पनि जनताले संविधान बनाउने त परकै कुरा भयो, संसदीय निर्वाचन सम्पन्न गर्न पनि उनीहरूलाई दिव्य १० वर्ष कुनैपरेथ्यो । दुई-दुईवटा राजा (त्रिभुवन र महेन्द्र) सँग सदिग्दर्ष गर्नुपरेको थियो । आज त्यसै जिम्मेवारीलाई कृष्णप्रसाद भट्टराईले एकै वर्षमा फत्ते गरेर देखाइदिए । यति गर्दा पनि खुशी नहुने कुरै थिएन । त्यसमाथि त्यो अवधिमा कृष्णप्रसाद भट्टराईले आफ्नो छवि अति स्वच्छ र निर्मल राखे जुन देखेर समकालीन विश्वका राजनीतिज्ञहरूले उनको व्यक्तित्वको ईर्ष्या गर्थे ।

कृष्णप्रसाद भट्टराईको निष्कलाइकित व्यक्तित्व र गणेशमान सिंहको सर्वमान्य व्यक्तित्वको युगलबन्दीले गर्दा २०४८ सालमा भएको संसदीय निर्वाचनमा नेपाली काङ्ग्रेसले सुविधाजनक बहुमत ल्याएर सरकार बनाउन

सकने अवस्था भयो । तर विडम्बना के रह्यो भने, देशभित्र र देशबाहिर पनि त्यति सारो लोकप्रिय देखिएका कृष्णप्रसाद भट्टराईले निर्वाचनमा हार बेहोर्नुपन्थ्यो । कृष्णप्रसाद भट्टराईको त्यो हार नै कालान्तरमा प्रजातन्त्र र देशका निमित्त दुर्भाग्य हुन पुयो । कृष्णप्रसाद भट्टराईका हारका कारणका ‘तीर’ हरू गिरिजाप्रसाद कोइरालाप्रति सोझिएपछि अप्रत्याशित अवस्थाको सिर्जना भयो । किसुनजीलाई प्रधानमन्त्रीका निमित्त प्रस्ताव गरेकै दिन गणेशमानजीले छोटकरीमा तीनबुँदे निर्देशन जो कृष्णप्रसाद र गिरिजाप्रसादलाई दिनुभएको थियो, त्यो निर्देशनको तेस्रो बुँदा अर्थात् ‘भरोसायोग्य नेतृत्व’ भन्ने बुँदालाई यो घटनाले चोट पुच्यायो । यो अप्रत्याशित हर्कतले नेताहरूबीच नै असमझदारी र वैमनष्यता उत्पन्न गरिदियो । अब के गर्ने ? गणेशमानजी बडो अप्ठेरो अवस्थामा पुग्नुभयो । आफूलाई प्रजातन्त्रको मसीहा समझ्ने नेपाली काइयेसको पहिलो ‘गाँसमै झङ्गा’ भने जस्तो भयो । गिरिजाप्रसादले आफू प्रधानमन्त्री बन्नकै निमित्त यस्तो चक्रव्यूह रचेका थिए भन्ने कुरा अब धामझैं छर्लेइग भइसकेको थियो । तथापि गिरिजाप्रसादलाई कारबाही गर्नु भनेको फलामको तातो बिंडलाई नाइगो हातले समात्नु जस्तै हुन सक्थ्यो । त्यसैले कृष्णप्रसाद र गणेशमान दुवै धर्मसङ्कटमा परे, ‘खाऊँ भने कान्छा बाउको अनुहार नखाऊँ भने दिनभरको शिकार ।’ गणेशमान र कृष्णप्रसादले सल्लाह गरेर निष्कर्ष निकाले— यिनलाई चलायो भने पार्टी त सकियो सकियो, प्रजातन्त्र र सम्भवतः देशै खत्तम हुन सक्छ । त्यसकारण अनुकूल समय पर्खिनु नै बेस हुन्छ । भगवान् शाङ्करले हलाहल विष पिएर नीलकण्ठ बनेझैं गणेशमान र कृष्णप्रसाद समयको अन्तरालमा चूप नै बस्ने भए । तर गणेशमानले कोइरालालाई ठोकपिट चाहिं गरिरहने निश्चय गरेका थिए । छोरी पिटेर बुहारी तर्साउने रणनीति लिएका थिए, उनले । कुखुराको फुल (अण्डा) को व्यापारीले जसरी आफ्नो टोकरीमा बोकेको अण्डा फुटेको चाल पाउँदा पनि त्यसलाई चलायो भने अरू अण्डा पनि फुट्न सक्छ भनेर फुटेको अण्डा नचलाई राख्छ । ठीक त्यसै गरी गिरिजाप्रसादलाई नचलाउने निधो गरेका थिए नेताहरूले ।

गणेशमान र गिरिजाप्रसादबीचको सम्बन्ध वास्तवमा दाजुभाइ जस्तै थियो । गणेशमानको सम्मानमा गिरिजाप्रसादले कहिल्यै कन्जुसी गरेनन् । तर कहिल्यै पनि उहाँको सुझाव कार्यान्वयन गरेनन् । प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि

सार्वजनिक भएका सम्बन्धहरूमा गणेशमानले बरु बारम्बार आफ्ना अनुज वा पुत्रलाई जस्तै गिरिजाबाबुलाई हकारेको देखिन्छ तर गिरिजाप्रसादले कहिल्यै मुखौटे जवाफ लगाएका छैनन् । तर, उनले गणेशमानका कुनै पनि सुझाव मानेका पनि छैनन् । यस अर्थमा गिरिजाप्रसादको व्यक्तित्व त्यस्तो पुलपुलिएको बच्चा जस्तो थियो जो आफ्नो मातापिताको पर्याप्त आदर र सम्मान त गर्दछ तर तिनले भनेको कुरा केही मान्दैन ।

सरकारलाई गणेशमान सिंहको लिखित सुझाव

गिरिजाप्रसाद कोइरालासंग गणेशमानजीले व्यक्तिगत आशा केही गर्नु भएको थिएन । उहाँको चासो भनेको मात्र तीन थिए । ती हुन्- (१) जनतालाई राहत दिने (२) प्रजातन्त्रको संवर्द्धन गर्ने कामलाई प्राथमिकतामा राख्ने (३) सरकारले गर्ने प्रत्येक काम आगामी चुनावलाई दृष्टिगत गरी गर्ने । बस, यी तीन क्षेत्रमा उहाँको सम्पूर्ण ऊर्जा केन्द्रित थिए । यसैक्रममा जनतालाई राहत दिने विषयमा गणेशमानजीले लिखित रूपमै एक सुझाव पत्र प्रधानमन्त्रीलाई मार्फत नै पठाउनु भयो । उहाँले जुन योजना बनाएर सरकारलाई पठाउनु भएको थियो, त्यसमा सरकारले सानो तर इमानदार प्रयत्न गन्यो भने एक वर्षभित्रमा जनताले निम्न सुविधा प्राप्त गर्न सक्थे ।

क) बजारमूल्य घटाउने उपाय :

जनतालाई राहात दिने विषयमा गणेशमानजीले सरकारलाई धेरै पटक घचघचाउनु भएको थियो । त्यसक्रममा उहाँको पहिलो सुझाव थियो—दैनिक उपभोग्य सामाग्रीको मूल्य घटाउने । लामो समयसम्म परिणाम देखिएन ।

गणेशमानजीलाई भित्रैदेख लागेको रहेछ— भारतबाट आयात हुने सामानको मुल्य घटाउन सकिन्छ भन्ने । उहाँले एक दिन आफ्नो शूत्र बताउँदै भन्नुभयो— ‘भारतबाट नेपाल आउने सामानहरू जनताको घर, आँगन र भान्छासम्म पुदा दलालहरूका कारण अचाकली मूल्यवृद्धि भैसक्दो रहेछ । पहिले देखिकै समस्या हो यो । ऊ बेला थोरै थियो, अहिले व्यापक छ । यो मैले अनुभूत गरेको हु । त्यसैले कुनै उपाय लगाएर दलालहरूको तह घटाउन सकियो भने स्वतः मूल्य घट्ने भयो, होइन र ?’ मैले भने—‘सोभको हिसाबले त

हो।’ उहाँले भनुभयो— ‘यस सम्बन्धमा तपाईंले अध्ययन गर्नुहोस्। सम्भव छ भने, योजना बनाउनुहोस् र त्यसलाई सुझावको रूपमा सरकारलाई बुझाउँ। यो कार्यले रोजमर्काका सामाग्रीहरुमा जनतालाई ठूलो राहात पुऱ्याउन सकिन्छ। मैले अध्ययन थालिहालें र करीब पन्थ दिनको अध्ययनबाट पता लाग्यो— गणेशमानजीले गर्नुभएको शंका सही रहेछ। नेपाली जनताले दैनिक रूपमा उपभोग गर्दै आएका अत्यावश्यक सामाग्रीहरु कमितमा पनि तीन देखि छ तहसम्मका दलालहरुको सन्लग्नतामा कारोवार हुँदै रहेछ। एउटा दलाल वा विचौलियाले सामानको प्रकृति हेरेर कमितमा पनि दश देखि पचास वा साठी प्रतिशतसम्म नाफा खाँदा रहेछन्। त्यसकारण राम्रो प्रबन्ध मिलाउन सकियो र विचौलियाको तह मात्र पनि घटाउन सकियो भने स्वतः मूल्य घट्ने कुरा स्वभाविक देखियो। त्यही कुरालाई आधार मानेर मैले एउटा कार्य योजना बनाए। त्यसलाई गणेशमानजीले अभ परिमार्जन गरिदिनुभयो।

त्यो प्रस्तावित योजनाले मूल्य त घट्थ्यो घट्थ्यो, त्यसले देशभरि कमितमा पनि साठी हजार शिक्षित बेरोजगारहरुले रोजगारी पाउँथे। प्रत्येक ग्राम पंचायतहरुमा यो योजना लागू हुने थियो। यो कार्यक्रम संचालन गर्न सरकारका निस्कृत संस्थानहरुलाई कृयाशील पार्ने योजना थियो। सरकारका रुण संस्थानहरु खाल्यसंस्थान, कृषि सामग्री संस्थान, साल्ट ट्रेडिङ र नेशनल ट्रेडिङलाई कृयाशील पार्न सकिन्छ। यसरी संगठित संस्थानहरु र सहकारीहरु समेतलाई कृयाशील पारी समाजवादको खुइकिलो विस्तारै—विस्तारै उकिलन प्रारम्भ गरिन्थ्यो। अन्ततः जनताले रोजमर्को सास्तीबाट राहात पाउँथे। यही सकारात्मकतालाई प्रधानमन्त्री समक्ष राख्न र उहाँलाई संभाउन गणेशमानजीले मलाई नै पठाउनु भएको थियो। गणेशमानजीले प्रधानमन्त्री गिरिजाबाबुलाई फोन गरि भनुभयो— ‘सरकारलाई सहयोग पुगे अनि जनताले सेवा प्राप्त गर्ने एउटा योजना हामीले बनाएका छौं। कृपया हेर्नुहोस् र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नुहोला। ढकालजी तपाईंलाई भेट्न आउँदै हुनुहुन्छ।’ भोलिपल्ट पूर्वनिश्चित समयमा म प्रधानमन्त्री निवास बालुवाटारमा पुग्ने। गिरिजाबाबुले भित्र बोलाउनुभयो। सामान्य अधिवादन पछि मैले आफ्नो काम प्रारम्भ गर्ने। सुझावपत्र हस्तान्तरण गर्दै मैले त्यसको सारांश मौखिक नै व्याख्या गर्ने। मेरो व्याख्या उहाँले मन लगाएर सुनेको जस्तो मलाई लागिरहेको थिएन।

एकैछिनमा उहाँले भन्नुभयो— ‘ठीक छ । म यसको अध्ययन गर्दूँ । तिमी यही पत्र योजना आयोगका उपाध्यक्ष डा.रामशरण महतलाई पनि देऊ र उनीसंग पनि छलफल गर ।’ यति भनेर उहाँ उठ्नुभयो । म पनि निस्किएँ । प्रधानमन्त्रीले भनेअनुसार महतलाई पत्र हस्तान्तरण गरेँ । छलफलको अनुकूल मिलेन । महिनौं बितिसकदा पनि कतैबाट कुनै पनि खबर नआएपछि प्रधानमन्त्रीसँग पुनः समय लिएर भेट्न गइयो । उहाँले मलाई देखेबित्तिकै आफ्ना प्रमुख सल्लाहकार दीर्घराज कोइशालालाई बोलाएर भन्नुभयो— ‘दाइ, केही दिनअघि गणेशमानजीकहाँबाट आएको पत्र अध्ययनका लागि तपाईंलाई दिएको थिएँ नि ! हो त्यसको बारे तपाईंको के भनाइ छ ?’ दीर्घराजजीले भने— ‘कुरा त ठीकै हो, तर योजना महत्वाकाङ्क्षी छ ।’ उनले कुरा सकेका मात्रै के थिए, मैले थपिहालै— ‘होइन, सरकारको एक पैसा पनि अतिरिक्त खर्च नगरी जनतालाई सुपथ र मुलभ वितरण गर्ने योजना छ नि त, गणेशमानजीको !’ मेरो कुरा टुक्रिन नपाउँदै गिरिजादाजुले उट्दै भन्नुभयो— ‘पछि कुरा गरौँला’ । त्यस उप्रान्त उहाँको त्यो ‘पछि’ कहिल्यै आएन । त्यसपछिको एकाध वर्षमै उहाँ असफल हुनुभयो र आफ्नो पार्टीको सुविधाजनक बहुमत भएको संसद् भद्रग गरेर कलड्कको टीका वरण गर्नुभयो ।

गिरिजप्रसादले गणेशमानजीको त्यो लिखित सुझाव कार्यान्वयन नगरेपछि त्यही योजना पछि २०५३ सालमा शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री भएपछि उनलाई पनि संफाईयो । तर हातमा लायो शून्य !

ख) स्वास्थ्यउपचार बीमा

तिनताका नेपाल सरकारले स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतको जनस्वास्थ्य शीर्षकमा चार अर्बभन्दा बढी खर्च गरिरहेको थियो । तर उपलब्धि शून्य ! त्यो चार अर्ब रुपैयाँमध्ये एक अर्ब निकालेर सबै नेपालीको स्वास्थ्य उपचार बीमा गराइयो भने सरकारले जनस्वास्थ्यका निमित गर्ने खर्चको सुविधा सीधै जनताकहाँ पुऱ्याउन पाइन्थ्यो । यो कार्यक्रमको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि भनेको जनताले आफूले इच्छा गरेको स्वास्थ्य संस्थाबाट प्राप्त गर्ने सुविधा नै थियो । यो कार्यक्रम लागू गर्न सकिएको भए नेपाली काइग्रेस र प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाप्रति जनताको विश्वास र सद्भाव ह्वात बढ्ने अनुमान गरिएको थियो ।

ग) वृद्ध भत्ता

गणेशमानजीले ‘वृद्ध भत्ता’ जस्तो कार्यक्रम लागू गर भनेर आफ्नै सरकारलाई कैयौं पटक लिखित र मौखिक सुझाव दिनुभयो । तर त्यतातिर सरकारले कहिल्यै चासो देखाएन । अन्ततः २०५२ सालमा गणेशमानजीले एमालेका प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमक्ष करजोड आग्रह गर्दै भन्नुभयो—‘कृपया वृद्ध भत्ताको व्यवस्था मिलाइदिनुहोस् ।’ मनमोहनजीले उहाँको आग्रह मान्नुभयो पनि । उहाँकै पालादेखि ‘वृद्ध भत्ता’ वितरण हुन थाल्यो । (स्मरण रहोस्, त्यही वृद्ध भत्ताको व्यवस्थाले एमालेलाई नेपाली जनताले राष्ट्रिय स्तरको विकल्पको रूपमा स्थापित गरिदियो ।)

घ) समावेशिता

‘समावेशिता’ लाई गणेशमानजीले ‘भावनात्मक राहत’ को संज्ञा दिनुभएको थियो । उहाँको भनाइ के थियो भने जबसम्म जनताले यो देश मेरो हो । यसका हामी सम्मानित नागरिक हाँहैं । हामी कुनै शासकका रैती होइनौं भने भावना जागृत हुँदैन तबसम्म देशले प्रगति गर्न सक्दैन । त्यसकारण जनताको भरोसा जित्नका निम्नि पछाडि परेका जनतालाई प्रोत्साहित गरी तिनलाई शासन व्यवस्थाभित्र ल्याउन सक्नुपर्छ । यसका निम्नि हल्ला गरेर मात्र पुँदैन । केही ठोस कदम चाल्नैपर्छ । त्यसकारण प्रारम्भिक चरणमा सरकारले नियुक्त गर्न पाउने पदहरूमा पिछडा जातजाति, धर्म, लिङ्ग, सम्प्रदाय र भाषाभाषीलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । यसो गर्न सकियो भने भावनात्मक रूपले पनि राष्ट्रिय एकीकरणको अभियानलाई अगाडि बढाउन मद्दत गच्यो । साथै प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा त हामी जस्ता निमुखाको पनि कदर हुने रहेछ भने सकारात्मक सन्देश जनताबीच प्रवाहित हुने थियो ।

ड) आधुनिक शिक्षा

विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा एवं क्षेत्रका विपन्न एवं सीमान्तकृत परिवारका सन्तानलाई आधुनिक शिक्षा दिने हेतुले ‘बूढानीलकण्ठ’ जस्ता स्कूलहरूको स्थापना गर्ने । यस्तो व्यवस्था मिलाउन नसकुन्जेलसम्म त्यस्ता विपन्न बालबालिकाहरूलाई सरकारले बोर्डिङ स्कूलमा पढाइदिने ।

यी माथि भनिएका कुराहरू त भए राहतबारे । यसका अतिरिक्त गणेशमानजीले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र प्रशासनिक सुझावहरू पनि सरकारलाई दिनुभएको थियो । ती सुझावहरू निम्न थिए—

(क) राजनीतिक

- १) संविधानको मर्यादा : गणेशमानजीले आफ्नो पार्टी र सरकार प्रमुखलाई भन्नुभयो— हामी आफैले बनाएको संविधानको मर्यादा राख्ने पहिलो जिम्मेवारी र कर्तव्य हाप्नो मात्र हो । हामीले नै संविधानको मर्यादा गरेनौं भने राजा र कम्युनिस्टहरूले किन गर्छन् ? त्यसैले संविधानको Letter and Spirit को आदर, सम्मान र त्यसको कदर हामीले नै गर्नुपर्छ ।
- २) नैतिकता : प्रजातान्त्रिक व्यवस्था भनेको अत्यन्त नाजुक व्यवस्था हो । यसलाई अनैतिक नेताले कदापि सञ्चालन गर्न सक्तैन । तसर्थ यसका सञ्चालकहरू नैतिकवान् हुनैपर्छ ।
- ३) भरोसायोग नेतृत्व : गणेशमानजीले स्पष्ट भन्नुभएको छ— नेतृत्वले कम बोल्ने र बोलेको कुरा अवश्य पुऱ्याउने गर्न सक्नुपर्छ । यसका अतिरिक्त सादगी स्वभाव, मितव्ययी चरित्र र सिद्धान्तनिष्ठता नेतृत्वका आकर्षण हुन् । त्यसैले यी कुराहरूलाई नेतृत्वले आफ्नो अधिन्न अझ्ग बनाउन सक्यो भने जनताको भरोसा जित्न सकिन्छ ।
- ४) सरकार सञ्चालनका निम्न सरकारले पार्टीको सुभाव र सिद्धान्तको अक्षरशः पालना गर्ने र पार्टीको सहयोग सरकारले अनिवार्य रूपले लिनैपर्छ ।
- ५) युवा पुस्ताका कार्यकर्तालाई राष्ट्रनिर्माणको जिम्मेवारी र नेतृत्वको विकासका निम्न तयार पार्न तालीमको व्यवस्था मिलाइनुपर्छ । तिनलाई समाजसेवामा लगाउने । समाजसेवाकै आधारमा तिनको मूल्याङ्कन गर्ने ।

(ख) आर्थिक

- १) प्रजातान्त्रिक समाजवादी अर्थतन्त्र लागू गर भन्नुहुन्थ्यो गणेशमानजी । उहाँको भनाइ थियो, व्यक्तिगत चाहना अनुसार बन्द-

व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने अधिकारका साथसाथै तल्लो तहका किसान तथा मजदूरको संरक्षणमा राज्य लानुपर्छ । किसानलाई जगाधनी र मजदूरलाई मिलको नाफाको एउटा निश्चित अंशमाणि अधिकारको व्यवस्था मिलाउन सकियो भने प्रगतिको गति तेज रफ्तारमा अघि बढाउन सकिन्छ भने उहाँको मत थियो ।

- २) अर्थतन्त्रमा एकाधिकारलाई निरुत्साहित पार्दै निजी र सार्वजनिक संस्थाहरूलाई समानान्तर रूपले सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था सरकारले मिलाउनुपर्छ ।
- ३) १५ वर्षभित्र मुलुकमा आर्थिक क्रान्ति सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने भएकाले आर्थिक क्रान्तिलाई मध्यनजरमा राखेर आजैदेखि समयबद्ध तालिका बनाएर सरकार र पार्टी जुटिहाल्नुपर्छ । यस कार्यमा आवश्यकता अनुसार विदेशबाट अनुभव र प्रविधि भित्र्याउन सक्नुपर्छ ।
- ४) मुलुकका प्रत्येक नागरिकलाई करको दायराभित्र ल्याउने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । यसो गर्दा सरकारले वास्तविक विपन्नहरूको पहिचान गर्न र तद्वारा योजना बनाउन आसानी हुनेछ ।
- ५) जलस्रोतको उच्चतम उपयोग, वितरण र निर्यातमा ध्यान दिने ।
- ६) पर्यटनको हकमा थोरै पैसा खर्च गर्ने पर्यटकहरू ल्याएर मुलुकलाई फाइदा छैन । तसर्थ गुणस्तरीय सेवा दिने र सोही बमोजिम यथेष्ट खर्च गर्न सक्ने पर्यटकलाई लक्ष्य गरेर योजना बनाउने ।
- ७) नेपालका जडीबुटी विश्वविख्यात छन् । यिनको व्यवसायीकरणलाई प्राथमिकताका दिने ।

गणेशमानजीका यी यावत् सुझावहरू व्यक्तिगत स्वार्थ सिद्ध गर्ने प्रकारका सुझावहरू थिए भन्न कसैले सक्तैन । तर यी सुझावहरूको सुनवाइ सरकारले कहीं कतै गरेन । सुझावको सुनवाइ नभएको भए बरु ठीकै थियो । सरकारले त गणेशमानजीले जेजे सुझाव दिनुभएको थियो ती सबै सुझावहरूको ठीक विपरीतको काम गन्यो ।

उदाहरण हेरौं

- १) गणेशमानजीले प्रत्येक नियुक्तिमा समावेशिताको सिद्धान्त लागू गर्नु भन्नुभयो । तर त्यसको उल्टो सरकारले ७ जना राजदूत नियुक्त गर्दा ६ जना ब्राह्मण र १ जना क्षत्री समूहबाट नियुक्त गच्छ्यो ।
- २) गणेशमानजीले प्रजातान्त्रिक समाजवादी अर्थव्यवस्था अन्तर्गतको मिश्रित अर्थव्यवस्था लागू गर्न सुझाउनुभएको थियो । तर सरकारले पूँजीवादी अर्थतन्त्र थोपेरे देशभित्र छँदाखाँदाका आधारभूत महत्त्वका उद्योगहरूलाई निजीकरण गरिर्दियो ।
- ३) गणेशमान सिंहले नेताहरूको प्रतिष्ठा भरोसा र श्रद्धायोग्य बनाऊ भन्नुभयो । तर सरकारी साधन र स्रोतको दुरुपयोग गरेर आफ्ना सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई उपनिर्वाचनमा पुनः अन्तर्घात गरी पराजित गरियो ।
- ४) जनतालाई 'राहत देऊ' भनी योजना समेत बनाएर गणेशमानजीले करजोड आग्रह गर्नुभयो । तर राहत दिने कुरा त कता हो कता उल्टै सरकारले मूल्यवृद्धि गरेर जनतालाई आहत पुऱ्यायो ।
- ५) वृद्ध भत्ता त देऊ न बाबा ! भन्दै टोलटोल गल्लीगल्ली अलख जगाउँदै गणेशमान हिंदुनुहन्थ्यो । तर सरकार कानमा तेल हालेर बसिरह्यो ।
- ६) पार्टीको सल्लाहमा सरकार सञ्चालित हुनुपर्छ भन्नुभयो गणेशमानजीले । तर पार्टीको सल्लाह वेगर ६ महीना नपुढै छ जना वरिष्ठ मन्त्रीलाई एकाबिहानै मन्त्रिमण्डलबाट बाहिर पठाइयो ।
- ७) पार्टीका कार्यकर्ताहरूलाई नैतिक, चरित्रवान् र उच्च मनोबलयुक्त समाजसेवी बनाउन तालीम देऊ भनी गणेशमानजीले भन्नुभयो । तर त्यसको ठीक उल्टो आफ्ना युवा कार्यकर्तालाई काठ, दाउरा, टेलिफोनको लाइसेन्स (कोटा) बिक्री गर्ने दलाल वा एजेन्ट पो बनाइयो । (लाज मान्युपर्ने कुरा के भने देशमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भएको आज ३० वर्ष भयो । यो ३० वर्षमा नेपाली काइग्रेसले परिआएको वेला राष्ट्रिय दायित्व सम्हाल्न सक्ने १० जना युवक समेत तयार पार्न सकेन ।)

- c) भ्रष्टाचारका नवीन प्रविधिहरूको विकास यही समयावधिमा भयो । कर, भन्सार र वन जस्ता विभागहरूमा त पहिले पनि भ्रष्टाचार थिए । तर शिक्षा, स्वास्थ्य, पर्यटन र सरकारले गर्ने गरेको नीतिगत भ्रष्टाचारले काइग्रेसको नाक काटिन थालेको थियो ।
- ९) RNAC मा भएको भनिने धीमजाकाण्डले त काइग्रेसलाई मुख देखाउन नहुने अवस्थामा पुन्याइदियो ।
- १०) गणेशमानजीले स्थायी सरकार मानिने कर्मचारीतन्त्रको उच्च मनोबल बढाउन आग्रह गर्नुभएको थियो । तर सरकारले कर्मचारीमाथि नै पहिलो प्रहार केन्द्रित गरेर तिनलाई त्रस्त र आतङ्कित बनायो ।
- ११) गणेशमानजीले भन्नुभएको थियो— नेपाली काइग्रेसले संविधानको मर्यादा राखेन भने अरूले किन राख्यथो ? तर सरकारले उद्देश्यमूलक ढाँगले संविधानलाई मिच्छै भारतसँग गरेको समझौतालाई समझदारी भनी त्यसलाई संसद्को साधारण बहुमतद्वारा अनुमोदन गराउने भरपूर चेष्टा गच्यो ।
- १२) गणेशमानजीले मध्यावधि निर्वाचन कुनै पनि हालतमा गर्न हुन्न भन्नुभएको थियो । त्यसलाई पार्टीको केन्द्रीय समितिले मध्यावधि निर्वाचन आवश्यक छैन भनी निर्णय पनि गच्यो । तर जुन संसदीय दलले आफूलाई प्रधानमन्त्री बनाएथ्यो त्यसलाई एक वचन नसोधी प्रतिनिधिसभा विघटनको निर्णय लिइयो । योभन्दा ठूलो अपराध अर्को के नै हुन्छ र ?

अब के गर्ने ? गणेशमानजी विलखबन्दमा पर्नुभयो । गणेशमान सिंह नामधारी यो लौह व्यक्तित्व त्यसै हार खाने व्यक्ति होइन । यो व्यक्तिले राणासँग हार मानेन । शाहसँग हार मानेन । अब यो काइग्रेसी बुबुरोसँग केको हार मान्थ्यो ? उहाँले अब अठोट गर्नुभयो— हलेदो हो भन्ने जानेपछि, किन कोङ्घाउनु ? उहाँले अब सरकारलाई सुझाउन छोड्नुभयो । उहाँलाई पत्ता लगाउनु थियो काइग्रेसीहरूमा अझै ‘मासी’ बाँकी छ कि छैन भन्ने । त्यसैले एकै पटक विरोध वा कारबाही गरिहाल्नुभन्दा पहिले काइग्रेसी नेता-कार्यकर्त्ताहरूको पाइन जाँच्ने निधो गर्नुभयो ।

उहाँले एउटा क्रमबद्ध तालिका बनाएर सरकारको मूल्याइकन गर्न पार्टीका विभिन्न तहका नेता-कार्यकर्ताहरूलाई आग्रह गर्ने निर्णय गर्नुभयो । यसरी उहाँले गरेको निर्णय अनुसार प्रथम चरणको प्रयोग सबैभन्दा सानो तर पार्टीको सर्वोच्च तह अर्थात् नेतात्रयबीच आफ्नो कुरा राख्दै भन्नुभयो— ‘अब तीन वर्षपछि हुने संसदीय निर्वाचनमा पार्टीले भाग लिने हो भने वर्तमान सरकारको परिणाममुखी काममा आमूल सुधार हुनैपर्छ । अन्यथा नेपाली काइग्रेसको भविष्य छैन । यो अवस्था नआओस् भनेर मैले सावधान मात्र गराएको होइन वरन् सुधारका सूत्रहरू समेत सरकारलाई दिएँ । तर सरकारलाई सन्निपात निदाले गाँजेको छ । ल भनुहोस् अब आउने चुनावमा के-के गरे भनेर देखाउनुहुन्छ जनतालाई ? जनताको अगाडि मुख कसरी देखाउनुहुन्छ ? हेर्नहोस्, मैले समय छैंदै सावधान गराएको छु । सुधारका सूत्रहरू दिएको छु । गर्ने नगर्ने तपाईंहरूको कुरा हो । ठीक छ, मेरो सल्लाह/सुझाव उपयुक्त नलागे पार्टीको घोषणापत्र मुताबिक त चल्न पन्यो, सरकारले ! त्यो पनि त गरेको छैन । मेरा कुराहरूलाई घुर्की नसम्झनुहोला । मेरो व्यक्तिगत स्वार्थ केही छैन । मेरो स्वार्थ भनेको एउटा मात्र छ, ‘प्रजातन्त्रको संवर्द्धन !’ बस त्यति भए मलाई पुग्यो । तर मैले देखिराखेको छु, वर्तमानमा सरकार र पार्टी जुन गतिमा घसिरहेको छ त्यसले गन्तव्यसम्म अवश्य पनि पुच्चाउन सक्नेछैन । तसर्थ आगामी चुनावमा नेपाली काइग्रेसले भाग लिने हो भने सरकार र पार्टी दुवैमा आमूल परिवर्तन आवश्यक छ । समय छैंदै मैले सावधान गराएको छु, सुधिहालुहोस्, अन्यथा आगामी चुनावमा म तपाईंहरूलाई साथ दिन सक्नेछैन !’ गणेशमानजीको वक्तव्यपछि पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसादले भने— ‘ठीक छ, अब पार्टी र सरकार दुवैले आफूलाई सुधार गर्नेछ ।’ तर न पार्टी सुधियो न त सरकार नै ! त्यसैले सरकारको गतिहीनता र पार्टीको अकर्मण्यता विरुद्ध पार्टीकै नेता कार्यकर्ताहरूलाई सचेत र जागृत गराउने हेतुले एउटा नयाँ प्रयोगको थाली गर्नुभयो ।

उहाँले आफ्नो यो प्रयोगलाई नाम दिनुभयो— जागरण अभियान । जनजागरणको अर्थ हुन्थ्यो आमजनताको जागरण ! त्यसैले गणेशमानजीले जनजागरण भनिए तापनि पहिला काइग्रेसी कार्यकर्ताकै जागरण गरौ

भन्ने सोच्नुभयो । त्यसले सरकार र पार्टीलाई ठेगानमा ल्याउन सकेन भने, जनताकोमै जाओैला । त्यसकारण गणेशमानजीले कार्यकर्ताकै जागरण गर्ने अठोट गर्नुभयो ।

उहाँले यो कार्यकर्ता जागरण अभियानलाई निम्न चरणमा विभाजित गर्नुभयो—

- १) केन्द्रीय कार्यकारी समितिका सदस्यहरूलाई यो अभियानमा समेट्ने ।
- २) संसदीय दलका माननीय सदस्यहरूलाई जागृत गराउने ।
- ३) महासमिति सदस्यहरूलाई जागृत गर्ने ।
- ४) महाअधिवेशन सदस्यहरूलाई जागृत गर्ने र उनीहरूको भनाइ बुझ्ने ।
- ५) नेपाली काइग्रेस जिल्ला जिल्लाका कार्यसमितिसँग अन्तरक्रिया गरेर तिनको भावना बुझ्ने र तिनलाई जागृत गर्ने । यसको सँगसँगै जनजागरणलाई पनि साथसाथै लैजाने ।

सरकारलाई लिकमा ल्याउन गणेशमानजीले लाख प्रयत्न गर्नुभयो । घरभित्रको कुरा सकेसम्म बाहिर ल्याउन हुन भनेर आफ्ना असन्तुष्टिहरू गणेशमानजीले पहिले नेतात्रयबीच हुने बैठकहरूमा राख्नुहुन्थ्यो । त्यस्ता बैठकमा गिरिजाप्रसादले भन्दथे— ‘हुन्छ, गणेशमानजी गर्दू ।’ तर केही दिनमै विपरीतको काम गरिहाल्थे । पुनः फेरि सम्झायो अनि उनी भन्थे— ‘ए त्यस्तो भएको रहेछ र ? म हेर्दू ।’ पुनः दोहोरिने, तेहोरिने र गणेशमानले जे भन्यो त्यसको ठीक उल्टो गरेन भने सरकारलाई निद्रा नलाए तुन थाल्यो । त्यसपछि गणेशमानजीले आफ्नो विरोधको दायरा बढाएर केन्द्रीय समितिसम्म पुऱ्याउनुभयो । त्यहाँ पनि गिरिजाप्रसादले टेरपुच्छर लगाएनन् । बरु, आफ्नो विरोध गर्ने केन्द्रीय सदस्यहरूलाई निष्कासन गर्न पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसादलाई दबाब दिन थाले । कृष्णप्रसादले आलटाल गरेपछि उनलाई पनि छिर्की हान्ने दाउको खोजीमा थिए कोइराला । संयोगले त्यही वेला काठमाडौं क्षेत्र नं १ मा उपनिर्वाचन हुँदै थियो । त्यो उपनिर्वाचनमा काइग्रेसको तर्फबाट उम्मेदवार थिए— कृष्णप्रसाद भट्टराई । हो, यही अवसरलाई प्रयोग गर्दै कोइरालाले पुनः अन्तर्धात गरेर एमालेका उम्मेदवार विद्यादेवीद्वारा कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई परास्त

पारियो । यो घटनाले काइग्रेसभित्रै विवाद बढायो । यस्तो अनुशासनहीन कर्मको कारबाही गर्ने जिम्मेदारी हुन्थ्यो सभापतिको । तर प्रधानमन्त्रीलाई कारबाही गर्ने साहसको जोगाड गर्न कृष्णप्रसादले सकेन् । गणेशमानजीले कैयौं पटक कृष्णप्रसाद भटुराईलाई भनुभएको थियो— ‘कोइरालामाथि अनुशासनको कारबाही गरिहाल्नुहोस् । अन्यथा पार्टी नै समाप्त हुनेछ । पार्टी रहेन भने देश र प्रजातन्त्रलाई कसले सम्हाल्ने ?’ कृष्णप्रसादले गणेशमानजीको कुराको समर्थन त गर्थे तर त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने उनको हिम्मत थिएन । उनले आलटाल गरिरहे ।

अब नेतात्रयको बैठकले पनि सरकारलाई अझ्कुश लगाउन नसकेपछि गणेशमानजीले पार्टीको केन्द्रीय समितिका सदस्यहरूलाई सरकारको निरझ्कुश प्रवत्तिमाथि अझ्कुश लगाऊ, अन्यथा अनर्थ हुन सकदछ भनेर चेतावनी दिए । गणेशमानजीलाई विश्वास थियो कि ५२ घुस्सा ५३ ठक्कर खाँदाखाँदा माझिएका छन् केन्द्रीय सदस्यहरू । नेपाली काइग्रेस जस्तो पार्टीका खारिएका सदस्यहरूले अवश्य पनि विवेक र सिद्धान्त भन्ने तत्त्व बुझेका होलान् । गणेशमानले देखेका र भोगेका काइग्रेसका सदस्यहरू स्वाभिमानी, सिद्धान्तनिष्ठ र परिपक्व हुने गर्थे । उनीहरू पार्टीभित्रका कुनै न कुनै वरिष्ठ नेताहरूको पछि त लाए तर सिद्धान्त र विवेकको प्रयोग गर्ने वेला आफै नेताको विरुद्ध गएका कैयौं उदाहरण छन् । बी.पी.भक्तले गणेशमानको पक्षमा धुँडा धसेर बहस गरेको र गणेशमानभक्तले सुवर्णशमशेरको पक्षपोषण गरेका कैयौं उदाहरण छन् पार्टीमा । विवाद र बहस सकिएपछि उनीहरू पुनः आआफै थान्कोमा पुग्थे । हो त्यही शक्ति, त्यही बल र त्यही आचरणले नेपाली काइग्रेसको सशस्त्र क्रान्तिलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गराउन मद्दत गरेथ्यो । गणेशमानजीले ठानुभएको थियो, अहिलेका केन्द्रीय सदस्यहरूमा पनि त्यस्तै गुण होलान् । तिनताका नेपाली काइग्रेसका केन्द्रीय कार्यसमितिमा निम्न हस्तीहरू थिए— पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भटुराई, महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र वरिष्ठ सदस्यहरू सर्वश्री महेन्द्रनारायण निधि, शेख इद्रिश, दुण्डीराज शास्त्री, मद्गलादेवी सिंह, शैलजा आचार्य, नोना कोइराला, वासु रिसाल, जगन्नाथ आचार्य, योगप्रसाद उपाध्याय, कोषाध्यक्ष बेनीबहादुर कार्की, रामचन्द्र पौडेल, शेरबहादुर देउवा, रामबाबु प्रसाई, बलबहादुर राई, भीमबहादुर तामाड र सर्वोच्च नेताको आसनमा गणेशमान सिंह विराजमान

हुनुहुन्थ्यो । यस्ता ‘मझाहुवा इन्सान’ हरू सदस्य रहेका नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय समितिले गणेशमान सिंहले प्रस्तुत गर्नुभएको प्रस्तावमाथि छलफल त गच्यो तर कुनै निष्कर्षमा पुन सकेन । केन्द्रीय समितिका त्यत्रा सदस्यहरूमध्ये मात्र एक जना त्यो पनि भक्तपुरका जगन्नाथ आचार्य बाहेक अरू कसैले खुलेर गणेशमानजीको प्रस्तावलाई समर्थन गरेन । काइग्रेसको सर्वोच्च एकाइको यो स्तर र चाला देखेर गणेशमानजी निराश त हुनुभयो तर हतोत्साहित हुनुभएन । अब उहाँको नजर संसद्का सदस्यहरूप्रति सोझियो ।

गणेशमानजीलाई देशभरबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू त अवश्य पनि सिद्धान्तनिष्ठ र उत्तरदायी हुनेछन् भन्ने विश्वास थियो । यस्तै वेला हो जनप्रतिनिधिको परीक्षा गर्ने । उहाँले आफ्नो पार्टीका ११४ नै सांसदहरू बोलाएर भन्नुभयो— ‘गिरिजाबाबुले प्रजातन्त्रको मूल्य र मान्यताहरूलाई नै ध्वस्त बनाउँदै हुनुहुन्छ । मैले उहाँलाई यो यात्राबाट रोक्ने अनेकौं प्रयत्न गरें तर सकिनँ । अब तपाईं जनप्रतिनिधिहरूको काँधमा यो जिम्मेवारी आएको छ, अघि बद्नुहोस् । प्रजातन्त्रको उद्धार गर्नुहोस् । अधिकांश सांसदहरूले गणेशमानजीको चिन्ताको मर्म बुझेका त हुन्, तर सरकारको कोपभाजनको भयले खुलेर सहयोग गर्ने आश्वासन दिन सकेन् । तथापि गिरिजाप्रसादको कोपभाजनमा परिसकेका र सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराईका पक्षधर भन्न खुलिसकेका र केही सिद्धान्तनिष्ठ काइग्रेसी सांसदहरूले गणेशमानलाई साथ दिने वचन दिए । यसरी गणेशमानजीलाई साथ दिने वचन दिएकाहरूलाई काइग्रेसभित्रका छत्तीसे र गिरिजा पक्षमा रहेकाहरूलाई चौहत्तरे भनेर चिन्न थालियो । यिनले संसद्देखि पार्टीसम्म गणेशमान र कृष्णप्रसादको भावनाको वकालत गर्दथे— एक प्रकारको प्रेसर ग्रूपझौं !

पार्टीभित्र प्रेसर ग्रूप त बन्यो तर यिनले संसद र पार्टी अनुशासनको मर्यादाको लक्षणरेखा उल्लङ्घन गर्न न गणेशमान सिंह जस्तो हैसियत राख्दथे न त साहस नै । तथापि गिरिजाप्रसादका निमित एक प्रकारको चुनौती त खडा भएको थियो नै । गणेशमानजी यो ग्रूप बनेकोमा खुशी हुनुहुन्थ्यो तर आश्वस्त चाहिँ हुनुहुन्थेन । यसो हुनुको कारण एउटै थियो— त्यो प्रेसर ग्रूपमा सिद्धान्तनिष्ठ वा स्वाभिमानी व्यक्ति अत्यन्त कम थिए । ती छत्तीसमध्ये अधिकांश सांसदहरू कृष्णप्रसाद भट्टराईको इशारामा कुनै पनि क्षण दुम लुकाउन किञ्चित् पनि

सङ्कोच नगर्ने हरू थिए । 'नहुनु मामाभन्दा कानो मामा ठीक' भनेदैं गणेशमानले तिनको पिठिउँ थपथपाउनुभएको मात्र थियो । अन्यथा एकलै भए पनि आफ्नो अभियानबाट उहाँ पछि हट्नेवाला कहाँ हुनुहुन्थ्यो र ?

महाअधिवेशन : गणेशमानजीले अब पार्टीको तल्लो अर्थात् तृणमूल स्तरका पार्टी कार्यकर्ता तहलाई झकझक्याउने विचार गर्नुभयो । त्यो तल्लो तह भनेको पार्टीको महाअधिवेशन थियो जुन भरतपुरमा हुँदै थियो । उक्त महाअधिवेशनमा बोल्ने क्रममा गणेशमानजीले एउटा जहाजको उदाहरण अगाडि सार्दै भन्नुभयो— नेपाली काइग्रेस नाम गरेको यो जहाज जसको म सर्वोच्च नेता हुँ, उसले देखिरहेको छ; यो जहाजमा छिद्रैछिद्र छन् । दुश्मनरूपी पानी भटाभट भित्र पसिरहेको छ । ती हाम्रा दुश्मनहरूलाई समय छैंदै रोकाँ भनी सरकार प्रमुख र पार्टी प्रमुखसमक्ष अनेकौं पटक मैले बिन्तीभाउ गरें । म उहाँहरू समक्ष रोएको पनि छु तर उहाँहरू कानमा तेल हालेर बस्नुभएको छ । मेरो कुरा सुन्ने उहाँहरूलाई फुर्सद छैन । तसर्थ अब तपाईं महाअधिवेशन सदस्यहरू स्वयं जागरूक हुनुभएन भने यो नेपाली काइग्रेसरूपी जहाज डुब्नेछ । यो जहाज डुब्यो भने स्वाभाविक रूपमा हामी सबै डुब्नेछौं । तपाईं-हामी काइग्रेस मात्र डुब्ने भए मलाई त्यति ठूलो चिन्ता थिएन । नेपाली काइग्रेससँग यो देशको भविष्य पनि गाँसिएको हुनाले काइग्रेस असफल भयो भने उसको साथसाथ यो मुलुक पनि सती जान सक्छ । त्यसैले कृपया यसलाई जोगाउनुहोस् । आफ्नै पार्टीको प्रधानमन्त्रीलाई दबाब दिन सक्नुहुन्न भने तपाईंहरू पनि डुब्नुहोस् ! म के गरौं ? पार्टीको सर्वोच्च नेताको हैसियतले जतातातै प्वाल र छिद्रैछिद्रबाट पानी भित्र आइरहेको देखिदेखै म असहाय छु । केही गर्न सकिरहेको छैन ? म आफू आफ्नो ज्यान बचाउनका निम्ति भान त सक्छु, तर नेता जस्तो व्यक्तिले भान सुहाएन । त्यसैले तपाईंहरूसँग म पनि जलसमाधि लिनेछु । जय नेपाल !

गणेशमान सिंहको यो मार्मिक वक्तव्यले कार्यकर्ताहरूमा देशभक्ति र प्रजातन्त्रप्रति निष्ठाको रक्तसञ्चार गराएको थियो । तर लोभलालच र चाकरीको रङ्गले रङ्गिएका कार्यकर्ताहरू गणेशमानको पछि लागेर आफ्नो रोजगारी (?) बाट हात धुन चाहैनथे । गणेशमान सिंहको भावनाको कठर र यथोचित सम्मान सबै कार्यकर्ताले गरेका त हुन् तर उहाँको पछि लाने औलामा गन्न सकिनेभन्दा बढी देखिएनन् । राजनेताहरू सङ्ख्या गनेर काम कहाँ गर्छन् र ?

एक जना हुन् कि एक लाख ! उनीहरूको काम भनेकै देश र जनताको कल्याण गर्नु मात्र हो । यसै बीच सरकारमाथि दबाव बढाउनका निमित गणेशमानले भन्न थाल्नुभयो— ‘नेपाली काइग्रेसले सरकारको सती जान हुन् । सरकार आउँछ जान्छ, तर पार्टी स्थायी तत्त्व हो । मानवशरीरको कुनै अझगमा क्यान्सर जस्तो असाध्य रोग लायो भने त्यो शरीरको अझलाई शल्यक्रिया गरेर मिल्काउनु तै उचित हुन्छ । त्यसकारण राम्रो परफर्मेन्स देखाउन नसकेको यो सरकारका प्रमुख अर्थात् प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिनुपर्छ । होइन राजीनामा दिएनन् भने पार्टीले उनलाई हटाउन सक्नुपर्छ ।’ अब प्रधानमन्त्रीको राजीनामाको मागलाई नै उहाँले आफ्नो हतियार बनाउनुभयो ।

नेपाली काइग्रेसले महासमिति बैठक गर्ने भयो । उक्त बैठकमा काइग्रेसले स्वाभाविक हिसाबले गणेशमान सिंहलाई पनि सर्वोच्च नेताको हैसियतले आमन्त्रित गरेको थियो । सरकार पार्टीको अकर्मण्यताको सधैं साक्षी मात्र बन्नु उचित हँदैन भनेर गणेशमानजीले उक्त बैठकमा उपस्थित नहुने निर्णय गर्नुभयो र आफ्ना भनाइहरू पार्टीका नेता र कार्यकर्ताहरूसम्म पुच्याइदिनुहुन भनी पार्टी सभापतिको नाममा सम्पूर्ण व्यहोराहरू उल्लेख गरी एक लामो पत्र प्रेषित गर्नुभयो । पत्रको पूर्ण पाठ यस्तो छ—

अपराध गर्नेभन्दा सहने ठूलो दोषी हो

वीर अस्पताल, काठमाडौं

१२ सातन २०५१

श्री सभापतिज्यू

नेपाली काइग्रेस, केन्द्रीय कार्यसमिति
काठमाडौं

आज हुने केन्द्रीय समितिको महत्वपूर्ण बैठकमा पार्टीको संस्थापक सदस्यका रूपमा मलाई भाग लिन आमन्त्रित गर्नुभएकोमा म हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै त्यसलाई स्वीकार गर्दछु । बैठकमा उपस्थित हुने उत्कट अभिलाषा हुँदाहुँदै पनि स्वास्थ्यको खराब अवस्थाका कारणले त्यो सम्भव हुन सकेन । त्यसैले यो पत्रको माध्यमबाट आफ्ना विचार र दृष्टिकोण राख्ने प्रयास गरेको

छु । उपयुक्त ठानुभएमा यसलाई बैठकमा राखिदिनुहन पनि अनुरोध गर्दछु ।

बैठकका निम्न पठाइएको सर्कुलरमा वर्तमान विषम राजनीतिक परि स्थितिउपर विचार गर्न र एउटा निक्योलमा पुग्न केन्द्रीय कार्यसमितिको बैठक बस्न लागेको उल्लेख छ । अब प्रश्न उद्घ, यो विषम परिस्थिति आयो कसरी ? कसले ल्यायो ? मेरो विचारमा यिनै प्रश्नको उत्तरमा समस्याको समाधान निहित छ । यस विषयमा मेरो विचार र दृष्टिकोण मैले सार्वजनिक रूपमा राख्दै आएको छु । तपाईं लगायत केन्द्रीय समितिका साथीहरू मेरो विचारबाट अनभिज्ञ हुनुहुन्न । त्यसैले म ती सबै यहाँ दोहोच्याउनु उचित ठान्दनँ ।

आज पार्टी र मुलुकले जुन समस्याको सामना गर्नुपरिहेछ, त्यो हो अनुशासनहीनता ! अनुशासनहीनताको प्रारम्भ त्यहींबाट भएको हो, जब प्रधानमन्त्रीले पार्टी नेतृत्वतहमा भएको समझदारी तोडेर आमचुनावमा पराजित व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक पदहरूमा नियुक्त गर्न थाल्नुभयो, उहाँले त्यस्ता नियुक्तिमा जातीय सन्तुलन त बिगार्नुभयो, पार्टीसँग नसोधी मन्त्रिमण्डल पुनर्गठन गरेर ६ जना वरिष्ठ साथीको हत्या (निष्कासन) पनि गर्नुभयो । मैले त्यसै वेला त्यसको विरोध गरेको थिएँ । चेतावनी दिएको थिएँ— ‘कुकुरले पुच्छर हल्लाउनुपर्नेमा पुच्छरले कुकुर हल्लाइरहेछ ।’ पार्टी अनुशासनमा नबस्नु प्रधानमन्त्रीको दोष हो भने सरकारलाई उपयुक्त तरीकाले निर्देशित गर्न नसक्नु पार्टीको पनि ढूलो कमजोरी हो । आजका सम्पूर्ण समस्याहरू त्यही अनुशासनहीनता तथा अकर्मण्यताबाट पैदा भएका हुन् । समस्याको जरो पत्ता नलगाई समाधान खोज्न सकिन्न । समस्याको मूल जरो त्यही अनुशासनहीनता र पार्टीको ढाकछोप र टालटुल गर्ने नीति हो । त्यसको उपचार गर्न धेरै ढिलो भइसकेको छ । ढीलै भए पनि पार्टीको होश खुलेकोमा मलाई प्रसन्नता लागेको छ ।

मैले पार्टीको केन्द्रीय समिति, महासमिति र महाधिवेशनमा यी सबै विषय उठाएको हुँ । मलाई पार्टीका सङ्घर्षशील कार्यकर्ताहरूको उत्साहपूर्ण समर्थन प्राप्त भए पनि केन्द्रीय समितिका साथीहरूले मेरो दृष्टिकोणलाई समयमै ठीक परिप्रेक्ष्यमा बुझ्न सक्नुभएन । अथवा यसो भनौं मैले नै बुझ्नाउन सकिनँ, त्यसैले उहाँहरू बेलैमा उपयुक्त कदम चाल्न तयार हुनुभएन । महासमितिको बैठकले

पनि कुनै ठोस समाधान दिएन । फलस्वरूप नेपाली काइग्रेसले आफ्नो मिशन पूरा गरिसक्यो भन्ने निष्कर्षमा म पुगें । अब यो श्रान्त र थकित पार्टी बन्यो । यसमा प्राण सञ्चार हुन सक्तैन । तर संसदमा रहेका हाम्रा ३६ इमानदार सांसद र हालैका महामन्त्री महेन्द्रनारायण निधिको अडानले यो पार्टीमा जीवनतत्त्व बाँकी रहेको बोध गराएको छ । मैले पार्टीको मौजुदा स्वरूपबाट त्यस्तो काम-कारबाहीको अपेक्षा राख्न छाडिसकेको थिएँ । त्यही कारणले म जनजागरण अभियानमा जुट्न पुगें र कार्यकर्ताहरूलाई सजग र सचेत गराउन थालें । दुर्भाग्यवश त्यही अवस्थामा म अस्वस्थ हुन पुगें र अहिले अस्पतालको बेडमा छु ।

सभापतिज्ञू

हामीले जुन मूल्य र मान्यताका लागि आजीवन सङ्घर्ष गच्छौं, तिनको आज कुन दुर्गति भएको छ, त्यो मैले वर्णन गरिरहन पढैन । जनताको सङ्घर्षबाट प्राप्त प्रजातन्त्र हाम्रै कारणले जीवन-मरणको दोसाँधमा पुगेको छ ।

विगत तीन वर्षमा प्रजातन्त्र र पार्टीमाथि जुन क्षति भएको छ, त्यसको पूर्ति सहज छैन । पार्टीले जति संयम र समझदारी देखायो, प्रधानमन्त्रीले त्यसलाई पार्टीको कमजोरी ठानेर मिच्ने नीति अपनाउनुभयो । अन्तर्धातिका अक्षम्य अपराधलाई समेत तपाईंले पार्टी एकता र प्रजातन्त्रको रक्षाका नाउँमा क्षमा गर्नुभयो । तर त्यसले पार्टी र सरकारमा समझदारी र सहयोगको वातावरण बनाउन सकेन । ३६ सांसदको न्यायोचित मागको कदर भएन । देश, जनता र पार्टीका निम्न सरकारको नेतृत्व परिवर्तनको उनीहरूका मागमाथि कुनै कारबाही नभएपछि उनीहरू कदम चाल्न बाध्य भए । उनीहरूले आफ्नो पार्टीको सरकारको नेतृत्व परिवर्तन गर्ने जुन उपयुक्त बाटो थियो, त्यसैलाई अपनाएका हुन् । त्यो बाटो संसदीय परम्परा र प्रजातान्त्रिक अभ्यासको सर्वमान्य मापदण्ड अनुरूप थियो । त्यसलाई आफूप्रति आफ्ना साथीहरूको असन्तोषको अभिव्यक्ति मानेर नेतृत्वबाट पन्छनुको बदला प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा भइग गर्ने सिफारिश गरेर प्रजातान्त्रिक मूल्य, मान्यता र संसदीय व्यवस्थाको मर्ममा मर्मान्त चोट पुच्चाउनुभएको छ । जुन पार्टीले आफूलाई संसदीय दलको नेता बनाएको हो, त्यही पार्टीसँग नसोधी संसद भइग गर्ने सिफारिश गर्नु कतिसम्म अराजनीतिक,

अनैतिक तथा अनुशासनहीन कारबाही हो, त्यसलाई ठीक तरीकाले व्यक्त गर्ने
मसँग शब्द छैन ।

पदमा टिकिरहने तुच्छ स्वार्थका लागि आफ्नो पार्टीका ११३ जना
सांसदको एकै छप्कामा हत्या गर्नु, जुन प्रतिनिधिसभाको गठनका लागि ३०
वर्षसम्म पार्टीका असङ्गत्य कार्यकर्ताहरूले बलिदान दिए, त्यसलाई आफ्नो
हातको खेलौना सम्झेर मनपरी भइग गर्ने सिफारिश गर्नु र सम्पूर्ण राष्ट्रलाई
सङ्कटको भुमरीमा पार्नु कुनै पनि दृष्टिले सानो कोटिको अपराध मान्न
सकिन्न । ‘आफू मरे दुमै राजा’ भनेझैं गरेर आफू संसदमा पराजित भएपछि
संसद् नै भइग गर्ने सिफारिश गर्नु गिरिजाप्रसाद कोइरालाको अक्षम्य अपराध
हो । अपराध गर्नेभन्दा अपराध सहने अझ ठूलो दोषी मानिन्छ । त्यो प्रवृत्तिले
अपराधीको मनोबल अझ बढाउँछ ।

भनिएको पनि छ, पाप गर्नु मनुष्यत्व हो । पाप दोहोच्याउनु पशुत्व हो र
पापको प्रायश्चित्त गर्नु देवत्व हो । गिरिजाबाबुले कुन श्रेणीको पाप गर्नुभएको
छ, त्यसको दण्ड पार्टीले नदिए पनि जनताले नदिई छाडने छैनन् । तर जनताले
उहाँलाई मात्र दण्डित गर्नेछैनन्, नेपाली काइग्रेसलाई समेत दण्डित गर्नेछन् ।

पार्टी कसैका निमित सती जान सक्तैन । त्यसैले गिरिजाप्रसाद
कोइरालामाथि पार्टीले अविलम्ब कारबाही गर्नुपर्छ । अब द्विविधा र सङ्कोच
छाडेर पार्टी र प्रजातन्त्रको पक्षमा कसैमाथि पनि अनुशासनको कारबाही गर्न
एकक्षण ढीलो गर्नुहुँदैन । उहाँले यसअधि पनि धेरै पटक अप्रजातान्त्रिक
क्रियाकलाप गरिसक्नुभयो । त्यसलाई पार्टीले क्षमा गच्यो तर अब पार्टीलाई
क्षमा गर्ने ठाउँ पनि उहाँले बाँकी राख्नुभएको छैन । त्यसैले कारबाही एक मात्र
समाधान बन पुगेको छ । इतिहास दोहोरिदैन तर घटना दोहोरिन्छ भन्छन् ।
नभन्दै २००९ सालको मातृकाबाबुमाथिको कारबाही र आजको प्रसङ्ग कर्ति
मिल्दोजुल्दो छ । आज हाम्रा नेता बी.पी. कोइराला जीवित हुनुभएको भए यो
प्रस्ताव उहाँ स्वयंले राख्नुहुने थियो ।

सभापतिज्यू

हाम्रा महामन्त्रीले जुन अडान कायम राख्नुभएको छ, यथार्थमा त्यो
पार्टीकै अडान हो र त्यो काइग्रेसको परम्परा अनुकूल छ । प्रतिनिधिसभामा

आफू पराजित भइसकेपछि प्रतिनिधिसभा भइग गर्ने प्रधानमन्त्रीको सिफारिश र अघिल्लो दिन प्रधानमन्त्रीको राजीनामा स्वीकृत गरिसकेर भोलिपल्ट उही प्रधानमन्त्रीकै सिफारिशमा प्रतिनिधिसभा भइग गर्ने शाही घोषणाले देशमा गम्भीर परिस्थिति खडा गरेको छ । केही अपवादलाई छाडेर श्री ५ बाट विगत चार वर्षमा संवैधानिक राजतन्त्रको मर्यादा तोडिबक्सेको उदाहरण छैन । मलाई अझै विश्वास छ— हामीले यथार्थ परिस्थितिको बोध गराउन सकेका खण्डमा श्री ५ बाट त्यो गल्ती सच्च्याइबक्सनेछ र भइग प्रतिनिधिसभा पुनः स्थापना गरी स्वाभाविक गतिमा देशलाई अघि बढाउन सहयोग गरिबक्सनेछ ।

यस अवसरमा म पार्टीका इमानदार तथा निष्ठावान् साथीहरूसँग पनि अपील गर्न चाहन्छु कि उनीहरूले अहिले दोबाटोमा उभिएर तमाशा हुर्नुहुन्न । अब सबैले निर्णय लिनुपर्छ कि उनीहरूले पार्टी र प्रजातन्त्रको साथ दिने कि व्यक्तिको । सक्कली सुनलाई पनि कसी नलगाई हुँदैन । पार्टीका साथीहरूको पहिचान पनि यही सझकटमा हुनेछ । प्रत्येक सझकटबाट खारिदै आएका कार्यकर्ताहरूले आजको स्थितिबाट अगाडि बढन पनि उचित निर्णय गर्नुहुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

जय नेपाल !

गणेशमान सिंहको यो पत्रले देशैभर राजनीतिक तरइग पैदा गन्यो । प्रजातन्त्रप्रेमी जनताहरू भावुक बने । गणेशमान सिंहप्रति अझै शद्वा बढौदै गयो । पार्टी कार्यकर्ताहरू प्रायः सबैले गणेशमानजीको भावनाको कदर गरेका त हुन् तर, सत्ताधारीको वक्रदृष्टिबाट बच्नका निमित्त उनीहरू अझै पनि खुलेर उहाँको समर्थन गर्न सकिरहेका थिएनन् । हिजोको काइग्रेसी कार्यकर्ता र आजका काइ ग्रेसी कार्यकर्ताबीचको भिन्नता नै यही हो । पार्टीमा नेताहरूबीच हिजो पनि विवाद हुन्थ्यो । ती विवादहरूमा कार्यकर्ताहरू समेत भाग लिन्थे । सिद्धान्तका पक्ष र विपक्षमा बहस हुन्थ्यो । बहसमै भाग लिएका कारण आपसमा कटुता कहिल्यै भएनन् । आपस्तमा वैरभाव थिएन । हो, प्रतिस्पर्धा अवश्य हुन्थ्यो । तर सिद्धान्त र आदर्शको मूल्यमा होइन । तर आजका नेता कार्यकर्ताहरूको स्तर हेर्नुहोस् त कहाँ गयो काइग्रेसको त्यस्तो संस्कार ? कहाँ गए त्यस्ता नेता

कार्यकर्ता ? अनि यस्ताबाट प्रजातन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सकिन्छ ? होयी सबै कुराले गणेशमानजी अत्यन्त चिन्तित र प्रताडित हुनुहुन्थ्यो ।

भरतपुरको महासमिति बैठकमा भएका छलफल र गणेशमानद्वारा प्रेषित पत्रका कारण पार्टी केही गम्भीर भएको हो कि जस्तो देखिएको तथियो, तर त्यसलाई छलफलको विषय बनाइएन । बरु गणेशमानजीको पत्रमाथि छलफल गर्न पार्टीको केन्द्रीय समितिको बैठक बस्यो । सातौं दिनको बैठक समापनपछि बैठकको निर्णय कार्यालयको कौसीबाट वाचन गरी सुनाए— सहायक महामन्त्री वासुदेव रिसालले । ‘अब आइन्दा पार्टीले गणेशमानजीको चित्त नदुखाउने र गणेशमानजीले पनि प्रधानमन्त्रीको राजीनामा नमाने ।’ वा, क्या गजबको निर्णय ! ‘खोदा पहाड निकला चुहा’ भनेको यही त हो । एशियाको सबैभन्दा पुरानो प्रजातान्त्रिक पार्टीहरूमध्येको मानिने नेपाली काइग्रेस जसलाई उसका नेता-कार्यकर्ताहरूले ‘प्रजातन्त्रको मसीहा’ सम्झन्छन्, त्यस्तो पार्टीको केन्द्रीय कार्यसमितिले गर्ने यस्तो हल्का र अराजनीतिक निर्णय ? यो निर्णयको सोझो अर्थ हुन्थ्यो— गणेशमान सिंहले सत्ताबाट आफ्नो यथोचित अंश नपाएका हुनाले चित दुखाएका हुन् । अब उनलाई केही दिएर थामथुम पाराँ । हेर्नुहोस् त, एउटा लौहपुरुषको कत्रो अपमान !

मान-अपमान, राग-द्वेषबाट धेरै माथि उठिसकेका गणेशमान सिंह जस्ता महापुरुष जो एक प्रकारको ‘वीतरागी’ भइसकेका थिए, तिनलाई आफ्नो यात्राबाट विचलित गराउन नेपाली काइग्रेसको यस्तो निर्णयले के सक्थ्यो र ? उनी दृढनिश्चयका साथ अघि बढिरहे । उनले आफ्नो योजना अनुसार नेतात्रयको बैठक, तदुउप्रान्त केन्द्रीय समितिका नेताहरूलाई सम्झाउने प्रयत्न गरे । त्यहाँ केही सफलताको सङ्केत मिलेको जस्तो देखिएको त हो तर त्यो पनि व्यर्थ नै साबित भयो । हाम्रो मधेशमा एउटा उखान छ— ‘भैंस के आगे बीन बजाए, भैंस रहे पगुराए’ भने जस्तै ! अनि पालो आयो महाधिवेशनको र महासमितिका सदस्यहरूको । तिनीहरूको सामुन्ने जति रोएर आग्रह गरे तापनि सत्ताको सामुन्ने गणेशमानको सिद्धान्तले हार खानुपच्यो । तैपनि गणेशमानले हार मान्नुभएको थिएन । गणेशमानजी सबैभन्दा बढी आहत नेपाली काइग्रेस कार्यसमिति र अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टाराईको अकर्मण्यताबाट हुनुहुन्थ्यो ।

बहुदलीय प्रणालीमा पार्टीले सरकारलाई नियन्त्रित गर्नुपर्नेमा यहाँ त सरकारले पार्टीलाई आफ्नो सुविधा अनुसार चलाइरहेको थियो । यो अस्वाभाविक दृश्य देखिएपछि गणेशमानजीले ऐटा सटीक उदाहरण दिँदै भन्नुभयो— ‘कुकुरले पुच्छर हल्लाउनुपर्नेमा यहाँ त पुच्छरले कुकुर हल्लाइरहेछ ।’ उहाँले घोषणा गरिदिनुभयो— ‘कुकुरले पुच्छर हल्लाउनुपर्नेमा पुच्छरले कुकुर हल्लाएको ढुलुढुलु हेरेर काइग्रेस पार्टीभित्र बसिरहन मलाई मेरो विवेकले दिएन । त्यसकारण काइग्रेसभित्र शुद्धीकरण नभएसम्म म काइग्रेसमा रहन सकिनँ । त्यसैले म ‘वाचडग’ को भूमिकामा मात्र सीमित रहेर प्रजातन्त्रको पहरेदारी गर्नेछु । यो देशको प्रजातन्त्र जोगाउनुपर्छ भन्ने ज-जसलाई लाग्छ तिनले मलाई साथ दिन सक्नुहुन्छ । मेरो शरीरमा एक थोपा रगत रहेसम्म नेपाली जनताको दुःखले आर्जेको यो प्रजातन्त्रको दियोलाई म कदापि निभ्न दिनेछैन ।’

गणेशमानजीले आफ्नो पार्टीका प्रत्येक तहका नेता/कार्यकर्ताको ‘मासी’ वा ‘ह्याउ’ भनौं या जुझारूपनको परीक्षण यो अवधिमा गर्नुभयो । परिणाम अत्यन्त नकारात्मक रह्यो । मुश्किलले १०% कार्यकर्ताले मात्र गणेशमानजीलाई साथ र समर्थन दिने जस्तो देखियो । माथिल्लो तहमा त अझ कम, केन्द्रीय समितिमा रहेका करीब २५ सदस्यमध्ये भक्तपुर जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व गर्नुहुने एक जना श्री जगन्नाथ आचार्य मात्र हुनुहुन्थ्यो । सांसदहरूको हकमा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने ११४ जना र राष्ट्रिय सभामा ४० जति थिए । दुवै तहका सांसद सदृश्या १५४ मध्ये ३६ जनाको समर्थन गणेशमानजीप्रति त थियो तर वास्तवमा ती सबै पार्टी अध्यक्ष कृष्णप्रसादप्रति भक्तिभाव र निष्ठा राख्दथे । यसरी तिनै जगन्नाथ आचार्य बाहेक अर्को ऐटा सांसदले पनि गणेशमानजीलाई साथ दिएन ।

पार्टीको यो स्तरको विचलन र किंकर्तव्यविमूढता देखेपछि गणेशमानजी अत्यन्त दुःखित हुनुहुन्थ्यो । उहाँ दुःखित यसकारण हुनुहुन्थ्यो कि त्यस्ता काइग्रेसी कार्यकर्ता जो राणा र शाहहरूको निरझकुशता विरुद्ध दशकौं लडे तर तिनै नेता/कार्यकर्ता आज गिरिजाप्रसाद समक्ष निरीह भएर कुनामा उभिन्छन् किन ? ‘आकाश से गिरे खजूर पे लटके’ भनेको सायद त्यही होला । काइग्रेसी कार्यकर्ताले अब ‘माखा मार्ने हैसियत पनि राख्दैनन्’ भन्ने निष्कर्षमा पुगेपछि

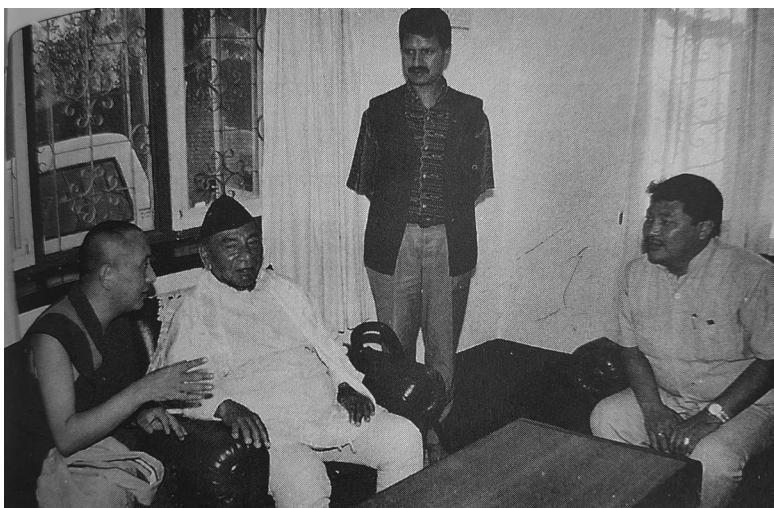
अब नेपाली काइग्रेसकै अधिनायकत्वको विरुद्ध जनतालाई सजग गराउने अभियानको थालनी गर्ने निर्णय गर्नुभयो गणेशमानजीले । पार्टीभित्रै बसेर पार्टीकै विरुद्धको अभियानको नेतृत्व गर्नु उपयुक्त नदेखेपछि गणेशमानजीले घोषणा गरिदिनुभयो— ‘नेपाली काइग्रेसको साधारण सदस्यबाट स्वइच्छाले आजको मितिदेखि म अलग भएको छु । नेपाली काइग्रेस छोडे तापनि प्रजातन्त्रको संवर्द्धनका निमित म आफ्नो जीवन रहेसम्म सक्रिय रहेछु । प्रजातन्त्रको पहरेदारको रूपमा !’

जनजागरण अभियान

काइग्रेसी नेता/कार्यकर्ताहरू केही सत्ताको चास्नीमा डुबेका र केही चाहिँ ‘फल खस्ला र खाउँला’ भनी आसैआसमा रमाउन अभ्यस्त देखिन्थे । सिद्धान्त र आदर्शको कुरा गर्नेहरू पार्टीमा गन्तीमै आउँदैनथे । यस्तो अवस्थामा कसको साथ लिएर सरकार र पार्टीलाई लिकमा त्याउने ? बढो अप्तेरोमा पर्नुभएको थियो गणेशमानजी । त्यसकारण उहाँले अठोट गर्नुभयो— जनताको अभिमत बुझ्ने । आजसम्म गणेशमानजीलाई आमजनताले सधैं साथ दिई आएका हुन् । तिनकै बलमा उहाँले तीन-तीनवटा राणा प्रधानमन्त्री र श्री ५ (राजा) हस्सँग सधृष्ट गर्ने साहस जुटाउनुभयो । फरक यति हो— आजसम्म नेपाली काइग्रेसले गणेशमानलाई धोका दिएको थिएन । त्यसैले आमजनताले पनि उत्साहका साथ उहाँको प्रत्येक आह्वानको लाज राखेका थिए । यस पटक परिस्थिति अलि बदलिएको छ । नेपाली काइग्रेसका नेता/कार्यकर्ताहरूले साथ दिएका थिएनन् । त्यसैले गणेशमानजीलाई शड्का थियो— कहीं जनताले पनि साथ नछोडिदिऊन् । त्यसैले जनताको मनस्थिति बुझ्ने उद्देश्य र यदि उनीहरूलाई कुनै ‘गलतफहमी’ रहेछ भने त्यसलाई मेटाउने र नेपाली काइग्रेसको सरकारको सर्वसत्तावादी प्रवृत्तिको पर्दाफास गरी प्रजातन्त्रको संवर्द्धनका निमित पुनः एक पटक (सम्भवतः अन्तिम पटक) आफूलाई साथ दिनुहोसु, भनी याचना गर्ने । अब राजधानी काठमाडौंमा बसेर वक्तव्य प्रकाशित गरेको भरमा जनताले साथ दिने छैनन् । त्यसकारण जनताको घरदैलोमै पुग्ने र तिनीहस्सँग अन्तरक्रिया गर्ने निर्णय उहाँले गर्नुभएको हो । प्रजातन्त्र संरक्षणका निमित जनतालाई जागृत गराउने उद्देश्यले ‘जनजागरण अभियान’ को प्रारम्भ

गर्नुभएको हो गणेशमानजीले । त्यसका निम्नि देश भ्रमण गरी प्रजातन्त्रवादीसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्ने निधो गर्नुभयो । यो निर्णयका पछाडि गणेशमानजीका दुई मक्सद थिए (क) काइय्प्रेसी कार्यकर्ताहरू वास्तवमा कर्ति छन् जो खुलेर उहाँलाई सहयोग गर्न तयार छन् त्यो जान्ने । (ख) गणेशमानजीको कदमको समर्थन आपजनता र समर्थकहरूको कस्तो छ ? त्यो जान्नु आवश्यक थियो, गणेशमानजीलाई ! त्यसैको आधारमा आगामी कदम चाल्नु थियो उहाँलाई । त्यसकारण उहाँको यो देश भ्रमण कार्यक्रम आगामी रणनीति तय गर्न केन्द्रित थियो ।

काइय्प्रेस नसुधिएसम्म उसले गरेको अपराधको साक्षी भएर बस्न सकितनँ भनिसकेपछि काइय्प्रेस पार्टीको कार्यालयमा गणेशमान जाने कुरा भएन । त्यसैले गणेशमानजीले एक दिन म (लेखक) र उहाँका निजी सचिव रामजीकुमार श्रेष्ठ सँगै भएको वेलामा भन्नुभयो— ‘अब काइय्प्रेसको अफिस जाने कुरा भएन । साथीहरूसँग दैनिकै भेटघाट गर्ने एउटा सम्पर्क कार्यालय बनाउनुपर्यो । सानो तीन-चार कोठाको भए पुछ । मेरा आगामी कार्यक्रमहरू पनि त्यहींबाट तय गरौंला । सकेसम्म चाँडो व्यवस्था गर्नुहोला ।’ उहाँको आज्ञा पाएपछि

(ताइवानबाट आउनु भएका धर्मगुरुसँग भलाकुसारी गर्दै आफै कार्यालयमा सर्वमान्य नेता । पृष्ठभागमा उभिनु भएका लेखक)

हामी तीन भाइ— रामजीकुमार, गणेशमानजीका प्रेस सल्लाहकार शरच्चन्द्र वस्ती र मैले उपयुक्त घर खोज्न थाल्यौं र केही दिनमै डिल्लीबजार, घट्टेकुलो निवासी श्रीधरप्रसाद तिमिलसिनाको घरको भुइँतला भाडामा लिइयो र सामान्य टेबलकुर्सीले सजाइयो । गणेशमानजी बस्ने कोठा सामान्यभन्दा अलि विशेष थियो । उक्त कार्यालयमा दिनको एक बजेदेखि चार बजेसम्म गणेशमानजी नित्य बस्नुहुन्थ्यो, हामी उहाँलाई सहयोग गथ्यौं । गणेशमानजीको देश भ्रमणको कार्यक्रम हामीले त्यहीं बनायौं । गणेशमानजी देश भ्रमणमा निस्कँदै हुनुहुन्छ भन्ने सन्देशले देशैभरको राजनीति तरड्गित भयो ।

गणेशमानजीको भ्रमणको प्रारम्भ पूर्वज्ञलबाटै गर्ने त्यो पनि विराटनगरबाटै गर्ने कार्यक्रम तय गरिएको थियो । पूर्वज्ञलमा कुन कुन दिन कहाँ कहाँ कार्यक्रम राख्ने भन्ने कार्य विराटनगरका पुराना नेता बद्री बस्नेतको जिम्मामा थियो । काठमाडौंबाट गणेशमानजीसँग उहाँका निजी सचिव रामजी कुमार श्रेष्ठ, नवीन चित्रकार र म संलग्न थियौं । गणेशमानजी विराटनगर जाँदै हुनुहुन्छ भन्ने थाहा भएपछि प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला स्वयंले गणेशमानजीलाई फोन गरेर भन्नुभयो— ‘गणेशमानजी ! विराटनगर जाँदै हुनुहुँदो रहेछ । कृपया निवासमै बस्नुहोला । तपाईंसँग कोइराला निवासको धेरै पुरानो सम्बन्ध छ । विराटनगर जाँदा आजसम्म तपाईं निवासभन्दा बाहिर बस्नुभएको छैन । मैले कहिले पनि सान्दाजु (बी.पी.) र तपाईंमा फरक देखेको छैन । तपाईंप्रति मेरो आदर एवं सम्मान छ । त्यसैले कृपया निवासमै बस्नुहोला । यहाँलाई थाहा छैंदै छ, त्यहाँ तपाईंलाई आवश्यक सबै थोक उपलब्ध छन् । सानोतिनो कार्यक्रम गर्ने ठाउँ पनि छैंदै छ । गणेशमानजी बाहिर बस्नुभयो भने कार्यकर्तामा राम्रो सन्देश जाँदैन । त्यसैले कृपया निवासमै बस्नुहोला ।’ गणेशमानजीले गिरिजाबाबुको आग्रह टार्न सक्नुभएन । भोलिपल्ट सम्पर्क कार्यालयमा आएर हामीलाई सबै वृत्तान्त सुनाउँदै भन्नुभयो— ‘म कोइरालानिवासमै बस्ने भएँ । यो कुरा विराटनगरका साथीहरूलाई भनिदिनुहोस् है ।’

भोलिपल्ट विराटनगरको निम्ति गणेशमानजीको भ्रमण प्रारम्भ भयो । संयोगको कुरा ! गिरिजाप्रसादकी छोरी सुजाता कोइराला पनि गणेशमानजी चढ्नुभएकै हवाईजहाजबाट विराटनगर जाँदै रहिछन् । गणेशमानजीलाई

सामान्य अभिवादन गरेपछि उनीहरू प्लेनबाट ओर्लिए, आफ्नो बाटो लागे । गणेशमानजीलाई स्वागत गर्न विराटनगर हवाईअड्डामा बेलै टोली छँदै थियो । त्यही टोलीसँग हामी पनि संलग्न भयौं र केहीबेरमै कोइराला निवास पुगियो । निवासमा गणेशमानजीको यथोचित स्वागत घरपति अर्थात् नोना भाउजू लगायत शैलजा आचार्यले गर्नुभयो । सुजाता कोइराला अघि तै निवास पुगिसकेकी रहिछन् । उनले गणेशमानजी बसेकै नगिच आएर भनिन्— गणेशमानजीसँग आउनुभएको कर्ति जना साथीहरू हुनुहुन्छ ? निजी सचिव रामजीले, भन्नुभयो— ‘हामी चार जना छौं ।’ सुजाताले भनिन्— ‘यति धैरै जनालाई अटाउने ठाउँ यहाँ छैन ।’ गणेशमानजीका साथ आएका एक जना सहयोगीलाई मात्र आज व्यवस्था गर्न सकिन्छ । भोलि हामी जान्छौं अनि खाली भइहाल्छ ! सुजाताको कुरा नराम्रो थिएन । तर काइयेसका कार्यकर्तालाई थाहा थियो— कोइरालानिवासमा पाहुना बन्न आएका सयौं कार्यकर्ताले पनि भोजन र बासका निमित्त चिन्ता गर्नुपर्दैनन्थ्यो । तर बी.पी.हरूको समयपर्छि पुस्तान्तरण हुँदै सुजाताको पुस्तासम्म आइपुदा निवासमा चलेको हैकम अनौठो चाहिं अवश्य देखिएको थियो । विराटनगर जस्तो महानगरमा एक रात कटाउन के गाहो थियो र ? फेरि हाम्रा पनि नातेदारहरू यत्रतत्र प्रशस्तै थिए । उनले हामीलाई बाहिर बस्न दिएनन् र बरगाछीस्थित चण्डी रिजालका छोरा राजीव रिजालको आतिथ्य स्वीकार गरियो ।

गणेशमानजी वीतरागी भइसकनुभएको थियो भन्ने प्रमाण मिल्यो— भोलिपल्ट बिहान । वीतरागी त्यस्तो व्यक्ति हो जसलाई न भय, न त्रास, न लोभ, न लालचले नै प्रभावित गर्न सकछ । भोलिपल्ट बिहानै निवासकै प्राङ्गणमा कार्यकर्ता भेला थियो । दुई-तीन सय जना कार्यकर्ता हुँदा हुन् भेलामा । विराटनगर यस्तो स्थान भनेर चिनिन्थ्यो जहाँ कोइराला परिवारका कोही पनि सदस्य, त्यसमाथि गिरिजाप्रसादको नामसम्म पनि कसैले आदर पूर्वक लिएन भने त्यसको सातो लिइन्थ्यो । तर यहाँ त विराटनगरमै त्यो पनि कोइराला निवासको प्राङ्गणभित्र, कोइराला परिवारका वरिष्ठ सदस्यहरूको उपस्थितिमा काइयेसी कार्यकर्ता भेलालाई सम्बोधन गर्दै गणेशमानजीले गिरिजाप्रसाद र उनको सरकारको दोहोलो काढने गरी भष्टाचार, नातावाद, अनैतिकता र राष्ट्रधात गरेकाले तत्क्षण प्रधानमन्त्रीले राजीनामा गर्नुपर्ने कुरा

बताउनुभयो । गणेशमानको हिम्मत देख्ने कार्यकर्ता र परिवारका सदस्यहरूले आपसमा मुखामुख गर्ने बाहेक कुनै प्रतिक्रिया देखाएनन् । कार्यक्रम सकिएपछि चियापान गरेर बद्री बस्नेतको घरतरफ गइयो । भोजन उप्रान्त कार्यकर्ताले सिटीहलमा आयोजना गरेको भेलालाई सम्बोधन गर्नुभयो गणेशमानजीले । त्यसपछि गणेशमानजीको टोली धरानका निमित निस्कियो ।

गणेशमानजीले लामो समयदेखि आफ्नो हातको एउटा औंलामा औंठी लगाउने गर्नुहुन्थ्यो । त्यो औंठी किंतु मूल्यवान् थियो होला, थाहा छैन । तर त्यो औंठीसँग उहाँको ठूलो लगाव वा त्यसका प्रति विशेष अनुराग वा प्रेम वा आसक्ति नै वा त्यसमाथि कुनै विश्वास पनि थियो कि भन्ने एउटा घटना देख्न पाइयो । विराटनगरमा जनजागरण अधियानका कार्यकर्ताहरूद्वारा आयोजित बैठकलाई सम्बोधन गरी धरानका निमित प्रस्थान गर्नुपूर्व पुनः कोइराला निवासतर्फ लगियो गणेशमानजीलाई । केही छिन फ्रेस भएपछि गणेशमानजीको टोली सुरक्षा भ्यान सहित धरानका निमित निस्कियो । कोइरालानिवासबाट निस्किएको गाडी करीब ३ किमी जति गुडेर कञ्चनबारीनेर के पुगेको थियो, गणेशमानजीले आफ्ना सचिव रामजीलाई भन्नुभयो— ‘ए मेरो औंठी खोइ हाँ ?’ रामजीले भने— ‘लगाइराख्नुभएकै थियो नि, होइन ?’ उहाँले भन्नुभयो— ‘राति सुल्तुअघि पलडको साइड टेबुलमा राखेको जस्तो लाग्छ ।’ रामजीले भने— ‘निवासमा फोन गरेर सोधौं त ? उहाँले भन्नुभयो— ‘होइन निवासमै फर्कियौं ।’ निवास फर्किएर हेरियो, तर पाइएन । त्यसपछि बाटो लागियो । केले हो कुन्नि, त्यसपछि यात्राभरि नै गणेशमानजीको मुहारमा पहिलेको जस्तो सहजता कहिल्यै देखिएन । त्यो नाथे एउटा औंठी गणेशमान सिंह जस्ता निस्पृह व्यक्तिका निमित केही हुन सक्दैनथ्यो । त्यो सबैलाई थाहा भएकै कुरा थियो । त्यसोभए—थियो के त ? जसले त्यस्ता व्यक्तित्वलाई पनि चिन्तित बनायो । प्रश्न र खोजको विषय हुन सक्दछ त्यो घटना ।

पूर्वाञ्चल भ्रमणका ऋममा गणेशमानजीले धरान, धनकुटा, दमक, बिर्तामोड, इलाम, पाँचथर र ताप्लेजुडका कार्यकर्ताहरूसँग व्यापक अन्तर्ग्रिया गर्नुभयो । गणेशमानजीका कुरा सुन्न टाढाटाढाबाट कार्यकर्ता र समर्थकहरू आएका थिए । गणेशमानजीले ती सबै कार्यक्रमहरूमा प्रायः त्यही कुरा

बताउनुभएको थियो जुन उहाँले विराटनगरको कोइरालानिवासमा भन्नुभएको थियो । समग्रमा भन्नुपर्दा गणेशमानजीको भाषणमा निम्न कुरा हुन्थे–

(१) सरकारले पार्टीको कुरा नमानेर निरझकुश प्रवृत्ति देखायो । (२) चुनाव पार्टीको नाममा लड्ने अनि सरकार चाहिं निरझकुश हुने ? यो प्रवृत्तिले प्रजातन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सकिन्छ ? (३) पार्टी सरकारसमक्ष निरीह र लाचार देखियो । यसलाई चलायमान र असरदार बनाउन अब केन्द्रीय नेतृत्वले सक्दैन । पार्टीका तृणमूल स्तरकै कार्यकर्ता साक्रिय हुन पन्यो । कुकुरले पुच्छर हल्लाउनुपर्नेमा पुच्छरले कुकुर हल्लाइरहेछ । यो अप्राकृतिक प्रवृत्तिलाई रोकाँ । (४) यो सरकारले नातावाद र कृपावादलाई आश्रय दियो । (५) समावेशितालाई लत्यायो । भ्रष्टाचार र तस्करीतन्त्रलाई प्रोत्साहित गच्यो । जनतालाई पञ्चायत गएको र प्रजातन्त्र आएको अनुभूत गराउन सकेन । (६) जनतालाई रोजमर्फाको जीवनबाट राहत दिने अनेकौं सुझाव मैले दिएँ, त्यसको सुनुवाइ भएन । (७) भारतसँग टनकपुर समझौता गर्ने अनि त्यसलाई समझदारी मात्र हो भनी ढाँट्ने ? यस्तो अनैतिक सरकारले तुरुन्त राजीनामा दिनुपर्छ । नैतिकताको तकाजा नै यही हो । यस्तो अनैतिक सरकारलाई च्यापिराखेर आगामी चुनाव पार्टीले कसरी लड्ने र कसरी जित्ने ? (८) हामीले आर्थिक क्रान्ति गर्न सकेनौं भने जनताको ठूलो बलिदानबाट प्राप्त यो प्रजातन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न कदापि सक्नेछैनौं, तसर्थ यो गिरिजाप्रसादको सरकारलाई हटाएर पार्टीकै अर्को इमानदार नेताको नेतृत्वमा सरकार बनाओ । (९) पार्टीको स्वीकृतिबेगर आफूभन्दा वरिष्ठ र इमानदार नेताहरूलाई मन्त्री पदबाट हटाउन कोइरालाले किजिचूँ पनि सङ्कोच गरेनन् । यो प्रवृत्तिलाई परास्त गर्न सकिएन भने पार्टी कसरी एक ढिक्का भझरहन्छ ? (१०) सरकारले नैतिकताका सारा सीमा तोडिसक्यो अब अदालतले टनकपुर काण्डलाई समझौता नै हो भनी गच्यो भने प्रधानमन्त्रीले राजीनामा गर्नेपर्छ ।

पूर्वज्ञलको भ्रमण पश्चात् काठमाडौं फर्किएपछि उहाँको सम्पर्क कार्यालयमा हामीले गणेशमानजीको उपस्थितिमा पूर्वज्ञल भ्रमणको समीक्षा गच्यौं । केही कमी-कमजोरी अनि सकारात्मक पक्षको पनि चर्चा भयो । गणेशमानजी सन्तुष्ट नै देखिनुहुन्थ्यो । तर भित्री कुरा उहाँले खोल्न

नचाहेको जस्तो मलाई लागिरहेको थियो । उहाँले स्वयं केही नभनी वा सङ्केत नगरी कोड्याउने हैसियत हामी राख्दैनथ्यौं । त्यसैले चूपै बस्यौं हामी सबै ! गणेशमानजीले यति मात्र भनुभयो— ‘एक महीनापछि पश्चिमाञ्चलको यसै गरी भ्रमण गर्नु छ तपाईंहरू बसेर कार्यक्रम बनाउनुहोस् है !’ पश्चिमाञ्चलका साथीहरूसँग सम्पर्क गरेर हामीले केही दिनमै अर्को कार्यक्रम बनायौं । धैरहवा, बुटवल, पाल्पा, स्याइजा, पोखरा, बाल्नुड, पर्वत, तनहुँ, नुवाकोट र धादिङको ।

पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल भ्रमणबीचको एक महीनाको अवधिमा देशमा एउटा ऐतिहासिक घटना भयो । प्रधानमन्त्रीले टनकपुर सम्बन्धी भार तसँग गरेको समझौतालाई समझदारी भनेर जुन भन्दै थिए त्यसलाई सर्वोच्च अदालतले समझौता नै हो, भनिदियो । यसले सरकारलाई एउटा दरो झट्का लगाइदियो । गणेशमानजीले अदालतको आदेशप्रति टिप्पणी गर्दै भनुभयो— ‘जनताले त्यसलाई समझौता नै थियो भनिरहेका थिए । प्रधानमन्त्रीले मानुभएन । अब अदालतले समेत समझौता नै भनी ठहर गरिसकेको हुनाले नैतिकताको तकाजा हो, उहाँले प्रधानमन्त्रीको पदबाट राजीनामा दिएर आफै पार्टीको अर्को योग्य व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्री बन्न मार्गप्रशस्त गरिदिनुपर्छ ।’ तर गिरिजाप्रसाद न हो कहाँ मानुहुन्थ्यो र ? उहाँले भनुभयो— ‘अदालतले त संसदले बनाएको कानूनको व्याख्या गर्ने मात्र हो । संसदको भनाइ के छ, नबुझी राजीनामा दिनु उचित हुँदैन । आखिर कानून बनाउने संसद नै त हो । म संसदको शरणमा जान्छु ।’

सरकारलाई आत्मविश्वास थियो कि पार्टीको केन्द्रीय समिति उसको इच्छा विरुद्ध कदापि जाँदैन । आखिर गणेशमाजीले भनेझैं— पुच्छरले कुकुर हल्लाएकै थियो । त्यसकारण प्रधानमन्त्री चाहन्थे संसदीय दलका किसुनजी समर्थकहरूलाई पनि किसुनजीकै उपस्थितिमा वचनबद्ध गराओं । त्यसैका निमित नेपाली काइग्रेसको संसदीय दलको बैठकको आयोजना गरियो । उक्त बैठकमा पार्टी अध्यक्षको नाताले किसुनजी त उपस्थित हुनुहने नै थियो । उहाँका अतिरिक्त गणेशमानजीको पनि उपस्थिति गराएर उहाँहरूकै रोहवरमा सन्धिलाई साधारण बहुमतबाटे अनुमोदन गराउने चेष्टा गरिरहेका थिए प्रधानमन्त्रीले । अदालतले यस्तो निर्णय दिनुको मतलब हुन्थ्यो— संसदको दुई तिहाइ बहुमतले समझौताको अनुमोदन गर्नुपर्ने हुन्छ । काइग्रेससँग त्यतिको सङ्ख्या थिएन ।

त्यसैले ऊ साधारण बहुमतबाट अनुमोदन गराउने जालभेलको बाटो समाउने चेष्टा गर्दै थियो । त्यसैले नेपाली काइग्रेसको सरकार लिंडे ढिपी गरेर भन्दै छ—‘यो सहमति मात्रै हो, तसर्थ संसद्को सामान्य बहुमतबाट अनुमोदित गरे पुछ ।’ त्यस बैठकमा उपस्थितिका लागि गणेशमानजीलाई पनि आमन्त्रित गरियो । गणेशमानजी अप्तेरोमा पर्नुभयो । जाँ भने त्यहाँ आत्मा र विवेकको विरुद्ध सही गर्नुपर्छ । नजाओं भने यिनलाई कसले समझाउने ? टनकपुर सन्धिलाई साधारण बहुमतले संसद्मा बलजफ्ती पास गर्ने जुन उद्योग प्रधानमन्त्रीको स्वार्थमा गरिदै छ त्यो सिद्धान्तः नेपाली काइग्रेस जस्तो प्रजातान्त्रिक इतिहास बोकेको पार्टीका निमित्त Death Warrant (मृत्युपत्र) मा सही गर्नु बराबरको कुरा हो । त्यसकारण बैठकमा नजाने तर यसको दुष्परिणामबारे सबै सदस्यहरूले बुझ्ने गरी लिखित पत्र पठाउने निधो गर्नुभयो गणेशमानजीले । अन्ततः यही चिठीकै कारण सरकारले चाहेझौं संसदीय दलबाटै निर्णय गराउने चेष्टा असफल भयो । यही पत्रले नेपाली काइग्रेसलाई संविधानको जानीजानी उल्लङ्घन गर्नबाट रोक्यो भने नेपाली काइग्रेसलाई ‘राष्ट्रघाती’ पार्टीको कलइकबाट जोगायो । यही पत्रलाई नेपालको राजनीतिमा ‘पत्रबम’ को नामले पुकारिन्छ । उक्त पत्रबमको पूर्ण पाठ यस्तो थियो ।

राष्ट्रिय सहमतिको विकल्प छैन

श्री सभापतिज्ञू

नेपाली काइग्रेस, केन्द्रीय कार्यसमिति, काठमाडौं ।

आज हुने पार्टीको संसदीय दलको महत्त्वपूर्ण बैठकमा भाग लिन तपाईंले दिनुभएको निम्तामा म उपस्थित हुन नसक्ने भएकाले आफूलाई लागेको र आफूले देखेका कुराहरू यो पत्रको माध्यमबाट तपाईंसमक्ष राखेको छु र उपयुक्त लागेमा यसलाई साथीहरूका सामु पनि राखिदिन म आग्रह गर्दछु ।

सभापतिज्ञू

सम्पूर्ण नेपालीको सहयोग साथ हामीले करीब तीन वर्षअघि पुनःस्थापना गरेको प्रजातन्त्र अहिले गम्भीर खतरामा परेको छ । यो तथ्यका प्रति मैले यसअघि पनि सचेत गराएको हुँ । तर अफसोसपूर्वक भनुपरिरहेछ मेरो कुरा

प्रमुख प्रतिपक्षले मात्र होइन आफ्नै पार्टीले समेत सुनेन। म यो फेरि दोहोच्चाउँछु, आज राष्ट्र र प्रजातन्त्र दुवै सङ्कटमा छन्, दुवैले हाम्रो मुख ताकेका छन्। एकको अस्तित्व अर्कोसँग गाँसिएकाले हामी पनि त्यसैसँग जोडिन पुगेका छौं। हामी त्यो दायित्वबाट उम्किन सक्तैनौं।

तीस वर्षको अवधिमा हामीले जुन गोता भोग्यौं त्यो यसकारण कि हामीलाई विभाजित राख्न खोज्ने तत्त्व सफल भयो। जुन दिन हामी मिल्यों त्यस दिन त्यो तत्त्व पराजित भयो। अहिले जनआन्दोलनका शक्तिहरूमा फुट र विभाजन त्याएर प्रजातन्त्र मास्न खोज्नेहरूलाई जानेर वा नजानेर हामी बल पुच्चाइरहेछौं। हाम्रो आपसी मतभेद कसले चर्काइरहेछ र त्यसले कुन अभीष्ट पूरा गर्न खोजिरहेछ, त्यो पत्ता लगाउन हाम्रो पार्टी विफल रहेको छ। गाँठी कुरा यही हो।

टनकपुर प्रकरणमा प्रतिनिधिसभाको साधारण बहुमतमा जानु भनेको मृत्युपत्र (*Death Warrant*) मा सहीछाप गर्नु हो। मलाई सही गर्न मेरो अन्तरात्मा (*Consciences*) ले रोकेको छ, कृपया मलाई आफ्नो अन्तरात्मा विरुद्ध जान विवश नतुल्याउनुहोस्।

अहिले सत्ता र प्रतिपक्षबीच जुन खाडल बनेको छ, त्यो पुर्ने नसकिने खालको छैन। मलाई अहिले पनि समय बितिसकेको जस्तो लागेको छैन। अझै हामी राष्ट्रिय सहमतिका निमित उपयुक्त फर्मुला खोज्न सक्छौं। राष्ट्रिय सहमति टनकपुर समस्याका निमित मात्र होइन, संसदीय व्यवस्था र प्रजातान्त्रिक जीवनमूल्यका लागि समेत अपरिहार्य छ। यति टड्कारो सत्यका प्रति पार्टीले आँखा चिम्लियो भने हाम्रो आँखा कसले खोलिदिने ?

जब हाम्रै आँखा खुलेका छैनन् भने अरूलाई कुन मुखले दोष दिने ? म प्रतिपक्ष गैरजिम्मेदार तथा उच्छृङ्खल छैन भनिन्दैन्। उनीहरूको अनुत्तरदायी क्रियाकलाप पनि प्रजातन्त्र कमजोर तुल्याउन जिम्मेदार छ। तर यसो भन्दैमा हामी आफ्नो जिम्मेदारीबाट पन्छ्न सक्तैनौं। हामी नविसौं कि सिद्धान्तको पक्षमा रहेको अडान मात्र स्तुत्य हुन्छ। पावरको लागि पार्टी र प्रजातन्त्रको बलि चढाउने हठ पाल्नुचाहिं कदापि सहनीय हुँदैन। त्यस्तो हठलाई भोलिको इतिहासले निन्दा गर्नेछ।

सभापतिज्यू

मेरो पत्र र यो दृष्टिकोणलाई अन्यथा नठानुहोला । म पार्टी र प्रजातन्त्रको एक अश्रान्त सैनिकका रूपमा आफ्ना मनका कुरा लेखिरहेछु । अहिले पार्टी र सरकारका सन्दर्भमा म के देखिरहेछु भने कुकुरले पुच्छर होइन पुच्छरले कुकुर हल्लाइरहेछ । हामीले अपनाएको बहुदलीय व्यवस्थामा पार्टीले सरकार चलाउनुपर्ने हो तर हाम्रो विडम्बना के छ भने अहिले पार्टीले सरकार होइन, सरकारले पार्टी चलाएको छ । पार्टी र सरकारबीच अहिले जुन गडबडी पैदा भएको छ र त्यसले गर्दा जे जस्ता विसङ्गतिहरू देखिएका छन्, ती सबै त्यसैको परिणाम हो । त्यसैका निमित कुनै एक व्यक्तिलाई दोष दिएर हुँदैन, पार्टी र त्यसमा पनि नेतृत्वले त्यसको जिम्मेदारी बोक्नुपर्छ । म त्यो जिम्मेदारीबाट भागिन्दैन । तपाईं हामी सबैले जुन दिन नेपालबाट राणाशासन समाप्त गरेर प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था स्थापना गर्ने सझकल्पसाथ हाम्रा महान् नेता बी.पी. कोइरालाको नेतृत्वमा नेपाली राष्ट्रिय काइंग्रेसको स्थापना गरेका थियौं, त्यस दिनदेखि आजसम्म अनेक उत्तरचढाव बेहोदै हमेशा पार्टीको अनुशासित सिपाहीको रूपमा काम गर्दै आएको छु र यसबीच पनि मैले आफ्नो अन्तरात्माको आवाजलाई कहिल्यै दबाइन्न । अहिले जब म ७८ वर्षको भएँ र मैले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन प्रजातन्त्र, पार्टी र नेपाली जनताका लागि समर्पण गरिसकें, जीवनको यो सन्ध्याकालमा मलाई आफै विवेकका विरुद्ध जान जोड नदिनुहोस् ।

जस्तो कि मैले भरतपुरमा भएको पार्टीको महासमितिको बैठकमा भनेको थिएँ— नेपाली काइंग्रेसको जहाजमा प्वाल परिसकेको छ । यदि समयमै त्यो प्वाल नटाल्ने हो भने यो एक दिन डुब्छ । त्यो दुर्घटना हुने सम्भावना देखादेखौं पनि जसरी एउटा इमानदार क्याप्टेन जहाज छोडेर भाग्दैन, त्यसरी नै म पनि जहाज छाडिन्न, त्यो जहाजसँगै म आफू पनि जल समाधि लिन्छु ।

मैले अस्ति वीरगञ्जको सार्वजनिक सभामा प्रजातन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धनमा जनताको विश्वास अनुरूप आफूले काम गर्न नसकेकोमा जनतासँग क्षमायाचना गरेको थिएँ । म त्यो यहाँ दोहोच्याउँदिन्न । म पार्टीसँग निकट अतीतमा भएका हाम्रा गलत नीतिहस्ताई सच्च्याउने तर आफ्नो गौरवपूर्ण

परम्परा थाम्ने विवेक र चेतना जागोस् भन्ने कामना गर्दछु । यद्यपि मेरो यो कामना पनि अरण्यरोदन साबित हुन बेर छैन । किनभने पतनशील व्यक्ति, संस्था र समाजको मति भ्रष्ट हुन्छ । मति भ्रष्ट भएपछि उसले कुनै कुरा सुन, सोच्न र ठम्याउन सक्तैन ।

पार्टी जुन दिशामा अधि बढिरहेछ, त्यो सही दिशा होइन भन्ने कर्तव्यसम्म मैले पालन गरेको हुँ । म पार्टीले जस्तोसुकै निर्णय गरे पनि त्यसबाट निकलने परिणाम भोग्न तयार छु । त्यसमा तपाईं आश्वस्त रहनुहोला ।

सभापतिज्यू

अन्त्यमा, म फेरि दोहोच्याउँछु, राष्ट्रिय सहमतिको कुनै विकल्प छैन । राष्ट्रिय सहमति कुनै मूल्यमा खोज्नैपर्छ । म साथीहरूसँग हार्दिक अपिल गर्दू— अहिले जुन प्रस्तावले राष्ट्रिय सहमतिको बाटो अवरुद्ध हुन पुगेको छ, सम्भव छ भने त्यसलाई फिर्ता गरौं । यदि संसद्बाट अनुमोदन गराउने काम अर्को सेसनसम्म रोक्नुपर्छ भने त्यो पनि सारौं । त्यसले गर्दा राष्ट्रिय सहमति जुटाउने अवसर र अवस्था अनुकूल हुनेछ र हामी सबै फेरि एकपल्ट त्यसका लागि इमानदार प्रयास गर्न सक्छौं र गर्नु पनि पर्छ । राजनीतिमा वेला घडकिनुअधि निर्णय लिनुको ठूलो महत्त्व हुन्छ र त्यो महत्त्वको घडी अहिले तपाईंको हातमा छ । तपाईंले विवेकपूर्वक त्यसको प्रयोग गर्नुहुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु । जय नेपाल !

२०४९ फागुन २५ गते
क्षेत्रपाटी, काठमाडौं

विवादलाई सैद्धान्तिक जामा !

साधारण बहुमतले अनुमोदन गर्ने आफ्नो इच्छामाथि तुसारापात भएपछि प्रधानमन्त्री तिलमिलाए । तर आफ्नो हठ छोड्न उनी किन कन्जुस्याइँ गर्थे र ? उनको भनाइ थियो— ‘हामीकहाँको संसदीय प्रजातन्त्र बेलायतको वेस्टमिन्स्टर सिस्टम हो । यसमा एक पटक कुनै सांसदलाई प्रधानमन्त्री चुनिसकेपछि उसले जेसुकै गरोस् पार्टीले हस्तक्षेप गर्न पाउँदैन ।’ तर अर्कोतर्फ गणेशमानजी भन्दै हुनुहुन्थ्यो— ‘नेपाली जनताको ठूलो बलिदानबाट आज्याको यो बहुदलीय

प्रजातन्त्र नागराजबाट अधिकार खोसेर सर्पराजलाई जिम्मा लगाउनका निमित्त ल्याइएको थिएन । प्रजातन्त्रमा एउटा व्यक्तिलाई कदापि पनि निरङ्कुश बनाउन सकिन्न । प्रधानमन्त्रीले जसको टिकट र घोषणापत्रको आधारमा चुनाव लडेको हो त्यो पार्टी र त्यसको संसदीय दलप्रति उत्तरदायी हुनैपर्छ । उसको सल्लाहबेगर एक पाइला पनि चाल्न पाउँदैन प्रधानमन्त्रीले । पार्टीको घोषणापत्र अनुरूप प्रधानमन्त्रीले काम नगरे पार्टीले उसलाई फिर्ता बोलाउन सक्छ ।’

तर्क दुवैका ठीक नै थिए । तर प्रधानमन्त्रीको तर्कमा कुनै व्यक्तिविशेषले आफ्नो उच्च महत्त्वाकाङ्क्षा पूर्तिका निमित्त प्रजातन्त्रलाई प्रयोग गन्यो भने उसलाई कसले नियन्त्रण गर्ने त ? हो यस्तै दुर्घटनाको सम्भावनालाई रोक्न उसको पार्टीले सहयोग गर्नुपर्छ, पार्टीको काम, कर्तव्य र जिम्मेदारी भनेकै आफ्नो सरकारलाई सहयोग गर्ने, सावधान बनाउने र आवश्यक परेमा प्रधानमन्त्रीलाई कारबाही पनि गर्ने हो । यसो भयो भने कुनै एउटा व्यक्तिविशेष निर्वाचित तानाशाह बन्न पाउने छैन । फेरि अहिलेको जमाना जहाँ भौतिकवादको बिगबिगी र नैतिकताको ह्लासोन्मुख अवस्था छ यस्तो वेला व्यक्तिविशेषलाई निरङ्कुश बन्न सक्ने सम्भावनाहरूलाई मुन्टो उठाउन नदिनु उपयुक्त हुन्छ । यस अर्थमा गणेशमानजीको दलील उपयुक्त थियो ।

गिरिजाप्रसाद कोइराला भन्ने व्यक्ति आफूले आँटेको कुरा दायाँ-बायाँ, राम्रो-नराम्रो वा असल-खराब केही पनि वास्तै नगरी गरिहाल्ने स्वभावका व्यक्ति रहेछन् । यस्तो स्वभाव भएको व्यक्तिमा राम्रो-नराम्रोको परख गर्न सक्ने क्षमता पनि हुँदो हो त उनी महान् कहलिने थिए होला ? गिरिजाप्रसादलाई भित्रैदेखि के लागेको रहेछ भने २०४८ सालको आमनिर्वाचन त उनको एकलो प्रयासका कारण नेपाली काइयेसले विजय हासिल गरेको थियो । अध्यक्ष कृष्णप्रसाद भट्टराई र गणेशमान सिंहको उक्त निर्वाचनमा खासै योगदान छैन । त्यसकारण यी दुवै नेतालाई दरकिनार गरिनु नै पर्छ । उहाँलाई लागेछ कि गणेशमानजीले सरकारमाथि सुझावमाथि सुझावको बोझ बोकाएर सरकारको गतिलाई अवरुद्ध पारिराख्नुभएको छ । त्यसैले उहाँले मसक्क आँटिस्कन्नुभएको थियो— ‘कुनै बहानामा संसद् भद्रग गरिदिने र काइयेसलाई आफैले मात्र एकलौटी हाँक्ने ।’ बस, यो बहाना अजमाउन उपयुक्त अवसर मिल्यो— धन्यवाद प्रस्तावको असफलता ।

कुरा के भने, राजा वीरेन्द्रले परम्परा अनुसार संसद्मा आफ्नो सरकारको वार्षिक कार्यक्रम प्रस्तुत गरेका थिए । राजाले सरकारको तर्फबाट कार्यक्रम प्रस्तुत गरिदिए बापत सरकारी पक्षले संसद्मा धन्यवाद प्रस्ताव पेश गर्ने प्रचलन छ । त्यो प्रस्तावको मतदानको ऋग्मा नेपाली काइग्रेसकै ३६ जना सांसदले आफू अनुपस्थित रहेर सरकारलाई असफल पारिदिए । आफ्नो प्रस्ताव असफल भएपछि स्वाभाविक रूपमा सरकारप्रमुखको हैसियतले प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिए । राजाले राजीनामा स्वीकार गरे र अर्को व्यवस्था नहुन्जेलसम्म प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइगलालाई नै काम चलाउँदै गर्ने घोषणा भयो । यहाँसम्मको कुरा ठीकै छ । भोलिपल्ट राजदरवारको विज्ञप्तिको हवाला दिई समाचार प्रकाशित गरियो— ‘प्रधानमन्त्रीको सिफारिश अनुसार श्री ५ ले प्रतिनिधिसभा विघटन गरी नयाँ निर्वाचनको मिति तोकिबकिसयो ।’ वा क्या गजब ? अधिल्लो दिन राजीनामा दिएर काम चलाउ भइसकेका प्रधानमन्त्रीले संसद् विघटनको सिफारिश गर्न मिल्छ ? तर यो नेपाल हो ! यहाँ मिल्यो ।

सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले तत्काल प्रतिक्रिया दिनुभयो— ‘राजीनामा दिएर काम चलाउ बनिसकेका प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु असंवैधानिक र अनैतिक मात्र होइन, यो त संसदीय परम्परा विपरीतको पाइला भयो । त्यसैले तत्काल संसद्को पुनःस्थापना गरियोस् ।’ गणेशमानजीको यो माग नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय समितिको बैठकले पनि स्वीकार गच्छो र पार्टीका महामन्त्री महेन्द्रनारायण निधिको नेतृत्वमा केन्द्रीय समितिका सदस्यहरूले राजदरवार गएर पार्टीको आधिकारिक निर्णय हस्तान्तरित गरे । तर राजालाई केको चासो ? उनले त काइग्रेसभित्र विग्रह पैदा गराउन पसल थापेर बसेकै थिए । त्यसैले प्रधानमन्त्रीसँग चोचोमोचो मिलाएर आलटाल गरिरहे । अन्ततः मुद्दा अदालत पुग्यो । अदालतले पनि प्रजातन्त्रको मूल्यमान्यता, संवेदनशीलता र नैतिकताको तकाजालाई ख्यालै नगरी प्रधानमन्त्रीलाई नै जिताइदियो । यसरी नवस्थापित प्रजातन्त्रलाई अस्थिर र कमजोर बनाउन तीनवटै संवैधानिक संस्था राजा, कार्यपालिका र न्यायपालिका समेत प्रयुक्त भए । राजाले कुरा बुझन नचाहेकोमा जनताको ज्यादा गुनासो थिएन । तर अदालतले समेत प्रजातन्त्रको भावना नबुझेको देखदा जनता दुःखित थिए । अदालतमाथि गणेशमानजीको गुनासो यति मात्र थियो कि प्रजातन्त्रको अभ्यास नेपालमा भर्खरभर्खर मात्र

आरम्भ भएको थियो । यस्तो वेला संविधानका तीनै अझग कार्यपालिका, न्यायपालिका र विधायिकाले जे गर्दा प्रजातन्त्र र मुलुकको भलो हुन्छ, त्यसको पक्ष नलिएर ‘लकीरका फकीर’ झौं संविधानमा लेखिएको कुनै अस्पष्ट वाक्यको गलत अर्थ र व्याख्या गरेर त्यसको आडमा देशमा अस्थिरता निम्त्याउन हुँदैनथ्यो । आखिर न्यायाधीशहरू पनि त यही देशका नागरिक हुन् । यो देश र व्यवस्था रह्यो भने तिनै न्यायाधीशका सन्तानहरूले पनि त प्रजातन्त्रको उपभोग गर्ने थिए ।

गणेशमानजीले अझ अघि बढ्दै भन्नुभयो— ‘ठीक छ संविधानमा प्रधानमन्त्रीलाई विशेष अधिकार दिएकै रहेछ रे । के अल्पमतको प्रधानमन्त्रीले मनमानी गर्न पाउँछ ? प्रधानमन्त्रीको अधिकार अदालतले सुरक्षित गरिदिनु थियो भने बहुमत प्रमाणित गरेको अवस्थामा मात्र यस्तो अधिकार प्रयोग गर्न पाउँछ भन्ने नजीर स्थापित गरिदिएको भए नेपालमा सदाका लागि निर्वाचित तानाशाह बन्ने महत्वाकाङ्क्षा बोक्ने शासकले शिर उठाउन पाउने थिएनन् । आखिर प्रजातन्त्रको मर्म भनेको बहुमतको सरकार न हो ?’ अन्ततः अदालतको यही निर्णय मुलुकमा अस्थिरताको कारक बन्न पुयो । यो त भयो अदालतको कुरा । कार्यपालिका प्रमुख अर्थात् प्रधानमन्त्रीले पनि सोच्नुपर्दैनथ्यो— ‘यो पटक मैले संविधानको मर्म र भावनाको मर्यादा गरिन भने मपछि आउने प्रधानमन्त्रीले किन गर्छ ?’ यस्तै नजीर बस्दै गयो भने नेपालमा प्रजातन्त्र कहिले संवर्द्धित हुने ?

नेपाली काइग्रेसको सरकार बनेकै दिन आफ्नो सरकारलाई निर्देशन दिने ऋममा गणेशमानजीले भन्नुभएको थियो— ‘हामीले बनाएको यो संविधानको हामीले नै मर्यादा राखेन्नै भने राजा र कम्युनिस्टहरूलाई यसको मर्यादा राख्न केको खाँचो ? त्यसैले संविधानको प्रत्येक अक्षर र भावनाको सम्मान नेपाली काइग्रेसका नेताले गर्नुपर्छ ।’ उहाँले भन्नुभयो— ‘आफ्नो पार्टीका सांसदहरूलाई आफू मिलाउन नसक्ने, तिनलाई सम्हाल्न नसक्ने अनि त्यसको रीसले संसद भइग गरिदिने ? यो त सौताको रीसले पोइको काखमा फोहोर गरे जस्तो भएन र ? संसद् विघटनको यो घटनाले नेपाली काइग्रेसले सर्वसत्तावादको बाटो अछितयार गरेको पक्का भयो । त्यसैले गणेशमानजीले आफ्नो जनजागरण अभियानको रफ्तार अझै बढाउनुभयो ।’

‘चोर चोर मौसेरा भाइ’ भनेझैं मुलुक अब दुई ध्रुवमा बाँडिन थाल्यो । शासक र अस्थिरतावादीहरू निर्वाचिनको पक्षमा लागे भने बाँकी संसद् पुनःस्थापनाको पक्षमा ! अन्ततः शासितहरू हार्ने र शासकहरू जित्ने अवस्था आइलाग्यो । चुनाव हुने नै भयो । त्यसैले गणेशमानजीले विचार गर्नुभयो— जनतालाई सम्झाइसकिएको छ । अब नेपाली काइग्रेसलाई यही निर्वाचनकै माध्यमबाट विस्थापित गर्नुपर्छ । विस्थापित त गर्न सकिन्छ पनि ! तर सरकारमा त आफूले चाहेको व्यक्ति र पार्टीलाई ल्याउन सकिने अवस्था छैन । के गर्ने ? उहाँले निर्णय गर्नुभयो— अहिलेलाई जसैतसै नेपाली काइग्रेसलाई विस्थापित गरौं, पछि देखा जाएगा । आखिर काइग्रेस गएपछि आउने त कम्युनिस्टहरू नै हुन् । उनीहरू जनआन्दोलनका मित्रशक्ति नै हुन् । त्यसकारण तिनलाई ठोकपिट गरेर प्रजातन्त्रको लीकभन्दा बाहिर जान नसक्ने परिस्थितिको निर्माण गरौंला । ठीक छ, पहिला काइग्रेसलाई विस्थापित गर्ने अनि देखा जाला !

तीन-तीनवटा श्री ३ राणा प्रधानमन्त्री र श्री ५ हस्ते ध्वस्त बनाइसकेको यी लौह व्यक्तित्वको शरीरलाई आफौ पार्टी नेपाली काइग्रेसका विरुद्ध सङ्घर्ष गरिरहनुपर्दा उहाँको लौह व्यक्तित्व लौह भस्मसरह भइसकेको थियो । उहाँ स्वर्य भन्नुहुन्थ्यो— ‘मलाई साथीहस्तले ‘लौहपुरुष’ भन्छन् । वास्तवमा शासकहरूको चुटाई खाँदा—खाँदा अब म अब लौहभस्म पुरुषको रूपमा परिणत भइसकेको छु । उमेरका कारण उहाँको शारीरिक अवस्था निकै गलिसकेको थियो । लट्ठीको भरमा त्यो पनि एक मिनेटमा मुश्किलले दुई—चार पाइला मात्र चाल्न सक्नुहुन्थ्यो उहाँ । आफ्नो गाडीबाट ओर्लिएर कोठासम्म पुन १५-२० मिनेट लाग्यो । फेरि गाडीमा राख्न कसैले उचालिदिनुपर्थ्यो । यस्तो अवस्थामा पनि उहाँलाई के र कस्तो उत्साहले हो थाहा छैन देश भ्रमण गरी जनतालाई निरङ्ग कुशता विरुद्ध उद्न आह्वान गरिरहनुभएको थियो । अझै उहाँ भन्नुहुन्थ्यो— ‘मेरो शरीर जस्तै गलित र जीर्ण भए पनि मेरो उत्साह र जाँगर अझ मरिसकेको छैन । प्रजातन्त्रका निमित्त आखिरी साससम्म म लड्न छोड्ने छैन ।’

नयाँ पार्टी बनाएर त्यसलाई फलाईफुलाई देशको सरकार नै जिम्मा लगाउन सक्ने समय गणेशमानजीसँग थिएन । यस्तो अवस्थामा नयाँ पार्टी गठन गर्ने कुरा उहाँले सम्भव देखिरहनुभएको थिएन । विकल्प के त ? गणेशमानजीले

सोच्चुभयो । काइग्रेसभित्रकै नरमपन्थीलाई आफूले पनि सधाउने र पार्टीभित्रका 'हार्ड लाइनर' हरूका विरुद्ध उत्रने हिम्मत गर्ने काइग्रेसकै 'वागी उम्मेदवार' लाई मद्दत गर्ने । यो रणनीतिले नेपाली काइग्रेसको सत्तारोहणको सम्भावनालाई अवश्य पनि अवरुद्ध पार्नेछ । त्यसैले उहाँले निर्णय गर्नुभयो— काइग्रेसकै वागी उम्मेदवारलाई दम दिने र काइग्रेसलाई सत्तारोहणबाट रोक्ने ।

गणेशमानजीले जुन लडाइ सत्तापक्षसँग लडिरहनुभएको थियो त्यो सत्ताधारी पार्टी नेपाली काइग्रेस आफैमा सशक्त त थियो नै, साथै उसलाई विश्वभरका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूको समर्थन पनि थियो । विश्वका ती प्रजातान्त्रिक देशहरूले नेपाली काइग्रेसले राम्रो काम गरेको कारण समर्थन गरिरहेका थिएनन् । उनीहरूलाई डर थियो कहीं यही अस्थरताबीच नेपालको एक मात्र प्रजातान्त्रिक शक्तिलाई कम्युनिस्टहरूले विस्थापित नगरिदिउन् । त्यसकारण विश्वसमुदायले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति नेपाली काइग्रेसको सरकार बचाउन लगाइरहेको थियो । यसरी विश्वसमुदायले संरक्षण गरिराखेको नेपाली काइग्रेसको सत्तालाई विस्थापित गर्ने अभियान चाल्नु भनेको गणेशमानजीलाई फलामको चितरा चपाउनुभन्दा कम कठीन काम थिएन । यो कुरालाई भलीभाँति महसूस गर्नुभएको थियो गणेशमानजीले । उहाँलाई यी यावत् शक्तिहरूभन्दा जनताको शक्तिमाथि भरोसा थियो । त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्थ्यो— 'ओखल मे शिर डाल ही दिया तो मुसल से क्या डरना ?' कुरा जति र जसरी गरे तापनि गणेशमानजीलाई राम्रोसँग थाहा थियो, उहाँको लडाइ विश्वसमुदायको आवरणभित्र सुरक्षित रहेको नेपाली काइग्रेस नाम गरेको ऐतिहासिक पार्टीको महत्त्वाकाइक्षी सत्ताधारीसँग नै थियो ।

नेपाली राजनीतिमा विश्वशक्तिको चासोबारे एउटा सम्झना !

कुरा २०५० सालको हो । पूर्वप्रधानमन्त्री एवं नेपाली काइग्रेसका सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराईले एक दिन बिहानै म (लेखक) लाई फोन गरेर भन्नुभयो— 'ठकाल बाबु ! आज दिउसो १:३० बजे तपाईं आफ्नो गाडी लिएर मकहाँ आउन सक्नुहुन्छ ? मैले भनें— 'हुन्छ नि किसुनजी !' भनिएकै समयमा म किसुनजीको निवासमा पुगें । उहाँले भन्नुभयो— 'बस्नुहोस् ! दक्षिण एशिया हेर्ने अमेरिकी सहायक विदेशमन्त्री रोविन राफेल नेपाल आएकी रहिछन् । उनीसँग

मेरो आज भेटघाटको कार्यक्रम छ । त्यसैले बाबुको सहयोग खोजेको ।' (सहयोग भनेको गाडीको हो भन्ने मलाई थाहा थियो । यस्तो विशेष अवस्थामा मलाई उहाँले पहिले पहिले पनि समझनुहुन्थ्यो । प्रतिबन्धित अवस्थामा त धेरै पटक मैले यस्तो सेवा गर्ने अवसर पाएको छु) उहाँले अगाडि भन्नुभयो— 'हेर्नुहोस् न ! कम्युनिस्ट (एमाले) को आतइकले शहर सधैँ अस्तव्यस्त रहने गरेको छ । यस्तो वेला गाडी राम्रोसँग हाँकन सक्नेकोमा बाहेक अर्कोसँग हिंडन हुँदैन । मेरो ढ्राइभर त्यति पोखत छैन । छिटो हिंडनुपर्ने वेला ढीलो र ढीलो चाहिने वेला छिटो गर्छ ।' यत्तिकैमा होटेल याक एन्ड यती पुगियो । लबीमा पुगेपछि उहाँले मलाई त्यहीं बस्न भन्नुभयो र आफू चाहिं अर्को कोठामा जानुभयो । करीब एक घण्टाजितमा फर्कनुभयो र भन्नुभयो— 'जाऊँ ।' हामी त्यहाँबाट नेपाली काइग्रेसको बानेश्वरस्थित केन्द्रीय कार्यालय गयौँ । कार्यालयको पहिलो तलामा गणेशमानजीको कोठा थियो । किसुनजी र म दुवै गणेशमानजीको कोठाभित्र पस्यौँ । गणेशमानजी कार्यकर्तासँग छलफलमा व्यस्त हुनुहुन्थ्यो । केहीबेरपछि किसुनजीले कोठामा भएका कार्यकर्तालाई बाहिर जान भन्नुभयो । मलाई चाहिं आफूसँगै बस्ने सङ्केत गर्नुभयो । अनि किसुनजीले गणेशमानजीलाई भन्नुभयो— 'गणेशमानजी ! म अहिले दक्षिण एशिया हेर्ने अमेरिकी सहायक विदेशमन्त्री राफेललाई भेटेर आएँ । उनीसँग नेपालको समकालीन राजनीतिक विषयमा धेरै छलफल भयो ।'

गणेशमानजीले भन्नुभयो— 'विशेष कुरा के भयो त ?' किसुनजीले भन्नुभयो— 'नेपालको प्रजातन्त्र नयाँ छ । यसको संवर्द्धनका निमित सबै जनाको सहयोग अपेक्षित छ । प्रजातन्त्रलाई अस्थिर बनाउन कम्युनिस्टहरू लागिरहेका छन् । उसलाई प्रजातन्त्रको महत्त्व काइग्रेसले सिकाउनुपर्नेमा उल्टै काइग्रेसको नेतृत्व तहबाटै— (गणेशमानजीप्रति सङ्केत गर्दै) प्र.म.को राजीनामा मागेर अस्थिरतालाई आमन्त्रण भइरहेछ । यस्तो कुरा रोकनैपर्छ । गिरिजाप्रसादलाई पूरै पाँच वर्ष शासन चलाउनबाट वज्चित गर्न हुन् । यसले प्रजातन्त्रलाई राम्रो गर्दैन ।' किसुनजीको कुरा सुनिसकेपछि गणेशमानजीले भन्नुभयो— 'प्रजातन्त्रमा पार्टीको सिद्धान्त, आदर्श र मूल्य अनि मान्यताको विपरीत जाने प्रधानमन्त्रीले प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सक्छ ? आफै पार्टीलाई मिलाउन नसक्नेले प्रतिपक्ष र सिङ्गो देशको सहयोग लिन सक्छ ? के वर्तमान सरकारले राम्रो काम गरिरहेछ

भन्ने लागेको छ रे अमेरिकालाई ? यस्तो दुर्बल सञ्चालन क्षमता भएको सरकारलाई राखिराखेको खण्डमा काइग्रेसले दुई वर्षपछि आउने चुनावमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ला ? जनताका निमित्त केही नगर्ने अनि उसलाई कसले भोट दिन्छ ? जनताका निमित्त सिन्को पनि नभाँच्ने पार्टीलाई जनताले किन भोट दिने ? कुन मुखले भोट मान जनतासमक्ष जाने ? तपाईंले उनलाई भन्नुभएन ? आगामी चुनाव काइग्रेसका निमित्त अमेरिकाले लडिदिन्छ रे ? गणेशमानजीका सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक प्रश्नहरूको वौछार सुनिरहेका किसुनजी किंकर्तव्यविमूढ देखिनुहुन्थ्यो । केही छिन इयालबाहिर टोलाइरहेपछि किसुनजीले भन्नुभयो – ‘हवस् त गणेशमानजी ।’ भन्दै उठ्नुभयो र कोठाबाट बाहिरिनुभयो । म पनि गणेशमानजीसँग बिदा मागेर किसुनजीको पछि लागें, आखिर म उहाँको ड्राइभर जो थिएँ !

गणेशमानजी वास्तवमा गिरिजाप्रसाद नामक व्यक्तिको विरोध गरिरहनुभएको थिएन । उहाँले त प्रजातन्त्रविरोधी प्रवृत्तिको विरोध गरिरहनुभएको थियो । फेरि विरोध मात्र कहाँ हो र ? उहाँले त गिरिजाप्रसादलाई प्रजातन्त्रको मूल्य एवं मान्यता अनुरूप हिंडन र पार्टीभित्र समन्वय गर्न आग्रह र सुझावहरू दिइरहनुभएको थियो । लाख प्रयत्न गर्दा पनि केही सीप नलागेपछि मात्र उहाँले राजीनामा नै मान थाल्नुभएको हो ।

अब काइग्रेसलाई विस्थापित गर्ने अठोट गरिसकेपछि उसलाई संरक्षण दिनेहरूसँग डाराएर त राजनीति गर्न सकिने कुरा भएन । त्यसैले विश्वसमुदायले जे-जस्तो प्रतिक्रिया दिए पनि नेपाली काइग्रेसको सरकारलाई विस्थापित गर्ने नै सझकल्प दोहच्याउनुभयो गणेशमानजीले । विश्वसमुदायको आवरणद्वारा संरक्षित सत्ता विरुद्ध लड्नु छ । त्यो पनि निहत्था ! अर्थात् न आफूसँग सझाठित शक्ति छ, न त पैसा नै ! कसरी लड्ने ? बढो अप्तेरो अवस्था थियो गणेशमानजीको । सबैले जानेको कुरा हो । यस्तो सझघर्ष गर्न एउटा मजबूत सझाठन र पर्याप्त पैसा (साधन) को आवश्यकता पर्छ ।

एकदिन मैले गणेशमानजीलाई भनें – ‘गणेशमानजी ! यहाँको नेतृत्वमा हामीहरू नेपाली काइग्रेस र त्यसको सरकारसँग जुधिरहेका छौं । आगामी

चुनावमा काइग्रेसलाई परास्त गर्ने सङ्कल्प गरिएको छ । हामीसँग न देशव्यापी सङ्गठन छ, न त साधन नै । अफिसमा एक पैसा पनि छैन । सधैं घरबहाल पुच्याउनै हम्मेहम्मे छ । खर्चको व्यवस्था मिलाउन सकिएन भने चुनावमा उम्मेदवारलाई केले सघाउने ?’ मेरो चासोको संक्षिप्त उत्तर दिई उहाँले भनुभयो—‘हामीले पैसाको प्रतिस्पर्धा गरेर सरकारमा रहेकालाई हराउन सक्छौं ? उहाँले मैलाई प्रतिप्रश्न गर्नुभयो । मैले भनें—‘होइन हजूर ! पैसाको प्रतिस्पर्धा त हामीले न गर्न सक्छौं न त गर्न हुन्छ नै । तैपनि, अत्यावश्यक कामका लागि त रकम चाहिन्छ नै ।’ उहाँले थनुभयो—‘हो, के गर्ने ? नेपाली काइग्रेसका निमित जोजोसँग मैले सहयोग माने गरेको थिएँ ती सबैलाई मैले भनिसकें । उनीहरू गणेशमानजी ! तपाईंले जुन प्रयोजनका निमित पैसा मात्रै हुनुहुन्छ, त्यसका निमित हामीले एक पैसा मात्र दियौं भने सरकारले हामीलाई छोडैदैन भन्दै छन् । त्यसकारण यो चुनाव सकिन दिनुहोस्, तपाईंलाई जीत चाहिन्छ दिनेछौं ।’ मैले कुरा बुझें, सरकारले गणेशमानजीलाई आर्थिक ‘नाकाबन्दी’ गरिरहेछ ! त्यसपछि उहाँले थप भनुभयो—‘जहाँसम्म सङ्गठनको कुरा छ त्यो आजको आजै बन्ने कुरा होइन । यसका लागि समय लाग्छ । हामीसँग समय छैन । त्यसकारण सङ्गठन भनुहोस् या नेतृत्व म मात्र हुँ । त्यसैले विगत एकाध वर्षदेखि जनजागरणको नाममा देशभरि भ्रमण गरेर व्यक्ति व्यक्तिको घरघर गएर प्रजातन्त्रका निमित ‘अलख’ जगाइरहेको छु । मलाई नेपाली जनतामाथि भरोसा छ, उनीहरूले मलाई निराश पार्नेछैनन् । आजसम्म मैले निराश हुनुपरेको पनि छैन । मेरो व्यक्तिगत चाहना केही छैन । त्यसैले नियतिले सबै कुरा मिलाइदिनेछ । उसको विश्वास गर्नु बाहेक के नै गर्न सकिन्छ र ? तर आफूले क्रियाशील हुन चाहिं छोडैन हुन्न ।

जन-काइग्रेसको स्थापना

यसैबीच नेपाली काइग्रेसका किसान नेता मानिनुहुने भक्तपुरका सांसद एवं केन्द्रीय सदस्य जगन्नाथ आचार्य जसले नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय समितिमा विद्रोह गरेर गणेशमानजीले प्रारम्भ गर्नुभएको ‘जनजागरण’ अभियानलाई समर्थन गर्नुभएको थियो उहाँले ‘जन-काइग्रेस’ नामको नयाँ पार्टी खोल्ने र त्यसको संरक्षक गणेशमानजीलाई बनाउने प्रस्ताव लिएर गणेशमानजीकहाँ

आउनुभयो । गणेशमानजीले उहाँको उत्साह बढाउने गरी पुठ दिँदै भन्नुभयो—‘प्रजातन्त्रमा पार्टी खोल्ने अधिकार सबैलाई हुन्छ । तपाईंले त्यो आफ्नो अधिकार प्रयोग गरी खोल्न लाग्नुभएको पार्टीका निमित मेरो शुभकामना छ । मैले जे-जस्तो मद्दत गर्न सक्छु गरौला । तर जहाँसम्म मेरो संरक्षकत्वमा भन्ने प्रश्न छ त्यसो चाहिं नगर्नुहोला ।’ मैले भनिसकेको छु—‘अब प्रजातन्त्रका निमित खबरदारी गर्ने अर्थात् Watch Dog को भूमिकामा मात्र म सीमित रहनेछु । त्यही भएर आफू समेतले छ दशकअघि स्थापना गरेको नेपाली काइग्रेस परित्याग गरें । अब यो उमेर र यस्तो गलित स्वास्थ्यले सक्रिय हुन मलाई अनुमति दिईन । त्यसैले तपाईंहरू अगाडि बद्नुहोस् मेरो सधैं समर्थन रहनेछ । नयाँ स्थापना हुने पार्टीले नेपाली काइग्रेसलाई आफ्नो ठेगानमा बस्न बाध्य पार्न पनि सकछ । त्यसकारण अघि बद्नुभए हुन्छ । मेरो समर्थन छ ।’ नवगठित उक्त पार्टीको उद्घाटन गणेशमानजीले नै गर्नुभएको थियो । जन-काइग्रेस स्थापना र त्यसको घोषणासभामा प्रमुख अतिथिको हैसियतले बोल्दै गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘प्रजातन्त्रमा नयाँ नयाँ पार्टी बन्ने र विघटन हुने प्रक्रिया सामान्य हुन् । यस्तो भइरहन्छ । समान विचार भएकाहरूले कुनै निश्चित सिद्धान्तमा विश्वास राखेर त्यस सिद्धान्तको माध्यमबाट देश र जनताको सेवा गर्ने र आफ्नो मुलुकलाई अरू विकसित देशहरूको समकक्षमा उभ्याउने लक्ष्य लिएर पार्टी स्थापना गरिन्छ । हामीले नेपाली राष्ट्रिय काइग्रेसलाई उबेला त्यही भावना अनुसार स्थापित गरेका थियौं । त्यही राष्ट्रिय काइग्रेसलाई पछि २००६ सालमा प्रजातन्त्र काइग्रेससँग मिल्ने ऋममा पार्टीको नयाँ नाम नेपाली काइग्रेस राख्यौं । त्यही नेपाली काइग्रेसले आफ्नो स्थापना भएको एक वर्ष नपुग्दै २००७ सालमा सशस्त्र ऋन्ति गच्यो र त्यसैको बलमा १०४ वर्ष पुरानो राणाशासनलाई विस्थापित गरी देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना गच्यो । त्यसवेलादेखि सझर्ष गरेको काइग्रेसको जीवन सझर्ष, ऋन्ति र आन्दोलनको इतिहासले भरिभराउ छ । दुनियाँमा यस्ता पार्टी कर्ति छन् र ? यत्रो इतिहास भएको पार्टी आज निरङ्कुश बन्ने महत्वाकाइक्षा बोकेका प्रधानमन्त्री र अकर्मण्य पार्टी अध्यक्षको कब्जामा पुगेको छ । यिनको पञ्जाबाट पार्टीलाई मुक्त गराउन मैले के के मात्र गरिनै ? केन्द्रीय समितिका सदस्यहरूलाई गुहारें, संसदीय दलका साथीहरूलाई अगाडि बद्न आग्रह गरें । महासमिति

र महाअधिवेशन सदस्यहरूलाई पार्टी बचाऊँ ! दुब्न लाग्यो ! भनेर उनीहरू समक्ष रोएको पनि छु । कहीं सुनवाइ नभएपछि जनजागरण अभियानको मार्फत जनतालाई नै गुहार्न यो जीर्ण शरीरलाई लतार्दै-लतार्दै घरदैलो चहारिहारेको छु । आज तपाईंहरू पार्टी नै खोलेर यो देशमा प्रजातन्त्र बचाउने जमको गर्दै हुनुहुन्छ । गर्नुहोस् ! शुभकामना छ । तपाईंहरूको प्रयत्नले काइग्रेस सुधियो भने ठीकै छ । होइन भने तपाईंहरूले नै काइग्रेसको भावना बोक्नुपर्नेछ । जय नेपाल !

नवस्थापित पार्टी जन-काइग्रेसमा अधिकांश सदस्यहरू नेपाली काइग्रेसकै असन्तुष्ट सदस्यहरू थिए । तीमध्ये जगन्नाथ आचार्यका अतिरिक्त विराटनगरका पुराना नेताहरू सर्वश्री बद्री बस्नेत, दुर्गा सुवेदीहरू हुनुहुन्थ्यो ।

जन-काइग्रेस केन्द्रीय कार्यसमितिका प्रमुख पदाधिकारीहरू निम्न थिए—

श्री जगन्नाथ आचार्य— अध्यक्ष,

श्री मनोजप्रसाद लाकोल— महासचिव,

श्री महेन्द्रमान सिंह— कोषाध्यक्ष ।

जन-काइग्रेसले छोटो समयमै देशका ५४ जिल्लामा आफ्नो सङ्गठन विस्तार गरेको थियो । तर २०५१ सालको निर्वाचनमा ३०-३२ निर्वाचन क्षेत्रमा मात्र उमेदवारी दिएको थियो । जन-काइग्रेसका उमेदवारहरू प्रायः काइग्रेसबाट आएका नेता/कार्यकर्ताहरू नै भएकाले नेपाली काइग्रेसको भोट बैइकमा प्वाल पर्ने निश्चित थियो । भयो पनि त्यस्तै । जन-काइग्रेसका कुनै पनि उमेदवारले चुनाव जित्न त सकेनन् तर नेपाली काइग्रेसलाई हराउनका निम्न यिनीहरू भरपूर उपयोग भएका थिए ।

गणेशमानजीको अनौठो स्वभाव

तिनताका गणेशमानजीले प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले राजीनामा दिनुपर्छ भनेर देशभरि आफ्नो आवाज घन्काउँदै हिंडनुभएको थियो । यही मौका छोपेर प्रमुख प्रतिपक्षी एमालेले पनि गणेशमानजीकै स्वरमा स्वर

मिलाउँदै देशैभरिका प्रमुख सडकहरूका रेलिड भाँच्ने, सार्वजनिक टेलिफोनको डिस्ट्रिब्युशन बक्समा आगो लगाउने लगायत देशैभरि आतङ्क नै सिर्जना गर्थर्यो । यी सबै कुराबाट प्रधानमन्त्री गिरिजाबाबु आजित भएछन् र एउटा राजीनामापत्र लेखेर गणेशमानजीलाई हस्तान्तरित गर्दै भनेछन्— ‘गणेशमानजी ! मेरो काम गराइ तपाईंले पनि रुचाउनुभएको छैन । धेरै दिनदेखि मेरो राजीनामा मागिरहनुभएको छ । आजकाल प्रतिपक्षीले पनि मलाई ढिम्किन दिइहेका छैनन् । उता किसुनजी पक्षका भनिने सांसदहरूले त्यातिकै हैरान गरिरहेछन् । यस्तो माहोलमा म कसरी चलाउन सक्छु ? त्यसैले मेरो राजीनामा लिनुहोस् र मलाई यी सबै झमेलाबाट मुक्ति दिनुहोस् !’

गणेशमानजीले राजीनामा बारे भन्नुभयो— ‘हेर्नुहोस् गिरिजाबाबु ! तपाईंले उहिल्यै राजीनामा दिनुपर्थर्यो । आफूले नसकेपछि अथवा सक्ने परिस्थिति नभएपछि अर्को योग्य व्यक्तिलाई मार्गप्रशस्त गरिदिनुपर्थर्यो । प्रजातन्त्रको तकाजा यही हो । त्यस वेला तपाईंले छोड्नुभएन आज आएर जब प्रतिपक्षले प्रेसर दियो अनि छोड्ने ? यसको सन्देश के जान्छ ? नेपाली काइय्येस प्रतिपक्षको सामुन्ने भुक्यो भन्ने हुँदैन ? आज एक पटक तपाईंले छोड्नुभयो भने प्रतिपक्षले बारम्बार यस्तै गरिरहन्छन् । अनि प्रतिपक्षका त्यस्ता माग मान्दै गएमा नेपाली काइय्येसले काम कसरी गर्ने र आफ्नो इज्जत कसरी जोगाउने ? त्यसकारण गिरिजाबाबु ! तपाईंले राजीनामा त दिनैपर्छ, तर त्यो अहिले वा आज होइन । पछि उपयुक्त समय हेरेर म तपाईंलाई भनौला त्यही वेला मात्र राजीनामा दिनुहोला । अहिले डटेर बस्नुहोस् प्रतिपक्षीसँग म सामना गर्नेछु ।’ नभन्दै त्यसपछिको मोर्चा गणेशमानजीले सम्हाल्नुभयो । गणेशमानजी मैदानमा आइसकेपछि ऋमशः प्रतिपक्षको चाप शिथिल हुँदै गयो । पछि परिस्थिति सामसुम भएपछि गणेशमानजीले प्रधानमन्त्रीलाई बोलाएर भन्नुभयो— ‘अब सबै दृष्टिले परिस्थिति अनुकूल छ । त्यसकारण अब राजीनामा दिनुहोस्, पार्टीले नयाँ व्यवस्था गर्नेछ ।’ प्रधानमन्त्रीले ‘हुन्छ’ भन्नुभएको त हो तर त्यसको पालना कहिल्यै गर्नुभएन । अन्ततः जनजागरण अभियानको रफ्तारलाई तेज नगराई गणेशमानजीले सुख पाउनुभएन । निर्वाचन अत्यन्त निकट आइसकेपछि अब गणेशमानजीले आफ्नो अन्तिम अस्त्र फ्याँक्नुभयो ‘मेरो आह्वान’ भने वक्तव्यमार्फत ।

मेरो आह्वान

आदरणीय दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू !

जनआन्दोलन : २०४६ निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्थालाई समाप्त पारेर बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापनाका लागि भएको थियो । सम्पूर्ण नेपाली जनताको वीरतापूर्ण सङ्घर्ष र अनेकौं शहीदहरूको प्रेरक शहादतले सो आन्दोलनलाई सफलताको ढोकासम्म पुऱ्याएको हो । आज तपाईं-हामीले उपभोग गरिरहेको प्रजातन्त्र त्यही जनआन्दोलनको सुन्दर उपलब्धि हो । जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, वालिग मताधिकारमा आधारित संसदीय व्यवस्था, संवैधानिक राजतन्त्र, अकुणिठत मानव अधिकार र यी सबको प्रत्याभूति दिने संविधान पनि यसैका उपज हुन् । यस सन्दर्भमा म सर्वप्रथम प्रजातन्त्रका सारा शहीदहरूप्रति श्रद्धाङ्गति अर्पण गर्दै समस्त नेपाली जनतामा अभिवादन गर्दछु ।

जनआन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डरको जुन गौरवमय जिम्मेदारी तपाईंहरूले मलाई दिनुभएको थियो त्यो जिम्मेदारी जनआन्दोलनको सफलताले मात्र दुइगिदैन, यसले हासिल गरेका तमाम उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै आर्थिक ऋान्तिद्वारा नेपाली जनताको जीवनस्तर उकास्ने र नयाँ समृद्ध नेपालको निर्माण गर्ने प्रक्रिया सुस्थिर एवं सशक्त बनाएपछि मात्र दुइगिनेछ, किनभने प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका समग्र योद्धा र सारा शहीदहरूको सपना त्यस बेला मात्र पूरा हुनेछ भन्ने मेरो सुनिश्चित धारणा छ । म त्यो जिम्मेदारी पूरा गर्न सक्ने कुरामा आशावादी मात्र होइन प्रयत्नशील पनि थिएँ । तर जनआन्दोलन पश्चात् मुलुकमा सत्तासीन हुन पुगेको समूहले आर्थिक भ्रष्टाचार अनैतिकतालाई आफ्नो मूलमन्त्र मानेर नेपाली जनताको पेट तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई दिन प्रतिदिन खोक्रो पार्दै लैजान थालेको, जनआन्दोलनका उपलब्धि र प्रतिज्ञाहरूलाई निस्तेज तथा यसको मर्म र भावनालाई निष्ठाण तुल्याउने सुनियोजित प्रयासहरू चलाइरहेको, प्रजातन्त्र र यसका आदर्शहरूलाई तिलाङ्गती दिएर मुलुकलाई जनआन्दोलनपूर्वको युग र अवस्थाति धकेल्न प्रयास गरिरहेको अनि सत्तारूढ पार्टीले पनि यस प्रवृत्तिमाथि अझकुश लगाउनुको सङ्ग यसैलाई अन्धसमर्थन र विवेकहीन पुठ दिन लागेको देखेर

म अत्यन्तै मर्माहत हुन पुगें । मैले कलबलगुडीको पार्टी महाधिवेशनदेखि लिएर महासमिति र केन्द्रीय कार्यसमितिसम्मको पार्टीका सम्पूर्ण वैधानिक मञ्चका बैठकहरूमा बारम्बार आवाज उठाएर त्यस्ता क्रियाकलापहरूलाई रोक्ने प्रयास गरें तर सत्ताउन्माद र निहित स्वार्थको त्यो भीषण कोलाहलमा मेरो स्वरले सधैं असहाय महसूस गर्नुपच्यो । मुलुक र प्रजातन्त्रको स्थिति ज्यादै विकराल हुन थालेपछि मैले अन्ततः मेचीदेखि महाकालीसम्म भ्रमण गर्ने र तपाईंहरूसँग स्वयं भेटघाट गरेर वास्तविकता स्पष्टचाउने उद्देश्यले जनजागरण अभियानको ऋम पनि प्रारम्भ गरेको हुँ । तर अचानक ठूलो दुर्घटना परेर स्वास्थ्य उपचारमा लानुपच्यो जसले गर्दा त्यो ऋम बीचैमा दुट्टन पुग्यो । तपाईंहरूको शुभेच्छाले अब म स्वस्थ भइसकेको छु, तापनि चिकित्सकहरूको सल्लाह अनुसार पहिले जस्तै चलफिर गर्न अझै केही समय लानेछ । यसैबीच राष्ट्रियता र प्रजातन्त्रमाथि नै सोझो एवं निर्णायिक प्रहार गर्ने मनसाय बोकेका प्रतिगामी तत्वहरूको खुला समर्थनका आधारमा, वैयक्तिक सनकद्वारा प्रेरित भएर मध्यावधि निर्वाचन देशमाथि जबरजस्ती लादिएको छ, जो देशका लागि बिलकुलै आवश्यक थिएन । जनआन्दोलनकारी शक्तिहरू यसको समर्थनमा थिएनन् । तर जसरी लादिएको भए तापनि मध्यावधि निर्वाचनमा जानु आज हाम्रो नियति बनिसकेको छ । प्रजातन्त्रको रक्षाका अरू उपायहरू प्रभावहीन तथा निर्थक भएर जनअदालतमा जानु एक मात्र विकल्प बाँकी छ । वर्तमान सन्दर्भमा आफ्नो निहित महत्वाकाङ्क्षा र स्वार्थका लागि संसद् र प्रजातन्त्रका मर्यादाहरूलाई भताभुझ्ग पारेर

तानाशाह बन्न खोज्ने प्रवृत्तिलाई परास्त गर्न यो मध्यावधि निर्वाचन ठूलो मौका बन्न सक्छ भने मेरो विश्वास छ । यही विश्वासले गर्दा आज यो अपील मार्फत आफ्ना भावनाहरू लिएर म तपाईंहरूका सामु उपस्थित भएको छु ।

जनआन्दोलनको भावना

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि देशमा दशकौंसम्म थुप्रै सङ्घर्ष र आन्दोलनहरू चलेका हुन् । ती सबमा म पनि एउटा समर्पित सिपाहीका रूपमा सम्मिलित रहेंदै आएको हुँ र तिनको उच्च मूल्याङ्कन पनि गर्दछु । तर सत्य के हो भने २०४६ को जनआन्दोलनले मात्र आफ्नो लक्ष्य हासिल गर्न सक्यो

किनकि यसको भावना यसअधिका तमाम सङ्घर्ष र आन्दोलनहरूको भन्दा बिलकुल बेगलै थियो । त्यो भावना थियो— “राष्ट्रियता र प्रजातन्त्रका निमित्त पञ्चायतविरोधी एवं प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना गर्न चाहने तमाम शक्तिहरूबीचको सहमति, सहभागिता र मेलमिलाप अपरिहार्य छ ।” ‘राष्ट्रिय मेलमिलाप’ को व्याख्याका रूपमा मैले २०३३ सालदेखि नै यो भावना बारम्बार अधि सर्दै आएको थिएँ । तर यसलाई व्यवहारमा उतार्ने बृहत्तर अवसर जनआन्दोलन : २०४६ का रूपमा मात्र उपलब्ध हुन सक्यो । जनआन्दोलनको यो मर्म र भावनालाई भविष्यसम्म जीवन्त रूपमा अधि बढाउन सके मात्र हाम्रो मुलुकमा राष्ट्रियता र प्रजातन्त्रको संरक्षण-संवर्द्धन हुन सक्छ, आर्थिक क्रान्तिद्वारा नेपाली जनताको जीवनस्तर उकास्ने लक्ष्य पूरा हुन सक्छ अनि नेपालको स्वर्णिम भविष्यको रचना हुन सक्छ भन्ने मेरो ढूढ विश्वास छ । यसो हुन नसकेमा कुनै न कुनै नाम, रूप वा अनुहारमा आएर प्रजातन्त्रविरोधी, अधिनायकवादी शक्ति र प्रवृत्तिले यो मुलुकलाई पुनः आफ्नो पञ्चामा अँठ्चाउनेछ र नेपाली जनताले पुनः अँध्यारो युगमा फर्कनुपर्नेछ । त्यस वेला प्रजातन्त्र मात्र समाप्त हुनेछैन, हाम्रो राष्ट्रियता पनि समाप्त हुनेछ र नेपालीको अस्तित्व एवं अस्मिता पनि लुटिनेछ ।

दुर्भाग्यपूर्ण परिस्थिति

हाम्रो दुर्भाग्य के भइदियो भने, जनआन्दोलनको सफलता पश्चात् यसका उपलब्धहरूलाई संस्थागत गर्ने जिम्मा त्यस्तो प्रवृत्तिका हातमा पर्न गयो जो जनआन्दोलनको भावनासँग बिलकुलै सहमत थिएन । बरु त्यसको विपरीत प्रजातन्त्रविरोधी शक्तिहरूसँगै मेलमिलाप गरेर अधि बढन चाहन्थ्यो । यस प्रवृत्तिको नेतृत्व गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गर्नुहुन्छ । उहाँ जनआन्दोलनको पक्षमा हुनुहुन्नथ्यो । उहाँको तीव्र विरोधका बावजूद पार्टीले आन्दोलन गर्ने निर्णय गरेपछि उहाँले त्यसको सार्वजनिक विरोध गर्नुभएन; जनआन्दोलनमा उहाँको एक मात्र योगदान यस्ति हो । त्यसपछि पनि उहाँको समूहले ससाना निहुँ दिक्केर आन्दोलन आफ्नो लक्ष्यमा पुनु अगावै त्यसलाई समाप्त पार्न बारम्बार कोशिश गरेकै हो । यही कारण हो, जनआन्दोलन समाप्त हुँदानहुँदै यसलाई ‘पञ्चको पनि जीत’ साबित गर्न उहाँ हतारिनुभएको थियो । झन् प्राविधिक

कारणले सत्ता समाल्न पुगेपछि त उहाँको मिशन नै त्यही जस्तो देखिन थाल्यो । जनआन्दोलनकारी शक्तिहरूसँग उहाँले शत्रुको व्यवहार गर्न थाल्नुभयो भने जसका विरुद्ध जनआन्दोलन भएको थियो, उनीहरूसँग हातेमालो गरेर अगाडि बढ्न थाल्नुभयो । प्रजातन्त्रका समर्पित योद्धाहरूलाई सुनियोजित तवरले अपमान गर्न थालियो । पार्टीको ठाडो अवहेलना गर्न थालियो र टनकपुर जस्ता कैयौं मामिलाहरूमा संसदलाई ढाँट्न सङ्कोच मानिएन । अदालतका आदेशहरूको उपेक्षा र अवज्ञा शुरू भयो । प्रजातन्त्र बहुदलवाद व्यवस्था हो तर विपक्ष त के आफ्नै पार्टीका साथीहरूसँग पनि संवाद चलाइएन, सभामुख र संवैधानिक अङ्गसँग पनि संवाद गरिएन; एकोहोरो आफ्नो हठवादी डम्फू पिट्ने काम मात्र गरियो । विपक्षसँग गरिएका समझौताहरूको कार्यान्यन गर्नुको सबूत तिनलाई झुक्कयाउने प्रपञ्चका रूपमा मात्र हर्न थालियो । आफ्नै नेता र साथीहरूसँग गरिएको प्रतिज्ञा पनि निर्वाह गरिएन । प्रजातान्त्रिक मूल्य-मान्यताहरूलाई पददलित गरेर निरङ्कुशतालाई अघि बढाइयो । राष्ट्रिय सम्मानको अभिवृद्धि गर्नेतिर ध्यान दिएन । राष्ट्रिय हित विपरीतका कामहरू लगातार हुन थाले । देशको इज्जतमाथि नै खेलबाड शुरू गरियो । जनता पञ्चायतमा भन्दा बढी शोषित, अवहेलित एवं असुरक्षित महसूस गर्न थाले । तीन वर्षमा महँगीले आकाश छोयो । बेरोजगारीमा व्यापक वृद्धि भयो, पिछडिएकाहरूले अघि बढ्ने अवसर पाएनन् र सर्वसाधारणको जीवन अत्यन्त कठीन बन्न पुग्यो । नातावाद, परिवारवाद र जातिवादको बोलबाला शुरू भयो । कुर्सीमा बस्नेहरू घूस-कीमिशन खानु अवैध होइन भन्दै हिँडन थाले; भ्रष्टाचारको ताण्डवनृत्य चल्न थाल्यो । गरीब जनताका लागि विदेशबाट प्राप्त सहयोगको व्यापक दुरुपयोग हुन थाल्यो । प्रधानमन्त्री स्वयं भ्रष्टाचार र अनियमिततामा संलग्न भएका प्रतिवेदनहरू संसदीय समितिबाट आउन थाले । शैक्षिक क्षेत्र अराजकता ग्रस्त बन्यो र कर्मचारीतन्त्रमा स्वाभिमान एवं स्वच्छ छवि खोज्ने प्रयास गरिएन । समाजसेवाको क्षेत्र अन्योलग्रस्त बन्यो । समाजवादको आदर्श परित्याग गरियो; पारित भइसकेको भूमि सम्बन्धी कानून लागू गरिएन र राष्ट्रिय पूँजी तथा राष्ट्रिय उद्योगलाई संरक्षण दिनुको सबूत देशका उद्योगधन्दाहरू विदेशीलाई निःसङ्कोच बेच थालियो र सञ्चारको व्यापक दुरुपयोग गरियो । संक्षेपमा भन्ने हो भने जनआन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई निर्थक साबित गर्न

कुनै कसर बाँकी राखिएन । शहीदको सपना र जनआकाइक्षालाई धूलोमा मिलाइयो ।

निर्दलीयताको प्रतिच्छाया

बहुदलीय प्रजातन्त्र भनेको पार्टी-आधारित व्यवस्था हो । यसमा पार्टीहरूले आफ्नो घोषणापत्रका आधारमा चुनाव लड्छन् । जनताले पार्टीलाई भोट दिन्छन् । बहुमतप्राप्त पार्टीले सरकार बनाएर आफ्नो घोषणापत्र लागू गर्छ । सरकारको नेतृत्व कसले गर्ने भन्ने निर्णय पार्टीले नै गर्छ । सरकारले महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू लिँदा आफ्नो पार्टीको सहमति प्राप्त गर्छ, साथै विशेष महत्त्वका विषयहरूमा सदनमा अन्य पार्टीहरूको समेत अनुमोदन लिन्छ । संसारभरिको प्रचलन र परम्परा यही हो । तर गिरिजा प्रवृत्तिले प्रजातन्त्रको यो मर्म आत्मसात् गर्न सकेन । आफ्ना विचार र व्यवहारहरूलाई पूर्वव्यवस्थाको प्रतिच्छायाबाट उसले मुक्त गर्ने सकेन । गिरिजाप्रसाद कोइराला पनि एउटा व्यक्तिका रूपमा, व्यक्तिगत अपीलको भरमा चुनाव लडेर सोझै प्रधानमन्त्री निर्वाचित हुनुभएको नभई नेपाली काइग्रेसको उम्मेदवारको रूपमा, काइग्रेसको घोषणापत्रका आधारमा चुनाव लडेर सांसद चुनिएपछि नेपाली काइग्रेसको निर्णयबाट प्रधानमन्त्री बन्नुभएको हो । तर त्यो पदमा पुनासाथ उहाँ सरकारका कुनै पनि निर्णयमा पार्टीको कुनै सल्लाह, सहमति वा अप्रत्यक्ष भूमिकासम्म अग्राह्य र अवाञ्छनीय ठाने अन्धहठप्रति प्रतिबद्ध बनेर देखा पर्नुभयो । यस्तो लाल्यो, मानौं उहाँ बहुदलीय निर्वाचनबाट सत्ता हासिल गरेर निर्दलीय प्रकृतिको सरकार चलाउन उत्सुक हुनुहुन्छ । त्यसको केही दिन नवित्दै उहाँ आफूलाई जनताले पाँच वर्षका लागि प्रधानमन्त्री निर्वाचित गरेको भन्दै हिंडन थाल्नुभयो । देशका बुद्धिजीवीहरूले त्यसो भन्नु ढूलो गल्ती हो भन्दाभन्दै पनि उहाँ आफ्नो गलत धारणालाई सच्च्याउन तयार हुनुहुन्थेन । पाँच वर्षका लागि त जनताले प्रतिनिधिसभाका सम्पूर्ण सांसदहरूलाई नै निर्वाचित गरेका थिए । तर, त्यो जनादेशको उहाँले एकै छकामा हत्या गरिदिनुभयो र त्यसबापत कति पनि लाज-सरमको अनुभव नगरी यति ढूलो झूट बारम्बार दोहोच्याउँदै हिंडिरहनुभएको छ । एउटा झूटलाई पनि सयपल्ट दोहोच्याएपछि जनताले पत्याउन थाल्छन् भन्ने विश्वास त हिटलर र उसका

साथीहरूको थियो, गिरिजा प्रवृत्तिले उनीहरूलाई आफ्नो आदर्श बनाउन किन चाहेको हो ?

पार्टीको कमजोरी

विपरीत मनस्थिति लिएर पार्टीको आदर्श बमोजिम चल्न असम्भव हुन्छ । भयो पनि त्यस्तै । गिरिजा प्रवृत्तिको राजमा राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र र समाजवाद जस्ता नेपाली काइयेसका आदर्शको अवमूल्यन गरियो । राष्ट्रिय अस्मिता र सावधानिकतामाथि प्रहार हुन थाल्यो । प्रजातन्त्रका मूल्यमान्यताहरूको धज्जी उडाइयो । निजीकरण र खुला अर्थतन्त्रका नाममा समाजवादको आदर्शलाई रहीको टेकरीमा फ्याँकियो । नेपाली काइयेसको घोषणापत्रलाई कागजको बेवारिस खोस्टामा परिणत गरियो ।

चुनावमा हारेका व्यक्तिहरूलाई महत्वपूर्ण पदमा नराख्ने र सरकारी नियुक्ति तथा पदोन्नति गर्दा पिछिएका जाति तथा वर्गका सदस्यहरूलाई विशेष अवसर दिने भन्ने दुइटा मूल कुरामा प्रधानमन्त्रीसँग पार्टीको उच्च नेतृत्वको सहमति भएकोमा त्यसको पनि पालन गरिएन । पैसा र पावरको आडमा व्यापक गुटबन्दी गरेर पार्टी सझाठनलाई प्रदूषित गरियो र गिरिजा प्रवृत्तिको निरङ्कुशतामाथि पार्टीले अङ्कुश लगाउन खोजेमा पार्टी सझाठन नै तहसनहस गरिदिने धम्की बारम्बार दिन थालियो । पार्टीको सरकार भन्ने सिद्धान्तलाई नै नकारियो । तर, यो सब हुँदाहुँदै पनि पार्टीले गिरिजा सरकारका यावत् गलत कामहरूलाई काँध थात्तै गयो । कसैलाई देश चलाउन दिनुको अर्थ उसलाई तानाशाह बनाउनु होइन, न उसले जति बदमाशी गरे पनि काँध थाप्तै जानु हो । त्यसैले पार्टीको आदर्श बमोजिम सरकार चलाउन नसक्नेलाई पार्टीले सरकारबाट झिकिदिनुपर्छ भन्ने मेरो धारणा थियो र मैले यसबारेमा पार्टीलाई बारम्बार घचघच्याएँ । टनकपुरको मामिलामा अदालतले त्यसलाई समिध ठहच्याएको खण्डमा प्रधानमन्त्रीले नैतिकताको आधारमा तुरुन्त राजीनामा दिनुपर्छ भनें । तर पार्टीले हरेकपल्ट प्रधानमन्त्रीलाई नै बचाइरह्यो र टनकपुर सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको निर्णयपछि पनि ‘प्रधानमन्त्रीको राजीनामा अप्रासङ्गिक’ भन्ने प्रस्ताव पारित गच्यो । बारम्बार यस्तो हुन लागेपछि नेपाली काइयेसले आफ्नो सबैभन्दा बहुमूल्य पूँजी नैतिकता पनि गुमाउन लागेको

मैले अनुभव गरें । सर्वाधिकारसम्पन्न पार्टी सभापतिलाई बडो आग्रहपूर्वक सरकारको नेतृत्वमा परिवर्तन र पार्टीको केन्द्रदेखि जिल्लासम्मको सङ्गठनमा आमूल परिवर्तन तथा संस्थागत विकास गर्न जोड दिएँ । मैले स्पष्ट शब्दमा भनें— ‘यी दुइटा काम भएनन् भने तीन वर्षपछि चुनावमा म काइयेसलाई साथ दिन सक्तिनँ ।’ तर दुभाग्यिको कुरा, उहाँले पनि मलाई अलमल्याउन मात्र खोज्नुभयो, मेरो कुरामा कान दिनुभएन । अनैतिकता, सिद्धान्तहीनता र लक्ष्यहीनतातिर पार्टीको यात्रा जारी नै रह्यो ।

नेपाली काइयेस र म

यो सब महसूस गर्दागर्दै पनि आफूले जन्माएको, हुकाएको र सँगसँगै जिन्दगी बिताएको पार्टी भएकाले नेपाली काइयेससँग मेरो लगाव यथावत् नै थियो । म देखिरहेको थिएँ, जुन आदर्श र सिद्धान्त लिएर नेपाली काइयेस जन्मेको थियो, त्यसबाट ऊ बिलकुल अलग भइसकेको छ । प्रजातन्त्रको सङ्घर्षको प्रतीक बनेको जुन पार्टीका नाममा देशका लाखौं तरुणले आफूलाई समर्पित गरेका थिए त्यो नेपाली काइयेसमा, अब सङ्घर्षको त्यो ऊर्जा र त्यो चाहना बाँकी छैन । सबैतिरबाट यसको परीक्षण गरेर म नेपाली काइयेसले आफ्नो मिशन पूरा गरिसक्यो, अब यो श्रान्त र गलित पार्टी बन्यो, जसमा नयाँ प्राणसञ्चार हुन सक्तैन भन्ने निष्कर्षमा पुगें । तर पनि नेपाली काइयेससँग मेरो जीवनभरको अविच्छेद्य सम्बन्ध र हार्दिक लगावले गर्दा मैले आफ्नो जिन्दगी यसैसँग बिताउने विचार गरेको थिएँ । काइयेसबाट अलगिनु मेरानिमित अकल्पनीय कुरा थियो । त्यही भएर मैले भरतपुरमा भएको पार्टी महासमितिको बैठकमा भनेको थिएँ— ‘नेपाली काइयेसको जहाजमा प्वाल परिसकेको छ र यदि समयमै त्यो प्वाल नटाल्ने हो भने यो एक दिन डुब्छ । त्यो दुर्घटना हुने सम्भावना देखतादेखतै पनि जसरी एउटा इमानदार क्याप्टेन जहाज छोडेर भाग्दैन, त्यसरी नै म पनि जहाज छाइदिनँ । त्यो जहाजसँगसँगै म आफू पनि जलसमाधि लिन्छु ।’

मैले काइयेस किन छाडें ?

करीब एक वर्षयताका घटनाक्रमहरू र राष्ट्रिय स्तरमा सञ्चालित निकृष्ट दुरभिसन्धिहरूलाई केलाउँदै जाँदा मैले आफूलाई बडो कठीन दोबाटोमा

उभिएको पाएँ । त्यो दोबाटोमा एकातिर राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र र शहीदहरूका सपना निन्याउरो अनुहार लिएर उभिएका थिए भने अर्कातिर ती सबैलाई तहसनहस पार्न उद्यत समूह उभिएको थियो जसका हातमा मेरो पार्टीको साइनबोर्ड, झन्डा, सङ्गठन र मुलुकको सत्ता समेत थियो । त्यो समूह मैले जीवन उत्सर्ग गरिआएका सिद्धान्त र आदर्शहरूको हत्या गर्न ती तमाम शक्ति र प्रवृत्तिहरूलाई समावेश गरी खडा भएको थियो, जसका विरुद्ध म, मेरो पार्टी र तमाम नेपाली जनताले सुदीर्घ सङ्घर्ष गरेका थियौं । यस स्थितिमा विवेकशून्य भावुकतामा बगेर नेपाली काइय्रेसको प्राणहीन साइनबोर्डको पछि लाम्नुभन्दा देश, जनता, प्रजातन्त्र र शहीदहरूप्रतिको आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न उचित ठानेर आफ्नो अन्तरात्माको आवाज बमोजिम मैले नेपाली काइय्रेसबाट अलग हुने निर्णय गरेको हुँ । यद्यपि, हाल हावी भएका सम्पूर्ण अप्रजातान्त्रिक शक्ति, प्रवृत्ति र विकृतिहरूलाई निर्मूल गरेर आफ्नो सिद्धान्त, आदर्श र पुरानो सङ्घर्षशील चरित्रलाई आत्मसात् गर्न सक्ने हो भने नेपाली काइय्रेस फेरि प्रजातन्त्रको मूल धार बन्न नसक्ने होइन तर त्यसका लागि पनि यसको पूरै कायाकल्प गरिनुपर्छ र त्यसको पहिलो चरण हो— आसन्न मध्यावधि निर्वाचनमा गिरजाप्रवृत्तिको सम्पूर्ण पराजय ।

मध्यावधि निर्वाचन किन ?

मैले पहिले नै भनिसकें, यो मध्यावधि निर्वाचन प्रतिगामी तत्त्वहरूको खुला समर्थनका वैयक्तिक स्वार्थद्वारा प्रेरित भएर देशमाथि लादिएको हो, यो देशका लागि बिलकुलै आवश्यक थिएन र जनआन्दोलनका शक्तिहरू यसको समर्थनमा थिएनन् । आफ्नो कुरा अझ स्पष्ट पार्न म यसको पृष्ठभूमि संक्षेपमा उल्लेख गर्न चाहन्छु । जब काठमाडौं क्षेत्र नं १ को उपनिर्वाचनमा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले पार्टी सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराई विरुद्ध सरकारी स्रोत र साधनको दुरुपयोग गरेर निर्लज्ज अन्तर्घात गरी उहाँलाई हराउनुभयो । त्यसकेला प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिनुपर्छ, नत्र भने उहाँमाथि अनुशासनको कारबाही गर्नुपर्छ भन्ने जोडदार आवाज पार्टीभित्र उठ्चो । यस मामिलामा निर्णय लिन केन्द्रीय कार्यसमितिको बैठक आठ-आठपल्ट बस्यो तर कार्यसमितिको बहुमतले अनुशासनको कारबाहीका पक्षमा लिखित अभिमत

प्रस्तुत गदार्गार्दै पनि त्यसले कुनै निर्णय लिन सकेन र निर्णयको सर्वाधिकार स्वयं पार्टी सभापतिलाई नै सुम्पिदियो । अन्तर्घातको प्रत्यक्ष अनुभव गर्ने ३६ जना सांसद पार्टी अनुशासन कायम गर्न प्रधानमन्त्रीमाथि कारबाही गर्नेपर्छ भन्ने अडानमा थिए । यसैबीच संसद्को विशेष अधिवेशनमा प्रतिपक्षी पार्टीहरूले प्रधानमन्त्री विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव ल्याए । सरकार गिराउने नियत भए ती सांसदहरूले त्यसवेला प्रस्तावको पक्षमा मत दिने थिए र सरकार गिर्ने थियो तर त्यो नियत नभएकाले उनीहरूले त्यसो गरेनन् । सरकार बच्यो तर त्यसको भोलिपल्टै प्रधानमन्त्रीले उक्त सांसदहरूलाई व्यांग्य गर्दै ‘मलाई हटाउने मन थियो भने तपाईंहरूले अविश्वासको प्रस्तावका पक्षमा किन भोट नदिएको ? ममाथि विश्वास प्रकट गरिसकेपछि अब कुन मुखले राजीनामाको कुरा गनुहुन्छ ?’ भनेर उनीहरूको विवेकलाई चुनौती दिनुभयो । यसैबीच पार्टी सभापतिले प्रधानमन्त्रीलाई क्षमादानको घोषणा गर्दै बालुवाटारमा ७४ जना सांसदको बैठकमा भाग लिनुभयो र उक्त ३६ सांसदसँग एकवचन नसोधी ‘पार्टी एकता भएको’ घोषणा गरेर उनीहरूको विवेकमाथि अर्को प्रहार गर्नुभयो । यसबाट मर्माहित भएर प्रधानमन्त्रीलाई अलिकर्ति शिक्षा दिने उद्देश्यले मात्र ३६ जना सांसद प्रधानमन्त्री तथा पार्टी सभापति दुवैलाई उहाँहरूले आफ्नो वचन निर्धारित समयभित्र पूरा नगरेमा अनुपस्थित रहने पूर्वसूचना दिई सरकारी नीति तथा कार्यक्रमको घोषणा सम्बन्धी धन्यवाद प्रस्तावमा संसदमा अनुपस्थित भएका हुन् । त्यो एउटा प्रस्ताव पारित नहुँदैमा प्रतिनिधिसभा भइग गर्नुपर्ने कुनै कारण थिएन । किनभने सरकारले राखेका त्यस कोटिका थुप्रै प्रस्ताव र विधेयकहरू पहिलेपहिले पनि यस्तै कारणले पारित भएका थिएनन् । हाम्रा संविधानविद्हरू र अधिकांश संविधान निर्माताहरूले समेत यस्तै राय व्यक्त गरेका छन् । तर के निहुँ पाँऊँ कनिका बुकाऊँ भनिरहेका गिरिजाप्रसादले आफ्नो पार्टीसम्मलाई सूचना नदिई त्यतिकैमा प्रतिनिधिसभा भइग गरी मध्यावधि निर्वाचनको घोषणाका लागि सिफारिश गरिदिनुभयो । जबकि पार्टीले मध्यावधि निर्वाचन असान्दर्भिक हो भन्ने प्रस्ताव पहिले नै पारित गरिसकेको थियो । यसरी सम्पूर्ण लाज-सरम र नैतिकतालाई तिलाङ्ग्जलि दिँदै संसदलाई आफ्नो हातको खेलौना सम्झेर मनपरी किसिमले भइग गराउनाको वास्तविक कारण चाहिँ केही दिनभित्रै संसदमा प्रस्तुत गर्न तयारी भइरहेको शानेवानि काण्ड सम्बन्धी

महाभियोग प्रस्ताव थियो । किनभने उक्त प्रस्ताव अवश्य पारित हुनेछ र त्यसो भएपछि आफ्नो राजीतिक जीवन सदाका लागि समाप्त हुनेछ भन्ने उहाँले राम्ररी बुझनुभएको थियो । गिरिजाप्रसादको सत्तालोलुपता बाहेक यो महँगो मध्यावधि निर्वाचनको अरू कुनै कारण छैन । एउटा व्यक्तिको कुर्सीमोहका निर्मित जनता र राष्ट्रले यत्रो दुःख पाउनु कहाँसम्म जायज हो ? यो अक्षम्य अपराधका निर्मित सचेत नेपाली जनताले गिरिजा समूहलाई कसरी माफ देला ? आफ्नो पार्टीको बहुमत छँदाछँदै संसद् भद्रग गरेर सरकार गुमाउनेहरू कुन मुखले जनतासामु गएर भोट मागिरहेछन् ? अराजकता र अस्थिरताका प्रतिनिधिहरूले कुन मुखले स्थिरताको कुरा गरिरहेछन् ? जनताले त्यस्तालाई किन भोट दिने ? फेरि ६ महीना- १ वर्षपछि अर्को मध्यावधि चुनाव बेहोर्ने ?

तगारो हटाओौ

म अहिले जीवनको अन्तिम चरणमा पुगेको छु । आफ्नो जीवनमा पीडा-यातना, सङ्घर्ष-क्रान्ति, सफलता-असफलता, मानसम्मान, पद-पुरस्कार आदिका यावत् आरोह-अवरोहहरू मैले पार गरिसकेको छु र ती कुनै पनि कुराप्रति मोह अथवा राग-द्वेष ममा बाँकी छैन । अब म कुनै पार्टीको धेरामा बाँधिएको पनि छैन । राष्ट्रियता र प्रजातन्त्र नै मेरो एक मात्र स्वार्थ रहेको छ । र जनआन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै आर्थिक क्रान्तिद्वारा नेपालको भविष्य समुज्ज्वल तुल्याउने प्रक्रिया सुनिश्चित गर्नु र शहीदका सपनाहरूलाई मूर्तरूप दिनु मात्र मेरो जीवनको अन्तिम लक्ष्य बनेको छ । यो कार्य तपाईंहरू सबैको सहयोग एवं सक्रिय समर्थनविना पूरा हुन सक्तैन र मलाई पूर्ण विश्वास छ, त्यस्तो समर्थन तथा सहयोग सदाझ्ञैं मलाई प्राप्त हुने नै छ । यस परि प्रेक्ष्यमा हाप्रो पहिलो कर्तव्य यस लक्ष्यको बाटोमा सबैभन्दा ठूलो तगारोका रूपमा रहेको गिरिजा प्रवृत्तिलाई यो मध्यावधि निर्वाचनमा निर्मूल पार्नु नै हो । गिरिजा प्रवृत्तिलाई परास्त गर्ने मेरो आह्वानका आधारमा देशभरिबाट विद्रोही उम्मेदवारका रूपमा उठेका सम्पूर्ण निष्ठावान् काइग्रेसीहरूलाई मेरो नैतिक समर्थन रहेको छ । उहाँहरूलाई मैले मनसा, वाचा, कर्मणा सहयोग गर्नुपर्ने हो तर शारीरिक बाध्यताले गर्दा मन र वचनले मात्र सहयोग गर्न सक्ने अवस्थामा छु । भौतिक स्रोत तथा साधनको न्यूनताले गर्दा उहाँहरूलाई यस्तो सहयोग

गर्न सक्ने अवस्थामा समेत म छैन र यो अवस्थाप्रति अत्यन्त दुःखी पनि छु । तर पनि समयको ऋममा अत्यन्त जटिल परिस्थितिहरूका बीच पनि विभिन्न तानाशाही प्रवृत्तिहरूलाई परास्त गर्दै आएका वीर एवं विवेकी नेपाली जनताले परास्त गर्नेछन् भन्ने मेरो विश्वास छ र तपाईंहरूमा मेरो आह्वान पनि यही हो । म तपाईंहरूलाई हार्दिक आह्वान गर्दछु, नेपाली काइग्रेसको आदर्श स्थापना गर्न अघि सरेका, गिरिजा प्रवृत्तिविरोधी इमानदार काइग्रेसी उम्मेदवारहरू र पार्टी आदर्शप्रति निष्ठावान् एवं नैतिक विद्रोही काइग्रेसीहरूलाई भोट दिएर अत्यधिक बहुमतले विजयी गराउनुहोस् । त्यस्ता उम्मेदवारहरू नभएको ठाउँमा जनआन्दोलनको मूलधारमा समिलित रहेका र त्यसको मर्म एवं भावनासँग तादात्म्य राख्ने उम्मेदवारहरूलाई भोट दिनुहोस् । अप्रजातान्त्रिक, अयोग्य एवं भ्रष्टाचारी गिरिजा प्रवृत्तिलाई सम्पूर्णतः परास्त गर्नुहोस् र जनआन्दोलनकारी शक्तिहरूले सरकार बनाउने वातावरण सुनिश्चित पार्नुहोस् ।

गिरिजा प्रवृत्तिलाई हराओं, राष्ट्रियता र प्रजातन्त्र जोगाओं, देशबाट गरीबी हटाओं ।^४

जय नेपाल ।

गणेशमान सिंह
खुमलटार, ललितपुर
मिति : २०५१/०७/१४/०२

एकातर्फ गणेशमानजीको जनजागरण अभियानको प्रभाव र अर्को तर्फबाट गणेशमानजीकै आशीर्वादमा स्थापित पार्टी जन-काइग्रेसको दबाबले नेपाली काइग्रेसलाई निर्वाचनमा हम्मेहम्मे परिहेको थियो । त्यसमाथि काइग्रेस सरकारको अकर्मण्यता, भ्रष्टाचार, भारतसँगको सन्धिलाई समझदारी भनी जनतालाई ढाँटेको कुरा र आफ्नो पार्टीको हुँदाखाँदाको बहुमत छँदाछँदै

४ गणेशमानजीको यो सार्वजनिक पत्र (आह्वान) आफैमा २०४८ सालदेखि २०५१ सालसम्म रहेको नेपाली काइग्रेसको सरकारको मूल्याङ्कन र सजीव इतिहास हो । यसको विवेकपूर्ण अध्ययन र विश्लेषण आगामी पुस्ताले गच्छो भने प्रजातन्त्रको संवर्द्धन गर्ने अभियानलाई ठूलो सहयोग पुग्ने थियो । (ले.)

मध्यावधिको घोषणा गरेको कलडक त छँडै थियो । यी सबै नकारात्मकताले नेपाली काइग्रेसलाई धुँडा टेक्न बाध्य बनायो । अन्ततः २०५१ सालमा भएको निर्वाचनमा ८३ सीट मात्र जितेर नेपाली काइग्रेस दोस्रो ठूलो दलको थान्कोमा थान्किन बाध्य हुन पत्त्यो । एमालेले पूर्ण बहुमत ल्याउन त सकेन तर ८८ सीटमा विजय प्राप्त गरेकाले सबैभन्दा ठूलो दलको नाताले एमालले नै अल्पमतको सरकार बनायो ।

जनताको यो निर्णयले नेपाली काइग्रेस जति दुःखी थियो गणेशमानजी आफ्नो कार्यनीति सफल भएकोमा त्यक्तिकै प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो । प्रसन्नता केही दिनभन्दा बढी रहने अवस्था थिएन । त्यसपछि पुनः अर्को खाले परिस्थिति उत्पन्न भइसकेको थियो । गणेशमानजीलाई यो वृद्ध उमेरमा चुनौती थपिएको थियो । नेपाली काइग्रेस जस्तो इतिहास भएको प्रजातान्त्रिक पार्टीलाई त प्रजातान्त्रिको मर्म समझाउन यति विघ्न गाहारो भएको थियो भने एमाले जस्तो उग्र जमातलाई प्रजातान्त्रिको मूल्य र त्यसको संवेदना कसरी समझाउने ?

यसैबीच एमालेले प्रधानमन्त्री बनायो उसको अध्यक्ष मनमोहन अधिकारीलाई । मनमोहनजी परिपक्व नेता हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले गणेशमानजी केही मात्रामा भए पनि आशावादी हुनुभयो यिनलाई त समझाउन सकिन्छ कि भनेर । मनमोहनजीलाई पनि धेरै दिन बस्न गिरिजाप्रसाद कोइरालाले के दिन्थे ? उनले भनिदिए— ‘यो एमाले सरकारलाई ‘फू’ गरेर उडाइदिन्छु ।’ नभन्दै नौ महीना पुदानपुदै मनमोहन अधिकारीलाई विस्थापित गरी नेपाली काइग्रेसका शेरबहादुर देउवालाई स्थापित गरिरिदै । त्यसपछि प्रारम्भ भएको अस्थिरताको शृङ्खलाले नेपालको राजनीतिमा कहिल्यै रोकिने नाम लिएन । त्यस वेलादेखि नेपालमा देखा परेको अस्थिरताको रोग, आजका मितिसम्म पनि त्यक्तिकै शक्तिशाली रूपमा स्थापित छ । त्यस वेला त कम से कम गणेशमान जस्ता लौह व्यक्तित्व जिउँदै थिए, आज कसले त्यस्ता प्रवृत्ति विरुद्ध लडिदिने ?

सगकारमा जोसुकै आओस् वा जाओस् गणेशमानजीले परवाह गर्न छाडिसक्नुभएको थियो । उहाँ जनतालाई प्रजातान्त्रिको महत्त्व र देशको सार्वभौमिकताको रक्षाका निम्न यसको अपरिहार्यताबारे देशवासीलाई

समझाउँदै हिंडिरहनुभएको थियो । भरतपुर हवाईअड्डाको एउटा कुर्सीबाट लड्दु नुभएका कारण लामो समयसम्म उपचारका लागि अस्पतालमा रहनुपरेको र उपचारका निम्नि दिल्ली-काठमाडौं आनाजानामै महीनौमहीना बित्नथाल्यो । त्यो दुरघटना पछि गणेशमानजीको सक्रियता कम हुँदै गयो । तर देशवासीहरूलाई भक्भकाउन कहिल्यै छोड्नु भएन । (अस्पतालको फोटो) उहाँले आफ्नो वक्तव्यहरू मार्फत जनतासँग संवाद कायम नै राख्नुभएको थियो । तर उहाँको शरीर एक प्रकारले थला परिसकेको थियो । अब बिस्तारबिस्तार जनजागरण अभियान दुहुरो हुन थाल्यो ।

अन्ततः नेपालमा प्रजातन्त्र संवर्द्धित भएको हेर्ने अधुरो सपनाका साथ गणेशमान सिंह नामका यी लौहपुरुषले २०५४ साल असोज २ गते आफ्नो ८२ वर्षीय लीला संवरण गर्नुभयो ।

कोइरालालाई पश्चात्ताप

विश्वमा आजका मितिसम्म चलनचल्तीमा रहेका राजनीतिक व्यवस्थाहरूमध्ये सबैभन्दा नाजुक र संवेदनशील व्यवस्था भनेकै प्रजातान्त्रिक व्यवस्था हो । अन्य व्यवस्थाहरूलाई डन्डा चलाउन सक्ने र बन्दुक दाग्न सक्ने शासकहरूले सजिलै सञ्चालन गर्न सक्दछन् । त्यस्तो व्यवस्थामा स्थायित्व भएजस्तो पनि देखिन्छ । तर मानिसको मर्यादा, उसको सम्मान र मानव अधिकारको कल्पना गर्न पनि पाइन्न, त्यस्तो शासन व्यवस्थामा । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा ती सबै अधिकारले जनता सम्पन्न त हुन्छ तर यसको संचालन अत्यन्त कठिन काम हो । डन्डा र बन्दुकजस्तो सख्त कार्यवाही प्रजातन्त्रलाई स्वीकार्य हुँदैन । बढो नाजुक हुन्छ, प्रजातान्त्रिक व्यवस्था ! हाम्रो मधेसमा एउटा भनाइ छ— आखों से देखो; लेकिन छुना ... मै हुँ छुईमुई ।' सुन्दरता र नाजुकपनबारे बताईको छ यसमा । भनाइको मतलब आँखाले जति हेँरो हेर तर सख्त हात नलगाऊ । हो, ठीक त्यस्तै हुन्छ— प्रजातान्त्रिक व्यवस्था पनि ! प्रजातन्त्रमा सख्तता, कठोरता र निर्मोहनको स्थान हुँदैन । हिटलर प्रवृत्ति प्रजातन्त्रलाई स्वीकार्य हुँदैन । नरमपन, इमानदार प्रयत्न र नैतिकवान् नेताले मात्र प्रजातन्त्रको संचालन गर्न सक्छ । संविधानको अक्षर र भावनालाई

आफूअनुकूल व्याख्या गरेर सत्तामै टाँसिइरहने शासकले प्रजातन्त्रको संरक्षण र त्यसको प्रवर्धन गर्न सक्तैन । दुःखको कुरा, नेपालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापित भएको यो तीन दशकमा तेह जना प्रधानमन्त्री भए— ती तेह जनामध्ये एक वा दुई प्रधानमन्त्रीबाहेक कसैले पनि माथि भनिएको त्यो प्रजातन्त्रको मर्म आत्मसात् गर्न सकेन् ।

२०४७ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापित भएपछिका प्रधानमन्त्रीहरूमध्ये कृष्णप्रसाद भट्टराईका अतिरिक्त गिरिजाप्रसाद कोइराला मात्र यस्ता प्रधानमन्त्री थिए जसको टावरिड पर्सनालिटी आफौमा प्रजातन्त्रको संवर्धनका निमित्त सहायक सिद्ध हुन सक्थ्यो । कृष्णप्रसाद भट्टराईले त आफूलाई प्रमाणित पनि गरे । अरूहरूले दस वर्षमा गर्न नसकेको काम भट्टराईले एक वर्षमा गरेर देखाइदिए । उनको पालामा संविधान बन्यो, निर्वाचन भयो र राजालाई आफ्नो थान्कोमा राखियो । त्यति मात्र होइन २०५६ सालमा कोइरालाले भट्टराईलाई निकाल्ने षडयन्त्र के बुनेका थिए उनले त्यो थाहा पाउनेबित्तिकै पार्टीभित्र विग्रह पैदा गर्नुभन्दा पदत्याग गर्नु नै उचित ठानेर सीधै संसदमा गएर वक्तव्य दिँदै भने— ‘म अहिले राजाकहाँ गएर राजीनामा बुझाउँछु ।’ आफ्नो चरन पूरा गरे पनि ! सबैले उनको प्रशंसा गरे । उनी अमर भए । गिरिजाप्रसादले त्यो स्तरको व्यक्तित्व बनाउन सकेन् । उनको स्वभाव, उनको अनैतिक व्यवहार र मपाईपनमा प्रजातन्त्रको गलत इस्तेमाल गर्ने जुन प्रवृत्ति देखियो त्यसले उनकै व्यक्तित्व स्खलित भयो । एउटा राजनेता कहलिन पाउने सौभाग्यबाट उनी वज्चित रहे । गिरिजाप्रसादको व्यक्तित्वलाई स्खलित पार्न सहायकसिद्ध भएका अनेकौं घटनामध्ये मध्यावधि निर्वाचनको घोषणा सबैभन्दा बढी जिम्मेदार घटना हो । यो घटनाले कोइरालाको राजनीतिक छविलाई मात्र खल्बलाएन, त्यसले त राष्ट्रिय राजनीतिलाई नै दिग्भ्रमित बनाईदियो । कोइराला अग्रज हुनुहुन्थ्यो, त्यसैले उहाँ पछि आएका प्रायः सबै प्रधानमन्त्रीहरूले उहाँकै सिको गरे । परिणामतः मुलुक प्रताडित भयो । प्रजातन्त्र संवर्धित हुन पाएन । प्रतिकृयावादी र प्रतिगामीहरूले मुन्टो उठाउने मौका पाए । देश अवोन्तिको बाटोमा अगाडि बढ्यो र प्रजातन्त्र भन्ने तत्व खुम्चिदै गयो ।

प्रजातन्त्रको संरक्षण र त्यसको संवर्धन गर्ने अभियानमा जुटेका

गणेशमानजस्ता राजनेतालाई प्रधानमन्त्री जस्ता जिम्मेदार नेताको यस्तो प्रवृति देखेर ठूलो आघात पुग्यो । त्यस प्रवृत्तिले प्रजातन्त्रको संवर्धन गर्ने भन्ने उहाँको सपनालाई त कहाँ पुच्यायो पुच्यो ? त्यसैले दुःखले आज्याको यो प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको संरक्षणमा गणेशमानजीले आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जा केन्द्रित गर्नुभयो । अन्ततः आफैङ्गाड्हारा प्रतिपादित जनजागरण अभियानको माध्यमले उहाँकै शब्दमा ‘गिरिजा प्रवृत्ति’ लाई परास्त गरिछाइनुभयो । भगवान् कृष्णले सम्पूर्ण यदुवंशीलाई नाश गरेर आफू गोलोक गमन गरेखाँ यहाँ पनि गणेशमानजीले आफैले जन्माएको नेपाली काइग्रेसको निरंकुश बन खोज्ने प्रवृत्तिलाई विस्थापित गरेर २०५४ सालमा आफू पनि परमधाम चलिनुभयो ।

गणेशमानजीको यो कर्मलाई गिरिजाप्रसाद कोइराला र उहाँका पिछलागुहरूले भन्ने गरेका थिए— ‘स्वजाति (नेपाली काइग्रेस) को विनाश गरेर गणेशमानजीले पाउनुभयो के ?’ यसको उत्तर स्वयं गिरिजाप्रसादबाहेक अरूले बुझ्ने कुरै थिएन । गिरिजाप्रसादले पनि बुझ्नुभएको त हो, तर धेरै पछि मात्र ! ढिलै भए पनि उहाँले बुझ्नुभएको त थियो तर त्यसलाई उहाँले कहिल्यै पनि सार्वजनिक गर्नुभएन ।

गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई आफैले हट्टवस गराएको मध्यावधि निर्वाचनको सायद पश्चात्ताप थियो । यो कुरा शब्दशः उहाँले भन्नुभएको त थिएन तर आफू सुधिएको देखाउने मौकाको तलाश थियो उहाँलाई । त्यसैले उपयुक्त समयमा आफूबाट भएको त्यो गल्ती सच्याउने मनस्थितिमा उहाँ हुनुहुन्थ्यो । गिरिजाप्रसादले गरेको गल्तीको बाटोलाई पछि मनमोहन, सूर्यबहादुर, शेरबहादुर र केपी शर्मा ओलीसम्मले पछ्याए । त्यसरी कोइरालाले २०५१ सालमा रोपेको मध्यावधि निर्वाचनको विषवृक्षले २०५८ साल आइपुदा नपुदा भाइगाएर विशाल रूप ग्रहण गरिसकेको थियो । संयोग हेर्नुहोस् न ! पछि उहाँकै चेला शेरबहादुर देउवाले त्यस्तै विषवृक्षको अस्त्र प्रयोग गरेर राजा ज्ञानेन्द्रलाई सत्ता हातमा लिन सजिलो बनाइदिए । यही अवसर गिरिजाप्रसादका निमित आफ्नो गल्ती सच्याउने सुनौलो मौका बन्यो । उहाँले राजाको निरझकुशताविरुद्ध आन्दोलनको घोषणा गरिदिनुभयो । कोइरालाले घोषणा गरेको आन्दोलनको पहिलो माग थियो— विघटित प्रतिनिधि सभाको पुनर्स्थापना होस् । उहाँले

घोषणा गर्नुभयो— ‘संसद्को पुनर्स्थापना नभएसम्म आन्दोलन रोकिने छैन ।’ आन्दोलन चर्कदै गयो । राजा ज्ञानेन्द्रले पनि दबाउन के छोडथे ? खूब दबाए । प्रशस्त यातना दिए, जनतालाई । ८२ वर्षका गिरिजाप्रसादको टाउकोमै ताकेर लाठी प्रहार गर्न लगाए, आफ्नो सरकारलाई । कोइरालालाई अब के चाहियो र ? उनी सरासर गए माओवादी नेता प्रचण्डकहाँ । प्रचण्डलाई पनि आफ्नो आन्दोलनमा सरिक गराए अनि भारतको सद्भाव लिए । नभन्दै परिस्थिति अनुकूल हुँदै गयो । माओवादीजस्ता हिंसक पार्टीहरू पनि गिरिजाबाबुकै अहिंसावादी आन्दोलनमा एकताबद्ध भए । यो सामान्य आन्दोलनले अब जनआन्दोलनको रूप लियो । अब राजाको जोर चलेन । अन्ततः संसद्को पुनर्स्थापना गर्न राजा बाध्य भए । संसद् पुनर्स्थापित भयो । त्यसपछि त गिरिजाप्रसाद र प्रचण्ड मिलेर राजतन्त्रलाई नै लखेटे । अन्ततः देशमा गणतन्त्रको स्थापना भयो ।

यसरी गिरिजाप्रसादले १२ वर्षअघि आफैले संसद् विघटन गरेर गरेको गलती २०६३ मा सच्याउन सफल भए । उनले आफ्नो गलती त सच्याए तर त्यो एक जनाको गलती भनौं वा मूर्खताका कारण राष्ट्रले करित ठूलो मूल्य चुकाउनुपच्यो त्यसको हिसाब छैन । गिरिजाप्रसादको त्यो एउटा गलत कदमको सिकोलाई उनिपछि आएका पाँचवटा प्रधानमन्त्रीले निरन्तरता दिए । यसैले गर्दा आर्थिक रूपले मुलुक धराशायी भयो । एउटा आमनिर्वाचन सम्पन्न गराउन नेपाल सरकारले कमितमा पनि तीसदेखि पैतीस अर्ब रुपैयाँ खर्च गर्ने गरेको छ । नेपाल सरकारको ढुकुटीको देखिने यस्तो खर्चका अतिरिक्त यहाँका राजनीतिक पार्टीहरू र तिनका नेताकार्यकर्ताहरूको नदेखिने खर्चको हिसाब पनि सरकारले गरेको खर्चभन्दा कमितमा पनि दोब्बर हुन्छ भन्ने भनाइ छ— विज्ञहरूको । त्यसको मतलब हो, एउटा निर्वाचनमा मुलुकको एक खर्ब रुपैयाँ खर्च हुन्छ । त्यस हिसाबले पाँचवटा मध्यावधि निर्वाचनमा पाँच खर्ब रुपैयाँ खर्च हुनु स्वाभाविक हो । अब नेपाली जनता आफै भनून— मुलुकको साधन त्यसरी फजुलमा अपव्यय गर्ने व्यक्तिहरू जनताका नेता हुन् कि मूर्खका सरदार ! ल ठीक छ, त्यो खबौंको अपव्यय पनि मुलुकले समयको अन्तरालमा पुनर्आर्जन पनि गर्ला रे ! तर मध्यावधि निर्वाचनकै माध्यमबाट निर्वाचित तानाशाह बन्ने प्रवृत्तिको उन्मुलन कसे र कसरी गर्ने ? सवाल र समस्या यही हो ।

कुरो र कुलोलाई जता बझ्यायो त्यतै जान्छ भने भैं, यस सम्बन्धमा धेरै छलफल गरेर पाइने केही होइन। मात्र यत्ति हो—आफ्नो लहड र सनकका भरमा मुलुकको साधनमाथि खेलबाड गर्न तम्हाने नेताहरूले पुनः यस्तो मूर्खतापूर्ण गल्ती नगरून् भनेर जनताले सरकारलाई सावधान गर्ने पर्छ। त्यही नागरिक दायित्व पूरा गरिएको मात्र हो, यो लेखमा पनि !

जनजागरण अभियानको उपलब्धिहरू

गणेशमानजीले प्रारम्भ गर्नुभएको जनजागरण अभियानलाई सार्थक निष्कर्षसम्म पुन्याउन त उहाँले भ्याउनुभएको होइन तर नेपाली काइग्रेसभित्र हावी भएको निरझकुश बन्ने प्रवृत्तिलाई तत्कालका निमित रोकन उहाँ धेरै हदसम्म सफल हुनुभएको चाहिं पक्कै हो। त्यो प्रवृत्तिलाई उहाँले २०५९ सालको निर्वाचन मार्फत विस्थापित गर्न नसकेको भए सम्भवतः प्रजातन्त्रको नवोदित बिरुवाको घाँटी निमोठेको कलझको भारी नेपाली काइग्रेसले नै बोकुपर्ने हुन सक्दथ्यो। त्यसअर्थमा जनजागरण अभियान आफ्नो लक्ष्यमा धेरै हदसम्म सफल भएको मानैपर्छ। जनजागरण अभियानका उपलब्धिहरूलाई बुँदागत रूपमा गणना गर्दा निम्न बुँदाहरूलाई अगाडि सार्न सकिन्छ।

- १) निर्वाचित तानाशाह बन्ने महत्वाकाइक्षा बोकेका नेपाली काइग्रेसभित्रकै निरझकुश प्रवृत्तिलाई विस्थापित गर्न यो अभियान शतप्रतिशत सफल भयो।
- २) पार्टीभन्दा प्रजातन्त्र र व्यवस्थाभन्दा राष्ट्र ठूलो कुरा हो। यसका निमित नेता-कार्यकर्ताले आफौ पार्टीका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न पछि पर्न हुन भने सन्देश यसले दिएको छ।
- ३) गणेशमान सिंह नेपाली काइग्रेसविरोधी हुनुहुन्थेन। उहाँ निरझकुश प्रवृत्तिको मात्र विरोधी हुनुहुन्थ्यो भने कुरा उहाँले यही अभियानको क्रममा व्यक्त गर्नुभएका वक्तव्यहरूले प्रस्त पारेका छन्। नयाँ बनेका र बन्ने क्रममा रहेका पार्टीहरूलाई उहाँले भन्नुभएको छ—‘तपाईंहरूको प्रयत्नले नेपाली काइग्रेसलाई सुधिन प्रेरित गर्न पनि सक्छ।’ भनाइको मतलब उहाँ नेपाली काइग्रेसलाई सुधार्ने प्रयत्नमा पो हुनुहुँदो रहेछ।

- ४) गणेशमानजीले जनजागरण अभियानको माध्यमबाट देशभरका नेता-कार्यकर्तालाई प्रजातन्त्रको मूल्यमा कसैसँग समझौता गर्न हुन भन्ने शिक्षा दिनुभएको छ ।
- ५) प्रजातान्त्रिक पार्टीभित्र अन्तर्घात, अन्तर्दृष्टि र षड्यन्त्रपूर्ण चलखेल होइन खुल्लमखुला बहस, छलफल र आवश्यक पर्दा सङ्घर्ष समेत गर्न सक्ने सामर्थ नेता-कार्यकर्तामा हुनुपर्छ भन्ने गणेशमानजीको सन्देश हो ।
- ६) पार्टीका साथीहरूले यस्तो अभियानलाई साथ दिएनन् भने आम मतदाता एवं जनताको दैलो चहारेर भए पनि प्रजातन्त्रविरोधी प्रवृत्ति विश्वद्व लड्ने साहसको जगेना गर्नै पर्छ भन्ने सन्देश दिएको छ यो जनजागरण अभियानले ।

गणेशमान सिंहका यावत् प्रयत्नका बावजूद उहाँले जुन प्रवृत्तिलाई परास्त पार्न जनजागरण अभियान थाल्नुभएको थियो, त्यसले तत्कालको निर्वाचनका लागि त काम गच्छो तर त्यो प्रवृत्ति निमिट्यान्न भएको थिएन । अन्ततः त्यही निर्वाचित तानाशाह बन्ने प्रवृत्ति जसलाई गणेशमानजीले ‘गिरिजा प्रवृत्ति’ भनुहुन्थ्यो त्यो प्रवृत्ति गणेशमान सिंहको अवसानपछि झागिँदैझागिँदै अब त्यो प्रवृत्ति विषवृक्षको रूपमा नेपालका सबै प्रमुख पार्टीहरूको अभिन्न अझा बनिसकेको अवस्था छ । यो प्रवृत्तिबाट छुट्कारा पाउनै नसकिने त होइन । तर ज्यादै कठीन चाहिं अवश्य छ । यदि यस्तो प्रवृत्तिबाट छुट्कारा पाउन खोज्ने हो भने जनजागरण अभियान जस्तो सङ्घर्षलाई निरन्तरता दिन सक्नुपर्छ । अन्यथा त्यो प्रवृत्ति अब नेपालको राजनीतिमा हावी भयो-भयो ! नेतृत्वमा रहेको एउटा व्यक्तिको एउटा गलत प्रवृत्तिले सिङ्गो देशलाई दशकौं दशकसम्म कसरी गाँज्छ भन्ने उदाहरण बन्यो त्यो । मध्यावधि निर्वाचनको रोगले आज ३० वर्षपछिसम्म देशलाई गाँजिराखेको छ । त्यो गलत प्रवृत्तिको प्रभाव नेपालको राजनीतिमा कहिलेसम्म रहने हो थाहा छैन । त्यसकारण प्रत्येक पार्टीभित्र आदर्श नेता/कार्यकर्ताहरूको नेतृत्वमा ‘जनजागरण अभियान’ जस्तै एउटा स्थायी प्रकृतिको प्लेट फार्म अर्थात् चौतारी बनाइराख्ने कि ?

**

वीरभोग्या वसुन्धरा !

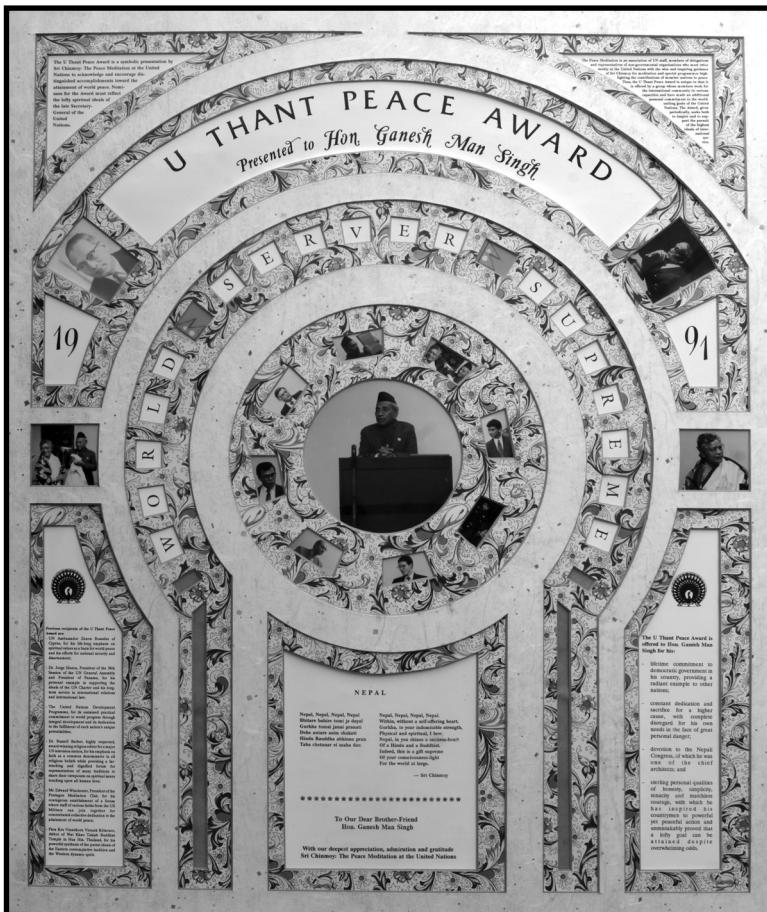
(वीरभोग्या वसुन्धराको अर्थ हुन्छ— वीर त्यस्तो व्यक्ति हो जसले पूरै विश्वको भोग गर्दछ । अर्थात् वीर त्यस्तो व्यक्ति हो जोप्रति पूरै बहमाण्ड नतमस्तक हुन्छ । अझ भनिन्छ— वीरद्वारा भोगिन पाउँदा पृथ्वी आफै गौरवान्वित हुन्छन् । ठीक छ ! त्यसो भए वीर को हो त ? कसलाई वीर भन्ने ? प्रश्न यो हो । ‘वीर’ को परिभाषा विद्वान्हरूले आआफ्नो ढड्गले गरे तापनि प्रायः सबै विद्वान्हरूको निम्न कुरामा मत मिलेको छ । उनीहरू भन्छन्— ‘निजी स्वार्थरहित त्यस्तो व्यक्ति जो समाज, देश र अझ सिङ्गौ मानवताका निमित्त मरिमेटन सक्छ, ऊ नै वीर हो ।’ वीर आफ्नो लक्ष्यप्रति पूर्ण समर्पित हुन्छ । तर ऊ लक्ष्यप्राप्तिका निमित्त आफ्नो सिद्धान्त विरुद्ध कहिल्यै कसैसँग सम्झौता गर्दैन । त्यसो त वीरका अनेकौं गुण हुन्छन् तीमध्ये राष्ट्रप्रेम र क्रान्तिकारिताचाहिं एउटा वीरका निमित्त अनिवार्य सर्त हुन् । सिद्धान्तसँग सम्झौता गरेर लक्ष्य प्राप्त गर्ने व्यक्ति बहादुर हुन सक्ला तर ‘वीर’ कदापि हुन सक्दैन । त्यसैले कुनै पनि क्रान्ति वा सङ्घर्षलाई सफल परिणतिसम्म पुऱ्याउन एउटा वीरले मात्र सक्दछ । वीर निकै प्राचीन शब्द हो । राजनीतिमा पछि गएर त्यस्ता वीरलाई लौहपुरुष भनेर पनि पुकार्न थालियो । अमेरिकाका प्रथम

राष्ट्रपति जर्ज वाशिंटन, महात्मा गान्धी, भारतके सरदार पटेललाई पनि लौहपुरुष नै मानिन्थ्यो । नेपालमा लौहपुरुष शब्दले सम्बोधन गरिने एक मात्र व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो— गणेशमान सिंह ! हो, हामीले आफ्नै जीवनकालमा त्यस्ता वीरहस्ताई देख्यौं । हामीमध्ये कैयौंले त्यस्ता वीरलाई सधाएका पनि छौं । महात्मा गान्धी, मार्टिन लुथर किङ, सुभाषचन्द्र बोस, बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंहहस्त त्यस्तै एकै कोटिका 'वीर' थिए । तीमध्ये पनि महात्मा गान्धी र गणेशमान सिंहको अझौं उँचो मूल्याङ्कन हुनुपर्छ भन्ने मत बलियो छ ।)

'वीर' भनेको त्यस्तो व्यक्तित्व हो जसलाई सारा विश्वले पुज्दछ । पौराणिककालका चक्रवर्तीहस्त त्यस्तै वीर हुन्थे । वीरभोग्या वसुन्धरा भनेर शास्त्रहस्तमा जो भनियो त्यसको भावार्थ हो— वसुन्धरा अर्थात् सिंहगो पृथ्वीको सेवन गर्ने वा भोग गर्ने अवसर जसले प्राप्त गर्दछ, ऊ नै 'वीर' हो । यहाँ भोग वा सेवन भनेको पृथ्वीको मालिक नै बन्नुपर्छ भन्ने छैन । संसारले जसलाई मान्दछ वा जसलाई अभिनन्दन गर्दछ, ऊ नै 'वीर' हो । गणेशमान सिंहले आफ्ना यावत् सम्पन्नताका बावजूद त्यस्ता ऐयासी जिन्दगीलाई परित्याग गरी मानव अधिकार र प्रजातन्त्रका निमित आफूलाई स्वेच्छाले जो उत्सर्ग गर्नुभयो, त्यसैको पारितोषिकको रूपमा नेपाली जनताले उहाँलाई 'सर्वमान्य नेता' र 'लौहपुरुष' जस्ता उपाधिले सम्मानित गच्यो । नेपाल सरकारले गणेशमान सिंहको योगदानको कदर गर्दै अर्को कसेलाई आइन्दा यो सम्मानले विभूषित नगर्ने गरी— 'नेपाल रत्न' भन्ने राष्ट्रको सर्वोच्च पदकले विभूषित गच्यो । त्यस्तै अमेरिकास्थित विश्वप्रसिद्ध संस्थाले उहाँलाई सन् १९९३ मा 'पिस रत्न पुरस्कार' ले सम्मान गच्यो । सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले उहाँलाई मानव अधिकारका निमित असाधारण काम गरेबापत 'मानव अधिकार पुरस्कार १९९५' ले सुशोभित गच्यो । यो पुरस्कार हस्तान्तरण समारोहमा दक्षिण एशियाका प्रतिष्ठित विद्वान् एवं राजनेता कहलिने भारतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री अटलबिहारी वाजपेयीले UN महासभाकक्षमै आफ्नो सम्बोधनको क्रममा गणेशमानजीलाई बधाई दिँदै भन्नुभयो— 'गणेशमान सिंह जस्तो महानतम व्यक्तिलाई मानव अधिकार पुरस्कारले आज जो सम्मान गरियो, त्यो

उहाँको मात्र सम्मान होइन वरन् दक्षिण एसियाकै सम्मान हो । उहाँ पूरै एसियाकै सम्मानित राजनेता हुनुहुन्छ । म पनि उहाँको अभिनन्दन गर्ह्ये ।' वाजपेयीजीले त्यसो भनिरहँदा त्यहाँ उपस्थित सबै जस्तो राष्ट्र र सरकार प्रमुखहरूले करतल ध्वनिका साथ गणेशमान सिंहको अभिनन्दन गरेका थिए ।

यसरी नेपाली जनता, नेपाल सरकार, छिमेकी राजनेताहरू अनि विश्वस्तरमा प्रतिष्ठित संस्था र स्वयं संयुक्त राष्ट्रसंघले समेत गणेशमानजीको

U Thant Peace Award प्राप्त गर्नुहने,
गणेशमान सिंह नेपालको पहिलो राजनेता हुनुहुन्थ्यो ।

संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा प्रदत्त 'मानव अधिकार पुरस्कार-१९९३' प्राप्त गर्नुहुने
गणेशमान सिंह दक्षिण एसियाकै प्रथम राजनेता हुनुहुन्छ ।

सर्वमान्य नेता गणेशमान सिंहले नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनार्थ गर्नुभएको
वलिदान र समर्पणको कदर गर्दै नेपाल सरकारले 'नेपाल रत्न' द्वारा
सम्मानित गच्छो । स्मरण रहोसु, नेपाल सरकारले यो पदक
अरू कसैलाई प्रदान नगरिने निर्णय गरेको छ ।

जो अभिनन्दन गच्छो, त्यो वास्तवमा ‘वीर’ कै अभिनन्दन थियो । त्यसकारण संस्कृतको यो वाक्य ‘वीरभोग्या वसुन्धरा’ भन्ने वाक्य गणेशमान सिंहमाथि पूर्ण सार्थक भएको छ । ठीक छ, गणेशमान सिंह वीर त कहलाइनुभयो तर उहाँ कुन स्तरको ‘वीर’ हुनुहुन्थ्यो त ? भन्ने प्रश्न पनि उद्धन सक्छ । त्यस प्रश्नको उत्तर तलका विश्लेषणहरूले आफै प्रस्तुत्याउनेछन् । त्योभन्दा पहिले वीर र क्रान्तिकारीबीचको विभेद पनि जानिराख्नौं ।

वीर र क्रान्तिकारीबीचको विभेद

सामान्य बोलचालको भाषामा वीर र क्रान्तिकारीलाई एकै कोटिमा राख्ने गरिएको छ । भनिन्छ पनि— वीर र क्रान्तिकारी पर्यायवाची शब्द हुन् । त्यसैले वीर र क्रान्तिकारीबीचको विभेद पत्ता लगाउन मिहिन ढङ्गाले मेहनत गर्नुपर्छ । हरेक ‘वीर’ अवश्य पनि क्रान्तिकारी हुन्छ, हुनैपर्छ । तर प्रत्येक क्रान्तिकारी ‘वीर’ हुन्छ नै भन्न सकिन्न । क्रान्तिकालमा कुनै निश्चित सिद्धान्तको अनुसरण गर्दै लक्ष्य प्राप्तिका निमित्त आफ्नो ज्यानको पर्वाह समेत नगरी क्रान्तिको महायज्ञमा हाँसीहाँसी होमिने प्रत्येक व्यक्ति क्रान्तिकारी हो । क्रान्ति एउटा व्यक्तिले मात्र सम्पन्न गर्न सक्ने कुरा होइन, त्यसकारण क्रान्तिको अधियानमा सयौं, अझ भनौं हजारौं हजार जनताको सहभागिता हुने गर्दछ । क्रान्तिकालमा क्रान्तिकारीहरूले गर्न हुने र गर्न नहुने अनेकौं आचारसंहिताहरू निर्माण गरिएका हुन्छन् । क्रान्तिमा असझूय व्यक्तिहरू संलग्न हुने भएकाले सबैलाई आचारसंहिताभित्र बाँध नेतृत्व वर्गलाई हम्मेहम्मे पर्नु स्वाभाविक नै हो । समाजमा खराब मानिसहरूको पनि कमी छैन । यसैले क्रान्तिमा कतिपय असामाजिक तत्त्वहरू नियतवश छद्मभेषमा क्रान्तिकारी बनेर क्रान्ति भाँड्ने प्रयत्न पनि गर्न सक्दछन् । कहिले कहिले त क्रान्तिकारीको कमीलाई पूर्ति गर्नाका निमित्त नेतृत्वले ‘भाडाका क्रान्तिकारी’ पनि भर्ना गर्ने गरेका हुन्छन् । कैयौं पटक जसका विरुद्ध क्रान्ति गर्नु छ तिनकै ‘सुराकी’ हरू क्रान्तिकारीको भेषमा शत्रुको भेद जानका निमित्त नियोजित ढङ्गाले प्रवेश गरेका पनि हुन्छन् । कथड्काल कुनै दुर्घटना भयो र त्यसमा त्यस्ता छद्मभेषीहरू मारिए भने तिनलाई पनि ‘क्रान्तिकारी’ को सम्मान दिइन्छ । होइन कथम् क्रान्ति सफल भयो भने ती छद्मभेषीहरू सफलताको श्रेय लिन अरूभन्दा दुई कदम

अधि नै देखिन्छन् । प्रायशः सबै क्रान्तिकारीहरूको सम्मानमा मानार्थ नै भए पनि ‘स्वतन्त्र सेनानी’ जस्ता अलड्कारले विभूषित गर्ने प्रचलन छ । क्रान्तिकालमा संलग्न सबैलाई हचुवामै सम्मान स्वरूप यस्ता अलड्कारले सुशोभित गर्ने गरिएको हुनाले सबै क्रान्तिकारीलाई ‘वीर’ भनिनु हुन भन्ने जिरह यहाँ गरिएको हो । त्यसैले भनिएको हो— ‘वीर अवश्य क्रान्तिकारी हुन्छन् तर प्रत्येक क्रान्तिकारी वीर हुन्छ नै भन्न सकिन्न ।’ त्यसो हो भने वीरलाई चिन्ने कसरी त ? ‘वीर’ मा हुनुपर्ने अनिवार्य गुणहरू के-के हुन् ? त्यसैबारे छलफल गरौं ।

‘वीर’ को प्रारम्भिक योग्यता भनेको देशभक्ति वा राष्ट्रप्रेम नै हो । वीर शब्द आफैमा व्यक्तिगत कुरा होइन । व्यक्तिगत कुरामा कसैलाई बहादुर वा शूरो वा बलवान् भन्न सकिएला तर ‘वीर’ चाहिं आफ्नो जन्मभूमि र आफ्नो देशका निमित बलिवेदीमा चढ्न पर्दा समेत किञ्चित् पनि जसले सुर्ता गर्दैन; बरु मुलुकका निमित शहादत हुन आफू हाँसीहाँसी तयार हुन्छ त्यो नै वीर हो । हो त्यस्तै ‘वीर’ हस्का कारण पूरै राष्ट्रको शिर सदा गर्वोन्नत रहने गर्छ । गणेशमान सिंह नेपालको इतिहासमा त्यस्तै वीरहस्तमध्ये अग्रिम पद्धतिका वीर हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा तल उल्लिखित घटनाहरूले प्रमाणित गर्दछन् । राजनीतिमा जस्तालाई वीर भनिन्छ त्यस्तै व्यक्तित्वलाई अध्यात्ममा महापुरुष भनिन्छ । ‘महापुरुष’ र ‘वीर’ को पहिचान गर्ने काम अत्यन्त कठीन कुरा हो । शास्त्रहस्तमा महापुरुषको पहिचान गर्ने तरीकाको व्याख्या गरिएका छन् । त्यसैले यहाँ गणेशमान सिंहको व्यक्तित्वलाई राजनीतिक र शास्त्रीय, दुवै तरीकाबाट परख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । राजनीतिमा ‘वीर’ र ‘लौह’ कहालिनका निमित मूलतः चार प्रकारका गुणहरू हुनु अनिवार्य मानिन्छ । ती हुन्— (१) स्वाभिमान र देशभक्ति (२) क्रान्तिकारिता (३) सिद्धान्तनिष्ठता (४) समर्पण ।

(१) स्वाभिमान र देशभक्ति

गणेशमान सिंह भन्ने व्यक्ति कुन तहको स्वाभिमानी र उहाँमा कुन हदको देशभक्ति थियो भन्ने कुरा जान्न र बुझनका निमित इतिहासले रेकर्ड गर्न नभ्याएका केही घटनाहस्तमधि दृष्टिपात गरौं ।

(क) गणेशमानको स्वाभिमान र भारतका प्रथम प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू

राणाहरूको जहानियाँ शासनमा खोपामा राखिएको देउताखै बनाइएका राजा त्रिभुवनलाई 'खोपाको देउता' बन्नुभन्दा उन्मुक्त नागरिक बन्ने आकाङ्क्षा थियो । त्यसका निमित तिनताका राणा विरुद्ध गोलबद्ध हुँदै गरेका प्रजापरिषद्का होनहार नेताहरूप्रति उनी सहानुभूति राख्ये । त्यसैले गणेशमान सिंहको पनि राजा त्रिभुवनप्रति अनुकूल भाव बढ़दै गयो । तर, जब २००७ सालको क्रान्ति सफल भयो त्यसपछि राजा त्रिभुवनको महत्वाकाङ्क्षा बढैरै गयो र आफैले घोषणा गरेको संविधानसभाको निर्वाचन गर्न उनी कहिल्यै उत्साहित भएनन् । राजाको त्यस्तो व्यवहार देखेका गणेशमान सिंहले राजालाई एउटा सर्पसँग तुलना गर्दै तिनताका एउटा बडो रोचक कथा बताउने गर्थे । तिनताका काठमाडौंको पुस्माघ महीनामा अत्यन्त कठ्याइग्रिने जाडो हुन्थ्यो । एक पटक सखारै बिहान दैनिक पशुपतिनाथ दर्शन गर्ने गरेका एक सद्हृदयी इन्सानले बाटोछेउमै एउटा कठ्याइग्रिएर गुजुलिटएको सर्प देखेछन् । कठ्याइग्रिएको साँपको दशा देखेका ती पशुपतिभक्तको मन दयाभावले द्रवित भएछ । त्यसैले उनले त्यो सर्पलाई आफ्नो काखीमुनि राखेर चिसोबाट उद्धार गरेछन् । केही छिन मानवतापबाट बौरिएपछि त्यो सर्पले फणा उठाएर तिनै उद्धारकर्ता शिवभक्तलाई डसेछ । हो, ठीक त्यसै गरी राजा त्रिभुवनलाई काइग्रेसले गरेको सशस्त्र क्रान्तिले राणाहरूको बन्धनबाट मुक्त गरायो । अनि त्यही क्रान्तिलाई उनले धोका दिए र आफ्नो निरद्कुश शासन चलाउन थाले । राजाको यो प्रवृत्तिको विरुद्धमा काइग्रेस सदा लागिरह्यो । अनायास २०११ सालमा राजा त्रिभुवनको निधन भयो । राजा त्रिभुवनको अवसानपछि राजा बन्न पुगेका युवराज महेन्द्रले पनि आफ्ना पिताको पदचिह्न नै अनुसरण गरेका हुनाले काइग्रेसले पुनः राजा विरुद्ध अवज्ञा आन्दोलन छेड्यो । नेपाली काइग्रेसद्वारा सञ्चालित त्यो आन्दोलन सफलताको अवस्थामा पुन लाग्दा पार्टीभित्र एउटा बहस प्रारम्भ भयो । आन्दोलन सफल परिणतिमा पुग्दै गरेको हुनाले काइग्रेसले अब राजा राख्ने कि नराख्ने भन्ने बहस थाल्यो । यो पेचिलो बहसलाई सार्थक निष्कर्षमा पुच्चाउन भारतको राय बुझ्नु आवश्यक ठानेर काइग्रेसको हाईकमानले आफूहरूमध्येबाटै एक जनालाई गोप्य रूपमा भारतको राजधानी दिल्ली पठाउने निर्णय गन्यो ।

दिल्ली गए प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरूको राय बुझे जिम्मेदारी दिइयो— गणेशमान सिंहलाई । तिनताका नेहरूजीले गणेशमानजीको उच्च मूल्याङ्कन गर्थे क्रान्तिकारीको दृष्टिले ! त्यसैले उहाँलाई नै त्यो जिम्मेदारी दिनु उपयुक्त हुने ठानेर पार्टीले उहाँलाई गुपचुप दिल्ली पठायो ।

दिल्ली पुगेकै दिन प्रथम भेटमै प्रधानमन्त्री नेहरूले गणेशमानजीलाई भने— ‘आप आज ही आए हैं, कृपया आज विश्राम कीजिए, औपचारिक बातें हम कल करेंगे ।’ राष्ट्रिय स्तरको जस्तो सम्मानको साथ अतिथि सत्कार गरिएका गणेशमानजीलाई भोलिपल्ट दिनको एक बजे प्रधानमन्त्रीको कार्यालयको विशिष्ट कक्षमा लागियो । घण्टा-दुई घण्टा त्यही कक्षमा यावत् सत्कारका साथ राखियो । यो विलम्ब भोग्नुपर्दा गणेशमानजीमा स्वाभिमान उत्तेजित भइसकेको थियो । उहाँले मनमनै भन्नुभयो— ‘यह भलामानुष मेरा मानमर्दन करने से क्यों चुकता ?’ अरू कसैले मेरो यसरी अपमान गरेको भए म जाइलागेको हुने थिएँ, तर के गर्नु ? म मेरो व्यक्तिगत कामका लागि आएको थिइनँ । म त मेरो देशका निमित्त मेरो पार्टीको दूत भए आएको छु । ऐटा दूतले कूटनीतिक मर्यादा बिस्तर हुन्न भनी मनमनै आफैलाई समझाएँ । अर्काको ठाउँमा कुरी बस्नुपर्ने, त्यो पनि एकलै । कति पट्यार लायो होला ? सबैले अनुमान लगाउन सकछ । गणेशमानजी भन्नु हुन्छ— ‘यत्तिकैमा नेहरूजीका एक जना सहयोगी मनेर आए र बडो अदबका साथ सुस्तरी भने— ‘प्रधानमन्त्री जी अपने आफिस में आपका इन्तजार कर रहे हैं । कृपया चलिए ।’ तिनले उच्चारण गरेको ‘इन्तजार’ शब्दले गणेशमानजीको कन्सिरीको रैं तातेछ । उहाँले मनमनै भन्नुभयो— ‘इन्तजार कसले गरिरहेछ, मैले कि उनले ? यत्रो कोठामा दुई घण्टासम्म कुराइशाख्ने अनि उल्टै उनले नै इन्तजार गरेको भन्ने ? भेट होस् न, म प्रोटेस्ट नगरी कहाँ छोड्छु र ? आखिर यो मेरो देशको इज्जतको पनि सवाल हो ।’ मनमनै यति कुरा गम्दागम्दै नेहरूजीको कार्यकक्षको ढोकासम्म गणेशमानजी पुगिसक्नुभएछ । गणेशमानजीको स्वागतार्थ नेहरूजी ढोकैमा ठिङ्ग उभिएको देखनासाथ उनको जाज्वल्यमान व्यक्तित्वले गणेशमानजीलाई स्तब्ध तुल्यायो । नतुल्याओस् पनि किन र ? तिनताका नेहरूजीलाई औलामा गन्न सकिने विश्वका इनेगिनेका राजनेताहरूमध्येका मानिन्थ्यो । उनको बुद्धि, उनको स्वभाव, उनको वक्तृत्वकला, उनको संस्कार, अनि उनको सुसंस्कृत आचरणलाई विश्वभरि प्रशंसा गरिन्थ्यो ।

समग्रमा भन्नुपर्दा नेहरूजीको व्यक्तित्व अतुलनीय थियो । अर्कोतिर गणेशमान सिंहको व्यक्तित्व पनि चानचुने थिएन । गणेशमान सिंहको लौह व्यक्तित्व यो दक्षिण एशियामै किंवदन्तीभै भइसकेको थियो । गणेशमानजीको वीरताको कथासँग नेहरूजी पनि भलीभाँति परिचित थिए । त्यसैले त गणेशमानजीको स्वागत गर्न ढोकैसम्म नेहरूजी पुगेका थिए । गणेशमानजी र नेहरूजीको पहिले पनि पटक पटक भेट नभएको होइन । तर यो पटकको भेट विशेष र ऐतिहासिक रह्यो । प्रतीक्षालयमा एकलै घण्टौं बस्नुपर्दा गणेशमानजीभित्र उठेका अनेकौं प्रश्नहरू नेहरूजीको व्यक्तित्व देख्नेबित्तिकै एकाएक यसरी गायब भयो, जसरी स्यालको टाउकोबाट सिड ! नेहरूजीले गणेशमानजीभित्र चलेको अन्तर्द्धन्द्धको आभास पाउनुपूर्व नै गणेशमानजीले आफूलाई सम्हालिसक्नुभएको थियो । नेहरूजीले गणेशमानजीको अगवानी गर्दै आफ्नो टेबुल नजीकैको काउचमा लगेर आसन गराएपछि सोधे— ‘गणेशमानजी, आप ठीक हैं ? दिल्ली में आपको कोई तकलिफ तो नहीं हुई ?’ नेहरूजीको प्रश्नले गणेशमानजीको अहम्लाई जिस्क्याएको जस्तो लागेछ । उहाँले मनमनै भन्नुभएछ— ‘एउटा देशको प्रतिनिधिलाई यसरी आफ्नो कार्यालयमा घण्टौं कुराउने अनि फेरि उल्टै कोही कमी तो नहीं हुई भन्ने ?’ तर कूटनीतिले मर्यादा उल्लङ्घन गर्न उहाँलाई अनुमति दिइरहेको थिएन । तैपनि केही त भन्नैपर्छ भनी उहाँले अठोट गर्नुभएछ । त्यसैले प्रत्युत्तरमा गणेशमानजीले नेहरूजीलाई भन्नुभयो— ‘नेहरूजी, मैं ठीक हूँ । आप के कार्यालय के कर्मचारियों की सदाशयता के कारण दिल्ली से प्रकाशित होनेवाले सभी अखबारों को आद्योपांत पढने का अवसर मुझे प्राप्त हुआ । इस के लिए मैं आभारी हूँ ।’ गणेशमानजीको मर्मस्पर्शी कूटनीतिक भाषा नेहरूजीले नबुझ्ने कुरै भएन । उनको मुहारमा अन्यमनस्कताले डेरा गरेको प्रस्तै पढन सकिन्थ्यो । उनले तत्क्षण टिपोट गरिएको एउटा कागजको टुक्रा हेरे र अर्को हातले टेबुलमुनिको कलबेलको स्वीच थिचे । तुरुन्त एक जना सज्जन कार्यालयभित्र आए । ती सज्जन उनका निजी सचिव रहेछन् । उनले भने— ‘मुझे दिए गये लिस्ट में गणेशमान जी से मेरी मुलाकात का समय तीन बजे लिखा गया है । फिर इन्हें समय से पहले यहाँ क्यों बुलाया गया ?’ ती सज्जनले बडो लज्जित हुँदै भने— ‘मुझ से गलती हुई ।’ नेहरूजीले भने— ‘ऐसा कहने से कहाँ होगा ? आपको मालूम होना चाहिए, यह साहब इस क्षेत्र के कितने बडे नेता

हैं। अब मैं आप सभी को यह निर्देश देता हूँ कि गणेशमानजी जब कभी मुझ से मिलना चाहें, तुरन्त मिलने की व्यवस्था की जाय।' गणेशमानजीले परि स्थितिलाई सामान्य बनाउने प्रयत्न गर्दै भन्नुभयो— 'नहीं, मुझे खास तकलिफ नहीं हुई। मैं ठीक हूँ नेहरूजी !' नेहरूजीको भावभद्रिगिमा देखदा उहाँ आफू सर्मिन्दा भएको जस्तो देखिनुहुथ्यो भन्नुहुन्छ गणेशमानजी।

स्थिति क्षणभरमै सामान्य भयो। ततुउप्रान्त नेहरूजीले बडो हार्दिकता प्रदर्शन गर्दै विषय प्रवेश गर्न आग्रह गरे। अनि गणेशमानजीले आफू दिल्ली आउनाको कारण र आफ्नो पार्टीको सन्देश सविस्तार यसरी बताउनुभयो— 'हमारे देश मे राजशाही कभी भी प्रजातन्त्र के अनुकूल नहीं हो सकी। हमने राजा को राणाओं के चंगुलों से आजाद कराते हुए अपने कन्धों पर बिठाया और गद्दी पर पुनः आसीन कराया। पर यह राजा भी प्रजातन्त्र के अनुकूल नहीं दिख रहा है। हम लोग और हमारी पार्टी के लोग इन दिनों भद्र अवज्ञा आन्दोलन के दौर से गुजर रहे हैं। हम चाहें तो इनको (राजशाहीको) दरकिनार कर सकते हैं। पर इस नाजुक घडी में हमारे अपने अन्तर्राष्ट्रिय मित्रों की सोच और राय भी हमारी पार्टी जानना चाहती है। इसी काम के लिए मेरी पार्टी ने मुझे आप के पास भेजने का फैसला किया। कृपया आप हमें अपनी राय दें।' एकछिन खामोश तर सोचमग्न भएका नेहरूजीले भन्न थाले— 'गणेशमानजी, मैं आप लोगों के अलावा आप की पार्टी की क्षमता से पूरी तरह वाकिफ हूँ। मुझे पूर्ण विश्वास है कि आप लोग जब चाहें राजशाही को उखाड फेंक सकते हैं। इस में कोई दुविधा नहीं है। लेकिन देखिए, नेपाल में राजतन्त्र का इतिहास बहुत पुराना है। इसलिए स्वाभाविक है कि पुराना इतिहास होने के कारण इस की जडें भी मजबूत होंगी। आप राजशाही को जड से भी उखाड सकते हो, मैं मानता हूँ, पर जरा सोचिए तो मजबूत और गहरी जडों को उखाडने के बाद उस जगह पर बहुत गहरा गढा बन सकता है। क्या उस गढे को आपलोग भर पाएंगे ? अगर आप यह काम कर सकते हो तो आगे बढिए, मेरी सहमति है।' नेहरूजीको यो छोटो सल्लाह गणेशमानजी जस्ता 'मजाहुवा' राजनीतिज्ञका निमित पर्याप्त थियो। त्यसपछि अरू औपचारिक/अनौपचारिक वार्तालाप पछि बैठक सम्पन्न भयो।

(ख) चीनका चाउ र माओंको नेपालप्रतिको धारणा र गणेशमान सिंह

कुरा विक्रम संवत् २०१६ को हो, बी.पी. कोइरालाको नेतृत्वमा गठित नेपालको पहिलो निर्वाचित सरकारका प्रमुख सदस्यहरू संलग्न टोली मित्राष्ट्र चीनको भ्रमणमा थियो । चीनका तर्फबाट प्रधानमन्त्री चाउ एन लाई र नेपालका तर्फबाट प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको टोलीबीच आपसी हितका विषयमा छलफल चलिरहेको थियो । यसबीच चीनको तर्फबाट ‘माउन्ट एभरेस्ट’ चीनको हो भने प्रश्न तेस्याइयो । प्रत्युत्तरमा नेपालको तर्फबाट टोली नेता बी.पी.ले बडो सावधानीका साथ एवं कुशलतापूर्वक दलील एवं आफ्ना प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्नुभयो । तर चीनका प्रधानमन्त्री टसका मस भएनन् । उनी एकोहोरो भनिरहन्थे— ‘होइन, एभरेस्ट त चीनकै हो । यो कुरा तपाईंहरूले स्वीकार्नु नै पर्छ ।’ तिनताका प्रधानमन्त्री चाउ एन लाई पनि विश्वस्तरकै राजनेता मानिन्थे । तर उनको तर्कशून्य ढिपी मात्र देखेपछि बी.पी. कोइराला नजीकै बसेका गणेशमान सिंहको धैर्यको बाँध दुट्टै लागेको देखेपछि गणेशमानजीको स्वभावसँग राम्रो परिचित बी.पी. कोइरालाले त्यो दिनको बैठक भोलिपल्ट पुनः बस्ने गरी स्थगित गर्नुभयो । पछि बी.पी.ले गणेशमानलाई सम्झाउँदै भन्नुभएछ— गणेशमानजी ! चीनले हाम्रो सार्वभौमसत्तामाथि धावा बोलेको कुरा तपाईंले सहन गर्न नसकेको मैले राम्रोसँग बुझेको छु । म पनि उनका कुरालाई कहाँ स्वीकार्नु र ? तर कूटनीतिमा धीरज राख्न सक्नु पनि पर्छ । त्यसकारण कृपया संयमित हुनुहोस् । भोलि गम्भीर छलफल हुने नै छ । गणेशमानजीले नेताको कुरा मान्नु त भयो तर आफ्नो देशको स्वाभिमानमाथि उठेको प्रश्नप्रति सरकारको दृढता चाहिं पर्याप्त थिएन भन्ने उहाँलाई लागिरहेको थियो ।

भोलिपल्ट पुनः बैठक बस्यो । बैठकमा फेरि चीनको तर्फबाट हिजो जस्तै लिङ्डे तर्क आइरह्यो । आज त अझ अधि बढेर चीनले भन्यो— माउन्ट एभरेस्टको नेपाली नाम नेपालसँग छँदै छैन । आफ्नो ‘नाम’ सुदूर नभएको वस्तु वा क्षेत्र उसको अविच्छिन्न अद्य कसरी हुन सक्छ ? यस पटक त बी.पी.ले तुरुन्त भन्नुभयो— माउन्ट एभरेस्ट भनी विश्वमा चिनिनुभन्दा सयौं अझ हजारौं वर्ष अधिदेखि यसलाई हामीले सगरमाथा भन्ने गरेका छौं । हामी यसलाई

अहिले पनि माउन्ट एभरेष्ट होइन सगरमाथा नै भन्छौं । प्रत्युत्तरमा चीनका प्रधानमन्त्री चाउले भने— त्यसो त हामी पनि यसलाई ‘छोमोलुझ्मा’ भन्छौं । तत्क्षण प्रत्युत्तरमा बी.पी.ले भन्नुभयो— चिनियाँ भाषामा ‘छोमोलुझ्मा’ भन्ने ‘शब्द’ छँदै छैन । यो त तिब्बतको भाषा हो । यसको प्रमाण पनि छ हामीसँग, भन्दै बी.पी.ले काठमाडौंको वसन्तपुर दरवारको ‘जैशीचोक’ बाट ल्याएको प्रमाण तेस्याउनुभयो । तर चीन अझ पनि मान्न तयार भएन । यी यावत् हर्कत हेरिरहेका गणेशमानजीको कन्सिरीको रौं खडा भयो । उहाँले अनायासै भन्न थाल्नुभयो— ‘महामहिम प्रधानमन्त्री चाउ एन लाईजी ! यो अन्तहीन र विवेकशून्य बहस धेरै गरिरहनुको अब कुनै अर्थ छैन । जुन छलफलमा लिखित प्रमाणको मर्यादा गरिदैन, त्यहाँ छलफलका निमित छलफल मात्र गरिनु उचित हुँदैन । चीन हाम्रो निकटम मित्राष्ट्र हो । उसलाई हामी अन्यथा केही भन्न चाहाँदैनौं । यस्तै परिस्थिति उत्पन्न हुँदा विश्वका कैयौं देशमा धेरै पटक युद्ध समेत भएका छन् । त्यस्तो अवस्थाको हामीले कल्पना गर्ने कुरा भएन । त्यसैले यो विषयमा पछि नै छलफल गर्नु उचित हुन्छ कि ?’ गणेशमान सिंहको अत्यन्त ढृढ तर मर्यादापूर्ण चेतावनीमा ‘राष्ट्रवाद’ छताछुल्ल भएको देख्ने देशी विदेशी सबैले उहाँलाई ‘लोहा’ माने । पछि बी.पी. कोइराला स्वयंले गणेशमानजीलाई भन्नुभयो— ‘गणेशमानजी ! एउटा राष्ट्रवादीले जति गम्भीरतापूर्वक कुरा राख्नुपर्यो त्यो तपाईंले राख्नुभयो । तपाईंलाई बधाई छ ! तर चीनसँग अब हाम्रो सम्बन्ध कस्तो हुने हो अहिले त्यसै भन्न सक्ने अवस्था रहेन ।’

पर्सिपल्ट उक्त टोलीको स्वदेश फर्किने कार्यक्रम तय थियो । साँझाको खानपीनपछि टोलीका सबै सदस्यहरू होटेलको आआफ्नो कोठामा सुत्न गए । बी.पी. कोइराला राति आफ्नो कोठामा कुनै पुस्तक पढ्दै हुनुहुन्थ्यो । अनायास बी.पी.को कोठाभित्र पाँच-छ जना सेनाका जर्नेलहरू प्रवेश गरे र भन्न थाले— ‘हाम्रो अध्यक्ष माओत्सेतुड तपाईंसँग अहिले नै भेट्न चाहनुहुन्छ, जाओं ।’ बी.पी.ले घडीपट्टि नजर घुमाउनुभयो र भन्नुभयो— ‘रातको बाह्र बजिरहेको छ । फेरि म नाइट गाउनमा छु, यो कसरी सम्भव हुन्छ र ?’ जर्नेलले भने— ‘होइन उहाँ त तपाईंसँग भेट्न यही होटेलमा आइसक्नुभएको छ । जाओं तल लबीमा !’ बी.पी.ले पनि लौ त नि, भनी नाइट गाउनमै तल ओर्लनुभयो ।

होटेलको ठूलो अनि भव्य लाउन्जमा टाढैबाट प्रस्तु चिनिने विश्वका चार-पाँच जना राजनेताहरूमध्ये गनिने चीनका अध्यक्ष माओत्सेतुहुङ दृष्टिगोचर हुनासाथ नेपालका प्रथम निर्वाचित प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाभित्र पनि एक किसिमको रोमाञ्च उत्पन्न भयो । एकैछिनमा आपसी भेटघाट तथा अभिवादन सम्पन्न भयो र सामान्य औपचारिकतापछि अध्यक्ष माओले ऐ छलफल प्रारम्भ गर्दै भनुभयो— ‘महामहिम प्रधानमन्त्रीजी ! तपाईंको टोली र हाम्रो टोलीबीच दुई दिनदेखि चलिरहेको वार्ताबारे म पूर्णतः जानकार छु । यो विषयलाई धैरै लम्ब्याउन हुन भन्ने मेरो ठहर छ । त्यसकारण बीचको अर्थात् मध्यमार्गी एउटा प्रस्ताव लिएर आएको छु, कृपया स्वीकारिदिनुपच्यो । मेरो प्रस्ताव ‘पानीढलो’ प्रस्ताव हो । अर्थात् चीनपट्टि बहने पानीको पाटो चीनको र नेपालपट्टि बहने जाति नेपालको । यो मेरो प्रस्तावमा दुवै देशको भलो छ । त्यसकारण मेरो यही प्रस्तावलाई हामी दुवैले स्वीकार्नुपर्ला ।’ बी.पी.कोइराला एकैछिनका लागि असमन्जसमा परेखै देखिनुभयो । तर बी.पी. न हो ! तुरुन्त सानो देश र ठूलो देश, अनि सानो देशको नेता र विश्वस्तरको नेताबीच हुने विभेदलाई बिसिएर कुनै किसिमको लघुताभासलाई आफूमाथि हावी हुन नार्दई अत्यन्त विनग्र एवं विनीत स्वरमा कूटनीतिक मर्यादाभित्र रहेर भनुभयो— ‘अध्यक्ष महोदय ! उमेरले तपाईं मेरो पितासरहको व्यक्ति हुनुहुन्छ । म यहाँलाई आदर गर्दूँ । तपाईंको कुरा काट्ने मेरो न मनसाय हो न त त्यसो गर्ने मेरो स्वभाव नै । तथापि हाम्रो (नेपालको) ऐतिहासिक प्रमाणहरूको बरिखलापमा म जान सक्ने कुरा भएन । फेरि मैले एकलै कुनै निर्णय गरेर पनि हुन । हाम्रो देश नेपालमा प्रजातन्त्र छ । म प्रधानमन्त्रीको हैसियतले मेरो देशको संसदप्रति पूर्णतः जवाफदेही छु । त्यसकारण महामहिम अध्यक्षको प्रस्ताव म मेरो सदनमा राख्नेछु । नेपालको संसदले जे निष्कर्ष देला त्यो म चीन सरकारलाई पछि सुझाउने नै छु । कृपया मलाई एकलै कुनै निर्णयमा पुन बाध्य नगराइयोस् ।’ बी.पी.को यो प्रत्युत्तरपछि स्थिति सामान्य हुन समय लागेन । केही छिनको भलाकुसारीपछि दुवै नेताहरू छुट्टिए ।

राति अबेर भइसकेकाले बी.पी.ले चीनका अध्यक्षसँग भएको वृत्तान्त सबै साथीहरूलाई बताउन भ्याउनुभएको थिएन । भोलिपल्ट ब्रेकफास्टको समयमा गणेशमानजी लगायत टोलीका बाँकी सदस्यहरूलाई अध्यक्ष माओसँग भएको

बृत्तान्त बताउनुभयो । बी.पी.ले त्यसै वेला भन्नुभयो— ‘हिजोको औपचारिक वार्तामा गणेशमानजीले जसरी राष्ट्रप्रेमले ओतप्रोत भएर जबर्जस्त ढड्गाले कुरा राख्नुभयो त्यसैको फलस्वरूप हामी यहाँसम्म पुगेका हाँ ।’^५

(ग) गणेशमान सिंह र भारतका प्रधानमन्त्री आई.के. गुजराल

लाख प्रयत्न गर्दा पनि आफैले जन्माएको पार्टी नेपाली काइग्रेस र त्यसका नेता प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र उनका अनुयायीलाई ठेगानामा ल्याउन नसकेपछि गणेशमान सिंहले नेपाली काइग्रेस परित्याग गर्नुभयो । देश र प्रजातन्त्रका निमित्त ‘वाच डग’ को भूमिकामा मात्र आफूलाई सीमित राख्ने प्रयत्न गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यतिकैमा भारतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री आई.के. गुजरालको नेपाल भ्रमणको कार्यक्रम बनेको रहेछ । गणेशमानजी दैनिक जसो कमलपोखरीस्थित आफ्नो निजी कार्यालय आउनुहुन्थ्यो । पार्टी छोडेर बसेको हुँदा नेपाली काइग्रेससँग आस र त्रास भएका व्यक्तिहरू उक्त कार्यालयमा प्रायः आउँदैनथे । पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरू नआएपछि सरकारी पदाधिकारीहरू आउने त कुरै भएन । कार्यालयमा दैनिकैको उपस्थिति भनेको गणेशमानजीका निजी सचिव रामजीकुमार श्रेष्ठ, त्यसै गरी गणेशमानजीका प्रेस सल्लाहकार शरच्चन्द्र वस्ती र म घनेन्द्रपुरुष ढकाल (लेखक स्वयं) बाहेक फाट्फुट्ट आउने पुराना राजनीतिशङ्कर, शोधकर्ताहरू, पत्रकारहरू र विदेशीहरूको पातलै भए पनि उपस्थिति भइरहन्थ्यो । आगन्तुकहरूको व्यवस्थापन उहाँका हामी तीन जना सहयोगीद्वारा गरिन्थ्यो । गणेशमानजीलाई आवश्यकता अनुसार सहयोग गर्नेहरूमा नवीन चित्रकार पनि हुनुहुन्थ्यो ।

५ यो प्रशंग वीपीले पटक पटक तिनताका हामी युवाहरूलाई चावहिलमा बताउनु भएको थियो । पछि पुर्नजागरण मासिकमा पनि प्रकाशित भयो । तर गणेशमानजीको कुरा चाँही त्यहाँ सक्षिप्त रूपले मात्र उल्लेख गरिएका छन् । पछि एकजना पत्रकाले सविस्तार एउटा पूर्ण लेख नै प्रकाशित गरे । त्यस लेखबाटे प्रशंगवश एकदिन मैले गणेशमानजीलाई नै सोधें । उहाँको उत्तर थियो— ‘कुरा ठिक हो, तर म प्रति अति उत्साहीत लेखकले बढी नै लेख्यो ।’ मैले बुझिहालै— महापुरुषले आफ्नो प्रशंगसा के सुन्थ्यो ? यही कुरा मैले वी.पी.का तत्कालीन निजी सचिव कुमारमणि दीक्षितलाई पनि सोधें । उहाँले पनि त्यो प्रसंगको पुनर्पुष्टि गर्नुभयो । (ले.)

एक दिन नेपालका लागि भारतीय राजदूत के.भी. राजनले गणेशमानजीका निजी सचिव रामजीकुमार श्रेष्ठसँग टेलिफोनमा भनेछन्—‘भारतका प्रधानमन्त्री नेपाल आउँदै हुनुहुन्छ । उहाँसँग गणेशमानजीको भेटको प्रबन्ध मिलाउनुपर्यो । कृपया समय मिलाएर खबर गर्नुहोला ।’ निजी सचिव रामजीले यो खबर गणेशमानजीलाई दिनुभयो । तर उहाँले केही नभन्नुभएकाले रामजी चुपै हुनुहुन्थयो । भोलिपल्ट राजदूत महोदयले फेरि फोन गरेर भने—‘समय चाँडो मिलाउन पाए हुन्थयो ।’ रामजीले भोलिपल्ट फेरि यही कुरा गणेशमानजीसमक्ष राख्नुभयो । गणेशमानजीले अलि अस्वाभाविक हिसाबले भन्नुभयो—‘कति कचकच गरिराखेको ? भनिदिनू उहाँलाई सन्चो छैन भनेर । त्यसकारण यो पटक भेट सम्भव भएन !’ रामजीले यही असमर्थताको कुरा दूतावासलाई भने । राजदूतले केही दिनपछि तेस्रो पटक फेरि भने—‘होइन गणेशमानजीलाई माथिल्लो तला उक्लन गाह्नो भए तल्लो तलामै भेट्ने प्रबन्ध मिलाउनेछौं ।’ यो कुरा रामजीले फेरि अर्को दिन राखेछन् । त्यो दिन उहाँ त लगभग आक्रोशित मुद्रामा आएर भन्नुभयो—‘एक पटक नाइ भनिसकेपछि कति कचकच गरिरहेको ?’ त्यसपछि रामजीले पुनः गणेशमानजीसँग यो कुरा कहिल्यै राखेन् र दूतावासलाई स्पष्ट जवाफ दिए—‘नो !

मित्रराष्ट्रका प्रधानमन्त्रीसँगको भेट भनेको राजनीतिक विषय थियो । त्यसैले रामजी र वस्तीजीले एक दिन मलाई भन्नुभयो—‘तपाईंले राजनीतिक ढङ्गले समझायो भने मान्नुहुन्छ कि ? प्रयास गरौं न ।’ मैले हुन्छ त, भनी गणेशमानजीको कोठाभित्र पसें र प्रसङ्ग मिलाएर यही कुरा अगाडि सार्दै भने—‘गणेशमानजी ! यहाँले आफैले जन्माएको पार्टीबाट आफू अलग भइसक्नुभयो । सरकारले तपाईंको कुरा केही सुन्दैन । बरु सके उसले दुख नै देला । प्रतिपक्षमा राजनीतिक संस्कार देखिदैन । काङ्गले पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरू कुनै न कुनै बहाना गरेर तपाईंको सामुन्ने पर्दैनन् । यहाँले अलगै सङ्घठन पनि बनाउनुभएन, जसका मार्फत तपाईंको आदर्श र सिद्धान्तलाई जनस्तरसम्म पुऱ्याउन सकियोस् । यस्तो अवस्थामा भारतका प्रधानमन्त्री स्वयं तपाईंसँग भेट्न चाहिरहेका छन् । तपाईंचाहिं टाढाटाढा भाग्दै हुनुहुन्छ । कसरी चल्छ राजनीति ? कसरी स्थापित गर्नुहुन्छ, आफ्ना आदर्श र विचारहरू ? जनताको सेवा कसरी गर्ने ? मेरो अल्पज्ञान र नादानी देखेर हो कि केले हो

कुन्नि, गणेशमानजीले खिसिक्क हाँस्दै भन्नुभयो— ‘हेर्नुहोस् ! मैले भारतका प्रधानमन्त्रीलाई किन भेट्ने ? तपाईंले अहिले भन्नुभएका कुराहरू उनलाई भेट्यो भने पूरा गरिदिन्छन् ? तपाईंहरूले भारतीय नेताहरूलाई चिन्नुभएकै छैन । भारतका नेताहरू जस्ता राष्ट्रवादी नेता अन्यत्र तपाईं पाउन सक्नुहुन्न । फेरि उनीहरू कस्तो खालको राष्ट्रवादी भने अर्को देशको राष्ट्रवादीसँग उनीहरू मिल्नै सक्दैनन् । जुन नेताहरूको देशप्रेम कमजोर हुन्छ त्यस्ता नेताहरूसँग उनीहरूको मित्रता गाढा हुन्छ । हेर्नुहोस् न ! हाम्रै देशका सरकारमा रहेका नेताहरूसँग उनीहरूको मेल किन भएको हो थाहा छ, तपाईंलाई ? नेपालको सरकारमा रहेका नेताबाट केही प्राप्त गर्ने सुरमा छ भारत । मलाई थाहा छ तिनको स्वभाव । त्यसैले मलाई भेटेर सरकारले गर्ने काममा मेरो र जनताको पनि समर्थन छ भन्ने देखाउने प्रयत्न मात्रै हो, उनको । यो कुरा नबुझी लाममा बसेर तिनलाई भेट्नुको के प्रयोजन ? हेर्नुहोस् ! तपाईंले सेक्षणपियरको नाटक ‘मर्चेन्ट अफ भेनिस’ पद्धनुभएको छ नि ? हो त्यसमा यहूदी पात्र साइलककै भूमिकामा छन् भारतका नेताहरू । उनीहरू हामी नेपालीसँग हाम्रै शरीरको ‘एक पाउन्ड मासु’ चाहन्छन्, त्यो पनि एक थोपा रागत नचुहाई । त्यो र त्यस्तो काम म गर्न सकिन्दैन । मलाई मेरो देशको अस्मिता बेच्न मेरो विवेकले दिदैन । त्यसकारण मैले भारतका प्रधानमन्त्रीलाई भेटन नचाहेको हुँ । उनीहरूको इच्छा हाम्रो सरकारले पुन्याउन कुनै सङ्कोच गर्दैन, त्यसकारण उनले हाम्रो सरकार प्रमुखलाई नै भेटौन् । मैले किन भेट्ने ?’ गणेशमानजीको कुरा सुनेर म स्तब्ध भएँ । देशका यस्ता महानतम राष्ट्रवादीसमक्ष आफ्नो अल्पज्ञान प्रस्तुत गर्नुपर्दा म सरमले पानीपानी भएँ । तर महापुरुषसँगको यो संवादले राष्ट्रवादको मर्म जान्न मलाई ठूलो मद्दत पुन्यायो । कहिल्यै नविरिसिने शिक्षा भएको छ मेरा लागि त्यो क्षण ! यहाँ स्मरण गर्नुपर्ने अर्को कुरा के छ भने, गणेशमानजीले गुजरालजीलाई भेटन नचाहे तापनि भारतका प्रधानमन्त्री गुजराल स्वयं चाक्सीबारीस्थित निवासमा गई गणेशमानजीसँग सद्भावना भेट गर्नुभएको थियो ।

माथि प्रस्तुत गरिएका तीनवटै ऐतिहासिक घटनाहरू राष्ट्रवादीका निमित्त अतुलनीय शिक्षा बन्न सक्दछ भने हेतुले यहाँ प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको हो । यस्ता कुरा महापुरुषहरू आफ्नो जीवनीमा आफै उल्लेख गर्दैनन् । इतिहासका साक्षीहरूले यस्ता घटनालाई ससम्मान दर्ज गरिदिनुपर्छ, ताकि यो देशका भावी

पुस्ताले यस्ता महापुरुषहरूको जीवन सन्देशबाट शिक्षा लिएर तद्रुप आफ्नो आचरण बनाउन सक्छून् ।

(२) क्रान्तिकारिता

साहस, सिद्धान्तनिष्ठता, देशप्रेम र जनताप्रतिको समर्पणको अन्तर्घुलनबाट एउटा क्रान्तिकारीको जन्म हुन्छ । यी तीन गुणको अभावमा कोही क्रान्तिकारी जस्तो देखिन त सक्ला तर, ऊ सही मानेको क्रान्तिकारी कदापि हुन सक्तैन । गणेशमान सिंह यी तीनै गुणले सम्पन्न क्रान्तिकारी हुनुहुन्थ्यो ।

साहस पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । कोही जन्मसिद्ध नै साहसी हुन्छ भने कोही साधनसिद्ध अर्थात् साधना गरेर आर्जन गर्ने ! गणेशमानजीमा जन्मसिद्ध साहसी स्वभाव त थियो नै साथै उनले योगको बलद्वारा तपस्या गरेर साहसको जगेन्द्र पनि गरेको इतिहास छ । मधेशतिर एउटा भनाइ छ— ‘अमीर वाप का बिगडल बेटा’ । अर्थात् ‘धनी बालुको बिग्रिएको छोरा ।’ हो, गणेशमानजीको जीवनको बाल्यकाल र किशोरावस्थासँग यो भनाइ शतप्रतिशत मिल्दो छ । गणेशमानजी सानैदेखि शूरो चाहिं थिए नै । उनका बाजेले दरबार स्कूलमा भर्ना गरिएका थिए । त्यहाँ पढ्नु त कता हो कता उल्टै राणाकै सन्तानलाई पिटेर सुइँकुच्चा ठोकेछन् । त्यसै गरी टोलटोलमा मान्छे पिट्ने काम त उनको दैनिकी जस्तै थियो । पछि बाजे रत्नमानले राणाको दरवारमा जागीर खाइदिएका थिए । त्यहाँ पनि राणाकै हुदा एवं सेनाका जवानलाई गोद्नु गोदेछन् । यी कर्तुतहरू उनको साहस थियो कि मूर्खता ! त्यो त अध्ययनपछि थाहा लाने नै छ । तर एउटा कुरा पक्का के हो भने— राणाका छोरा र तिनकै हुदालाई पिटेको काण्डले गणेशमानमा विद्रोहको भावना जागृत भएको चाहिं अवश्य हो ।

गणेशमानजीको साहसको कुरा गर्दा बाल्यकालमा काठमाडौंको वागमती जस्तो ठूलो नदीमा बेतोडको बाढी आएको वेला परिणामको ख्यालै नगरी भेलमा हामफालेको घटनालाई सम्झनामा राखिनु नै पर्छ । साथी दौतरीहरू बीच आफ्नो धाक र रैव स्थापित गर्नाका निम्ति परिणामको विचारै नगरी १५० मीटरभन्दा चौडा वाग्मती नदीमा ठूलो बाढी आएको वेला पौडेर पारि पुन उहाँ हामफाल्नुभएछ । ठूलाठूला रुख, गाई, भैंसी र घरहरू बगाइरहेको भेलले उहाँलाई के छोडथ्यो । त्रिपुरेश्वर (थापाथली) को किनारमा हामफालेको

गणेशमानलाई भेलले करीब दुई किमि पर विष्णुमतीले वाग्मतीमा मिसिनका लागि सङ्घर्ष गरिरहेको दोभानमा पुन्याएछ । वाग्मती र विष्णुमतीको सङ्घर्षले अवरुद्ध पारेको भेलको प्रवाह (करेन्ट) मा केहीबेर उहाँलाई घुमाइरहेको देख्ने एउटा किसान (ज्यापू) ले आफ्नो हातमा भएको नोलको मद्दतले उद्धार गरिदिएकै कारण उहाँको इहलीला त्यसै वेला समाप्त हुनबाट जोगिएको थियो । त्यस्तो उर्लदो बाढीमा परिणामको ख्यालै नगरी हामफाल्ने गणेशमानजीको त्यो दुराग्रहलाई साहस भन्ने कि मूर्खता ? मूर्खता भनौं भने १०-१२ वर्षको एउटा हठी बालकले गरेको त्यो निर्णयलाई नाजायज कसरी भन्नु ? होइन बहादुरी नै भनौं भने त्यो कर्म मूर्खता नै थियो । अरू सबै सँगीले हाम नफाले पनि हुने । उहाँले चाहिं हाम नफाली नहुने भनेको— त्यो बालक साहसी बालक नै हो भनी बालमनोविज्ञहरू पनि भन्छन् । गणेशमानजीले आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धतिर पत्रकारहरूसँग कुरा गर्दै उक्त घटनालाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्दै भन्नुभएको छ— ‘वाग्मतीको भेलमा परिणाम विचारै नगरी हामफाल्ने कर्म मैले त्यस वेला जुन गरें, मेरो आजका मितिसम्म पनि त्यही स्वभाव छ । म कुनै पनि विषयमा निर्णय लिनुपूर्व विषयवस्तुबारे सङ्कल्प-विकल्प त गर्दू, तर मेरो विवेकले निर्णय लिन समय लिदैन र तत्क्षण निर्णय गरिहाल्छु । यो मेरो स्वभाव नै हो ।’ हो, गणेशमानजीको यही गुणलाई नै ‘साहस’ भनिन्छ । गणेशमानजीका साहसको कुरा उठिहाल्यो, त्यसैले प्रशंसायोग्य केही उदाहरण जानिराखौं ।

(क) राणाको जेल तोडेर भाग्न

गणेशमान सिंहको सुदीर्घ राजनीतिक जीवनमा चार पटक मृत्युदण्ड नै हुन सक्ने खालका राजनीतिक मुद्दाहरू उहाँले खेनुभएको थियो । तिनको सविस्तार व्याख्या यथास्थानमा गरिने नै छ । गणेशमान सिंहको साहस र धैर्यलाई ससम्मान सलाम गर्नुपर्ने घटना भनेको राणाको जेल तोडेर भाग्न सफल हुनु नै हो । साँच्चै भन्नुपर्दा हिटलरको इयालखानाभन्दा कम कसिलो सुरक्षा थिएन राणाहरूको जेलमा पनि । भाग्ने ऋममा उहाँले भोग्नुभएको हन्डर, बेहोर्नुपरेको दुःखका कथाहरू प्रायः सबै क्रान्तिकारीहरूले कुनै न कुनै ढङ्गले भोगेकै हुँदा हुन् । तिनको अलावा जेलबाट उीक्नका निमित उहाँले एकलब्य भावले वर्षैं गर्नुभएको अभ्यास वास्तवमा कुनै सन्तले गरेको कठोर साधनाभन्दा किमार्थ पनि कम्तीको थिएन । वास्तवमा तिनताका राणाको

जेल तोडेर भान्ने जुन सद्ग्रह्य उहाँले गर्नुभयो, त्यो सानो साहसले गर्न सक्ने कुरै थिएन । त्यही साहासी स्वभावका कारण उहाँलाई आजसम्म कोही पुग्न नसकेको उच्चासनमा जनताले विराजमान गरायो ।

(ख) श्री ३ महाराज लगायत सबैको एउटै चिहान बनाउने योजना

२००७ सालको क्रान्तिको प्रारम्भ काठमाडौंबाट राजालाई भगाएर पात्पामा स्थापित गर्ने र नेपाली सेनाभित्र विद्रोह गराउने निर्णय नेपाली काइग्रेसले गच्छो । कस्तो खालको क्रान्ति होला ? प्रारम्भमै राजालाई हुत्याउने ! चेसको खेलमा पहिलो चालमै राजालाई बन्दी बनाउने भने जस्तो । जस्तो भए पनि निर्णय भइहाल्यो, अब कार्यान्वयन गर्नु छ, छ । नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय समितिमा कुरा उठ्यो— अब यो एकशन कसरी र कसको नेतृत्वमा फते गर्ने भन्नेबारे । सबै एकअर्काको मुख हेराहेर गरिरहेका थिए । त्यतिकैमा गणेशमान सिंह जुरुक्क उद्गुभयो र भन्नुभयो— ‘पार्टीको यो निर्णय कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेदारी म नै लिन्छु । मलाई केही सहयोगीहरू दिनुहोस्, म यो जिम्मेवारी फते गरी देखाउनेछु । आखिर काठमाडौंमा एकशन गर्नु छ । काठमाडौं र नेपालको दरवारलाई राम्रोसँग चिन्ने मबाहेक अरू को नै छ र यहाँ । एउटा सुवर्णजी र अर्को म । सुवर्णजीको आवश्यकता यहीं छ । उहाँले सिङ्गौ देशैभरका मुक्तिसेना परिचालन गर्नु छ । त्यसैले म नै यो जिम्मेदारी लिन्छु ।’ गणेशमानजीले नेतृत्व लिने मज्जुरीले बाँकी धेरैलाई राहत पुगेको प्रस्तै देखिन्थ्यो । यत्तिकैमा बी.पी. कोइरालाले भन्नुभयो— ‘गणेशमानजी ! तपाईंले भनेको ठीकै हो । आखिर काठमाडौंलाई र दरवारलाई राम्रोसँग चिन्ने तपाईं बाहेक हाम्रो पार्टीमा अरू कोही छैन । ठीक हो । तर, तपाईंको विद्रोही व्यक्तित्वलाई अगाडि सारेर हामीले सिङ्गौ क्रान्तिलाई सफल परिणतिमा पुच्याउनु छ । नेपालको जनजनमा भिजेको तपाईं बाहेक अरू को नै छ र ? जसको नामले सिङ्गौ क्रान्ति हाँक्नु छ उसलाई क्रान्ति प्रारम्भ हुनपूर्व नै ‘दाउ’ मा राख्न पार्टीले सक्दैन । खुदा-ना-खास्ता यो एकशन सफल हुन सकेन भने पार्टीको कत्रो नोक्सान हुन्छ, अन्दाज गर्नुभएको छ, तपाईंले ? फेरि तपाईं ज्यान मुद्दाको फरार कैदी ! तपाईंलाई नै कसरी त्यहाँ पठाउने ?’ प्रत्युत्तरमा गणेशमानले भन्नुभयो— ‘म त त्यसै पनि राणाले डामेको व्यक्ति हुँ ! मसँगै राजनीति गरेका चार जनालाई राणाले शहीद बनाइसक्यो । मेरो

त यो फोसाको जिन्दगी हो । तपाईंले मप्रति प्रदर्शन गर्नुभएको सदाशयताका निमित्त म कृतज्ञ छु । तर यो एकशनको नेतृत्व गर्न मैले नै पाउनुपर्छ । म देश र प्रजातन्त्रका निमित्त शहादत हुन किञ्चित् पनि विलम्ब गर्नेछैन । म यो एकशनलाई सफल परिणतिमा पुऱ्याउनेछु ।' गणेशमानजीको जिद्धी र अठोट अनि उहाँको साहसको अगाडि कसैको जोर चलेन र अन्ततः गणेशमान सिंहलाई तै यो जिम्मेदारी दिइयो । वास्तवमा सुवर्णजीले पनि गणेशमानजीलाई काठमाडौं पठाउन मान्नुभएको थिएन । तर गणेशमानको जिद्धीको अगाडि सबै नतमस्तक थिए । गणेशमानजीलाई बिदा गर्नुपूर्व सुवर्णजीले आफ्झो घरमै उहाँको सम्मान र बिदाइस्वरूप खाना खाउनुभएको थियो । सामान्यतः सुवर्णजी कसैसँग हात मिलाउनुहुन्थ्यो । तर गणेशमानजीलाई बिदा गर्दा उहाँ द्रवित हुनुहुन्थ्यो र उहाँले धेरैबेरसम्म गणेशमानजीको हात पकडीरहनुभयो ।

पार्टीले जिम्मेदारी दिइसकेपछि आफ्ना सहयोगीसँग एकशनका निमित्त कूच गरेपछि, गणेशमानजीले काठमाडौं पुग्नै लागेको वेला काग्ने जिल्लाको बनेपामा आफ्झो एकशन टोलीको मीटिङ राख्नुभयो । उहाँले बैठकमा भन्नुभयो—‘पार्टीले दिएको जिम्मेदारी आफ्झो ठाउँमा ठीक छ । यसका अतिरिक्त अन्य एकशन पनि हामीले गर्नु छ, जसले क्रान्तिलाई सफल परिणतिमा पुऱ्याउन छिटो र आसान होस् ।’ गणेशमानजीका कुरा सुनिरहेका उत्साहित सहयोगीहरूले भने—‘नेताजी ! तपाईंले जे भन्नुहुन्छ, हामी त्यही गर्छौं ।’ गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘हो त ?’ सबैले ‘हो, गरौं न’ भने । गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘राजालाई पाल्पा पुऱ्याउनुपूर्व काठमाडौंमा रहेका श्री ३ लगायत अधिकांश राणा शासकहरूलाई ‘एकै चिहान’ किन नबनाउने ?’ सहयोगी मित्रहरूले भने—‘कुरा त ठीक हो । तर सबैलाई एकै ठाउँमा कसरी भेला गर्ने ? अनि हाम्रो यो सानो टोलीले त्यत्रो राज्यसँग जुधेर सफल हुन सकिएला र ?’ गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘हामी घवराएनौं र आँट्यौं भने सक्छौं ।’ साथीहरूले भने—‘ठीक छ, सकौला !’ अनि ती राणाहरूलाई एकै ठाउँमा कसरी भेला गर्ने नि ?’ गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘इन्द्रजात्राको दिन सबै जना गद्दी बैठकमा भेला हुन्छन् । त्यही मौका छोपेर हामीले यो कारबाही फते गर्नु छ, हुन्न ?’ उहाँको योजना र साहस देखेर सबै सहयात्रीहरूको उत्साह दुर्द्दृगुनित भयो । उनीहरूले तत्क्षण भने—‘ठीक छ नेताजी ! हामी तपाईंको योजनासँग सहमत छौं ।’

क्रान्तिको विश्वइतिहासका अध्येताहरू भन्छन्— ‘नेतृत्व तहका एक-दुई जनामध्येका नेताले क्रान्तिको शुरूमै बन्दूक बोकेर प्रतिपक्षीको टाउकेलाई नै सिध्याउने एकशनको नेतृत्व लिएको घटनाको इतिहास विश्वमा विरलै पढ्न पाइन्छ । त्यसमाथि जेल तोडेर फरार भएका नेताले एकशनमै उत्रनु भनेको त न भूतो न भविष्यतिः नै हो ।’ यो दृष्टिले हेर्दा गणेशमान सिंहको साहस अद्वितीय नै थियो । इन्द्रजात्राको दिन सबै राणाहरूलाई गद्दी बैठकमा बसेकै वेला एकै चिहान बनाउने एकशन फत्ते गर्ने एन मौकामै पुगेपछि आफ्नो टोलीका एक गद्दारले पोल खोलिदिएकाले उहाँको त्यो एकशन सफल हुन पाएन । यो घटनाबाट तिलमिलाएको राणासरकारले गणेशमान सिंहको व्यापक खोजतलाश गच्यो । काठमाडौंका सचेत साथीहरूले कुनै उपायले उहाँलाई भगाउन सफल भए । तर नेपाल भारत सीमानाको ठोरीमा सुरक्षाकर्मीले पकडीछोड्यो ।

(ग) वीरगञ्जका बडाहाकिम अवाक

काठमाडौंबाट भेष बदलेर पैदल पाँच-सात दिनरात जझगलको बाटो हिंडेर भोकै प्यासै भारत पुनै आँटेका जो थिए, ठीक त्यसै वेला नेपाल-भारतको सीमा ‘ठोरी’ भन्ने जझगलनजीकैको बोर्डरका सुरक्षाकर्मीको फन्दामा परिहाले । गिरफ्तारीपछि गणेशमानजीलाई प्रहरीले वीरगञ्जका बडाहाकिम सोमशमशेर सामुन्ने पेस गच्यो । माथि आफू बस्ने कोठाको बार्दलीबाट गणेशमानप्रति नजर लगाउँदै प्रहरी हवल्दारलाई बडाहाकिम सोमशमशेरले हप्काएको स्वरमा भने—‘धत् मोरा हो, के गरेको तिमीहरूले ? यो कहाँको गणेशमान हुन्थ्यो ? गणेशमान भनेर बाटो हिंडेरे कुन नेवारलाई पक्रेर ल्यायौ ? हवल्दारले अदबसाथ भन्यो—‘प्रभु ! यो गणेशमान नै हो । सरकारले चिनिबक्सेन, गणेशमान यही हो ।’ सोमशमशेरले फेरि भने— यो हवल्दार उल्लु रहेछ, अझै जिदी गर्छ । हवल्दारले पुनः हात जोडेर भन्यो— ‘सरकार ! गणेशमान यही हो । मैले रक्सौलमा तीन वर्ष अधिदेखि चियो गरेको मान्छेलाई चिन गल्ती गरेको छैन । यसको पहिरनले गर्दा सरकारलाई चिन मुश्किल पन्यो । बखतमान र तिलकमानलाई बोलाइबक्से हुन्छ । उहाँहरूले चिन्हुन्छ प्रभु ।’ हवल्दारले देखाएको आत्मविश्वास र सुब्बाहरूलाई बोलाउने आग्रह देखेर होला, सोमशमशेरले भने— ‘ए, हो रहेछ, यो गणेशमान नै रहेछ । कस्तो विरूप देखिएको ! कहाँबाट ल्याएको हो यो गणेशमानलाई ? हवल्दारले भन्यो— ‘ठोरीबाट । सोमशमशेरले आश्चर्य मान्दै

भने कुन बाटो आयौ तिमीहरू ? हवल्दारले भन्यो— ‘जङ्गलको बाटो प्रभु ! सोमशमशेरले ठट्टा गर्दै भने— ‘कसो बाघ-भालुले खाएनछ, यो गणेशमानलाई !’ सोमशमशेरको ठट्टाले गणेशमानजीलाई तीरभैं चुभेछ, उहाँले तत्क्षण भन्नुभयो— ‘सम्पूर्ण राणाहरूको टाउको खानुपर्ने म जस्तो व्यक्तिलाई बाघ-भालुले खाने आँट के गर्थ्यो । तिमीहरूलाई नखाई मर्छ भन्ठानेका छौ ? तिमीहरूलाई नखाई म मर्दिनँ ।’ गणेशमानजीको गर्जन सुनेर सोमशमशेर अवाक् भए । यसको यही नै वेला हो तेजोवध गर्नुपर्ने भनेर गणेशमानजीले थन्नुभयो— ‘कस्तो सोमत नभएको मान्छे रहेछ । इयालमा बसेर कुरा गर्ने हो ? कुरा गर्ने भए तल ओर्ली, अनि कुरा गरौंला ।’

गणेशमानजीका शब्दहरूबाट अपमानित भएका बडाहाकिम लुरुक्क पर्दै आफ्नो खोपीभित्र पसे । रात परेपछि गणेशमानजीलाई राखेकै ठाउँमा आएर बडाहाकिम सोमशमशेरले गणेशमानजीलाई एकलै राखेर भने— ‘फटाहा ! सबको अगाडि मुख छोडेर मेरो बेझ्जती गर्न हुन्छ ? ऐले भन् न, जे भन्न मन लाग्छ । कोठाभित्र जुताले हाने पनि हुन्छ, तर मानिसको अगाडि त्यसरी भन्ने हो ? उत्तरमा गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘तिमीले मेरो नूर गिराउन खोज्यौ, बडाहाकिमको रोब देखायौ, त्यसैले मैले पनि त्यस्तै गरेको हुँ । त्यस वेला तिमीले गणेशमानसँग कुरा गरिरहेको छु भन्ने बिरिस्यौ, त्यसैले यो कुरा तिमीलाई याद गराएको मात्र हो ।’ पुनः रातो मुख पारेर बडाहाकिम आफ्नो बाटो लागे ।

(घ) हरिशमशेरको क्रोधसँग गणेशमानको साहसको टकराव !

वीरगञ्जका बडाहाकिमले गणेशमान सिंहलाई काठमाडौं जेलसारको आदेश दिएपछि वीरगञ्जबाट काठमाडौं नपुगेसम्मको केही दिनको यात्रा बडो रोचक एवं रोमाञ्चकारी छ । त्यसको वर्णन यथास्थानमा गरिने नै छ । यहाँ चाहिं राणाशासकका प्रतिनिधि हरिशमशेरले दिएको यातना र गणेशमान सिंहले उनका सामुन्ने प्रदर्शन गरेको साहसपूर्ण जवाफ र उनले झेलेको यातना प्रस्तुत गरिएको छ ।

गणेशमानलाई काठमाडौं त ल्याइयो तर काङ्गेसका कार्यकर्ता र उसका समर्थकहरूले हुलहुज्जत गरेर काङ्गेसीले उम्काउलान् भन्ने डर भएकाले गणेशमानलाई राखेको लरी (ट्रक) को अगाडि र पछाडि अरू दुई लरीमा

हातहतियार सहितका सेनाहरूले सुरक्षा दिइरहेका थिए । एक कान दुई कान मैदान भने जस्तै— आइस्था आइस्था गणेशमानलाई हेर्न आउनेको ठूलो भीड जम्मा भयो । भीड देखेपछि सुरक्षाकर्मीहरूलाई गिज्याउँदै गणेशमानजी भन्दै थिए— ‘तिमीहरूले एकादशीको दिन पशुपतिनाथको दर्शन गर्न जाँदा भीडले धक्कमध्यक्का गरेको देखेका छौ ? हो, यिनीहरू पनि त्यसै गरी यहाँ मेरो दर्शन गर्न आएका हुन्, बुझ्यो ? तिमीहरू यिनलाई दुःख नदेऊ !’ तिनताका गणेशमान भनेका बहादुरीका पर्याय र किंवदन्तीका नायकभैं थिए— आमजनताको नजरमा । त्यसैले जनताको मनमा गणेशमानको व्यक्तित्वको कल्पना सबै कालभैरवसमान गर्थे । तर सुरक्षाकर्मीको घेराभित्र रहेको व्यक्ति त सामान्य देखिन्थे । त्यसैले त्यो भीडबाट कसैले भन्यो— ‘काइग्रेसको नाइके गणेशमानलाई पक्रियाँ भन्ये, कहाँको न्यार पो ल्याएछन् ।’ अर्कोले भन्यो— ‘सिंहलाई पक्रियाँ भनेको त मूसालाई पो समाएछन् ।’ फेरि अर्कोले थप्यो— ‘के खाएर काइग्रेसको नेता हुन्थ्यो, यो अनुहार न दनुवारको मान्छे ?’ स्वर मिलाउँदै अर्कोले भन्यो— ‘कालीमाटीको खपने ज्यापूलाई गणेशमान रे !’ गणेशमानको वीरतापूर्ण कथाहरू सुनेका नेपालीहरूको मनमा कालभैरवभन्दा बलवान् र डरलागदो आकृतिको कल्पना गरेका हुन्थे जनताले । तर यहाँ त एउटा थकित, गलित र निरूपाय व्यक्ति देख्दा पत्याउन गाहो हुनु अस्वाभाविक थिएन । बिस्तारबिस्तार भीड कम हुँदै गयो । तैपनि सुरक्षाको विशेष व्यवस्था मिलाएर सेनाले गणेशमानजीलाई सिंहदरबारको ढोकाको दाहिनेपट्टिको सेनाको गारतमा पुऱ्यायो ।

गणेशमानलाई वि.सं. १९९७ सालमा पहिलो पटक थुनामा पर्दा जसले बयान लिएका थिए १० वर्षपछि पुनः यो पटक पनि सिंहदरबारमा बयान लिने व्यक्ति उनी नै थिए— मीरसुब्बा महेन्द्रबहादुर महत । माथि काउचमा चाहिं एउटा ‘नरकासुर’ जस्तो तीन जना बराबर एकै जना जस्तो देखिने धम्मरधुस व्यक्ति बसेको थियो । त्यो व्यक्ति अरू कोही होइन— हरिशमशेर रहेछन् । यो कुरा गणेशमानलाई भनिएको थिएन । तर गणेशमानले चिनिसकेका थिए । महतले बयानको ऋम प्रारम्भ गर्दै भने— ‘नानीको नाम र थर बताइदिनुहोस् न !’ वास्तवमा सोधनुपूर्व नै उनले गणेशमानजीको नाम लेखिसकेका थिए । औपचारिकता पुऱ्याउन सोधेका मात्र थिए । गणेशमानजीले काउचमा बसेको त्यो धम्म धुसको नूर गिराउने हेतुले भनुभयो— ‘मेरो नाम त तपाईंले लेखिसक्नुभएको

छ । मेरो ठेगाना पनि तपाईंलाई थाहा छ, किन सोधुहुन्छ ?' महतले भने— 'होइन काजीसाहेबले नानीलाई भिन्दै राखिसकेको हुनाले । कहाँ, यट्खा कि किलागलमा ? भनी सोधेको हुँ ।' गणेशमानले जवाफ दिए— 'त्यसो भए नेपाल अधिराज्य नै मेरो घर हो । जहाँ लेखे पनि हुन्छ ।' उहाँको बटारिएको जवाफ सुनिरहेको त्यो काउचमा बस्ने हाकिम, रीसले मुख्मिरहेको सहजै देखिन्थ्यो । उसले भुतभुताउँदै ऋोधित हुँदै भन्यो— 'ए (फोहोर गाली) ताँ कैदी होस् । थाहा छैन तँलाई ? सोधेको सीधा जवाफ नदिएर अझ नेप्रिएर बोलिस् भने तँलाई... ... !' गणेशमानजीले के सहनुहुन्थ्यो ? उहाँले पनि बयान लिइरहेका महतलाई भन्नुभयो— 'को हो यो ? बीचमा प्याच्च बोल्ने ? अन्त कराउने ठाउँ पाएन यसले ?' गणेशमानजीको निर्भीक जवाफले तिलमिलाएको त्यो भीमकाय शरीर भएको मान्छेले देउता बोलाउँदा धामी काँपेभै काँप्दै निधारबाट पसीना निकाल्दै न्वारनदेखिको बल लगाएर चिच्च्याउँदै भन्यो— 'हामीलाई ताँ भन्ने यो (भद्रागाली) गर्दै च्याँटियो । यसलाई ठोकिहाल । त्यो हाकिम थियो हरिशमशेर ! ऊ विशेष अदालतको तालुकवाला जर्नेल तर गणेशमानजीले नचिनेभै गरी भन्नुभयो— 'चिन्नु न जानु को होस् ताँ ? बीचबीचमा बोलेर मलाई किन डिस्टर्ब गर्छस् हाँ ? म आफ्नो बयान उहाँ सुब्बासाहेबलाई दिदै छु । ताँ बीचमा बोल्ने को होस् हाँ ? चूप लाग् ।' उसले फेरि भन्यो— 'अभै पनि मलाई ताँ भन्दै छ । ठोक् यसलाई ठोकिहाल् ।' अझै उसलाई रिसाउने गराउन गणेशमानजीले भन्नुभयो— 'तैले मलाई 'ताँ' भनेपछि मैले पनि 'ताँ' भन्ने नै भएँ । तँलाई चित दुख्छ भने अर्कालाई पनि त्यस्तै हुन्छ भन्ने ठानुपर्दैन ?' यत्तिकैमा चोरआौला गणेशमान सिंहप्रति तेस्याउँदै त्यो नरपिचाशले भन्यो— 'ठोक्, ठोक्, ठोक् ।' अनायास गणेशमानमाथि कोर्काको बर्सात् हुन थाल्यो । कोर्काको गति यति तीव्र थियो कि, हावामा कोर्का देखिदैनथ्यो— केवल कोर्काको स्वाँस्वाँको आवाज मात्र सुनिन्थ्यो । गणेशमानजीको शरीरलाई रगतपक्ष पार्दै ती कोर्का फनफन्ती शरीरमा बेरिएका हुन्थे । गणेशमानजी चाहिँ ऐया ! सम्म पनि नभनी मुठी बटारेर दाँत किटेर शरीरलाई तिनिकक तानिरहनुहुन्थ्यो । उहाँलाई पहिले नै थाहा रहेछ कि— आफ्नो शरीरको पूरै ताकत लगाएर तन्काउन सकियो भने कोर्काको स्वाँठको पीडा सहन गर्न सकिन्छ भन्ने । उहाँले त्यसै गर्नुभयो । रातभर माटोको कतारोमा पानी भेरेर डुबाइराखेको करीब १५ हात लामो त्यो

कोर्रा दुवै जना सिपाहीले लय मिलाउँदै एउटाले हानेर तानिसकेपछि तुरुन्त अर्कोले हान्थ्यो । हानिसकेपछि तान्ने वेला पिँडुलाको छाला समेत तान्थ्यो त्यो कोर्राले । यसरी निरन्तर हानिरहँदा पनि गणेशमानजी न एक पटक लड्नुभयो न त उहाँले ‘ऐय्या’ नै भन्नुभयो । राणाको सामुन्ने ‘ऐय्या’ अथवा ‘आत्थु’ को शब्द मुखबाट निकिलएला भनेर उहाँ अत्यन्त सतर्क हुनुहुन्थ्यो । धेरैबेरसम्म कोर्राको प्रहार गणेशमानजीले वीरतापूर्ण ढड्गाले झेलिरहनुभयो । यो बीचमा कोर्रा हान्नेहरू थाकेर धेरै पटक अर्काको हातमा कोर्रा थमाइसकेका थिए । अन्ततः कोर्राको मारको पीडा झेल्न नसकेर गणेशमानजी लड्नुभयो । उहाँ लडेपछि पनि कोर्रा हान्न रोकिएको थिएन । उता हरिशमशेर भन्दै थिए— ‘यो (भद्रागाली) लाई उठा र फेरि ठोक् !’ उठाउने प्रयत्न त सिपाहीहरूले गरे, तर उठिरहन उहाँ सक्नुभएन । अधमरा अवस्थामा पुग्नुभएको गणेशमानजीलाई अझै पनि तिनले कोर्रा हानिरहेका थिए । यसै बीच कोठाभित्र महेन्द्रबहादुर महत र सरदार उपेन्द्रपुरुष ढकाल छिरे । उनीहरूले भने— ‘रोकिबक्सन पन्यो, प्रभु ! नत्र सन्निसर्पन पर्न सकदछ । रोक्नुपर्छ प्रभु ! मर्का पर्न सकदछ ।’ त्यसपछि हरिशमशेरले भन्यो— ‘ए रोक् उठा यसलाई !’ यत्तिकैका अचेतन अवस्थामा रहेको गणेशमानजीको मुखबाट अनायास निस्कियो— ‘पानी’ ! हरिशमशेरले चिच्च्याउँदै सिपाहीहरूपट्टि हेदै भन्यो— ‘ए ! तिमीहरूमध्ये कसैलाई पिसाब लागेको छ ? छ भने यो गणेशेको मुखमा मुतिदेओ ।’ त्यतिले पनि नपुगेर हरिशमशेरले भन्यो— ‘ए ! यसलाई मरेको कुकुर घिसारेकै घिसारेर लैजा ।’ दुई सिपाहीले घिसार्दै सिंडीबाट ओराले । गणेशमानजीमाथि भएको यो प्रताङ्गना सिंहदरबारको पुतली बगैंचाको काठघरमा भएको थियो । ‘वीर भाँचिन सकदछ तर झुक्न कदापि सक्वैन’ भन्ने उक्तिलाई गणेशमान सिंहले यहाँ शतप्रतिशत सार्थक साबित गरिदिए ।

गणेशमान सिंहलाई दिइएको यातनाका प्रत्यक्षदर्शी रहेका एक जना सिपाहीले केही दिनपछि घाम ताजे ठाउँमा गणेशमानजी घस्त्रिदैघस्त्रिदै गएको देखदा आश्चर्य मान्दै भनेछ— ‘ए गणेशो ! म एउटा कुरा सोध्छु ताँ नढाँटी भन् है ।’ गणेशमानजीले ‘हुन्छ’ भन्नुभएछ । त्यो सिपाहीले भन्यो— ‘तिमो बाबु र आमामध्ये नेवार को हो ?’ गणेमानजीले भन्नुभयो— ‘दुवै जना नेवार नै हो ।’ उसले भन्यो मैले नढाँट भनेको फेरि ढाँटिहाल्यो । नेवारको बच्चा पनि यस्तो

‘वीर’ हुन्छ ? कसैले पत्याउँदैन ! त्यो दिन तैले हाप्रो जसहिबको मुखैमा ‘तँ’ भनिस् । फेरि तँलाई त्यत्रो कोरा हानियो, तैले ऐयासम्म भनिनस् । तँलाई ६०३ कोरा हानुन्जेल म त्यहीं छु । पछि कति हाने मैले गनिनँ । यदि तँ नेवारकै छोरा होस् भने धन्य रहिछन् तेरी आमा ! नेवारीको कोखबाट पर्नि यस्तो सपूत जन्मदो रहेछ । (स्मरण रहोस्— तिनताका वीरताको ठेकका क्षत्रीहरूले मात्र पाएका थिए भन्ने कुरामा विश्वास गर्थे आमजनता !) । हेर म मात्र होइन त्यो दिन पालो बस्ने हामी सबै सिपाहीले तेरो साहस देखेर जिब्रो टोकेका थियौं । त्यतिकैमा खाने वेला भएछ । सबै सिपाहीहरू भात खान जाँदै थिए । एक जना सिपाहीले भन्यो— ‘तिमी त भान्छासम्म घम्चेर जान गाहो होला, खाना यहीं ल्याइदिँ ?’ गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘भोक त साहै लागेको छ । तर के गर्नु ? खायो कि पेट चल्छ अनि चर्पी कसरी जाने ? बरु नखाइदियो भने आनन्द !’ अर्को सिपाहीले भन्यो— ‘के भो त ! खान त खाऊ । बरु हामी बोकै चर्पीसम्म पुच्याउँला नि !’ सिपाहीहरूको शुभेच्छा र प्रेमले गणेशमानजीको भोक अझै जाग्यो र उनीहरूको आग्रहलाई स्वीकार्नुभयो । गणेशमानजी त्यो दिनको खानाको विषयमा भन्नुहुन्छ— ‘मैले ठूलाठूला भोज र राजर्षि खानाको धेरै परख गरेको छु । तर त्यो दिन खाएको मासको दाल र भात अनि रायोको सागको स्वाद आजसम्म मुखैमा झुन्डिरहेको छ ।’

माथि उल्लेख गरिएका साहसका अकल्पनीय कथाहरूका नायक गणेशमान सिंहले भौतिक र शारीरिक रूपले कर्ति दुःख भोग्नुभयो होला, त्यो कल्पनातीत कुरा हो । उहाँको साहस र उहाँले वरण गर्नुभएको यातनाका सम्बन्धमा मात्र केन्द्रित भई शोध गर्ने हो भने एउटा ठूलै ग्रन्थ तयार हुन सक्दछ । तसर्थे उहाँको साहसको प्रदृशगलाई यहीं पूर्णिवराम दिइौं ।

(३) सिद्धान्तनिष्ठता

राणाशासनभन्दा प्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्था यसकारण प्रगतिशील हो कि सबै जातका मानिसले केटी भगाउँदा सबैलाई समान व्यवहार हुन्छ भन्ने बाहेक गणेशमानलाई राजनीतिको अरू ज्ञान पठकै थिएन । सिद्धान्तका कुरा त पछि मात्र बुझेको हो उहाँले । तथापि उहाँले त्यस वेलासम्म सिद्धान्तका ठूलाठूला कुरा नबुझे तापनि वचनको पक्का र शपथको बर्खिलाप जान हुन्न

र राणाका अगाडि भुक्न हुन्न भन्ने चाहिँ उहाँको मनमा गडेर बसेको थियो । उहाँको सिद्धान्तनिष्ठताका केही उदाहरण तल दिइएको छ ।

- क) प्रजापरिषद्को सदस्यता सगौरव वरण गर्ने ऋममा धर्मभक्तजीको रोहवरमा भगवती माता (बिजेश्वरी) को पाउ पकडेर लिएको प्रतिज्ञा— ‘आजदेखि हामी जीउज्यान दिएर प्रजापरिषद्लाई मजबूत पाछौं । कदाचित् त्यो प्रक्रियामा बीचमा पक्ताउ परियो भने बरु मरे जानेछौं तर सास रहन्जेल कसैलाई धोखा दिनेछैनौं ।’ भन्ने भाखालाई उहाँले आफ्नो मूलमन्त्र नै बनाउनुभएको थियो । नभन्दै यातनाको डरले कहिल्यै पनि ऋान्तिलाई उहाँले धोखा दिनुभएन ।
- ख) राणाहरूले गणेशमानको मुखबाट धर्मभक्त र गद्गालालाको नाम ओकल्न ढूलो प्रयत्न गरे तर उनले कहिल्यै आफ्नो मुख खोलेनन् । कहिले उहाँलाई द्विविधा भयो भने गद्गालालाले बोलेको वाक्य सम्झनुहुन्थ्यो— ‘गणेशमान दाइ, धर्म नछाड्नुहोस् है’ भन्ने । यो वाक्यले उहाँलाई ढृढ बन्न मद्दत गर्थ्यो ।
- ग) सेनाको हातको ६०१ भन्दा बढी कोर्रा खाएर आफू अचेत हुने अवस्थासम्म पुगा पनि उहाँले आफ्नो स्वाभिमानलाई कहिल्यै डग दिनुभएन । न त उनले कसैको पोल नै खोले ।

सिद्धान्तनिष्ठताका केही अन्य उदाहरण

(क) २००७ सालको सशस्त्र ऋान्तिको सफलतापछि भारत, राणा र नेपाली काइग्रेसबीच भएको त्रिपक्षीय कथित दिल्ली सम्झौताबाट गणेशमानजी प्रसन्न हुनुहुन्थेन । जसका विरुद्ध हज्जारौं सपूत शहादत भए, तिनकै प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित मन्त्रिमण्डलमा नेपाली काइग्रेस पनि शामिल हुनु न सिद्धान्तको हिसाबले सही थियो न त नैतिकताको दृष्टिले नै उपयुक्त । त्यसै गरी नेपालको आन्तरिक मामिलामा भारतको हस्तक्षेपकारी भूमिका पनि उहाँलाई पचिरहेको थिएन । त्यसकारण उहाँले त्यो कुराको विरोध गर्नुभयो । उहाँलाई मन्त्रिमण्डलमा बस्नका निम्नि आग्रह गरियो तर, स्वीकार्तुभएन । उहाँले पार्टी अध्यक्षलाई लेखेको पत्रमा यो कुरा खुलाउनुभएको थियो । तर, बी.पी. कोइरालालाई थाहा थियो गणेशमानजीको कमजोरी ! हो त्यही कमजोरीलाई

पक्रिएर बी.पी. कोइरालाले गणेशमानजीलाई पार्टीको निर्णय मान्न बाध्य गराउनुभयो । गणेशमानजीको कमजोरी भनेकै पार्टीको निर्णय हो । पार्टीको निर्णय भनेपछि एक रौं बराबर पनि उहाँ हलचल गर्नुहुन्थयो, चाहे हामफालेर वा झुन्डिएर मर्न पार्टीले आदेश किन नदियोस् ।

(ख) जनमतसङ्ग्रहको निष्पक्षताका निम्ति अन्तरिम सरकार बन्नुपर्ने शर्त नेपाली काइग्रेस र वामपन्थी दलहरूका भातृ सङ्गठनहरू ने.वि.संघ र अनेरास्विवियुले छेडेको आन्दोलनले २०३६ सालमा राजनीतिक रड लियो । त्यो आन्दोलनलाई नियन्त्रण गर्न नसकेपछि तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले एउटा घोषणा मार्फत जनताले के र कस्तो राजनीतिक व्यवस्थाको माग गरेका हुन्, आफै निर्णय गरून् भनेर जनमतसङ्ग्रहको घोषणा गरे । जनताको मत बुझनका निम्ति जनमतसङ्ग्रह आफैमा प्रजातान्त्रिक औजार त हो तर जनमतसङ्ग्रहलाई निष्पक्ष देखाउनका निम्ति पनि सबैलाई स्वीकार्य अन्तरिम सरकार बनाइनुपर्छ । यो कुराको गणेशमानजीले बी.पी. कोइराला र आमजनतालाई पनि स्मरण गराउनुभयो । तर गणेशमानजीको यो सैद्धान्तिक मागलाई न राजा वीरेन्द्रले स्वीकार गरे न त बी.पी. कोइरालाले नै । अन्ततः परिणाम त्यही निस्कियो जुन गणेशमानजीले शाइका गर्नुभएको थियो । अनेक जालभेल र प्रपञ्चको रचना गरेर पञ्चायतले आफ्नो जीत भएको घोषणा राजाद्वारा गरायो । गणेशमानजीको भनाइलाई काइग्रेसको शर्तको रूपमा बी.पी. ले स्वीकार गर्ने हिम्मत गरेका भए परिणाम उल्टो आउने पक्का थियो ।

(ग) नेपालको इतिहासकै पहिलो जनआन्दोलनको सर्वोच्च कमान्डर हुनुहुन्थयो गणेशमान सिंह । ४९ दिनसम्म निरन्तर चलेको यो जनआन्दोलनको चाप भेट्न हम्मेहम्मे परेपछि राजाले छलफलका निम्ति गिरफ्तारीकै अवस्थामा रहेका सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहसँग भेट्ने चाहना राखे । यो प्रस्ताव प्रधानमन्त्री मार्फत आयो । गणेशमानजी सशाङ्कित हुनुभयो । कहीं राजाको यो षड्यन्त्र त होइन ? त्यसकारण उहाँले राजासँगको भेट प्रस्तावलाई तत्क्षण अस्वीकार गर्नुभयो र चैत २६ गते अर्को अपील जारी गर्दै भनुभयो—‘शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन निर्णायक बिन्दुमा पुगिसकको छ । जनताको एउटा सानो झट्काले यो निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्था गल्यामगुरुम लड्ने अवस्थासम्म आइपुगेको छ । त्यसकारण सम्पूर्ण प्रजातन्त्रप्रेमी जनताले जनआन्दोलनमा

सहभागिता जनाउनुहोस् ।' गणेशमानजीको यो अपिलको तुरुन्त पछि चैत २४ र २५ गते आन्दोलनको समर्थनमा मानवसागर नै ओर्लियो, देशैभरि । यो अत्यासलाई अवस्थाबाट विचलित हुन पुगेका राजा वीरेन्द्रले नियन्त्रण रहित अवस्था आउनुपूर्व नै गणेशमानजीको सहयोग अपरिहार्य भइसकेको महसूस गरे । परिस्थितिको गाम्भीर्यता बुझिदिने विशेष आग्रहका साथ राजाले निर्णायिक वार्ताका निमित गणेशमानसमक्ष प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई पुनः आफ्नो विशेष दूत बनाएर वीर अस्पताल पठाए । राजाको सन्देश बोकेर आएका प्रधानमन्त्री चन्दलाई गणेशमानजीले भन्नुभयो— 'राजाले आन्दोलनको माग स्वीकार गरी पञ्चायती व्यवस्था भइग गरिएको र बहुदलीय व्यवस्था स्थापना भएको घोषणा नगरेसम्म आन्दोलनरत पक्षको सर्वोच्च कमान्डरले राजासँग भेट गर्नु आन्दोलनको सिद्धान्त विपरीतको कुरा हो । त्यसकारण राजासँग मैले यथास्थितिमा भेट गर्नु मेरो सिद्धान्त र विश्वास विपरीतको कुरा भएकाले म यसका निमित असमर्थ छु ।' प्रत्युत्तरमा प्रधानमन्त्री चन्दले भन्नुभयो— 'तपाईंहरूको आन्दोलनलाई सार्थक परिणामिता पुच्याउन कुन विधि मार्फत र कसरी कार्यान्वयन गर्ने त ? भन्ने विषयमा पनि छलफल त हुनुपच्यो नि, होइन ? हो त्यही विधि र प्रक्रिया निर्धारण गर्न श्री ५ ले यहाँसँग भेट गर्ने इच्छा गरिबक्सिएको हो ।' गणेशमानजीले तत्क्षण भनिदिनुभयो— 'ठीक छ त्यसो हो भने म मेरा जिम्मेवार साथीहरूलाई पठाइदिन सकदछु ।' गणेशमानजीको यो सन्देश लिएर प्रधानमन्त्री फर्किए र गणेशमानजीले तुरुन्तै कृष्णप्रसाद भट्टराई, गिरिजाप्रसाद कोइराला, साहना प्रधान र राधाकृष्ण मैनाली संलग्न वार्ता टिम बनाउनुभयो र राजाकहाँ पठाउनुभयो । यस्तो थियो उहाँको अडान । यस्तो थियो उहाँको स्वाभिमान र सिद्धान्तनिष्ठता !!

(घ) गणतन्त्र अस्वीकार

जनआन्दोलन : २०४६ सफल परिणामिता दुखिगियो । काइग्रेस र वाम दुवैले संयुक्त रूपमा र बेग्लाबेग्लै पनि विजय सभाहरू देशैभरि गरिर हेछन् । जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डरसँग राजाले २०४७ साल वैशाख ३ गते गरेको भेटपछि झीनामसिना शङ्कका उपशङ्ककाका कुराहरू पनि मेटिए । आन्दोलनकारीका प्रतिनिधि एवं नेपाली काइग्रेसका सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराई वैशाख ६ गते प्रधानमन्त्री बने पनि वैशाख ८ गते एकाएक वामपन्थी पार्टीले

काठमाडौंमा टूलो जुलूस निकालेर पूरै सहर परिक्रमा गर्दै भन्यो— ‘राजा-काङ्गेस गठबन्धन मान्दैनौं । यो सम्झौता धोखा हो । गणतन्त्र हाम्रो माग हो । जनआन्दोलन रोकिएको छैन । हाम्रो आन्दोलन जारी छ ।’ जनआन्दोलनभन्दा बाहिर रहेका कम्युनिस्टको यो आन्दोलनले जोर पक्रँदै थियो । यत्तिकैमा गणेशमानजीले एउटा कार्यक्रममा जबर्जस्त ढण्डाले भन्नुभयो— ‘ए बाबा ! गणतन्त्र, जनआन्दोलनको माग नै होइन । हाम्रो माग त निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक संसदीय व्यवस्थाको स्थापना मात्र हो । यी दुवै चीज हामीले पाइसकेका छौं भने, आन्दोलनले माघै नमागेको ‘गणतन्त्र’ देउ भनेर हुन्छ ? यस्तो सिद्धान्त विपरीत अनैतिक कुरा गर्न पाइन्छ ? यो त सरासर अनैतिक कुरा भयो । त्यसैले यस्तो अनैतिक कुराको पछाडि लाएन हुन् । गणेशमानजीको यो सुस्पष्ट अडान र सिद्धान्तनिष्ठ अधिव्यक्तिपछि शनैश्चनै त्यो आन्दोलन केही दिनभित्रै साम्य भयो ।

(ड) कुरा २०४९-५० सालतिरको हो । प्रधानमन्त्री पिरिजाप्रसादलाई आत्मशलाघाको भूत सवार थियो । उनलाई सिद्धान्त, आदर्श, मूल्य र मान्यता जस्ता कुराहरूले सर्पश गर्न छोडिसकेको थियो । उनको एउटै मात्र उद्देश्य थियो— सत्ता, सत्ता र सत्ता, बस । यसका निमित्त जस्तो पनि र जोसँग पनि सम्झौता गर्न उनी सङ्कोच गर्दैनथे । पार्टीलाई आफ्नो पूर्ण नियन्त्रणमा राख्न सकियो भने मात्र आफ्नो मकसद पूरा हुन सकदछ भन्नेमा उनी दृढ थिए । त्यसैले पार्टीभित्रका सबै प्रकारका स्वार्थ समूहहरूको उनी मसीहा बनिसकेका थिए । उनी पार्टीभित्रका स्वार्थ समूहका मसीहा त भए तर, आम नेपालीहरू उनको शासकीय कमजोरीबाट दुई-तीन वर्षमै आजित भइसकेका थिए । समग्रमा भनुपर्दा सरकारमा गएको एकाध वर्ष पूरा हुन नपाउँदै नेपाली काङ्गेस अल्तोकप्रियताको गर्ततर्फ वेगवान् गतिमा अघि बढिरहेको थियो । यस्तो परिस्थितिमा पार्टीलाई जोगाउने स्वाभाविक जिम्मेदारी हुन्थ्यो सर्वोच्च नेताको हैसियतले गणेशमान सिंहको र पार्टी सभापतिको हैसियतले कृष्णप्रसाद भट्टराईको ! संसदीय निर्वाचनमा भोग्न परेको अकल्पनीय पराजयबाट आहत भएका कृष्णप्रसाद भट्टराई अर्कमण्य बनेका थिए । पार्टी र सरकारको इमेज दुरुस्त राख्न पर्ने प्रधानमन्त्री र पार्टी सभापति दुवै व्यक्तिको यस्तो अवस्था भएपछि पार्टीको के हविगत भयो होला, जोकोहीले सजिलै अनुमान लगाउन सकदछ ।

गणेशमानलाई राम्रोसँग थाहा थियो, जुन दिन नेपाली काइग्रेस कमजोर हुन्छ त्यही दिनदेखि प्रजातन्त्रको जग हल्लनेछ । आत्मशलाघाले जकडिएका कोइराला र अकर्मण्डयताको फन्दामा फसेका भट्टराईले काइग्रेसलाई पार लगाउन कदापि सक्नेछैनन् भन्ने ठहर गरेका गणेशमान सिंहले अब प्रधानमन्त्रीको राजीनामा मान थाल्नुभयो । उहाँको यो अधियानलाई व्यक्तिगत स्वार्थपूर्ति कारण उत्पन्न असन्तोष हो भनाउने प्रयत्नमा सरकारले आफ्नो पूरे ऊर्जा खर्च गच्यो । गणेशमानको केको स्वार्थ हुनु ? यदि उहाँ स्वार्थी नै भएको भए उहाँले जनआन्दोलनमा सर्वोच्च नेताको हैसियतले साधिकार हासिल गरेको प्रधानमन्त्रीको कुर्सी छोइनुहुन्थ्यो ? उहाँ नेपालको कुनै निर्वाचनमा हार्नुहुन्थ्यो ? उहाँले चाहुन्जेल नेपालमा अर्को कोही प्रधानमन्त्री बन्न सक्थ्यो ? यी र यस्ता कुराको विश्लेषण नै नगरी सरकारी पक्षले गणेशमानको सिलसिलेवार ढङ्गाले तेजोवध गरिरह्यो । सरकारको एकोहोरो प्रचाराले विदेशी मित्राष्ट्रको मनमा पनि पर्न थालेछ— गणेशमानजीको कदमले देशमा अस्थिरता पैदा गरिरहेको त छैन ?

(च) ‘तपाईं’ सम्बोधन गर्न राजालाई सुझाव

गणेशमान सिंह अत्यन्त भद्र, सौम्य एवं सुसंस्कृत स्वभावको व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । उहाँ प्रत्येक व्यक्तिको यथोचित सम्मान गर्नुहुन्थ्यो । जुवा, तास, गुण्डागर्दी र दादागिरीबाट प्रारम्भ भएको उहाँको जीवनलाई उहाँले देश, जनता र प्रजातन्त्रका निम्न समर्पित गरिदिएपछि आफ्नो जीवनपद्धति अथवा भनौं आफ्नो स्वभावलाई नै परिवर्तित गरिदिनुभयो । उहाँ कसैलाई अपमानबोधक शब्द प्रयोग गर्नुहुन्थ्यो । तर कसैले कसैको यथोचित सम्मान गरेन भने त्यसलाई त्यस्तै जवाफ दिन पाछि पर्नुहुन्थ्यो । २०३५-२०३६ साल तिरको कुरा हो, एक पटक राजा वीरेन्द्रले बी.पी. कोइरालालाई भेटेका थिए । राजासँगको भेटको सन्दर्भलाई Brief गर्न गणेशमानजी भएको ठाउँमा बी.पी. कोइराला पुग्नुभएछ । बी.पी.ले भेटबारे कुरा प्रारम्भ गर्नुपूर्व नै गणेशमानजीले बी.पी.लाई भन्नुभयो—‘बी.पी. बाबू ! तपाईंलाई राजाले के भनेर सम्बोधन गरे हँ ? तिमी कि तपाईं ? बी.पी.ले भन्नुभयो—‘तिमी !’ गणेशमानजीले भन्नुभयो—‘तपाईंले प्रोटेस्ट गर्नुभएन त ?’ बी.पी.ले भन्नुभयो—‘सबै नेपालीलाई राजाद्वारा तपाईं भनाउने मिशन लिएर म राजालाई भेटन गएको थिएँ । त्यसैले उनले (राजाले) मलाई के भनेर सम्बोधन गरे भन्नेपछि ध्यानै दिइनँ । तर उनले मलाई ‘तिमी’ नै

भनेर सम्बोधन गरेका थिए ।’ यो कुराले गणेशमानजी धेरै दुःखित हुनुहुन्थ्यो । देशको सबैभन्दा ठूलो र एशियाकै नेता मानिनुहुने बी.पी. जस्ता राजनेतालाई फुच्चे राजाले तिमी भन्ने ? यसको उपयुक्त जवाफ उपयुक्त समयमा दिने प्रतीक्षामा हुनुहुन्थ्यो उहाँ । २०४६ सालको जनआन्दोलन प्रारम्भ हुनुभन्दा केही महीना पहिले तत्कालीन प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंहले गणेशमानजीको घरमै आएर गणेशमानजीलाई भने—‘राजाले तपाईंसँग भेट गर्न चाहिबकसेको छ, कृपया समय मिलाउन पच्यो ।’ गणेशमानजीले केही समयअघि मात्र राजालाई लक्ष्य गर्दै चेतावनीपूर्ण एउटा वक्तव्य मार्फत भनिसक्नुभएको थियो—‘निकट भविष्यमै नेपाली जनताले शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनको माध्यमबाट आँधीबेहरी सिर्जना गर्दैछन् । नेपालका शासकहरूले समय छैंदै आफूलाई परिवर्तन गर्न चुके भने त्यो जनआन्दोलनले सिर्जना गरेको आँधीबेहरीले कसलाई कहाँ लगेर मिल्काउने हो टुझ्गो छैन ।’ यो वक्तव्यको निशाना सीधा राजाप्रति नै थियो । यो कुरा राजाले नबुझ्ने कुरै थिएन । त्यसैले गणेशमानजीले सोच्नुभयो— भेटेर के भयो र ? समस्या समाधानतर्फ भेटघाट उपयोगी भए ठीकै छ, होइन भन्ने आफ्नो जनआन्दोलनको अस्त्र त आफै साथ त छैंदै छ । त्यसैले प्रधानमन्त्रीलाई भन्नुभयो—‘ठीक छ, व्यवस्था मिलाउनुहोस् न त !’ नभन्दै केही दिनभित्रै भेटघाटको कायऋम तय भयो । फोटो राख्ने जिप पुरानो

नारायणहिटी राजदरवारमा गणेशमानजीसँग राजा वीरेन्द्रको पहिलो भेट भयो । भेटको प्रारम्भ नै राजा वीरेन्द्रले गणेशमानजीलाई आदरभावले सम्बोधन गर्दै भने—‘गणेशमानजी ! तपाईं त मेरो हजुरबाको साथी ! प्रजातन्त्र र यो देशका निमित्त तपाईंले ठूलो योगदान गर्नुभएको छ । आगामी दिनमा पनि तपाईंको योगदान हुने नै छ भन्ने विश्वास छ ।’ प्रतिउत्तरमा गणेशमानजीले जे भन्नुभयो ती राजनीतिक कुराहरू यथास्थानमा बताइसकिएको छ । यहाँ चाहिँ त्यही क्षणको एउटा रोचक प्रसङ्ग ! भेटघाटका ऋममा गणेशमानजीले राजालाई भन्नुभयो—‘सरकार ! यो प्रजातन्त्रको युग हो । प्रजातन्त्रमा कोही कसैबाट अपमानित हुन चाहँदैन । एकले अर्काको आदर र सम्मान गर्न सक्नुपर्छ । यो नै प्रजातान्त्रिक संस्कार हो । यो संस्कार राजादेखि रझकसम्मका सबैले मान्नैपर्छ । मेरो भनाइ के हो भने, सरकार ! यो प्रजातान्त्रिक युगमा सरकारले पनि राजनीतिक नेता तथा प्रधानमन्त्री एवं मन्त्रीहरूलाई पनि ‘तिमी’ भनेर

गरेको सम्बोधन राजाको गरिमा र प्रजातन्त्र सुहाउँदो भएको जस्तो मलाई लागेको छैन । त्यसकारण सरकारले त्यस्ता व्यक्तित्वलाई ‘तपाईं’ भनेर नै सम्बोधन गर्ने कि ?’ गणेशमानजीको यो सुझाव पश्चात् पनि राजा वीरेन्द्रले पञ्चायती प्रधानमन्त्रीहरूलाई त कहिल्यै तपाईं भनेनन् । तर जनआन्दोलनपछि स्थापित प्रथम प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टार्इलाई ‘तपाईं’ भनेरै सम्बोधन गरे भने गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई चाहिं ‘पाँडे भाषा’ मा ‘पीएमले यसो गर्नुपच्यो, उसो गर्नुपच्यो’ भन्ने गरेका थिए । गणेशमानजी सिद्धान्तलाई व्यवहारमा रूपान्तरित गरी त्यसलाई प्रजातान्त्रिक संस्कारकै रूपमा विकसित गर्न चाहनुहुन्थ्यो । त्यसैले आफूलाई लागेको कुरा इन्द्रेका बाबू चन्द्रेसमक्ष पनि त्यक्तिकै ढृढताका साथ राख्नुहुन्थ्यो, मोलाहिजाबेर । कहाँ पाउनु यस्ता नेता !

(३) समर्पण

सिद्धान्तनिष्ठता र समर्पण भनेको नजीकको नाता भएका दुई शब्द हुन् । सिद्धान्तनिष्ठ व्यक्ति परिस्थितिवश निष्क्रिय पनि हुन सक्दछ । तर समर्पित व्यक्ति चाहिं सदा क्रियाशील रहन्छ । समर्पित व्यक्ति बढी अनुशासित पनि हुन्छ । त्यसकारण लक्ष्यप्राप्तिका निमित आफूलाई समर्पित गर्नु चानचुने कुरा होइन । गणेशमान सिंहले आफ्नो लक्ष्यप्रति प्रदर्शित गर्नुभएको समर्पण भाव अद्वितीय रह्यो । यसका केही उदाहरण तल दिइएका छन् ।

(क) यावत् सुखका बावजूद राजकुमार सिद्धार्थको मन दरवारमा टिक्न सकेन । उनी परिवार, समाज र आफ्नो राज्यको सिमानाभित्रै बाँधिन तयार भएनन् । त्यसैले दरवारको यश-आरामको जीवन परित्याग गरी मानवजातिकै दुःखको निवारण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने खोजमा निकिलाए । आफ्नो लक्ष्यप्रति जुन समर्पित भावले उनी लागिरहे त्यसले उनलाई महामानव बनायो । उनको लक्ष्य आफू महात्मा बन्ने मात्र थिएन । राजकुमार सिद्धार्थको कठोर तपस्याले उनलाई भगवान्कै रूपमा स्थापित गरिदियो । उनलाई आज विश्वभरका जीवले भगवान् बुद्धका रूपमा चिन्दछन् ।

गणेशमान सिंहको जीवनी पनि लगभग राजकुमार सिद्धार्थ जस्तै थियो । उनको जन्म राणाकालका उच्चतम प्रशासनिक पद ‘बडाकाजी’ मा आसीन रत्नमानको घरमा भएको थियो । सम्भ्रान्त परिवारमा जन्म भएका कारण उहाँले चाहेका भए पछि आफै पनि सरदार वा काजी बन्ने कुरामा शडका थिएन ।

उहाँले जागीरै नखाएका भए पनि यश-आराम र ऐयासमा उनलाई राणाहरू बाहेक अरू कसैले उछिन्न सम्भव थिएन । त्यस्तो परिवारमा जन्मिनुभएका गणेशमानले पनि राजकुमार सिद्धार्थले जस्तै सुख र सुविधालाई लात मारेर नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना मार्फत रैतीसरहका नेपाली जनतालाई मर्यादित नागरिक बनाउने राजनीतिक लक्ष्य बोकेर निष्पटु अन्धकारमा हामफालेर अनिश्चित गन्तव्यतिर सोझिनुभयो । प्रसद्गवश गणेशमान सिंहको जीवनलाई राजकुमार सिद्धार्थसँग दाँज्ञे धृष्टता मैले यहाँ गरे, कसैले यसलाई अतिशयोक्ति ठान्छ भने ऊसँग म क्षमा माप्दछु । तर, यो देशका सन्तनेता मानिनुहुने कृष्णप्रसाद भट्टराईले एउटा पुस्तकमै लेख्नुभएको छ— ‘नेपालको सम्पूर्ण इतिहासमा पाँच जनाको व्यक्तित्व, नेतृत्व र कृतित्व सर्वोपरि उल्लेखनीय रहेको छ । ती हुन्— गौतम बुद्ध, पृथ्वीनारायण शाह, जङ्गबहादुर, बी.पी. कोइराला र गणेशमान सिंह । गणेशमान सिंह गौतम बुद्ध जस्तै अत्यन्त सम्पन्न परिवारको भए तापनि त्यसको सुखभोगलाई छोडेर उहाँले दुःखको बाटो रोज्नुभयो । नेपाल र नेपाली जनताको हक, अधिकार र उन्नतिका निमित उहाँले अनेकौं दुःखकष्ट भोग्नुभयो ।’ यी दुई महानतम नेपाली व्यक्तित्वमध्ये पहिलो भगवान् नै हुनुभयो र उहाँले पूरै विश्वलाई दुःख निवारणका निमित सर्वथा नवीन दर्शन नै दिनुभयो । त्यसै गरी गणेशमान सिंहले पनि नेपाली जनतालाई स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको स्वाद चखाउनुभयो । यसका निमित जुन समर्पित भावले उहाँले निरन्तर ६ दशकसम्म अकल्पनीय दुःख र कष्टहरूलाई हाँसीहाँसी झेल्नुभयो, त्यसैले नै उहाँलाई नेपालको इतिहासले अप्रतिम नेताको रूपमा स्थापित गरेको हो ।

(ख) गणेशमान सिंहले आफ्नो सुदीर्घ ८२ वर्षको उमेरमध्ये करीब ६० वर्ष राजनीतिकै निमित खर्च गर्नुभयो । उक्त ६० वर्षे राजनीतिक कार्यकालमा १४ वर्ष जेलजीवन र चौधैं वर्ष प्रवास र करीब दुई वर्षजिति नजरबन्दपा बिताउनुभयो । अनेकौं नेता एवं राजनेताहरूले पनि समर्पित भावले देशका निमित यस्ता दुःख नभोगेका होइनन्— इतिहासमा ! तर यति लामो समयसम्म यति धेरै दुःखकष्ट र यातना भोगेकाहरू विरलै पाइन्छन् । नेपालको इतिहासमा राजनीति गरेका नेता-कार्यकर्ताहरूको मूल्याङ्कन गर्दा देखिन्छ कि यहाँ या त अत्यन्त कमजोर आर्थिक अवस्था भएकाहरू या त मध्यम वर्गीय परिवारका व्यक्तिहरूले मात्र राजनीतिमा लागेका छन् । त्यसो त सुवर्णशमशेर जस्ता केही

सम्पन्न राणा, शाह र केही नेवार व्यापारी वर्गका व्यक्तिहरूले पनि राजनीतिमा भाग नलिएका होइनन् । तिनको सझौत्या अत्यन्त न्यून छ । फेरि त्यस्ता सम्पन्न घरानाबाट आएकाहरूले राजनीतिलाई निरन्तरता दिन सकेनन् । कतिले त दुःख र यातनाबाट तर्सिएर राजनीतिबाट सन्यास पनि लिए । सम्भवतः नेपालको राजनीतिक इतिहासमा गणेशमान सिंह मात्र यस्तो ऐटा व्यक्तित्व हो जो सम्भ्रान्त वर्गबाट राजनीतिमा प्रवेश गरे पनि समर्पित भावले छ दशकसम्म लागिरह्यो-लागिरह्यो । त्यति मात्र हो र ! गणेशमान सिंह मात्र यस्तो ऐटा व्यक्तित्व हो जसले सार्वजनिक जीवनमा पदार्पण गरिसकेपछि साराका सारा यश-आरामका सामग्रीहरूको परित्याग गरेर सामान्य नागरिक जस्तै जीवनलाई अङ्गालेको छ । आफ्नो घरले उहाँका निमित बनाई पठाएको चौरासी व्यञ्जन त्यागेर जेलमा अर्काको भाँडा माझेर आफ्नो क्षुधा मेट्नुहुन्थ्यो उहाँ । जेल बसेदेखि नै उहाँले बिस्तरामा सुन्न छोड्नुभयो । उहाँले पूरै बन्दी जीवनभर सुकुललाई ओछ्यान र दुझालाई सिरानी र काम्लोलाई ओढने बनाउनुभएको थियो । यस्ता महानतम व्यक्तिको समर्पणको कुरा के गर्नु ? उहाँ वास्तवमै आफूले निर्धारण गरेको लक्ष्यप्राप्तिका निमित जस्तोसुकै त्याग, तपस्या र बलिदान गर्न पछि नहट्ने व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । नेपालमा यस्ता पनि राजनेता थिए भन्ने सुन्न र पद्धन पाउँदा आगामी युगौयुगसम्म आउने नयाँ पुस्ता, यस्ता गौरवका गाथा सुनेर द्रवित हुनेछन् र नेपालीको शिर सदा गर्वले उँचो रहनेछ । ती नयाँ पुस्ताले अवश्य पनि भन्नेछन्— कुनै वेला गणेशमान जस्ता पनि मान्छे रहेछन्, नेपालमा ! धन्य छिन्, नेपाल आमा !

गणेशमान सिंह 'वीर' नै हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न गरिएको यो वस्तुपरक विश्लेषण आफैमा मननयोग्य छ । यसमा कुनै अतिरञ्जना छैन, न त भावना र पूर्वाग्रह नै । भावनामा आएर विश्लेषण गर्न बस्यो भने त्यो कर्म न विश्लेषण हुन सकछ न त इतिहास नै । यस्ता युगपुरुषप्रति मातृभूमि स्वयं नतमस्तक हुन्छन् ।

हो, यहीनेर आएपछि गणेशमान सिंहको जीवनले 'वीरभोग्या वसुन्धरा' भन्ने उक्तिलाई सार्थक बनाइदिएको छ ।

**

अद्रभुत मान्छे !

(भगवान्ले यो संसारमा एक से एक गुणमयी सन्तानलाई जन्माएका छ् । कोही त्यागी, कोही तपस्वी, कोही योगी, कोही बलिदानका प्रतीक, कोही पराकाष्ठाका विद्वान्, कोही प्रेम, करुणा र सद्भावका सागर, कोही ऋत्तिका प्रतीक त कोही सेवाभावले ओतप्रोत- महापुरुष ! यस्ता अलग-अलग गुणहरूले सम्पन्न अनेकाँ महामनाहरूको कथा हामीले सुनेका र कैयाँसँग साक्षात्कार पनि गरेका छौं । यी सबै गुणहरू एउटै व्यक्तिमा उपलब्ध हुनु भनेको दुर्लभ मात्र होइन विरल कुरा हो । यी सबै गुण कुनै एउटा व्यक्तिमा पाइयो भने जोकोहीले अनायास नै भन्नेछ-अद्रभुत मान्छे ! (अर्थात् *Super Humane*) गणेशमानजीबारे मलाई लागेको त्यही हो ।

गणेशमानजीको विश्लेषण गर्न बस्दा उहाँका मानवीय गुणहरूको विश्लेषण त गर्ने हो नि, भन्ने लागेको थियो । तर उहाँमाथि अध्ययन गर्दै जाँदा मानवीय गुणहरूभन्दा धैरै माथिका गुणहरू मेरा सामुन्ने उपस्थित भए । उहाँले गरेका कामहरूलाई केलाउँदा केही यस्ता कामहरू देखिए जो अवत कुनै 'मानिस'

ले गर्न सकछ जस्तो लागेन । त्यसमाथि राजनीति गर्ने 'नेता' ले किमार्थ गर्न सकतैन भन्ने निष्कर्षमा म पुगेँ ।

गणेशमान सिंहको व्यक्तित्व विश्लेषण गरिएको यस पुस्तकको यो आखिरी अध्याय हो । यस अध्यायपछि यो कामलाई यहीं उद्यापन गरिनेछ । सबै कुरा लेखिसिध्याउँदा मनमा एउटा कुरा आयो— होइन, गणेशमान जस्ता असल राजनीतिज्ञहरू समकालीन दुनियाँमा कर्ति भए होलान् हँ ! बडो अप्टेरो र जटिल प्रश्न थियो यो । मानिलिङ्ग, यो विश्वमा दश जना यस्ता मानिस थिए रे ! त्यो तथ्याङ्क थाहा पाएर हामीलाई के लाभ ? यस्ता प्रश्नहरूले देखिने लाभ दिन नसके तापनि तिनले नयाँ पुस्ताका जिज्ञासुहरूलाई आफ्ना अग्रजहरूप्रति गर्व गर्न र असल बन्न प्रेरित गर्छ जस्तो लायो । त्यसकारण यस्तो विषयको खोजी गर्नु ठीकै होला ।

यो अध्यायमा मैले उल्लेख गरेका गणेशमानजीका गुणहरू यसै पुस्तकका अधिल्ला अध्यायहरूमा पाठकहरूले पढिसक्नु भएको छ । त्यसैले तिनै बुँदाहरू पुनरुक्त भयो भने जस्तो लाग्न पनि सकछ । त्यसो होइन । मैले जानेर—बुझेरै दोहोच्चाएको हुँ । यो सिंगौ पुस्तकमा गणेशमानजीको व्यक्तित्व माथि विश्लेषण गरिएको हुनाले पूरे पुस्तकको सारांश रिच्चने क्रममा निसृत केही बुँदाहरू पुनरुक्त भएका मात्र हुन् । गणेशमान सिंह, जसका सयौँ गुणहरूबाटे यस पुस्तकमा चर्चा र विश्लेषण गरिएका छन् । ती मध्ये तल उल्लेख भएका प्रमुख चारवटा गुणहरू अबका मानिसहरूमा कदापि पाइने छैनन् । त्यसमाथि राजनीतिक नेतामा हुन सक्ने कुरै छैन ।

तिनका अतिरिक्त दुईवटा अरू बुँदाहरू पनि कोट्टचाएको छु, जो सामान्य हुँदै होइनन् तथापि एउटा सिद्धान्तनिष्ठ, एउटा त्यागी पुरुष र उत्कृष्ट राजनेताले 'गाँ' भनेर आँट्यो भने गर्ने नसकिने चाहिँ होइन । तर आजको परिवेशमा पछिल्ला दुई गुणले सम्पन्न राजनीतिज्ञ पाउन उकालै पर्ला ।)

अध्यात्ममा एउटा बलिदानी महापुरुषको प्रसङ्ग आउँछ । ती हुन्-दधीचि ऋषि ! एक पटक दैत्यहरूले देवताहरूलाई सम्पूर्णतः परास्त गरिदिन आँटे । देवताहरू दौडिए दधीचि ऋषिकहाँ पुगेर सहायताका निमित्त अनुनय विनय गर्न थाले । ऋषि रिसाहा त थिए, तर बलिदानी स्वभाव थियो उनको । उनले आफ्नो शरीरको रीढको हड्डी फिकेर देवताहरूलाई हस्तान्तरण गर्दै भने—‘यो मेरो हड्डीले बज्र बनाऊ र त्यसको सहारामा दैत्यको संहार गर !’ देवताहरूले त्यसै गरे । दैत्यमाथि विजय हासिल भयो ।

गणेशमान सिंह नाम गरेका यो जमानाका राजनीतिक महापुरुषले पनि दधीचि ऋषिले गरेखै बलिदानको कीर्तिमान स्थापना गरेका छन् । उनले हुँदाखाँदाको आफ्नो सम्भ्रान्त परिवारको परित्याग गरे । उनले त्यो अन्धकार युगमा राजनीतिजस्तो अनिश्चित भविष्यमा आफूलाई होमिदिए । शहीदको वचन पूरा नगरी र आफूलाई नेता मानेका लाखाँ नेपालीलाई मुक्त नगराई विश्राम लिन्न भनी दिव्य पाँच दशकभर सङ्घर्षमा जुटिरहे । यस क्रममा उनीमाथि चार/चारवटा फाँसी नै हुन सक्ने मुद्दा लायो । ६०१ कोरा हानियो । उनको सर्वस्व सरकारले हरण गन्यो । तर यो लौहपुरुष कहिल्यै विचलित भएन । अन्ततः आफ्नो सङ्कल्पबमोजिम यिनले शहीदको वचन पूरा गरे र नेपाली जनताप्रतिको दायित्व पनि निर्वाह गरे । यस्ति नपुगेर उनले साधिकार प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको कुर्सीको पटकपटक परित्याग गरे । यस्ता व्यक्तिलाई ती दधीचि ऋषिभन्दा कम आँक्न हुन्छ ? तर विडम्बना, यस्ता महापुरुषप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्नुको सद्वा कृपणता व्यक्त गर्न हामीहरूमध्ये धैरैले सङ्कोच गरेन्नै । दुःखको कुरा यही हो ।

गणेशमान सिंहका केही काम र उनका केही स्वभाव सामान्यत : अबका मानिसहरूमा पाइने कुराको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिन्न । त्यसमाथि राजनीतिशहरूमा पाइने त संभावना छैन । त्यस्ता केही विशिष्ट गुणहरू जसले गणेशमान सिंहलाई अद्भुत अर्थात् Super Humane कहलाउन सम्भव तुल्यायो, ती गुणहरू निम्न छन्-

(१) कृतज्ञ स्वभाव / वचनको पक्का

भौतिकवादीहरूले पत्याउनै नसक्ने गरी गणेशमानजीले दुइटा काम गर्नुभएको छ, जसको प्राप्ति नहुन्जेल उहाँले दिव्य पाँच दशकसम्म न कसैसँग

सम्भौता गर्नुभयो न त दुःख, यातना, पीडा र अभावले नै उहाँलाई गाल्न सक्यो । ती दुई कामहरू थिए (क) शहीद गद्गालालालको इच्छा पूरा नभएसम्म निरझकुशताको विरुद्ध आफ्नो सङ्घर्ष जारी राख्ने र (ख) आफूलाई नेता मानेका नेपाली जनतालाई निरझकुशताको जन्जीरबाट मुक्त नबनाई विश्राम नलिने । उहाँका यी दुई सङ्कल्पहरू थिए । यी दुवै सङ्कल्पलाई सार्थक बनाउन आवश्यक हुन्थ्यो— पूर्ण प्रजातन्त्रको स्थापना ! हो, यसैको प्राप्तिका निमित्त गणेशमान सिंहले दिव्य पाँच दशकभर तीन प्रकारका निरझकुश शासकहरूसँग तीनवटा बेग्लाबैग्लै सङ्घर्ष गर्नुभयो । यो सङ्घर्षको ऋममा उहाँले भोगेका दुःख र कष्टबारे उहाँ आफै भन्नुहुन्छ— ‘यो राजनीतिक यात्रामा मैले कुकुरले नपाउने दुःख भोगेको छु । यस ऋममा कहिलेकाहीं राजनीति-साजनीति छोडेर शान्तिपूर्ण जीवन बिताउने मन नआएको पनि होइन । जसै त्यस्तो भाव मेरो मनमा पैदा हुन्थ्यो तत्क्षण शहीद गद्गालालालको अन्तिम वाक्य 'Do not forget my blood' र २००७ सालमा मलाई नेता मानेर नारा लगाउने लाखाँ जनताको तुमुल ध्वनि— ‘हाम्रो नेता गणेशमान, जिन्दाबाद !’ भन्ने वाक्य अगाडि आउँथे । अनि मेरो मनले स्वयं भन्थ्यो—‘गणेशमान ! शहीद र नेपाली जनतालाई मध्यधारमा छोडेर ताँ भान्न पाउन्नस् ।’ हो यिनै दुई वाक्यले गणेशमान सिंहलाई प्रजातन्त्रको स्थापना नगरेसम्म राजनीति छोडिने अनुमति दिएन ।

एउटा शहीदको वचन पूरा गरिदिन र भावावेशमा आएका जनताले आफूलाई ‘नेता’ मान्यो भनेर तिनलाई अधिकार दिलाउन जीवनभर अथाह दुःख भोग गणेशमान आफूलाई आफैले समर्पित गरे भन्ने कुरा नयाँ पुस्ताले कसरी पत्याउला, थाहा छैन । कसैले पत्याओस् वा नपत्याओस् यो सत्यकथा हो । यस्ता (गणेशमान) जस्ता कृतज्ञ व्यक्ति, वचनको पक्का मानुष र लकीर का फकीर विश्वमा कर्ति भए हुन्न ? खोजी गराँ है भन्ने मेरो आग्रह हो ।

(२) जोखिम नपन्छाउने स्वभाव

विश्वक्रान्तिको इतिहासमा कर्ति त्यस्ता सर्वोच्च नेता होलान् जसले क्रान्तिको सबैभन्दा जोखिमपूर्ण एकशन आफैले आफै शिरमा कफन बाँधेर प्रारम्भ गरेका होउन् ? प्रसङ्गलाई सत्यकथासँग यसरी जोडौँ— गणेशमान सिंहलाई क्रान्तिकालमा बी.पी. कोइरालाले ‘क्रान्तिनायक’ नै मान्नुहुन्थ्यो ।

उता गणेशमानजी पनि बी.पी.लाई नै आफ्नो 'नेता' मान्नुहुथ्यो । एउटाले अर्कालाई आफ्नो नेता मान्नुको अर्थ हो— यी दुवै जना क्रान्तिकालका सर्वोच्च तहका नेता नै थिए ।

२००७ सालको क्रान्तिपूर्व नेपाली काइग्रेसले निर्णय गन्थो— 'काठमाडौंको नारायणहिटी राजदरबारमा रहेका राजा त्रिभुवनलाई दरबारबाट फुत्काएर पाल्पा पुच्चाउने र राणाको कब्जामा रहेको नेपाली सेनामा विद्रोह गराउने । यी दुई एकशन फते हुनुलाई नै क्रान्तिको सुरुवात मानिनेछ ।' तत्कालीन परिस्थितिमा योभन्दा 'जोखिमपूर्ण एकशन' अर्को हुनै सकदैनथ्यो । यो एकशनको नेतृत्व कसले लिने ? नेपाली काइग्रेसको केन्द्रीय समितिको बैठकमा त्यो प्रश्न खडा भयो । प्रश्न सुनेपछि केही छिन समितिका सदस्यहरू एकअर्काङ्को मुख हेराहेर गरिरहे । बिरालोको घाँटीमा घण्टी कसले भुन्डच्याउने ? बैठकमा सन्नाटा छायो ! यसै बीच जुरुक्क उठेर गणेशमानजीले भन्नुभयो— 'यो जिम्मेदारी म लिन्छु । यो अत्यन्त जोखिमपूर्ण काम हो, त्यसैले म नै यसलाई फते गर्नेछु । आखिर काठमाडौं बुझेको र राणा शासकलाई जानेको व्यक्ति हाम्रो पार्टीमा जरसाहेब (सुवर्णशमशेर) र मबाहेक अर्कों को नै छ र ? सुवर्णजीले यहीं (भारत) मा बसेर मुकितसेना परिचालन गर्नुहुनेछ । म चाहिँ काठमाडौं गएर यो एकशन फते गर्दूँ । यस्तो जोखिमपूर्ण एकशनमा अरू साथीहरूलाई पठाएर त्यो बाघको मुखमा साथीहरूलाई धकेल्न म चाहन्नै ।'

गणेशमानजीकै व्यक्तित्वलाई अगाडि सारेर २००७ सालको क्रान्ति सम्पन्न गर्नु छ भन्ने योजना थियो बी.पी. र सुवर्णजीको । तर यहाँ त गणेशमानजी प्रथम एकशनमै होमिन खोज्दै हुनुहुन्छ । 'खुदा न खास्ता' उहाँको जीवन नै यो एकशनमा तलमाथि भयो भने के गर्ने ? त्यसैले बी.पी. र सुवर्णजी गणेशमानलाई रोक्न खोज्दै हुनुहुन्थ्यो । तर गणेशमानले सङ्कल्प गरिसक्नुभएको रहेछ, त्यसैले उहाँले सुवर्णजी र बी.पी.को कुरा सुन्नुभएन । अन्ततः त्यो एकशनको नेतृत्व उहाँले नै लिनुभयो । दुर्भाग्य ! एकशन असफल भयो । केही दिनपछि उहाँ पक्राउ पर्नुभयो । राणा शासकहरूले सकेजति यातना दिए उहाँलाई । आखिरमा गणेशमानजीलाई वनकालीको कुनै रूखमा भुन्डच्याएर मार्ने रूखको छनोट पनि भइसकेको थियो । तर, क्रान्तिको चाप र दबाबका कारण राणाले

गणेशमानजीलाई भुन्डचाइहाल्ने हिम्मत गरेनन् । अन्ततः क्रान्ति सफल भयो । उहाँ बाँच्नुभयो र नेपाली जनतालाई मुक्ति र प्रजातन्त्र पनि दिलाई छोडूनभयो ।

यहाँ विचार पुन्याउनुपर्ने कुरा के छ भने गणेशमानजी राणाहरूको नजर र कानूनको दृष्टिमा फरार कैदी हुनुहुन्थ्यो । तर आमजनताको मनको सिंहासनमा उहाँ किंवदन्तीको महानायक र दक्षिण एसियाकै क्रान्तिकारी नेताको रूपमा परिचित भइसक्नुभएको थियो । उहाँ नेपाली काङ्गेसको सर्वोच्च तहको नेता हुनुहुन्थ्यो । उहाँले यो एकशनका निर्मित अरू कसैलाई नियुक्त गर्न वा तोक्न पनि सक्नुहुन्थ्यो । तर, त्यसो गर्नुभएन । एउटा वीरले जोखिमको काम अर्कोलाई के दिन्थ्यो ? उहाँले आफै वरण गर्नुभयो यो जोखिम । हो, यस्ता वीर विश्वमा किति भए हुनन्, त्यो जान्ने उत्सुकता धेरैको हुन सकछ । त्यसकारण खोजी गराँ भनेको हुँ मैले ।

(३) इन्द्रिय दमनको कुरा

गणेशमान सिंह नामधारी यी योध्दाले पूरै जेल जीवनभर अर्थात् करिब १५ वर्ष काठमाडौं जस्तो अत्यधिक जाडो हुने स्थानमा नित्य गुन्द्रीमा सुले, काम्लो ओढने र ढुङ्गाको सिरानी हाल्ने गर्थे । सिरक-डसनाको प्रयोग यिनले कहिल्यै गरेनन् । यो इन्द्रिय दमनको अभ्यास थियो उनको । उनको भनाइ थियो— ‘राजनीति गर्न खोज्नेले सबै परिस्थितिको निर्मित आफूलाई तयार राख्नुपर्छ ।’ यसरी दुनियाँमा कोही जननेताले इन्द्रिय दमन गरेको इतिहास पाइएला कतै ? यस्तो प्रकारको इन्द्रिय दमनको अभ्यास त सिद्धार्थ गौतम र महात्मा गान्धी बाहेक केही हठयोगीहरूले गरेको कथा सुनिएको त हो तर, राजनीतिज्ञले यस्तो हठयोग गरेको विरलै सुनिने कुरा हो । त्यसकारण, गणेशमानजीले इन्द्रिय दमनको जो साधना गर्नुभयो त्यो कल्पनातीत कुरा हो । सामान्य मानिसले गर्न सक्ने कुरै होइन त्यो ।

(४) सेवाको पराकाष्ठा !

बलबहादुर पाँडे, जो गणेशमानजीका राजनीतिक सहकर्मी थिए, उनी राणाशासकको यातना सहन नसकेर जेलभित्रै बहुलाए । उनी जेलप्रशासन र त्यहाँका कैदीहरूको निर्मित पनि समस्या नै भइसकेका थिए । उनको उपचार

गर्ने चासो सरकारले देखाएको थिएन । केही दिनपछि अवस्था यस्तो पनि आयो कि ती बलबहादुर पाँडेलाई दिसापिसाबको होश हुन छोड्यो । फलतः आफै सहकर्मीहरू पनि छिः छ र दूरदूर गर्न थाले । गणेशमानजी पनि उसलाई देख्न नपरोस् भनेर तर्केर हिँडनुहुन्थ्यो । एक दिन गणेशमानजीलाई दिव्य ज्ञान खुलेछ । उहाँले साथीहरूलाई भेला गरेर भनुभयो— ‘साथीहरू ! यो बलबहादुर पाँडेको सिहार-शुश्रूषाको जिम्मेदारी अब म लिनेछु । तपाईंहरूलाई दुःख दिन्नँ । ‘मैले सकिन साथीहरू, मद्दत गर्नुहोस् भनी मैले नभनुन्जेलसम्म यसको चिन्ता तपाईंहरूले नगरे हुन्छ ।’ गणेशमानजीले तत्क्षणदेखि नै उनको सेवा प्रारम्भ गरिहाल्नुभयो । त्यस दिन प्रारम्भ गर्नुभएको बलबहादुरको सेवा दिव्य चार वर्षभर गर्नुभयो । गणेशमानजीले उनको सेवा त्यो दिनसम्म गर्नुभयो जुन रात उहाँ जेलबाट भाग्नुभएथ्यो । त्यसपछि बलबहादुर पाँडेको सेवा कसले गच्यो थाहा छैन ।

गणेशमानजीले बलबहादुर पाँडेको सेवा त गर्नुभयो । तर त्यो सेवा कस्तो सेवा थियो— त्यो पनि थाहा पाइगाखाँ ! बलबहादुर पाँडेको मानसिक अवस्था यति खराब थियो कि उनलाई दिसापिसाबको पनि होश हुँदैनथ्यो । कसैले उनीप्रति सहानुभूति देखायो भने उनी त्यसलाई टोकन भफ्टिन्थे । एकदम बौलाहा ! त्यस्तो मान्छेको सेवा गर्नु छ, कसरी गर्ने ? गणेशमानजीले बलबहादुरको सेवाका निमित्त, खाँडीको बाक्लो कपडाको दुईवटा धोक्रो बनाए । त्यही धोक्रोमा हालेर बिहानै १०० मिटर जति पर रहेको धारासम्म बोकेर लान्थे र त्यहाँ पर्हिले उसलाई नुहाइधुवाइ गरी उसको ओडने, ओछ्याउने र कपडा सबै साबुनले धोइपखाली गरी अर्को सेट सफा कपडा फेरिदिएर कोठामा राखिएदिने, अनि उसलाई भात ख्वाइसकेपछि बल्ल गणेशमानजीको धन्दा सकिन्थ्यो । यसरी बलबहादुर पाँडेको धन्दा सकिएपछि बल्ल उहाँ आफू नुहाउनुहुन्थ्यो । यस्तो थियो, उहाँको दैनिकी ! यो प्रक्रिया दिव्य चार वर्ष चल्यो । अब पाठकहरू आफै भनुहोस्— आजको युग, जहाँ आफूलाई जन्म दिने, शिक्षादीक्षा दिने, संस्कार र सम्पत्ति दिने बाबुआमालाई समेत वृद्धाश्रममा प्याँक्ने संस्कार अङ्गाल्ने सन्तानले कसरी पत्याओस् कि गणेशमान भने त्यो मनुवाले तीन न तेहका ती बलबहादुर पाँडे भने बौलाहाको त्यत्रो सेवा गच्यो होला भन्ने ! त्यसमाथि गणेशमानको अवस्था कस्तो थियो, त्यो पनि जानी राख्याँ ।

गणेशमानजीलाई राज्यविरुद्धको अपराधमा ज्यान नै लिन सकिने आरोपमा जेलमा राखिएको थियो । स्वाभाविक थियो कि उनलाई जेलभित्र बस्दा पनि हातमा हतकडी, खुद्गाका बेडी र घाँटीमा गलफन्दीले जकडेको हुन्थ्यो । त्यस्ता गणेशमानले कसरी बलबहादुरको सेवा गरे होलान् ? के नेल ठोकिएको एउटा कैदीले यसरी चार/चार वर्ष यस्तो सेवा गर्न सक्छ ? कसरी पत्याउने ?

ख—

प्र.०. २।

प्र.०. ४

का

स्थ

१ सं

गोरखापत्र

“द्वे वन्तु मुमिनः स्वे सन्तु निशमयाः । स्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कथिद् हुः॥भागवतः”

[नेपाल; संवत् २००१ साल, आषाढ १७ गते, शुक्रवार]

इस्तिहार

गणेशमान श्रेष्ठ यट-
खाके पुर्जी उत्रान्त तिमी-
लाई राजकाजमुहाको बात
लागी सदर जड्डीजेलमा
केदपरी रहेकोमा जेलबाट
भागी गएको हुनाले पकाउ
गर्ने प्रबन्ध गरिबकसेकाले
तिमी उम्क्ने छैनौ. आज-
का १५ दिनभित्र तिमी
आफै हाजिर हुन आउने

काम गर सो म्यादभित्र
हाजीर हुन नआए पछि
जुनबखत पकाउ होला उ-
सबखत तिघो ज्यान सजाय
हुनेछ. तिमीलाई ज्यानको
माया भए म्यादभित्र हा-
जीर हुन आउने काम गर.
इति सम्वत् २००१ साल
आषाढ १५ गतेरोज ४ शुभम्

यसरी आफै गलफन्दी, हतकडी र नेलमा जकडिएको निरह व्यक्ति
गणेशमान सिंहले २४ फीट पर रहेको चौकीसै फीट अलो जेलको पर्खाल
कसरी नाथे होलान् ? आश्चर्यको कुरा होइन र यो ?

माथि उल्लेख गरिएका गणेशमानजीका गुणहरू वास्तवमै अद्भुत कुरा
हुन् । ती प्रत्येक गुणहरू कुनै अलगअलग योगी, अलग क्रान्तिकारी, अलग
समाजसेवी र अलग राजनीतिज्ञमा देखिएको भए पनि त्यति सारो अचमित
हुनु पर्दैनथ्यो होला । यहाँ त एउटै व्यक्ति (गणेशमान) मा यी सबै गुणहरूको
भण्डार नै पाइयो । त्यसैले आश्चर्य मानिएको हो । त्यसैले अब भन्नै पर्ने भएको
छ, यी सबै गुणले सम्पन्न गणेशमान सिंह भन्ने व्यक्ति सामान्य मानिसको
रूपमा महापुरुष नै अवतरित भएका थिए ।

माथि उल्लेख गरिएका असाधारण गुणका अतिरिक्त केही राजनीतिक गुणहरूले गणेशमानजीलाई बाँकी राजनीतिशहरूभन्दा पृथक् बनायो । उनमा सत्ता र कुर्सीको मोह रहेनछ । उनी त वीतरागी रहेछन् । दानवीर रहेछन् । यस सम्बन्धमा धेरै कुरा अगाडि भनिसकिएको छ । प्रधानमन्त्री पदको परित्याग गरेको प्रसङ्गका सम्बन्धमा उहाँसँग भएको मेरो एउटा संवाद बताइहालौं—

हामी जुन युगमा बाँचेका छौं, त्यहाँ दिनानुदिन हामीले देखिरहेका छौं कि सत्ता र कुर्सीकै निमित यहाँ दैनिकै जस्तो छिनाभपटी चलिरहने गरेको छ । कुर्सीकै निमित एक भाइले अर्को भाइलाई छिर्के हाने कुरा सामान्य भइसकेका छन् यहाँ । एउटा कुहिएको हड्डीका निमित टोलका भुस्याहाहरू भागडेखैं कुर्सीका निमित राजनीतिका साथीहरू एकआपसमा लुछाचुँडी गर्ने भनेको सामान्य कुरा हुन थालेको छ । यस्तो परिवेशमा हुर्किएका हामीहरूले कसरी पत्याउने, गणेशमान एउटा त्यस्तो दानी र त्यागी व्यक्ति थियो, जसले आफूले साधिकार प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको पद अकारण अर्को कसैलाई सुमिप्दियो भन्ने ? कसरी पत्याउने ? तर कुरा सत्य हो । उहाँले आफूले साधिकार प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको पद अर्कालाई हस्तान्तरण गर्न पलभर पनि ढिलो गर्नुभएन । त्यस्ता दानवीर, त्यस्ता वीतरागी र त्यस्ता कर्मनिष्ठलाई हामीमध्येकै कैयौं कृतघ्नले भनिदियौं—‘गणेशमान प्रधानमन्त्रीको पद सम्हाल्न आफै सक्षम थिएनन्, त्यसकारण उनले छोडेका हुन् । नत्र, पाएको सत्ता कसले छोडियो ?’ मानिसहरूले आआफ्नो संस्कार र स्वभावअनुसार भने, त्यसमा मेरो केही भन्नु छैन । तर यो भनाइले मलाई अत्यन्त बेचैन बनाएको थियो । मनमनै भर्न्यै— कस्ता कृतघ्न हामी ! जसले हामीलाई एउटा रैतीबाट सम्मानित नागरिक बनायो । जसले हाम्रो निमित पाँच दशकसम्म कुकुरले सुध्द नपाएको दुःख र कष्ट सहेर निरद्धकुशताको विरुद्ध सङ्घर्ष गच्यो त्यस्ता महामनाप्रति यो स्तरको कृपणता ! यो स्तरको कृतघ्नता !! गणेशमान सिंह भन्ने यो मनुवाको मैले दशकाँ लगाएर आन्द्राभुँडी केलाएको छु । उसका नसनससँग वाकिफ छु म । उसको क्षमता र उसको प्रत्येक कमजोरीको म साक्षी छु । उनको विद्वत्ता, उनको दूरदृष्टि अनि उनमा भएको देशविकासको मार्गीचत्र मैले राम्रोसँग पढेको छु । त्यसमाथि भगवद्गीताका सच्चा उपासक थिए उनी । त्यस्तो कर्मयोगी पनि कहिल्यै असक्षम हुन सक्छ ? त्यसैले उहाँको उच्च मूल्याङ्कन गर्थै— म । त्यसैले

उहाँलाई लगाइएको अक्षमताको आरोपले मलाई दुःखित बनाएको थियो । एक दिन यस सम्बन्धमा स्वयं गणेशमानजीसँग नै छलफल भयो । मैले यी र यस्ता आरोपका प्रसङ्गहरू पनि उठाएँ र भनें— ‘गणेशमानजी, यहाँकै प्रेरणाबाट मैले ‘जनआन्दोलन : २०४६’ नामक पुस्तकको लेखन र प्रकाशन गरौँ । मौका मिल्यो र समयले साथ दियो भने प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिका ऊहापोहरूलाई समेटेर अर्को एउटा पुस्तक प्रकाशन गर्ने लक्ष्य लिएको छु । मेरो लक्ष्यअनुसार मैले लेखनकार्यलाई निरन्तरता दिइरहेको छु । इतिहासको एउटा घटनामा आएर द्विविधा जस्तो भएर त्यो घटनासँग सम्बन्धित स्थानमा मेरो लेखन अवरुद्ध भएको छ । यो लेखनको सन्दर्भ चाहिँ यहाँसँगै सम्बन्धित छ । कृपया वास्तविकता के हो बताइदिनुहुन्छ कि ?’ मेरो कुरा सुनेर उहाँले भन्नुभयो— ‘तपाईंको जिज्ञासा के हो ? पहिले त्यो त बताउनुस् । अनि न मैले भन्ने हो ! त्यसपछि मैले गणेशमानजीसँग आफ्नो जिज्ञासा राखेँ र सोधैँ— ‘गणेशमानजी, तपाईंको जीवनमा तपाईंले एउटा अनौठो काम गर्नुभएको छ, जसले अनेकन् प्रश्नहरू स्वाभाविक रूपले उत्पन्न गराएको छ । इतिहासलाई भोलि तपाईंको अनुपस्थितिमा यस विषयमा अनुमान गर्नुपर्ने अवस्थाबाट मुक्त पार्न तपाईंले आफ्नो जीवनकालमै बताउनुपर्छ । तपाईंले राजइच्छा र जनइच्छाका बाबजूद प्रधानमन्त्री पद किन स्वीकार्नुभएन ? यस सम्बन्धमा तपाईंले वास्तविकतालाई प्रकट नगरिदिएर विविध खाले आशड्का, अड्कल र भ्रमको खेती गर्नेलाई ठाउँ दिनुभएको छ । कसैले भन्छन्, तपाईं वास्तवमै अक्षम हुनुहुन्छ । कसैले भन्छन्, महात्मा गान्धीजस्तै ‘बापू’ बन्ने लालसा भयो तपाईंलाई । अनि केहीको भनाइ छ, स्वास्थ्यका कारण तपाईंले त्यसो गर्नुभएको हो । वास्तवमा हो के ?’

मैले उठाएको इतिहासको प्रसङ्गले सम्भवतः उहाँलाई केही बोल्न प्रेरित गच्यो । उहाँले भन्नुभयो— ‘मैले यो कुरालाई मैसँग लैजाने सोचेको थिएँ । तर तपाईंले इतिहासप्रतिको दायित्वको कुरा उठाउनुभयो; त्यसैले भन्छ, सुन्नुहोस् । तपाईंले सुनेको भनेर भन्नुभएका कुराहरूमा आंशिक सत्यता नभएको भन्न म सकितनँ । तर वास्तविकता के हो भने कुनै पनि मूल्यमा प्रजातान्त्रिक सर्विधान ल्याउनु र निर्वाचन गराउनु हामी आन्दोलनकारीको पहिलो कर्तव्य र दायित्व थियो । यसका लागि म विशेष सचेष्ट थिएँ । जो प्रधानमन्त्री बन्दाखेरि सहजतापूर्वक यो जिम्मेवारी हामी फते गर्न सक्छौँ, त्यही व्यक्ति प्रधानमन्त्री

बन्नुपर्छ भन्ने निश्चय मैले गरेको थिएँ । तोकिएको समयमा प्रजातान्त्रिक संविधान बन्न र निर्वाचन हुन सकेन भने पुनः २००७ सालपछिको जस्तै दुर्भाग्य मुलुकले बेहोर्नुपर्ने हुन सक्छ भन्ने डर ममा थियो । जनताले आफ्नो रगत बगाएर र अथाह कुर्बानी गरेर त्याएको प्रजातन्त्र नेतृत्वको विवेकहीनताका कारण पुनः असफल हुन सक्ने सम्भावना मैले प्रशस्त देखेको थिएँ । जनआन्दोलनको नेताको हैसियतले यो सङ्कटबाट मुलुकलाई मुक्त राख्नुपर्ने मेरै जिम्मेवारी र दायित्व थियो । यो कामको संवेदनशीलता र महत्त्व मैले बुझेको थिएँ । म यो जिम्मेवारीलाई सफलतापूर्वक पार लगाउन सकदछु भन्ने आत्मविश्वास पनि थियो । यो जिम्मेवारी पूरा गर्न मलाई मेरै पार्टी र सहयात्री कम्युनिस्टहरूको सहयोग अत्यावश्यक हुन्थ्यो । कम्युनिस्टहरूले मलाई सहयोग गर्छन् भन्ने मलाई विश्वास थियो । फेरि मलाई सहयोग नगरी उनीहरूलाई सुखै थिएन । अब रह्यो कुरो आफ्नै पार्टीको ! म मेरै पार्टीको मानार्थ ‘सर्वोच्च नेता’ थिएँ । मेरो सल्लाहले कसैको स्वार्थलाई ठेस नपुऱ्याउने हदसम्म मात्र मेरो प्रस्ताव स्वीकारिन्थ्यो । अन्यथा मैले चुप बस्नु नै बुद्धिमानी हुन्थ्यो पार्टीमा । त्यस्तो अवस्थाको नेताले यस्तो संवेदनशील र नाजुक अवस्थामा पाएँ भन्दैमा प्रधानमन्त्री खाइहाल्न हुन्छ जस्तो लागेन मलाई । मेरो प्रधानमन्त्रित्वलाई पार्टीले भित्र मनैदेखि पूर्ण समर्थन गर्छ भन्ने कुरामा म विश्वस्त नभएसम्म प्रधानमन्त्री पद मैले स्वीकार गर्न हुन्थ्यो । हो, मलाई राजाले र जनताले मनैदेखि चाहेका हुन् । तर पार्टीले मलाई ‘प्रधानमन्त्री बन्नुहोसु, हामी तपाईंको पछि लाग्छौं’ कहिल्यै भनेन । यदि म महत्त्वाकाङ्क्षी मानिस भएको भए ‘आन्दोलनका संवाहक नेपाली जनता र राजा स्वयंले चाहेपछि आफ्नो पार्टीलाई आफै ठेगान लगाइदिन्छु नि’ भनेर प्रधानमन्त्रीको कुर्सीलाई झमिटहाल्थै । त्यो चाहना पनि थिएन मलाई ।’

गणेशमानजीले भन्दै जानुभयो—‘मैले मेरो पार्टीका प्रत्येक नेताको आन्द्राभुँडी केलाएर हेरेको छु । हालका दुई नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई र गिरिजाप्रसाद कोइराला त कुर्सीका लागि यति बिध्न आसक्त छन् कि उनीहरू आफूले प्रधानमन्त्री पद नपाउने हो भने कुनै पनि स्तरसम्म ओर्लन सक्छन् । यी दुईमध्ये भट्टराईलाई पदको मात्र चाहना हो । उनी पद बाहेक अरू कुरामा निस्पृह छन् । त्यस हिसाबले गिरिजाबाबू भन्दा भट्टराईलाई मैले उच्च मूल्याङ्कन गरेको हुँ । पार्टीभित्रको यस्तो माहोलमा मैले प्रधानमन्त्री पद स्वीकार गर्नु भनेको

दुई नेताहरूको महत्वाकाइक्षालाई उत्तेजित गराउनु हो । पार्टीको वैधानिक बागडोर हातमा समातेर बसेका भट्टराई र कार्यकर्ताहरूलाई आफ्नो पकडमा राखेका कोइराला दुवैलाई एकसाथ बिच्काउनु नवोदित प्रजातन्त्रका लागि अनुकूल नहुने लागेर मैले प्रधानमन्त्री पद स्वीकार गरिनँ । मैले प्रधानमन्त्रित्व स्वीकार गरेको भए ममाथि पार्टीभित्रबाट हुने निर्दयी आक्रमणको सोझो शिकार बन्ध्यो नवोदित प्रजातन्त्र । त्यसैले प्रजातन्त्रलाई पुनः बलिको बोको बन्नबाट रोक्नुपर्छ भनेर मैले प्रधानमन्त्री पद अस्वीकार गरेको हुँ । आफूले त अस्वीकार गरियो, अब कसलाई बनाउने ? म बडो धर्मसङ्कटमा थिएँ । मैले कमसलमध्ये असललाई छान्नु थियो । त्यसैले मैले छाँ भट्टराईलाई । तिनताका नेपाली काइग्रेसमा म, किसुनजी र गिरिजाबाबू मध्ये दुई जना जता बस्यो त्यही नीतिको अनुमोदन गर्थ्यो पार्टीले । त्यसैले मैले प्रधानमन्त्री बनिदिनु भनेको दुवै महत्वाकाइक्षी नेताहरूलाई मोर्चाबिन्दी गर्न रास्ता साफ गरिदिएको जस्तो हुन्थ्यो । त्यसैले किसुनजीलाई प्रधानमन्त्री बनाइदिएपछि अपवित्र गठबन्धनको सम्भावनाको बाटो अवरुद्ध भयो । मलाई लागेको थियो, पाँच वर्ष किसुनजीलाई प्रधानमन्त्री बनाउनुपर्छ । पाँच वर्षपछि प्रजातन्त्र पनि संवर्द्धित भइसकेको हुनेछ र गिरिजाबाबूमा पनि परिपक्वता आउनेछ । त्यसपछि भट्टराईजी निवृत्त हुने र गिरिजाबाबूलाई प्रधानमन्त्री बनाउने मनमनैको योजना थियो मेरो । आखिर नियतिलाई जे मञ्जूर थियो त्यो भयो ।’

आफूमाथि लागेको अक्षमताको आरोपका विषयमा गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘म कर्ति सक्षम वा अक्षम छु, मैले आफै भन्ने कुरा होइन । मेरो विश्लेषण इतिहासले गर्ला । तर जुन दिनदेखि मैले राजनीतिमा पदार्पण गरौँ, त्यो दिनदेखि पूर्ण निष्ठाका साथ जनताको सेवा, मातृभूमिको माया र प्रजातन्त्रका लागि समर्पण भावले लागेको छु । प्रजातन्त्र पुनर्स्थापित हुँदाको समय मेरो स्वास्थ्य एक किसिमको रोगबाट पीडित थियो वा भनूँ म कुनै आदतको शिकार थिएँ । त्यो के थियो मलाई थाहा छैन । दिनमा पाँच-सात घण्टा म बाथरूममै बिताउँथैँ । त्यसैले आन्दोलन उप्रान्त स्थापित प्रजातन्त्रको प्रधानमन्त्रीले सक्रिय हुनुपर्ने समयमा म जस्तो पाँच-सात घण्टा बाथरूममा बिताउनुपर्ने व्यक्तिले प्रधानमन्त्रीको कुसी ओगट्न हुन्छ र ? भनेको हुँ मैले । मेरो अक्षमताको कारण मेरो स्वास्थ्य हो भन्ने लागेर मैले राजालाई समेत यही कुरा भनेको

थिएँ । गरीबी निवारण गर्ने, भ्रष्टाचार निर्मूल गर्ने, चुस्तदुरुस्त प्रशासन दिने, प्रजातन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने एवं विश्वसामु गर्वोन्नत नेपालको शिर उँचा राख्ने प्रण गरेको थिएँ मैले । म स्वयं प्रधानमन्त्री बन्दा जनतालाई मैले दिएका यी आश्वासनहरू अन्य चक्रव्युहमा परेर पूरा नहुने हुन् कि भनेर भट्टराईको माध्यमबाट पूरा गरौला भनेर भट्टराईको नाम प्रस्तावित गर्यै । तर सबै निर्थक भयो । यसैलाई मेरो अक्षमता भने हुन्छ ।'

गणेशमानजीलाई 'गान्धी' बन्ने लालसा थियो भन्ने भनाइबारे प्रतिक्रिया दिँदै उहाँले भन्नुभयो— 'गणेशमान त्यागी हो, गणेशमान दानवीर छ भनेर पहिलेदेखि नै भन्दै छन् यहाँ । तर कुनै नियोजित ढङ्गमा मैले कुनै त्याग वा दान गरेको छैन जस्तो लाग्छ । मैले सहज वा स्वाभाविक रूपले गरेको कर्मलाई जनताले त्याग वा दानका रूपमा लिँदा रहेछन् । म सधैँ आफ्नो कर्तव्यप्रति सजग चाहिँ अवश्य छु । म कुनै पनि निर्णय लिन आफ्नो विवेकलाई धेरै समय दिन्नै । त्यसैले मेरा निर्णयहरू ढीला हुन्नन् । विवेकले देखेको कुरा म तत्क्षण गरिहाल्छु । कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्रीको पद दिँदा पनि मैले धेरै विचार गरिन्नै । तपाईंलाई भनिहालै नि, उहाँप्रति मेरो मनमा एउटा धारणा छैँदै थियो । त्यसैका आधारमा राजालाई प्रधानमन्त्री पदका निर्मिति कृष्णप्रसाद भट्टराई सर्वोत्कृष्ट व्यक्ति हो भैँ । अब मलाई महात्मा गान्धीसँग तुलना गर्न हुन्छ ? म गान्धीजीबाट अत्यन्त प्रभावित चाहिँ छु । असल मान्छेको अनुसरण गर्ने मानिसको प्रवृत्ति नै हो । तर मैले उहाँजस्ता महापुरुषसँग दाँजिने धृष्ट गर्न हुन्न । मधित्र रहेको सुषुप्त मनस्थितिमा मेरो पनि गान्धीजी जस्तै बन्ने आकाङ्क्षा रहेछ भने म भन्न सकितनै । होइन भने गान्धीजी जस्ता महानतम व्यक्तिसँग मेरो तुलना नगरियोस् ।'

अर्को एउटा प्रसङ्ग !

एउटा भनाइ नै छ नि— 'तिमीलाई कुनै देशलाई धराशायी गराउनु छ भने सबैभन्दा पहिले उसको स्थायित्वको आधारलाई चकनाचूर पार, अनि त्यो देश आफै धराशायी हुन्छ ।' हो, त्यही भनाइ राजनीतिक व्यवस्थामाथि पनि त्यसै गरी लागू हुन्छ । देशलाई धराशायी पार्ने हो भने त्यसका स्थायित्वहरू, जस्तै त्यसको संस्कृति, त्यसको भाषा, त्यसको धर्म र जातीय एकतालाई

खलबल्न्याइदेउ— ऊ आफै नाश हुँदै जान्छ । त्यसैले हाम्रो देशलाई अस्थिर बनाउन खोज्नेले हाम्रो संस्कृतिमाथि, हाम्रो भाषामाथि अनि हाम्रो एकताको प्रतीकस्वरूप खडा रहेको जातीय सद्भावमाथि आक्रमण गरे । त्यसपछि राजतन्त्रको पालो आयो ।

ठीक त्यसै गरी नेपालमा प्रजातन्त्र आएको हेर्न नसक्ने तत्वको तारो बन्यो— प्रजातन्त्रको प्राधिकारको रूपमा एकलो उभिएको व्यक्तित्व गणेशमान सिंह ! गणेशमान सिंह प्रजातन्त्रका प्राधिकार नै थिए । त्यसैले यिनलाई थला पार्न प्रजातन्त्रका बैरीहरूले नियोजित ढइगमा प्रहार गर्न थाले । तिनको पहिलो प्रहारको तारो थियो— ‘गणेशमान सिंहको चरित्रमाथि धावा बोल्ने ।’ त्यो सफल हुन नसकेपछि तिनीहरूले साम्प्रदायिकताको अस्त्रको धार तिखार्न थाले । यही क्रममा गणेशमानजीलाई आक्षेप लगाउँदै भनियो— ‘गणेशमान सिंह साम्प्रदायिक र परिवारवादी राजनीतिज्ञ हुन् । उनी पहिले आफ्नो परिवारको निर्मित लड्छन् अनि नेवार सम्प्रदायको हकहित बाहेक अरू केही गर्दैनन् ।’ यो कुरालाई पुष्टि गर्न उनीहरूले आफ्नो एडीदेरिख चोटीसम्मको बल अजमाए । अखबारहरूमा लेखियो, भाषणहरूमा भनियो, कानोंकान हल्लाहरू पिटाइयो । तर तिनको केही चलेन । त्यस्तो मिथ्या आरोप जनताले के पत्याउँथ्यो र ? गणेशमानजी पनि त्यस्ता तत्त्वलाई उपेक्षा गर्दै भन्दै हिँडनुहुन्थ्यो— ‘कुता भूके हजार; हाथी चले बजार !’ कसैको जोर चलिरहेको थिएन । तर प्रजातन्त्रलाई निष्फल बनाउने हो भने त्यसको प्राधिकार बोकेको खम्बा गणेशमानलाई कमजोर पार्ने पर्छ, पर्छ । आकर्को उपाय नै छैन ।

यसै बीच प्रधानमन्त्री कोइराला र गणेशमानजीको अरू धेरै विषयमा कलह बढ्दै गयो । गणेशमानजी सैद्धान्तिक कुरा उठाउने तर कोइराला त्यसलाई अनदेखा गरिदिने । यसै क्रममा प्रधानमन्त्रीले आफ्नो पार्टीसँग सल्लाह नै नगरी ६ जना वरिष्ठ मन्त्रीहरूलाई मन्त्रिमण्डलबाट निकालिदिनुभयो । त्यसको पार्टीभित्र र बाहिर पनि घनघोर विरोध भयो । गणेशमानजीले पनि यस सम्बन्धमा टेक नै लिनुभयो । झगडा बढ्दै गयो । कोइरालाले फेरि अकर्को भटका हाने, ६ वटा देशमा उनले राजदूत नियुक्त गरे । त्यो नियुक्तिमा पनि पार्टीसँग सल्लाह गरिएन । नवनियुक्त ६ जना राजदूतहरूमध्ये ५ जना ब्राह्मण जातिका अनि

एक जना क्षत्री सम्प्रदायका व्यक्ति थिए। सरकारले गर्ने नियुक्तिहस्तमा जातीय सन्तुलन कायम गरिनुपर्छ भनी गणेशमानजीले सरकार गठन भएकै दिन नेतात्रयहस्तीच भएको बैठकमै नेताहस्तलाई वचनबद्ध पारिसक्नुभएको थियो। त्यो समझदारीको पनि उल्लङ्घन गन्यो सरकारले। त्यसैले सरकारलाई सचेत र सावधान गराउँदै गणेशमानजीले भन्नुभयो— ‘सरकारले राजदूत पदमा ब्राह्मणहरु र एक जना क्षत्रीलाई मात्र नियुक्त गरेर नेपालको जातीय सद्भाव बिथोले प्रयत्न त गन्यो गन्यो यसले नेतात्रयको समझदारीको उपेक्षा पनि गरेको छ।’ बस ! गणेशमानविरोधी ती प्रतिक्रियावादीलाई के चाहियो र ? तिनले आफ्नो अखबारमा भँगेरे अक्षरमा ‘ब्यानर न्यूज’ नै बनाएर लेखिए— ‘ब्राह्मणवादको विरुद्ध गणेशमानको जेहाद !’ यस्ता समाचारहरु अब शृङ्खलाबद्ध हिसाबले प्रकाशित हुन थाले। देशभरिका ब्राह्मण र क्षत्रीहस्तलाई लाग्न थाल्यो— के गणेशमानले ब्राह्मणको साँच्चिकै विरोध गरिरहेका त छैनन् ? यस्तो गलत सन्देश देशभर फैलाउन ती प्रतिक्रियावादीहरु सफल भइरहेका थिए।

यसै बीच अर्को समाचार छापियो। गणेशमानका भतिजा दुर्गेशमानलाई राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्ष नबनाएकोमा उनी दुःखित छन्। यो खबरले पनि ठूलो डड्का पिट्यो। अब गणेशमानजीकै समर्थकहस्तलाई पनि लाग्न थाल्यो— ‘कहाँ यो वृद्ध उमेरमा गणेशमानभित्र विकृत सोचले डेरा गर्न थालेको त होइन ?’ यस्तो तल्लो स्तरको आरोपमा कसलाई स्पष्टीकरण दिने ? बडो अप्टेरो अवस्था थियो गणेशमानजीलाई !

एक दिन अनुकूल समय र परिस्थिति मिलेको बेला मैले गणेशमानजीसँग सोध्यै— ‘गणेशमानजी ! यहाँले दुर्गेशमानकै निमित्त स्टेन्ड लिएको हो र ?’ उहाँले भन्नुभयो— ‘हो, मैले स्टेन्ड लिएकै हो।’ यो कुरालाई अगाडि बढाउँदै भन्नुभयो— ‘जनआन्दोलनको सफलतापश्चात् किसुनजीको नेतृत्वमा सरकार बनिसकेपछि मैले किसुनजी र गिरिजाबाबूलाई मेरै घरमा बोलाएर शासन सञ्चालनसम्बन्धी केही सुझाव दिएको थिएँ। त्यस दिन हामीले केही विषयमा समझदारी पनि बनाएका थियाँ। त्यही बेला मैले भनेको थिएँ— हामीलाई जनताले ठूलो भरोसा गरेका छन्। त्यसैले तिनको भरोसालाई डगमगाउन दिनुहुन्न। यसका लागि पहिले हामीले आफै जिम्मेदार बन्नुपर्छ। हामीले जे

बोल्छौं, त्यो हामीले पूरा गर्नै पर्छ । अनि न हामीमाथि विश्वास गर्छ, जनताले ! हो त्यही कुरा मैले किसुनजीलाई सम्झाएको हुँ । मलाई थाहै नदिई किसुनजीले दुर्गेशमानलाई योजना आयोगको उपाध्यक्ष बनाउने आश्वासन दिइसक्नुभएको रहेछ । तर महिनाँ दिनसम्म किसुनजीको आश्वासन कार्यान्वयन नभएकाले उनी (दुर्गेशमान) ले एक दिन मलाई भने— ‘किसुनजीले मलाई योजना आयोगको उपाध्यक्ष बनाउने आश्वासन दिनुभएको थियो तर यतिका दिन भइसक्यो मैले नियुक्ति पाइनँ ।’ मैले उनलाई केही भनिन । दुर्गेशमान योजना आयोगका निमित्त कम योग्य मान्छे होइन् । उनले पढाइ पनि अमेरिकामा गरेका हुन् । उनले पीएचडी गरेका छन् । योग्य छन् उनी । एक दिन मैले किसुनजीलाई हाप्रो पहिलो समझदारी सम्झाउँदै दुर्गेशमानको कुरा भनेको हुँ । मैले त सैद्धान्तिक कुरा गरेको मात्र हुँ । यस्तो कुरामा दुर्गेशमान बाहेक अर्को कोही भए पनि मेरो स्टेन्ड त्यही हुन्थ्यो । अब यी कुरा कसलाई सम्झाउन जाऊँ म ? यत्रो बबाल मच्चाएका छन्, हेर्नुहोस् न ! भन्दैछन्— गणेशमानले आफ्नो भाग खोज्यो रे ! मैले आफ्नो भागै मान्ने भए धैरै कुरा मार्थै हुँला नि ! त्यही दुर्गेशको लागि मात्र मार्थै होला ? पार्टीको सर्वोच्च नेताले मान्ने नै भए त्यति एउटा कुराले चित्त बुझाउँथै होला ?’ गणेशमानजीको कुरा मैले राप्रोसँग बुझौँ । अनि मनमनै भनै— यस्ता सिद्धान्तनिष्ठ व्यक्तित्व, जसले मुलुकमा एउटा थिति बसाल्न खोज्यो, त्यस्ता राजनेताप्रति यस्तो अन्याय ? त्यस्ता अन्यायीलाई ईश्वरले मात्र ठीक पार्नेछन् ।

संयोगको कुरा ! गणेशमानजीको व्यक्तित्वमाथि आक्षेप लगाउन तिनताका जति अखबारहरू नियोजित रूपले प्रयुक्त भएका थिए । तिनका सम्पादकहरू संयोगले सबै ब्राह्मण समुदायकै थिए । बिच्चरा ! ती सम्पादकहरू ब्राह्मण थिए, कारण उनका बाजेबराजुहरू पहिले ब्राह्मण थिए । ब्राह्मण हुनुको मतलब आफ्नो नामको पछाडि लेखिने थर उपाध्याय, जैसी वा कुमाई लेखिनुबाहेक तिनलाई ब्राह्मणबारे केही थाहै थिएन । ब्राह्मण बन्नका निमित्त आवश्यक गुणहरू केके हुन् त्यो पनि तिनलाई थाहा थिएन । यदि थाहा हुँदो हो त गणेशमान सिंहजस्ता महापुरुषलाई ‘ब्राह्मणविरोधी’ भनी तिनको कलमले लेख्न के सक्थ्यो ? गणेशमान सिंहजस्ता प्रजातन्त्रको प्राधिकार बोकेका जब्बर खम्बामा चोट लगाउने प्रयत्न गरेका ती बिच्चरा सम्पादकहरू मध्ये

आजका मितिसम्म कति जीवित छन् मलाई थाहा छैन । कोही जीवित छन् भने तिनले जानिराखुपर्छ, गणेशमान सिंह भन्ने त्यो मनुवाले ब्राह्मणलाई कति धेरै मान्थ्यो अथवा माया गच्चो भन्ने कुरा-

- १) वि.सं. १९९७ सालमा गणेशमानजीले प्रजापरिषद्को सदस्यता लिनुभयो । तिनताका त्यस पार्टीका अध्यक्ष हुनुहुन्थ्यो—टडकप्रसाद आचार्य ! त्यही वर्ष उहाँहरूलाई राणा शासकले पकिडएर जेलमा ठोस्यो । ब्यानको क्रममा राणा शासक समक्ष टडकप्रसादले प्रदर्शन गरेको वीरोचित वक्तव्यबाट प्रभावित भएर जेलमै गणेशमानजीले टडकप्रसादजीलाई भन्नुभयो— ‘सिंहदरबारमा बयान लिँदा तपाईंले जुन वीरता र साहस देखाउनुभयो, राणाहरूसँग भिड्ने, राणाहरू समेतलाई गाल्ने जुन आँट देखाउनुभयो, त्यसको प्रेरणा तपाईंले कहाँबाट पाउनुभयो ? त्यो नुकस मलाई पनि बताइदिनुहोस् न !’ उहाँ त्यस्तो सम्मान गर्नु हुन्थ्यो ब्राह्मण नेता टंकप्रसादजीको । त्यतिले नपुगेर तिनै टंकप्रसाद आचार्यलाई नवगठित राष्ट्रिय काइग्रेसको मानार्थ अध्यक्ष बनाउन गणेशमानजीले घुँडा धसेर प्रयत्न गर्नुभयो ।
- २) गणेशमानजी १९९७ मा पक्राउ परेपछि नभागुन्जेल अर्थात् चार वर्ष भद्रगोल जेलमै रहनुभयो । जेलभित्र रहेका करीब ३६ जना राजबन्दीहरूका दुईवटा भान्छा बनाइएका थिए । एउटा ब्राह्मणको र अर्को नेवारको । एउटा जातिले अर्को जातिको चूला चौका छुन बन्देज लगाइएको थियो । गणेशमानजीको उठबस धेरै जसो स्वजातिसँगै हुन्थ्यो । तर खाना खाने भान्छा बाहुनकैमा थियो । खाना खाइवरी चूलो पोत्ने, पकाएका भाँडा माझ्ने जिम्मेदारी उहाँ आफैले लिनुभएको थियो । यस्तो थियो उहाँको सौहार्द ब्राह्मणप्रति ।
- ३) २००१ सालमा जेलबाट भागेपछि गणेशमानजी सात वर्ष भारत प्रवासमा लुकीछिपी राजनीतिक सङ्गठन गर्दै रहनुभयो । त्यस क्रममा अर्का ब्राह्मण डिल्लीमण रेग्मीलाई पार्टी अध्यक्ष बनिदिन आग्रह गर्नुभयो । उहाँले भन्नुभयो—काम जति म नै गर्नेछु, तपाईंले अध्यक्षको हैसियतले वक्तव्यमा सही गर्ने, बस् ।

- ४) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नामधारी अर्का ब्राह्मणसँग भेट भयो, गणेशमानजीको कलकत्तामा ! राजनीतिमा आफू कोइरालाभन्दा धेरै सिनियर हुँदाहुँदै पहिलो भेटपछि गणेशमानले कोइरालालाई नेता मान्ने अठोट गरे । बी.पी.ले पनि गणेशमानजीलाई नै नेता मान्न थाल्नुभएको थियो ।
- ५) २००७ सालमा भारत, राणा, राजा त्रिभुवनसँग काइग्रेसको सम्झौता हुँदा गणेशमानजी काठमाडौं भद्रगोल जेलमा हुनुहन्थ्यो । उहाँको साथमा सुन्दरराज चालिसे लगायत अन्य सात जना थिए । यसैबीच राणा-काइग्रेसको संयुक्त सरकार बन्ने भयो । गणेशमानजीलाई मन्त्री बनाइने समाचार आयो । तर, गणेशमानजीले आफू मन्त्री बन्न मान्नुभएन । उहाँले पार्टी अध्यक्ष मातृकाप्रसाद कोइरालालाई एउटा तिखित पत्र पठाई भन्नुभयो— ‘मलाई मन्त्री नबनाइयोस् । यदि काठमाडौंको कसैलाई मन्त्री बनाउनु नै छ भने मेरा मित्र सुन्दरराज चालिसेलाई बनाइयोस् ।’ स्मरण रहोस्, सुन्दरराजजी पनि ब्राह्मण जातिकै हुनुहन्थ्यो ।
- ६) २००९ सालमा राजा त्रिभुवनले गणेशमानजीलाई प्रधानमन्त्री बनाउने सोच बनाएछन् । यो सुनेपछि राजाकहाँ गएर गणेशमानले भने— ‘खासमा प्रधानमन्त्री बनाइनुपर्ने बी.पी.लाई नै हो । तर यसको निर्णय सरकारले वा मैले व्यक्तिगत रूपले गर्ने होइन । पार्टीले गर्छ ।’
- ७) २०१५ सालको निर्वाचनपछि बी.पी. र गणेशमानजी दुवै जना सरकारमा जान लालायित हुनुहन्थ्येन । गणेशमानले ‘तपाईं प्रधानमन्त्री बन्नुहोस्, म पार्टीमा काम गर्दै’ भन्नुभयो । प्रत्युत्तरमा बी.पी.ले भन्नुभयो ‘तपाईं र मविनाको सरकारले न त क्रान्तिको प्रतिनिधित्व गर्छ न त त्यसले राष्ट्रिय आकार नै ग्रहण गर्न सक्छ । त्यसकारण हामी दुवै जना सरकारमा हुनु आवश्यक छ । स्मरण रहोस्— यस पटक पनि ब्राह्मणलाई नै गणेशमानजीले अगाडि सार्वुभयो ।
- ८) अब पालो आयो कृष्णप्रसाद भट्टराई नामको अर्को एउटा ब्राह्मण पुत्रको ! यिनीसँग गणेशमानजीको यति लामो सहकार्य भयो कि

यिनलाई पार्टी अध्यक्ष बनाएर मात्र उहाँलाई पुगेन । भट्टराईलाई तउहाँले आफूले प्राप्त गरेको प्रधानमन्त्रीको कुर्सी नै दान गरिदिनुभयो ।

- ९) कुरा २०४३-२०४४ साल तिरको हो । हुन गैरहेको स्थानीय निर्वाचनको उपयोग गर्ने नीति लियो नेपाली काइगेसले । स्थिति र राजनीतिक माहोल यस्तो थियो—कि गणेशमान सिंहले आफ्नो प्रतिनिधीको रूपमा एउटा लौरोलाई उठाएपछि उसले काठमाडौं नगरपालियतको प्रमुखमा जित्ने अवस्था थियो । यस्तो सकारात्मक अवस्थामा गणेशमानजीले आफ्नो प्रतिनिधी उमेदवार बनाउनु भयो आर्को एउटा ब्राह्मण केटा हरिवोल भट्टराई ! उनले अत्याधिक मत हासिल गरेर चुनाव जितेका थिए । उप-प्रमुखमा चाँही तीर्थराम डंगोलले जितेका थिए ।
- १०) गणेशमानजीको जीवनी 'मेरो कथाका पानाहरू' प्रकाशन गरिने निर्णय भयो २०४३ सालमा । यस कामका लागि अगाडि सर्नुभयो—माथवरसिंह बस्नेत ! उहाँ ब्राह्मण नभए तापनि यो पुस्तकको प्रस्तोताको हैसियतले ब्राह्मणोचित कार्य गर्नुभयो । वेदव्यास बोल्दै जाने र गणेश भगवान्नले लेख्दै जाँदा १८ पुराण अस्तित्वमा आएर्फै गणेशमानजीले बोल्दै जानेर माथवरजीले टेप रेकर्ड गर्दै जाने गर्दागर्दै चारवटा मोटामोटा पुस्तकहरू तयार भएछन् । अझ दुई-तीन खण्ड बाँकी नै छन् । निकट भविष्यमा प्रकाशित हुँदैछन् ।

११) अन्तिम ब्राह्मण !

गणेशमानजीले जनजागरण अभियान प्रारम्भ गरेपछि उहाँको अलगै सम्पर्क कार्यालय हामीले खोल्याँ । त्यसैताका उहाँले अर्को एक जना ब्राह्मण शरच्चन्द्र वस्तीलाई आफ्नो 'प्रेस सल्लाहकार' नियुक्त गर्नुभयो । (वस्तीजी भन्दा अधि उहाँले कसैलाई औपचारिक रूपमा सल्लाहकार बनाएको मलाई याद छैन ।) तदूप्रान्त गणेशमानजीका सन्देश, पत्राचार र वक्तव्यहरू वस्तीजीमार्फत नै तयार र प्रसारित गरिन्थे । वस्तीजी बनारसको कुशतीवाज रहिसक्नु भएको थाहा पाएपछि एक दिन गणेशमानजीले मलाई प्रसङ्गवश भन्नुभयो— 'बल र बुद्धिको वास एउटै व्यक्तिमा कसरी सम्भव भयो होला

हागी ?' उहाँ वस्तीजीको बौद्धिक क्षमताको प्रशंसक हुनुहुन्थ्यो । वस्तीजी माथि उहाँको ठूलो विश्वास थियो । शरच्चन्द्र वस्तीलाई उपयुक्त स्थानमा राखेर मुलुकको सेवा गराउने उहाँको इच्छा रहेछ । त्यसो गर्न नपाएकोमा उहाँलाई थकथक रहेछ । एक दिन शब्दशः भन्नुभयो— 'यस्ता विद्वान्‌को सेवा मुलुकले लिन सकेन !'

यसरी ब्राह्मणहरूको कदर र प्रशंसा गरिरहनु हुने गणेशमान सिंहजस्ता गुणग्राही एवं वीतराणी नेतामाथि 'ब्राह्मणवादको विरुद्ध गणेशमानको जेहाद' भनी लेख्ने सम्पादकहरू र तिनलाई पुठ दिनेहरूको नामको पछाडि लेखिने थर ब्राह्मणकै देखिए तापनि वस्तुतः उनीहरू ब्राह्मण थिएनन् । उनीहरू नेपालमा अस्थिरता सिर्जना गर्न र प्रजातन्त्रको प्रतीक बन्न पुगेको जब्बरको खम्बा ढाल्न उद्यत प्रतिक्रियावादीका गोटी मात्र थिए । प्रतिक्रियावादीका यस्तै सोच र कामका कारण यो देशमा प्रजातन्त्र आएको तीन दशक काटिसकदा पनि प्रजातन्त्रले यहाँ संवर्धित हुन पाएन ।

सबैले बुझनुपर्ने रहस्य

नेपाल नाम गरेको, विश्वका प्राचीनतम मुलुकहरूमध्येको यो नाजुक तथा संवेदनशील देशमा निवास गर्ने करीब तीन करोड नेपालीले बुझनुपर्ने कुरा के हो भने— 'यो देशको शक्ति र कमजोरी दुवै यहाँको भौगौलिक र जातीय विविधता नै हो ।' यो मर्म आत्मसात् गरेको राजनीतिक व्यक्तित्व गणेशमान सिंह मात्र हुनुहुन्थ्यो । अरुले त यो संवेदनशीलतालाई महशूस गर्न समेत चाहेनन् । त्यसैले हाम्रो देशको सार्वभौमसत्ता शनैःशनै दुर्बल हुँदै गयो । यो संवेदनशीलताको मर्म आत्मसात् गरेका महामना गणेशमान सिंहले प्रजातन्त्र पुनःस्थापना पछि नेतात्रय (गणेशमान, कृष्णप्रसाद र गिरिजाप्रसाद) का बीच भएको पहिलो बैठकमै आफ्नो पहिलो एजेण्डा अगाडि सार्दै भन्नुभएको थियो—'नेपाल विभिन्न जात, जाति, धर्म, लिङ्ग, भाषा, सम्प्रदाय, दर्शित एवं पिछडा जस्ता विविधता भएको मुलुक हो । यहाँका अधिकांश जनजाति सदियौं देखि शासकहरूद्वारा शोषित छन् । यो समुदायले पंचायत गएको र प्रजातन्त्र आएको अनुभूति नगरेसम्म यहाँ न कोही सफल हुनसक्छन्, न त देश विकास नै गर्न सकिन्छ । तदर्थ त्यो सीमान्तकृत समुदायलाई राहत र प्रोत्साहन पुगे गरी योजना बनाउँ र

तत्कालका लागि सरकारले आफ्नो एकलो निर्णय गरेर दिनसक्ने यावत् सुविधा दिआै ।’ यस क्रममा गणेशमानजीले प्राथमिकता नै तोकिदिनु भएको थियो । पहिला हिमाल तथा उच्च पहाडमा निवास गर्ने दलित, पीडित र जनजाति, त्यसपछि मधेशी अनि तेस्तो चरणमा बल्ल पालो आउँथ्यो—नेवारको । ब्राह्मण र क्षत्रीलाई चाँहि अग्निखिरा प्राथमिकता दिइनुपर्छ भने उहाँको सुभाव थियो । गणेशमानजीको यो प्रस्तावलाई भट्टराई र कोइराला दुवै नेताले टाउको हल्लाएर स्वीकृति दिएका मात्र होइनन् उनीहरूले शब्दशः भने—‘हुन्छ, गणेशमानजी । हामी तपाईंसंग सहमत छौं ।’ उनीहरूले मुखले त ‘हुन्छ’ भने तर त्यसलाई कार्यरूपमा कहिल्यै परिणत गरेनन् । हो, यही प्रवृत्तिको विरुद्ध लड्ने क्रममा नेपाली काइग्रेसको दोहोलो काइनु भएको हो, गणेशमानजीले ! गणेशमानजीको यो सुभाव यदि नेपाली काइग्रेसले कार्यान्वयन गरेको भए, सम्भव थियो—माओवादी—कम्युनिस्टहरूले संचालन गरेको जनयुद्ध हुँदै नहोस् । यदि भएकै भए पनि त्यो युद्ध सफल नहुन सक्थ्यो । यस अर्थमा माओवादी जनयुद्धका क्रममा मारिएका १७,००० नेपालीहरूको ज्यान यदि गणेशमानजीको सुभाव कार्यान्वयन गरिएको भए अनाहकमा जाने त रहेनछ, नि ! होइन र ?

यी सबै कुराको संवेदनशीलताको अध्ययन र मननपछि भनिएको हो—गणेशमान सिंह आवाज नभएकाहरूका वाणी हुनुहुन्थ्यो । रोगीहरूको उपचार हुनुहुन्थ्यो । निमुखाहरूको आश्रय हुनुहुन्थ्यो । शोषितहरूको संरक्षक हुनुहुन्थ्यो । जनजाति, उपेक्षित र सीमान्तकृतका मसीहा हुनुहुन्थ्यो । दलितहरूको उद्धारक हुनुहुन्थ्यो । अधिकारहीन रैतीको मुकितदाता हुनुहुन्थ्यो । संयुक्त राष्ट्रसंघले यही सब कुरा र यथार्थ बुझेरै त दिएको रहेछ नि उनलाई—‘मानव अधिकार पुरस्कार १९९३’ । यसका निर्मित संयुक्त राष्ट्रसंघलाई नेपालीको साधुवाद !

यी सबै कुराको अध्ययन, मनन र विश्लेषण गरेर म एउटा निधोमा पुग्दै थिएँ, मेरो कलमले लेखिसकेछ—अद्भुत मान्छे ! अर्थात Super Humane !!

***

(यसै पुस्तकबाट)

“गणेशमानजी सानेदेखि आफ्नो घर, छिमेक र टोलका कुकुरहरूलाई असाध्यै माया गर्नुहुन्थ्यो। तिनलाई दैनिक सुमसुम्याउने र खान दिने काम उहाँको नित्यकर्मभित्रै पर्थर्यो। उहाँका टोलका कुकुरहरूलाई कसैले कुटन पाउँदैनथ्यो। त्यसैले स्वाभाविक नै थियो कि उहाँका टोलका कुकुरहरू गणेशमानलाई असाध्यै रुचाउँथे। तर १९९७ मा गणेशमानजी जेल परेपछि उहाँका कुकुरहरू अनाथ भएका थिए। २००१ सालमा गणेशमानजी जेलबाट भागेर भारत जाने क्रममा आफै घरटोलको बाटो भएर जान खोज्नुभएथ्यो। तर अरू टोलका कुकुरहरूले उहाँलाई बाटो छेकेर ढिम्किन दिएनन्। गणेशमानजीले धेरै प्रयत्न गर्नुभयो तर विफल हुनुभयो। अनायास उहाँको आफै टोल यदूखाका एक हूल कुकुरहरू गणेशमान भएठाउँ आए र अरू कुकुरहरूसँग भगडा गरेर गणेशमानको उद्धार गरे। चार वर्षपछि आफ्नो मालिकसँग भेट गर्न पाउँदा कुकुरहरू अत्यन्त प्रसन्न थिए। तिनलाई दिने कुरा गणेशमानजीसँग केही थिएन। तर पनि कुकुरहरू अत्यन्त प्रसन्नताका साथ गणेशमानजीको बुई चढथे, चाटथे र पुच्छले हान्थे। गणेशमानजी पनि भावविभोर हुनुभयो। घण्टाँको ‘मित्रमिलन’ कार्यक्रमपछि जेलबाट फरार गणेशमानले आफ्ना मित्र (कुकुर) हरूलाई भन्नुभयो—‘भाइ हो! तिम्रो यो साथी जेल तोडेर भागेको फरार कैदी हो। यहाँ धेरैकेर तिमीहरूसँग बस्न मलाई मिल्दैन। तिमीहरूलाई दिने कुरा मेरो साथमा केही छँदा पनि छैन। कृपया मलाई जान देऊ। तिम्रो यो मित्र सङ्कटमा छ, त्यसकारण बाटो छोडिदेऊ।’ गणेशमानको यो अनुरोध सुन्नासाथ कुकुरहरूले बाटो छोडिदिए र अश्रुधारा बगाउँदै बिदा गरे। यस्तो थियो गणेशमान र पशुहरूको सम्बन्ध !”